

Általános
nyelvészeti
tanulmányok
VII.

P-509.

A PAIS CSALAD AJANDEVA

14771

Általános nyelvészeti
tanulmányok
VII.

Szerzők:

Bakos Ferenc, Balázs János, Bence György,
Békési Imre, Berrár Jolán, Büki Béla,
Dezső László, Fabricius-Kovács Ferenc,
G. Havas Katalin, Herman József,
Juhász János, S. Kádár Júlia, Károly Sándor,
Kis János, Kovács Ferenc, Martinkó András,
Nagy Ferenc, Nyíri J. Kristóf, Pap Mária,
Papp Ferenc, Péter Mihály, Telegdi Zsigmond,
Terestyéni Tamás, Zsilka János

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános nyelvészeti tanulmányok VII.

Nyelv és gondolkodás

Szerkesztő:

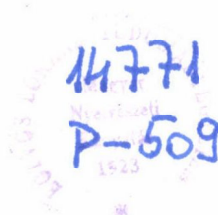
Telegdi Zsigmond

Akadémiai Kiadó Budapest, 1970

A tanulmánykötet lektorálásában részt vett:

Altrichter Ferenc, Bakos Ferenc, Bence György, Békési Imre,
Berrár Jolán, Büki Béla, Dezső László, Fabricius-Kovács Ferenc,
G. Havas Katalin, Heller Ágnes, Juhász János, Juhász József,
Juhász Pál, Kalmár László, Kardos Lajos, Kelemen József,
Kiefer Ferenc, Martinkó András, S. Meggyes Klára, Mikó Pálné,
H. Molnár Ilona, Nagy Ferenc, Papp Ferenc, Petőfi S. János,
Péter Mihály, Szathmári István, Szépe György, Temesi Mihály,
Varga Dénes, Vértés O. András

A képzőelemek funkciói a nyelv és a gondolkodás fejlődése szempontjából

Közhelyszámba megy, hogy a nyelv fejlődésével párhuzamosan jutott egyre magasabb régiókba az emberi gondolkodás is. Mindeddig azonban viszonylag kevés konkrét kísérlet történt e párhuzamos fejlődés egyes szakaszainak behatóbb elemzésére. Az alábbiakban arra törekszünk, hogy az emberi nyelv és a gondolkodás fokozatos tökéletesbedésének egyes szakaszait tárjuk fel, bemutatva, hogy a képzőelemek kiformalódásával egyidejűleg milyen szintre jutott az ember absztraháló képessége.

1. A magyar R. *tot(t)*, *tat(t)*, mint ezt már ismételten kimutattam, a **to-*, **ta-* távolabbra mutató névmási tőnek *t* névmásképzővel alakult származéka (MNY. LIX, 148; NyÉrt. 38, 52 kk.). Ezzel egyeztetethők többek között az osztják *tít* 'ez', *tol* 'az', amelyek közül az első a *ti-* közelre, a második pedig a *to-* távolabbra mutató névmási tőnek az imént említett, uráli eredetű *t* névmásképzővel alakult származéka. Más uráli mutató, valamint kérdő névmási töveken való, igen széles körű, szinte geometriai szabályosságot mutató meglétét vettem számba jelenleg sajtó alatt levő akadémiai doktori értekezésemben. De egyébként is közismert, főleg Lehtisalo (MSFOu. LXXII, 391, 92) egybeállítása nyomán, e képzőnek az uráli nyelvek névmástövekhez való, s minden bizonnyal az uráli alapnyelvig visszanyúló tapadása. S mert ilyenformán teljesen közismert tényekről van szó, a további felsorolást mellőzöm.

1.1. Akik csak valamennyire is járatosak a cseremis nyelvtenban, jól ismerik a Bekétől idézett alábbi mondatokat: VJ. *tāšetš' kuruket, tšodrat, jale't, tš'erket, kajāket βūye koješ* 'innen hegy, erdő, falu, templom, madár, minden látszik'; IT. *t.ⁿ. štō ki'ndet, šu'det, šō'tsən* 'itt gabona, fű termett' (Nyr. LX, 64). Ezekben a -*t* elem több olyan egyes számú alanyt determinál, amelyek ugyanabban a mondatban egymás mellé vannak rendelve. Ezt a determináló elemet az egyes szám második személyű birtokraggal szokták egyeztetni.

Beke hívta fel figyelmünket az ilyesféle finn mondatokra is: *siitāpä tuli, että koirat, ketut, sudet ja karhut yhtenä metsästä kävivät* 'ebből az lett, hogy a kutya, a róka, a farkas és a medve együtt járták az erdőt' (NyK. LXIII,

159). Itt a *kävivät* -*t* eleme a többes szám harmadik személyének jele, ugyanakkor azonban a finn beszélők a *koivat*, *ketut*, *sudet*, *karhut*-félék *t*-jét nem érzik ugyanilyen többes jelnek, hanem csak valamiféle determinánsnak, amely a szóban forgó egymás mellé rendelt alanyok azonos szintaktikai funkciójára utal. Akadémiai doktori értekezésemben részletesebben kifejtett és megokolt véleményem szerint az ilyenek ősi mintái úgy keletkezhettek, hogy a beszélők a *t* determináló elem megismétlésével akarták kifejezésre juttatni ugyanazon állítmánynak több alanyra való közös vonatkozását, valamint azt aényt is, hogy az egymás mellett álló névszók mindegyike azonos, mégpedig alanyi funkciójú, s nincsenek egymásnak alárendelve. Ezért az alanyi funkciójú elemeken nem érzik többes jelentésűnek, az állítmányon viszont igen, mivel az több alanyra vonatkozik. Így, a szintaktikai funkciók figyelembevételével magyarázható szerintem az a tény, hogy ugyanaz a *t* elem, hol az egyes, hol pedig többes szám jele.

1.2. A magyar -*t*, -*tt* elemet, a befejezett cselekvés igenevének képzőjét végső soron azonos eredetűnek szokás tartani a *kelet*, *nyugat*, *állapot*, *lét*-féle, igéből képzett névszói származékok képzőjével. Köztudomású, hogy ugyanaz az elem rokoni kapcsolatban van az osztják -*ta* infinitívus, s a -*ti* participium képzővel, néhány permi határozói igenévképző -*t* elemével, valamint különféle szamojéd képzőkkel is (vö. Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 146). Hajdú megjegyzi, a nyelvészek eléggé egybehangzó felfogását összegezve, hogy mindezek a *t* elemű képzők egy ősuráli *t* vagy *tt* fejleményei, „kialakulásuk és rokoni kapcsolatuk azonban néhány tisztázásra váró problémát rejteget még” (uo. 147).

Mivel azonban általános vélemény, hogy hasonló jellegű ősi képzőink akkor keletkeztek, amikor az uráli alapnyelvben a névszók és igék kategóriája még nem különült el olyan mértékben, mint később, éppen nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy a *menyét*, *fajt*, *evet*-félékben megőrződött -*t* ~ (-*tt*) képzőelem, amelyet a műveltető-mozzanatos deverbális -*t* képzővel is kapcsolatba szoktak hozni (vö. D. Bartha Katalin, A magyar szóképzés története 106), végső soron egy eredetű a *látott*, *hallott*-féle igenevek *tt* képzőelemével is. Györke József az uráli nyelvek -*t* ~ (-*tt*) képzőelemeit mind együtt tárgyalja, akár névszói, akár igei tövekhez járulnak ezek, nyilván abból kiindulva, hogy e képzőelemek végeredményben közös eredetűek lehetnek (Die Wortbildungslehre des Uralischen 13—19.).

Minthogy az ősi, uráli eredetű névmásképzők, megfelelő szintagmatikus kapcsolatokban, minden bizonnyal lényegében ugyanolyan elvek szerint keletkeztek, mint a fogalomszavak képzőelemei, nem zárkozhatunk el az elől a feltevés elől sem, hogy a fentebb említett régi magyar *tot(t)*, *tat(t)* 'az'-félék *t*, *tt* képzőeleme rokonságba hozható a *látott*, *hallott*, továbbá a *kelet*, *nyugat*, valamint a *menyét*, *fajt*-félék -*t* ~ (-*tt*) képzőjével is.

Kérdés mármost, hogy a *látott*, *hallott*, *járt*, *kelt*-féle igenévi származékok -*t* ~ (-*tt*) képzőeleme milyen jelentéstöbblettel gazdagította a *láto*-, *hallo*-, *jár*-, *kel*-ige-tövek jelentését. Mindnyájan tudjuk, hogy az efféle származékok azt a személyt vagy dolgot (mondhatnók így is: denotátumot) jelölik, akit vagy amit láttak, hallottak, aki vagy ami valahol járt, kelt. Ám mindezekre a denotátumokra a régi magyar nyelvben az azóta kiveszett *tot(t)*,

tal(t) 'az, ott' jelentésű, távolra mutató névmással is lehetett utalni. Bárki vagy bármi volt is az a személy vagy dolog, aki vagy ami járt, kelt, akit vagy amit láttak, hallottak, arra a nyelvi mutató mezőben a szóban forgó régi mutató névmással lehetett felhívni a figyelmet. Azt a személyt vagy dolgot azonban, akire a beszélők csupán e névmással utaltak, bizonyos esetekben, a félreértések elkerülésére, más módon is meg kellett nevezni, vagyis e mutató névmás értékét teljesebbé, a pillanatnyi helyzetnek megfelelőleg egyértelművé kellett tenni. Ez viszont annyit is jelent, hogy a szóban forgó igenevekhez hasonló ősi alakulatok azért keletkeztek, hogy a névmásokkal közvetlenül, esetleg egyidejű rámutatással is megjelölt denotátumokat (a tőlem javasolt műszó szerint: szituátumokat) másképpen is meg lehessen nevezni, vagyis értelmezni. A szóban forgó, *járt, kelt*-féle igenevek ősi mintáinak létrejöttében tehát fontos szerepe lehetett a R. *tot, járt, tal(t), látott*-féle értelmezős szerkezeteknek, mint erre nemrégiben rámutattam (NyK. LXX. 196 kk.).

1.3. Mint röviden már céloztam rá, lényegében hasonló fejlődés eredményének tartom az indoeurópai nyelvek *-to képzőelemének létrejöttét is (uo.). Ismeretes, hogy e képző fejleményeivel egyfelől múlt idejű melléknévi igeneveket lehet képezni (vö. latin *laudā-tu-s* 'dicsért', görög ποιη-τό-ς 'alkotott'), másfelől azonban különféle névszói származékokat is (vö. latin *barba-tu-s* 'szakállas', görög θανμα-τό-ς 'csodálatos'). Ezenfelül ugyanez a képzőelem található meg egyes sorszámneveken (vö. latin *sex-tu-s*, görög ἑκ-τό-ς 'hatodik'), valamint felsőfokú melléknévi származékok képzőelemei sorában is (vö. φίλota-το-ς 'legkedvesebb'). E. Benveniste, egyik nevezetes értekezésében, arra a rendkívül figyelemre méltó megállapításra jutott, hogy e *-to képzőelem kimutathatóan legősibb, közös funkciója annak jelölése volt, hogy valamely fogalom az alapszóval jelölt tárgyban teljesedett ki: „On peut dire que -to- indique l'accomplissement de la notion dans l'objet” (Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen. 167). Ennek megfelelőleg szerinte a latin *quartus* jelentése a. m. 'az, amely által valamely négy elemből álló csoport teljessé lesz'. Ugyanígy a latin *dātus* értelme a. m. 'az, amelyben az adás ténye teljessé válik' (uo.). A jeles francia tudós ugyanitt idézi K. Brugmann véleményét is, amely szerint az indoeurópai *-to melléknévi igenévképző azt jelöli, hogy valami valamely folyamattal kapcsolatos s ennek révén valamely állapotba jutott („dass etwas von einem Vorgang betroffen und durch ihn in einen Zustand geraten ist”).

Semmi okunk sincs kételkedni e neves szerzők idézett megállapításainak helyességében. Ám mégis föltehetjük a kérdést, hogy nem mehetünk-e még tovább, s nem deríthetjük-e föl az efféle képzőelemek még ősiabb, még egyetemesebb, közös funkcióját. Véleményem szerint ezt is megkísérlelhetjük, ha figyelembe veszünk néhány olyan alapvető jelenséget, ami a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának egy-két, eddig kevésbé elemzett mozzanatára utal.

Mindenekelőtt élénk tolu a kérdés, hogy vajon nem fedezhető-e fel valamiféle párhuzamosság az említett magyar R. *tot(t): járt, kelt, látott, hallott*-félék, valamint a görög οὔ-το-ς, τοῦ-το: ἑκ-τό[ς], θανμα-τό[ς], ποιη-τό[ς], lat. *is-tu (m, d): sex-tu- (s, m), barba-tu- (s, m), laudā-tu- (s, m)*-félék funkcionálásában. Vajon mindezek nem tekinthetők-e úgy, mint értel-

mezős szerkezetek, amelyekben a második elem az előre bocsátott mutatószó értelmét teszi teljesebbé, félreérthetetlenebbé? (Ez, [ti.] a hatodik, a csodálatos, a megalkotott; az [ti.] a hatodik, a szakállas, akit megdicsértek.) Mielőtt azonban e cseppet sem érdektelen kérdésre megfelnénk, vizsgáljunk meg még néhány hasonló jelenséget.

2. Lássunk néhány olyan származékot, amelyek mindegyike egy ősuráli *-l képzőelemmel alakult.

2.1. Ilyenek szerintem nyelvünkben *i-ly* (<*i*-közelre mutató névmási tő + *-l uráli kori képző), *o-ly* (<*o*- távolabbra mutató névmási tő + *-l): *mē-ly*, *mī-ly* (<*mē*-, *mī*- névmási tő + *-l).

Hasonló származékok a szamojéd nyelvekben a következők: tavgi *sele* 'ki?' (<*se*- névmási tő + *-le* névmásképző), jen. *elei*, *eloi* 'solch einer' (<*e*- mutató névmási tő + *-l névmásképző: vö. Lehtisalo, i. m. 389).

2.2. Aligha lehet kétséges, hogy ugyanez az uráli képzőelem rejlik számos olyan származékban is, amelyek az egyes uráli nyelvekben a térbeli tájékozódás szabatosabbá tételére szolgálnak. Ilyenek egyebek között a magyarban *köze-l*, *tú-l*, *távo-l* (az utóbbiak a távolabbra mutató **to* névmási tő származékai), a finnben *ete-lä* 'dél' (<*ete*- 'ez itt, elől' + *-lä* képzőelem), *taka-la* 'hátsó rész' stb. Y. Wichmann a cseremiszből, mordvinból, lappból és más finnugor nyelvekből számos hasonló képződményt sorolt fel, amelyeknek mindegyikében a tőszó valamely helyfogalmat jelöl (JSFOu. XXX/6. 13–4.), hozzátéve, hogy ez a képzőelem eredetileg névszóképző lehetett, s csak később vált esetraggá, amilyen a finn *-lla*, *-lta* *-lan* esetragok *-l* eleme. Némi megszorításokkal lényegében ugyanezt vallja P. Ravila is (JSFOu. LX /6.13.). A fentiekhez hasonló, térjelölő funkcióban megtalálhatjuk ezt a képzőelemet a szamojéd nyelvekben is, vö. szölkup *takka-l*, *tan-e-l* 'das Untere', *tame-l* 'das Obere' (vö. UAJb. XXX. 21).

Mármost mindezeket a képződményeket figyelembe véve nem lesz nehéz elképzelnünk az ilyenek létrejöttének körülményeit, ha arra gondolunk, hogy olyasféle kérdésekre, amelyekkel valaki azt tudakolta, hogy *mily* vagy *mely(ik)* személy vagy dolog az, amiről valamely beszélgetésben szó esett, beszélőtársa egyszerű rámutatással kísérve csak ennyit mondhatott: *ily(en)*! vagy: *oly(an)*! Igen gyakran azonban e választ szabatosabbá kellett tenni. Erre szolgálhattak az *elől*, *hátról*, *közel*, *távol*, *túl*-félék, amelyek valójában nem mások, mint lehetséges értelmezői a *mely(ik)*? jellegű kérdésekre adott, mutatószós származékokkal formált (*ily*, *oly*, *szam. elei*, *eloi*) feleleteknek.

2.3. Igen sok esetben azonban még a térbeli elhelyezkedés szabatosabb megjelölése sem lehetett elegendő. Szükségessé vált a szóban forgó tárgynak valamely fogalomszóval való további megnevezése, még árnyaltabb értelmezése is. Véleményem szerint így jöhettek létre a fenti *-l képzővel alakult olyasféle deverbális és denominális származékok, mint a magyar *csekély* (a *cseke*- igei töből, vö. *csök-ken*), *fogoly* (a *fogo*-igetből), *fedél* (a *fede* ~ *fedé*-töből), valamint *aszály*, *apály*, *dagály* vagy a névszói eredetű *személy*, *lapály* is (vö. D. Bartha K., i. m. 73. 113). Vagyis arra a kérdésre, hogy

mely(ik) volt?, feleletül szolgálhatott az is, hogy *ily(en)*, *a fogoly!*, vagyis 'olyan, vagy az, akit elfogtak, aki fogva van'. Hasonlóképpen formálódhattak ki olyasféle származékok, mint a finn *vetelä* 'vizes' (< *vete* 'víz' + *lä-* képzőelem), az osztják *tural* 'torkú' (*tür* 'torok'), *küla* 'küldő, küldött' (*küt-* 'küld'; vö. Györke, i. m. 40) vagy a szamojéd nyelvek *-l* képzős hasonló származékai is (vö. N. Sebestyén Irén, UAJb. XXX, 8—22).

S vajon mi lehetett mindezen származékokban a szóban forgó **-l* képzőelem folytatóinak közös és legősibb funkciója? Nyilván az, hogy a kongruencia elve alapján, egyszerű ráhangoztatással, a származék alapszavának a szóban forgó közös denotátummal (szituátummal) való kapcsolatát jelölje, s világosan kifejezésre juttassa, hogy az *ily*, *oly*, *közel*, *távol*, *fogoly*-féle származékok mindegyikében ugyanarról, a beszélgetésben szereplő személyről vagy dologról van szó, vagy másképpen kifejezve, azt is mondhatjuk, hogy az effélékben az azonos *-l*, *-ly*, képzőelem azonos szintaktikai funkciójú nyelvi jelekre utalt.

2.4. Hogy az utóbbi megállapítás éppen nem megalapozatlan, azt bizonyítani is tudjuk. G. N. Prokofjev (UJb. XI, 296) hívta fel figyelmünket az osztják-szamojéd nyelvjáráásokban észlelhető, efféle jelenségekre: *mat äsänül ämänül mükäki* 'az én apám és anyám, együttesen'; itt *mat* 'én', *äsi* 'apa', *ami* 'anya', *-ni* az egyes szám első személyű birtokjel genitivusának melléknévi formája, az *-l* pedig képző, amelyről később N. Sebestyén Irén (i. h.) kimutatta, hogy a fentebb tárgyalt uráli **-l* képző folytatása. A fentebbi mondatban a *-l* képzőelem funkciója a vele ellátott névszók azonos szintaktikai szerepének, vagyis alanyként egymás mellé rendelésének félreérthetetlen jelölése. Ugyanez a rendeltetése ennek a képzőelemnek a *gotil' olil'* 'Kopf mit Ohrgehänge'-féle kapcsolatokban is (vö. G. N. Prokofjev, Seĭkupszkaja gramm. I. 1935, 102; N. Sebestyén Irén, i. h. 20).

Mármost éppen nem érdektelen, hogy ismétlődő képzőelemek hasonló szintaktikai funkciójára az altaji nyelvekben is bőven akad példa, vö. altaji (Radloff) *ärlü qadyttü* 'Mann und Frau', csuvas *arlä, arämlä* 'vir et uxor', 'das Ehepaar' (sok más példával és a rá vonatkozó irodalommal együtt idézi: D. R. Fokos-Fuchs, Rolle der Syntax . . . , Ural-Altäische Bibliothek XI, 105). G. J. Ramstedt (MSFOu. CIV/2. 41.) hívta fel a figyelmet a régebbi török nyelvek *-li* képzőelemére, amelyet rendszerint két névszóhoz szoktak illeszteni, s amely ilyenkor 'sowohl als auch' 'und, oder' jelentésű, vö. ótörök *inili äčili* 'sowohl die jüngeren wie die älteren Brüder', *bägli budunly* 'Fürsten und Volk', újgur *tünli künli* 'Nacht und Tag', *tänril'i jirli* 'Himmel und Erde'. Ugyancsak ő azonban (i. m. 42) arra is rámutatott, hogy ugyanez a *-li* elem helymegjelölő (s főleg névmástövekből képzett) származékokban is előkerül, ami a fentebbiek alapján számunkra éppen nem meglepő. Ilyenek: tungusz *eli* 'hierher', *tali* 'dorthin', mongol, tungusz, mandzsu *ali* 'wo, welcher', mongol *teli* 'so', *keli* 'wie, wann' stb. Mindezek képzésmódja, valamint a *-li* képzőelemnek a szintaktikai szerepjátszása ezek szerint hajszañnyira egyezik a **-l* uráli képzőelemével!

3. Ide kívánczik az uráli **-n* képzőelem különféle származékainak hasonló szempontok szerint való elemzése is.

3.1. Ezt a képzőt is megtaláljuk minden uráli nyelvben, kérdő és mutató névmási töveken egyaránt, vö. magyar *ő-n* 'er, selbst', *ezé-n* 'ez itt', *azo-n* 'az ott', R., Nyj. *i-ho-n* vagy *ë-hu-n* 'íme, itt', vogul K. *kho-n* 'ki, kicsoda', *to-n* 'az', osztják *i-n* 'dieser', mordvin *ko-na* 'ki, melyik', *te-ne* 'ez', *to-na* 'az', votják *ki-n* 'ki?', zürjén *ki-n* 'u. a.', finn *hå-n* 'ő', lapp *so-n* 'ő', jurák szamojéd *ki-n* 'ki?', osztják szamojéd *to-na* 'dieser (dort)'; *ti-na* 'jener' stb. (Lehtisalo, i. m. 388—89; Vértés E. OsztjPron. 191 kk. Részletesebb felsorolásuk, nyelvenként és névmástövenként megtalálható sajtó alatt levő akadémiai doktori értekezésemben is.)

E képzőelem, mint kimutatható, meglehetősen szabályszerűséggel csatlakozott az ősuráli kérdő és mutató névmási tövekhez. Ennek megfelelőleg legközelebbi rokon nyelvünknek, a vogulnak a pelimi nyelvjárásában dolgok felől a *må-n* 'mi?' személyek felől pedig a *kha-n* 'ki?' kérdő névmásokkal tudakolnak a beszélők, s válaszként ezt kaphatják: *ta-n* 'az, ott'. E mechanizmus körvonalai azonban minden más uráli nyelvben is tisztán kibontakoznak a figyelmes kutató előtt. Ezért aligha tévedünk, ha a *-n* képzőelemnek efféle névmási származékokban való, eléggé szabályos elosztódását már az uráli alapnyelvben is ható tendenciák érvényesülésével magyarázzuk.

Az iméntihez hasonló kérdésekre azonban a csupán mutató névmási származékokkal formált válasz természetesen nem mindig lehetett kielégítő, ezért érthetőnek tarthatjuk, ha a *ta-n*! 'az, ott'-féle feleleteket a beszélők úgy próbálták félreérthetlenné tenni, hogy a szóban forgó képzőelemmel ellátták az értelmezőként a *ta-n*-féle névmásokhoz csatolt fogalomszavakat is. Véleményem szerint így magyarázható a magyar *-ni* főnévi igenév *-n* elemének és az ezzel rokon képzőelemeknek a létrejötte. A tavdai vogulban arra a kérdésre, hogy *kha-nå?* 'ki?', a felelet ez is lehet: *ta-n min-nå* 'az' (ti.) a menő, 'az, aki ott megy', vagy a zürjénben a *ki-n(i)?* 'ki?' kérdésre ugyanennek az elvnek az alapján formálható feleletként: *nimala-n* 'a híres' (*nimal* 'hír').

Mivel azonban e képzőelem nemcsak igei, hanem névszói tövekhez is járulhatott, ugyanilyen módon képzelhetjük a finn *-na*, *-nå* ~ *-n*, *-ne* képzőelemekkel alkotott olyasféle származékok kiformalódását is, mint *iha-na* 'bájos, elragadó' (finn nyelvjárási *iha* 'báj'), értelmezőül olyan *-n* névmásképzős alakulatokra, mint *mi-nå*, *si-nå*, *hå-n*, vagyis pl. *si-nå*, *iha-na* 'te, a bájos' (vö. L. Hakulinen, Handbuch der Finnischen Sprache I, 89, ahol a szerző a szóban forgó névszóképzővel kapcsolatosan utal ennek az említett névmások *-n* szuffixumával fennálló rokonságára is).

A magyarban is bizvást rokoníthatjuk az *ő-n*, *ezé-n* *azo-n*-féle névmástői származékokban meglevő *-n* képzőelemet egyfelől a *-ni* főnévi igenév *-n* elemével, másfelől a *gyertyán* (< *gyertya* + *n*), *vadon* (< *vado* + *n*) stb. félék *-n* képzőelemével, ezenkívül pedig a *cseppe-n*, *dobba-n* *joga-n*, *zörre-n* félékben föllelhető mozzanatos *-n* képzővel is (vö. Györke, i. m. 50, D. Bartha K. 35, 108).

Jegyezzük itt meg, hogy ezzel a képzővel nemcsak a magyarban, hanem a finnen is alakultak mozzanatos jelentésű, hangutánzó-hangfestő származékok: *humina* (= *humu*) 'zúgás', *hålinå* (= *håly*) 'lárma' stb. (vö. Hakulinen i. m. I. 139).

3.2. De akárcsak a fentebb tárgyalt *-t* és *-l* képzőelemeknek, szerintem ugyanígy a szóban forgó *-n* szuffixumnak is kimutatható pusztán mellérendelő szintaktikai funkciója is. Az *-n* duális jel ugyanis, amely mint ismeretes, a déli lapp nyelvjárások birtokos és igei személyragjain, valamint az obi-ugor nyelvek személyesnévmásain, birtokos és igei személyragjain, s ezenfelül még az osztják névszókön is megtalálható, doktori értekezésemnek sajtó alatt levő, német nyelvű változatában kifejtett felfogásom szerint végső soron az imént tárgyalt uráli *-n* képzőelemmel egyeztethető. Hogy miért és hogyan, erre az alábbiakban próbálok felelni.

A lapp duális eredetének kérdésével, P. Ravila és A. Nesheim szintaktikai jellegű kutatásai után, újabban E. Itkonen foglalkozott, főleg hangtani és alakítási szempontok alapján. (Virittäjä 1955: 175 kk., Studia Fennica IX/3, 18 kk.). Itkonen szerint, az inári lappot figyelembe véve, föl lehet tenni, hogy az őslappban az egyes és kettős számú birtokragok és személyragok rendszere a következő volt:

egyes sz.: *-mä, -nä, -Dä/-nDä/-se|<-se, -nse|*,

kettős sz.: *-män, -nän, -dän (-nvän), -zen (<-zen, -nzen)*.

Világosan fölismerhető, hogy ebben a rendszerben a duális jele *-n*. A vele alkotott fenti alakok Itkonen szerint az őslappban még régebben **monwi*, **tonwi*, **sonwi*-formájúak lehettek, ez utóbbiak viszont a finn *minä*, *sinä*-félék (ezekről l. fentebb) *minu-*, *sinu*-féle alakjaival hozhatók kapcsolatba.

Az obi-ugor nyelvekben lényegileg ugyanígy formálódhattak ki a *min* 'mi ketten', *nin* 'ti ketten', *tin* 'ők ketten'-féle duális alakok, a *mi*, *ni*, *ti* személyes névmási töveknek *-n* képzőelemmel megtoldott származékaként.

A szóban forgó *-n* duális jel eredetét fürkésztve K. B. Wiklund már 1891-ben célzott arra, hogy ennek a szuffixumnak kezdetben olyasféle szerepe lehetett, mint az indoeurópai nyelvek kopulatív kötőszóinak (Laut- und Formenlehre der lule-lappischen Dialekte 245). Nesheim úgy látta, hogy a lappban és az obi-ugor nyelvekben meglevő *-n* duálisjel eredeti szerepe az volt, hogy determináló elemként két meghatározott alanyra utaljon (Der lappische Dualis . . . 1942. 129). Ravila szerint is a finnugor numerus jelek, s így a duális jelek eredeti funkciói között a determinálás, s ezzel együtt a mondatban a koordinálás alapvetően fontos volt. A mondatban ugyanis olyan szavak, amelyek ugyanazzal a képzőelemmel voltak ellátva, ugyanazt a szintaktikai funkciót látták el, viszont az ilyen elemek nélküli alapformákat, többértelműségük, meghatározatlanságuk miatt nem lehetett kétségtelenül mellérendelői funkciójúnak fölfogni (FUF. XXVIII, 48).

Mindezeket a mélyen szántó megállapításokat, az *-l* és *-t* képzőelemek hasonló funkciójáról fentebb elmondottakkal együtt fontolóra véve, úgy gondolom, sikerrel vállalkozhatunk a szóban forgó *-n* duális jel kialakulásának magyarázatára. A *-n* képzős személyesnévmási alakokat célszerűen lehetett fölhasználni az olyan mondatokban, amelyeknek alanyaként nem egy, hanem két személyes névmás szerepelt (*min* ~ *mon* 'én is, együtt még valakivel', *tin* ~ *ton* 'te is, együtt még valakivel'). Mivel pedig az állítvány két-két ilyen személyes névmás után szükségképpen ezek mindegyikére vonatkozott, hasonló jellel ellátva duális jelentésűvé vált. Ugyanakkor az alanyként szereplő személyes névmásokon ugyanez a képzőelem arra utalt,

hogy ezek az alanyi funkciót nem egyedül, hanem valamely más személyes névmással együtt, azok mellé rendelve látják el.

Ha tehát abból indulunk ki, hogy ez az *-n* képzőelem egyes névmási töveken determináló szerepet töltött be, s számjelölő szerepe, bizonyos mellérendelő jellegű szintaktikai kapcsolatokban alakult ki, nem találjuk többé érthetetlennek, miért bukkan fel ez az elem hol az egyes szám, hol a kettős szám, hol pedig a többes szám jeleként. Már eleve megvolt ugyanis annak a lehetősége, hogy bizonyos szintaktikai helyzetekben, így pl. értelmezős szerkezetekben, a kongruencia elve alapján, egyszerű ráhangoztatással, névszókra és igékre is áttérjedjen úgy, ahogy ezt fentebb láttuk már az *-l* és *-t* képzőelemmel kapcsolatban. Ezeket a lehetőségeket azonban az egyes uráli nyelvek és nyelvjárások más-más mértékben használták ki. Mindezt tudva jogosan tehetjük fel, hogy a lapp és az obi-ugor nyelvek *-n* duális jele aligha függetlenek egymástól, s hogy ez a suffixum az említett nyelvekben, mint a kongruencia, s ezáltal a mellérendelés világos jelölésére is igénybevett képzőelem vált numerus jellé.

4. Másutt (NyK. LXX, 194) már részletesebben kifejtett véleményem szerint lényegében ugyanilyen törekvés érvényesülését fedezhetjük fel a magyar *-ól/-ő* melléknévi igenévképző kiformálódásában is. Nyelvünkben bármiféle cselekvő személyre az egyes szám harmadik személyű *ő* névmással utalhatunk. Az ilyen jellegű utalás azonban, míg egyfelől teljesen konkrét és szemléletes, másfelől rendkívül semmitmondó is, hiszen arról, akire csupán e névmást vonatkoztatjuk, mindössze annyit tudunk meg, hogy a beszélő mutató mezejében szemünkkel is látható személy. Ha azonban ugyanott más valaki is észlelhető, közöttük különbséget kell tennünk. Ezt nyelvi eszközökkel úgy oldhatjuk meg, ha az *ő* névmás mellé értelmezőt teszünk. S ha az így megjelölt egyik személy éppen felénk jön, akkor ezt mondhatjuk: *ő*, [ti.] *a jövő*. Ha pedig az ugyanott észlelt másik személy éppen távozóban van, rávonatkozólag viszont efféle megállapítást tehetünk: *ő* [ti.] *a menő*.

Mármost a magyar nyelvtörténet ismerői számára köztudomású, hogy az *ő* névmás mai alakja az *ë* ~ *i*- névmási tőnek γ (~ β) képzőelemmel megtoldott régebbi, s legrégibb nyelvemlékeinkben még kinyomozható $*\tilde{e}\gamma/*\tilde{e}\beta \sim *i\gamma/*i\beta > \tilde{e}u \sim iu$ formájából keletkezett. Ugyanilyen kettőshangzós alakulatokból jött létre azonban a magyar melléknévi igenév *-ól/-ő* képzője is. A magánhangzóval végződő pusztá igetőhöz ugyanis eleinte egy $-\gamma/-\beta$ képzőelem járult, majd e két elem kettőshangzóvá, végül pedig a ma közkeletű hosszú magánhangzóvá fejlődött. Azt tehát, hogy *ő* (ti. a) *menő*, valamikor így is mondhatták: *ëu*, *mënëu*.

Ez a képzőnk, mint szintén közismert, több uráli előzményre, mégpedig 1. **-k*-ra, 2. **-ŋ*-re, 3. **-p*-re és 4. **-m*-re vezethető vissza (vö. D. Bartha K., i. m. 96.). Anélkül, hogy e rendkívül szerteágazó egyeztetési lehetőségek bogozgatásába kezdenénk, induljunk ki, mondjuk, abból a lehetőségből, hogy a szóban forgó *-ól/-ő* képzőelem fent idézett előzményei az uráli *-m* képző folytatásai. Így a *menő*-féle származékok képzésmódja a legközelebbi rokonságba hozható a magyar *álom*, vogul *ülum*, mordvin *udomo* 'u. a.', zürjén *oləm*, votják *ulem*, finn *elämä* 'élet'-félékével. Ez az *-m*

képzőelem viszont egyeztethető a finn *tä-mä* 'ez', *moko-ma* 'so einer', *muuta-ma* 'ein gewisser'-félékben föllelhető *-m* névmásképzővel (vö. Hakulinen, i. m. I, 88). Mivel pedig az uráli *-m* képző finn *-ma*, *-mä* folytatásával nemcsak igékből, hanem névszókból is képezhetünk származékokat, e képzőelem értelmezői funkcióját jól szemléltethetjük efféle finn szókapcsolatokkal: *tä-mä*, *ranta-ma* (vö. *ranta* 'part') 'ez, (ti.) a partrész'; *tä-mä*, *elä-mä* 'ez (ti.) az élet' stb.

Úgy gondolom, teljesen fölösleges volna több példa felsorakoztatása. Annyi a fentiekből hihetőleg kitűnt, hogy az ilyen jellegű, más-más előzményekre visszavezethető képzőelemek mindegyikének kimutatható ugyanaz a funkciója, nevezetesen az értelmezett és az értelmező viszonyában levő tagok egymás mellé rendeltségének explicit formában, egyszerű ráhangoztatással, a kongruencia elve alapján való jelölése.

5. Könnyű azonban belátnunk, hogy hasonló szintaktikai feladatot nemcsak a fent elemzett képzőelemek láthatnak el, hanem bármiféle más toldalékok is. Erre jeles kutatók, mint Ravila, Fokos Dávid és mások, ismételten rámutattak, utalva arra, hogy az *éjjel-nappal*, *télen-nyáron*, *szegről-végről*, *hetet-havat*-félékben a tagok egymás mellé rendeltségét az ismétlődő toldalék juttatja kifejezésre. Legutóbb, nyelvünk szerkezetének legjellemzőbb vonásait kutatva, Papp István fejtette ki, hogy az iméntiekhez hasonló, párhuzamos kifejezésekkel szemben, ahol csak két-két tag szerepel együtt, az *okos*, *kedves*, *bájos teremtés*-félékben az egymás mellé rendelt, s ugyanazon képzőelemmel (*-s*) ellátott tagok sora nyitott, hiszen tetszés szerint bármely, hasonlóan képzett származék is beilleszthető az ilyen jellegű sorozatokba (FUF. XXXVI. 227). Ez azonban azt is jelenti, hogy bármiféle ismétlődő toldalék mindig alkalmas lehet a szintaktikai mellérendeltség félreérthetetlen jelölésére, a kongruencia elve alapján.

De hogyha ez így van, ebből az is következik, hogy a szóban forgó szintaktikai szerep ellátása mindenféle képzőelem legősibb, legáltalánosabb, s ennélfogva közös és egyetemes funkciója.

Ez a megállapítás viszont módot ad arra, hogy felderítsük, milyen tanulságokkal szolgálhat fenti vizsgálódásunk a nyelv és a gondolkodás kapcsolatainak szempontjából.

5.1. Ravila, egyik messze előremutató tanulmányában már röviden utalt rá, hogy a legősibb uráli képzőelemeknek eredetileg lényeges funkciója lehetett a szavak egymáshoz való kapcsolása a mondatban: „Les suffixes étaient évidemment des éléments de construction syntaxique primitifs, »pré-flexifs«, dont la fonction essentielle a été d'attacher les mots l'un à l'autre” (Virittäjä, XLIX, 1945, 298). Hogy azonban az ősi képzőelemek a szavakat hogyan kapcsolták össze, annak részletesebb fejtegetésébe a jeles szerző nem bocsátkozott. Így is találónak s lényegében teljesen helytállónak tarthatjuk fenti megállapítását.

Ismeretes az is, hogy Fokos Dávid, egy hasonlóan elmemozdító értekezésében, a magyar *-s* képző eredetét vizsgálva, szintén célzott a szintaktikai funkcióknak a képzők keletkezésekor is érvényesülő szerepére (Nyr. LXIII 14, 60).

Ravila, imént említett tanulmányában, arra is felhívta figyelmünket, hogy tévesen járnak el azok, akik a képzőket és a képzett származékokat szintaktikai környezetüktől elszakítva próbálják osztályozni, holott nyilvánvaló, hogy a képzőknek eredetileg kevés közük volt későbbi szemantikai funkcióikhoz. Ha a képzők szintaktikai kapcsoló szerepét figyelmen kívül hagyjuk, szemantikai funkcióik terén sem tudhatunk eligazodni. Véleménye szerint a képzővel ellátott szó eredetileg egy-egy szócsoporthoz determináló tagja volt. Csak később önállósult, s általánosító szerepére analogikusan csak ezután kerülhetett sor (uo. 297).

Akik mindent átfogó jelentéstani csoportokba próbálták foglalni egy-egy képző jelentését, ismételten felpanaszolták az ilyen vállalkozások nehézségeit. Erre vonatkozólag igen tanulságosak azok a G. Redard-tól idézett megállapítások, amelyeket egyes korábbi kutatók a görög *-της-* névszó-képző „alapjelentésére” vonatkozólag tettek. Pape 1837-ben arra a végső következtetésre jutott, hogy e képző származékai oly személyt jelölnek, aki az alapszó jelölte dologgal általános jellegű kapcsolatban van. Curtius 1842-ben lényegében ugyanezt ismétli meg, amikor kimondja, hogy ezzel a képzővel olyan származékok képezhetők, amelyek a tőszótól megnevezett dologban részesülő személyt jelölik. A. D. Régnier 1855-ben szintén ezt a megállapítást variálja. Még századunk elején is visszatérnek e szükségképpen keveset mondó konklúziók. L. Radermacher 1908-ban szintén csak annyit tud mondani, hogy a fenti képzővel alkotott származékok valamely személyről vagy dologról azt közlik, hogy az, az alapszóval megjelölt dologgal szoros kapcsolatban van. R. Schulz is, 1910-ben úgy nyilatkozott, hogy ez a képző és alakváltozatai alig fejeznek ki mást, mint egészen általános melléknévi vonatkozást. M. Leumann pedig, 1944-ben, a latin képzők jelentéstani osztályozásának nehézségeire célozva, szintén leszögezte, hogy a képzők legáltalánosabb jelentései csak olyan, bizonytalan körvonalú kategóriákba foglalhatók, amelyek tudományos rendszerezésekre teljesen alkalmatlanok. G. Redard, mindezeket s más hasonló megállapításokat idézve úgy látja, hogy a szóban forgó görög szuffixum kategorizáló képző, vagyis klasszifikátor (*Les noms grecs en -της, -τις et principalement en -ιτης, -ιτις.* (Paris, 1949) 227—8). Jellemző, hogy a fenti kutatóktól nyilván egészen függetlenül, a magyar *-ő/-ő* melléknévi igenévképző alapvető szemantikai funkcióját Károly Sándor is így jelölte meg: „Általános használatban az igenév . . . csupán az elvont cselekvésfogalmat, s pusztán azt fejezi ki, hogy a benne megtestesült cselekvésfogalom a jelzett szóval valamilyen módon összetartozik” (NyÉrt. 10, 80—81).

Tetszés szerint lehetne sorjáztatnunk a hasonló megállapításokat. Mindezekből kiderülne, hogy mindazok, akik kissé jobban elmélyedtek egy-egy képző kikövetkeztethető legegyszerűsebb jelentésének vizsgálatába, lényegében ugyanarra a felismerésre jutottak: a képzők legalapvetőbb szemantikai funkciója az, hogy az alapszóval jelölt fogalomnak más fogalmakkal való kapcsolatára utaljanak.

Kérdés azonban, hogy a képzőelemek e funkciójának kialakulására az emberi gondolkodás fejlődésének mely fokán kerülhetett sor. Az alábbiakban erre próbálunk feleletet adni.

5.2. A képzőelemek nyelvi jelek, s mint ilyenek, vizsgálhatók alaki (formális) és funkcionális szempontból. Ha alakjukat tekintjük, véleményem szerint legáltalában úgy jellemezhetjük őket, mint Györke József tette 1943-ban közzétett „Tő, képző, rag” című jeles értekezésében. E nagyra hivatott nyelvészünk a tőmorfémák (= szabad morfémák) és a toldalékok (= kötött morfémák) alaki összefüggéseit vizsgálva nem egy ponton lényegesen túljutott a Saussure nevéhez fűződő, egyoldalú oppozíció-szemléleten. A fiatalon elhunyt magyar tudós, az *adok*, *adsz*, *ad*-féle paradigmatisorban élénk táruló ellentét-viszonyokat elemezve az elsők közt hívta fel a figyelmet arra, hogy az *ad* igető és az *-ok* rag, az *adok*-félékben az ellentét (vagyis a különbözőség) viszonyában van ugyan, de az *ad*-tő ugyanakkor, mint az *adok*, *adsz*, *ad* stb. sor egyik eleme e paradigmán belül a hasonlóság (azonosság) kifejezője (MNY. XXXIX, 126–27). A szavak mint nyelvi jelek paradigmatisorrendszerének egészében tehát, mint minden nyelvi rendszerben, Saussure megállapításával ellentétben, nemcsak rendszerszerű ellentétek, hanem a rendszertől meghatározott egyezések is vannak. Györke ugyan nem vonta le ezt az általános érvényű következtetést, de okfejtéséből ez is szükségképpen következik.

Györke megállapításai a toldalékelemekre, mint jelekre, alaki szempontból vonatkoznak. Vizsgálhatjuk azonban e jeleket funkcionális szempontból, jelöltjeik (= denotátumaik), vagyis jelölési értékük szemszögéből is. Könnyű belátnunk, hogy olyan származékok esetében, amilyen a fentebb tárgyalt *ad* igetőből *-ó/-ő* igenévképzővel képezhető *adó*, figyelembe véve más, hasonlóan képzett igeneveket, amilyenek pl. *járó*, *kelő*, *futó*, a szóban forgó képzőelem a denotátum azonosságára utal, a tőmorféma (*ad*, *jár*, *kel*, *fut*), viszont az azonos denotátumokban ugyanakkor, egyidejűleg meglevő különbségekre is felhívja figyelmünket. Ha ugyanis az efféle képzőelemek, a fentebb kifejtetteknek megfelelőleg, az *adó*, *járó*, *kelő*, *futó*-féle kapcsolatokban helyezkednek el, jelölési funkciójuk nem más, mint a denotátumok azonosságára való félreérthetetlen utalás. Ugyanakkor az azonos denotátumokban egyidejűleg meglevő különbségeket az eltérő tőmorfémák (*ad*, *jár*, *kel* stb.) jelölik. A gondolkodás szempontjából tekintve tehát az efféle képzőelemek igen alkalmas nyelvi kifejezői annak a felismerésnek, hogy ugyanaz a dolog (ami a nyelvi közlésben az azonos denotátum), egyidejűleg az is, meg (más szempontból nézve) más, különböző is. Az *-ó/-ő* képzőelemhez, s az ehhez hasonló, s alakilag azonos és ismétlődő nyelvi képződmények ezek szerint a különbözőségben felismert egyezésnek, az általuk mint kötött morfémák által pedig szükségképpen feltételezett változó (= szabad) morfémák, vagyis a tőmorfémák pedig az egyezésekben felfedezett különbözőségnek a nyelvi kifejezői.

Ebből a megállapításból viszont a nyelv és a gondolkodás kapcsolatainak szempontjából az is következik, hogy az emberi nyelv fejlődésében az a kor, amelyben a képzőelemek kezdtek kifermálódni, az elvont gondolkodás fejlődésének magas fokát képviselte. A gondolkodó ember ekkor már ráeszmélt arra, hogy a különböző dolgoknak lehetnek s vannak közös vonásaik, s hogy ugyanaz a dolog egyidejűleg azonos is, más is. A *jövő* ~ *menő*, *járó* ~ *kelő*-félék ősi mintái a gondolkodásnak ezt a fokát tükrözik. A matematika vagy a logika nyelvén e felismerés eredményét így fejezhetnők ki:

$(a)_n = (b)_n$, ami annyit jelent, hogy két különböző dolognak, a -nak és b -nek lehet valamely közös n tulajdonsága, s ennél fogva e két dolog e tekintetben azonosítható. Vagyis az a és b azonos is, más is.

Tudjuk azonban, hogy a fentihez hasonló egyenlőségek csupán a dialektikus logika rendszerében képzelhetők el. Csak a dialektikus szemléletmód tud megbirkózni azzal a gondolattal, hogy valamely azonosság szükségképpen magában foglalja az egyidejű különbözést is. Ám, ha azt mondjuk, hogy a *rózs*a piros, végső soron ugyanennek a szemléletmódnak a szellemében formáljuk meg közlésünket, hiszen a rózs

a nemcsak piros, s ami piros, az nemcsak rózs

a lehet. Az efféle kijelentésekben tehát az azonosság és a különbözőség egyidejű fennállásának kifejezése rejlik. De, sokkal magasabb szinten, a nyelvi gondolkodás elvontságának lényegesen fejlettebb fokán, valójában ugyanez a dialektikus szemléletre valló felismerés öltött automatizált formát a képzőelemmé rövidült nyelvi jelekben is, amelyek, mint láttuk, szintén az egyidejű azonosság és különbözés jelölői.

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Budapest

A nyelv a mindennapi élet elméletében

1. A mindennapi élet elmélete kifejtetlenül maradt ugyan, de jól körülhatárolt helye van Marx életművében. Ha ki akarjuk tölteni ezt a helyet, egészen másféle feladatra kell vállalkoznunk, mint amilyent például az önálló marxista esztétika kezdeményezői végeztek el. Nekik egybe kellett gyűjteniük Marx irodalmi és művészeti tárgyú megjegyzéseit, s az elszórt megállapítások értelmes összefüggésekbe rendeződtek, amikor megpróbálták összegezni őket. A mindennapi élet elméletét ezzel a módszerrel nem lehet rekonstruálni. Hiába keresnénk akárcsak rövid, néhány mondatból álló helyeket is, Marx legfeljebb egy-két szóval utal a mindennapiságra. Más tekintetben viszont előnyösebb helyzetben vagyunk. Az esztétika, bár logikailag összefüggött Marx főbb munkáinak egyes alapgondolataival, témájában mégis kívülről kapcsolódott hozzájuk. A mindennapi élet elmélete pedig a marxi gondolatrendszer egyik alappillére, bármennyire eltakarják is a ráhúzott emeletek. Az elmélet tartalma, kategóriakészlete nincs annyira előkészítve, de pontosabban tudjuk, milyen funkciót kell betöltenie. Az esztétikával szemben csak azt az általános követelményt állíthattuk fel, hogy ne mondjon ellent a marxi társadalomelmélet szellemének és kidolgozott részeinek, a mindennapi élet elméletét be kell illeszteni e részek közé.

1.1. A mindennapi élet elmélete a Tőke módszerének kulcsa. Ki ne tudná, hogy mi a Tőke alcíme? Mégis, vagy talán éppen mert olyan megszokott ez a fordulat, igen kevesen gondolkoznak el rajta, hogy mit is jelent „a politikai gazdaságtan bírálata” Marxnál. A mű — bár az alcím erre látszik utalni — nem a történeti-kritikai fejtegetés elve szerint íródott. Marx nem veszi sorra a tárgy korábbi feldolgozásait, hogy azután bírálatukon keresztül érvényesítse a maga felfogását (ez legfeljebb a rendszeres kifejtést már feltételező negyedik kötetre áll). Dehát mit bírál akkor „a politikai gazdaságtan bírálata”? A bírálat tárgya a tőkés termelés szereplőinek mindennapi élete, az a kép, amelyet mindennapi tudatukban alakítanak ki a kapitalista termelési viszonyokról. A politikai gazdaságtanról csak annyiban van szó, amennyiben „kritikátlanul elfogadta”, „minden további

bírálat nélkül átvette a mindennapi életből” az ott kialakult gazdasági kategóriákat.¹

A termelés szereplőinek mindennapi vélekedései csupán „megjelenési formái” a mindennapi életet meghatározó oksági összefüggéseknek, a mindennapi tudat „rejtett mögöttes alapjának”. „Az előbbiek közvetlenül spontán újratermelődnék, mint közkeletű gondolkodási formák, az utóbbit a tudomány révén először fel kell fedezni.”² Ezek a „közkeletű gondolkodási formák”, a mindennapi élet jelenségei, nem pusztán kísérő-jelenségei „rejtett mögöttes alapjuknak”. Nélkülük nem érvényesülhetne ez az alap, ők közvetítik működését. „Közvetítik és egyszersmind eltakarják”³ — mondja Marx. Először ezért el kellett vonatkoztatni tőlük, fel kellett tární a mögöttük húzódó oksági összefüggéseket, hogy azután majd ezekből — mint ezek közvetítéseit — értsük meg őket. S a rendszeres kifejtést lezáró harmadik kötet így is kezdődik: „A tőke alakzatai... lépésről lépésre közelednek... ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén, a különböző tőkék egymásrahatásában, a konkurenciában, és maguknak a termelés szereplőinek mindennapi tudatában fellépnek.”⁴

A marxi közgazdaságtan nem tisztán elméleti tudomány. Marx nemcsak leírja a termelés szereplőinek mindennapi tudatát, hanem e tudat tartalmát kritikailag össze is méri a mindennapi életet hatalmában tartó gazdasági gépezet tudományos vizsgálatának igazságaival. De túl a felvilágosításon, túl a — már önmagában is gyakorlati jelentőségű — elméleti kritikán, voltaképpen törekvése megtalálni a társadalmi termelés mechanizmusában és, közelebbről, a termelők mindennapi életében azokat a mozgatórugókat, amelyek arra indíthatják a munkásosztályt, hogy gondolatilag magáévá tegye és a gyakorlatban alkalmazza e kritikai szembesítés eredményeit.

1.2. A II. Internacionálé elméleti irodalmában elsikkadt Marx gazdasági tanításának sajátos kritikai célkitűzése, a mindennapi tudat témája ilyen módon fel sem merülhetett. Csak az októberi forradalom hatására kialakuló filozófiai megújulás egyes irányzatai hozzák vissza a marxista társadalomtudomány kritikai elhivatottságának felújításával együtt — különböző elnevezések alatt — a mindennapi élet elméletét is.⁵ Az önálló filozófia kutatások és monográfiák azonban egészen a második világháború utáni időszakig váratnak magukra.

Az első H. Lefebvre könyve „A mindennapi élet kritikája”⁶ volt, ezt követte „A konkrét dialektikája”⁷, Karel Kosík műve, amelyet joggal tekinthetünk a mindennapi élet egy másik kritikájának. Mindkét munkán

¹ Marx: A tőke (Budapest, 1961) I, 499, 498.

² Marx: A tőke I, 502.

³ Marx: A tőke I, 535—536.

⁴ Marx: A tőke III, 51.

⁵ G. Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein (Berlin, 1923). — K. Korsch: Marxismus und Philosophie (Leipzig, 1923). — K. Korsch: Die materialistische Geschichtsauffassung (Leipzig, 1929). — A. Gramsci: Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce (Opere 2, 6. kiad., Torino, 1965) 3 kk, 119 kk. — M. Horkheimer tanulmányai a Zeitschrift für Sozialforschung-ban 1932-től.

⁶ H. Lefebvre: Critique de la vie quotidienne I (Paris, 1947).

⁷ K. Kosík: A konkrét dialektikája (Budapest, 1967).

erősen érződik, hogy időközben a polgári filozófiában, így az egzisztencializmusban is fontos témává lett a mindennapi élet.⁸ Végül Lukács György Esztétikáját kell említenünk, amely egyértelműen a marxi hagyományból merít, s amelynek könyvnyi terjedelmű első három fejezete kifejezetten a mindennapi életről szól.⁹

Tárgyunk tehát fokozatosan a marxista filozófusok érdeklődésének előterébe került. A mindennapi élet elméletéhez szükséges fogalmi apparátus ennek ellenére szinte teljesen kidolgozatlan még. Az általános szempontok érvényesülését minden szerzőnél keresztezik a sajátos fogalmi szükségletek, amelyeket az határoz meg, hogy mire akarják felhasználni a mindennapi élet filozófiáját. Lefebvre és Kosík például mindjárt az elidegenülés kritikájára alkalmazzák az egzisztencializmus fenomenológiai leírásait hasznosító elméletüket, nem tesznek kísérletet feltevéseik rendszeres társadalomtudományi ellenőrzésére. A mindennapi élet kategóriája alatt tárgyalt tevékenységformákat és objektivációs rendszereket kizárólag az elidegenülés megnyilvánulásainak tekintik. Ez az egyoldalúság visszájára fordítja a kritikai szándékot és olyan eredményekre vezet, amelyek nem építhetők be a marxi koncepcióba és különben is elfogadhatatlanok. A mindennapiságot az elidegenedéssel azonosítván csak arra az eredményre lehet jutni, hogy a mindennapi életben nincsenek az elidegenedés leküzdésére sarkalló konfliktusok. S a két elmélet, kimondatlanul bár, tartalmazza azt a kényelmetlen feltevést is, hogy az elidegenüléstől felszabadult világban — képtelenesen szólva — mindenki lábujjhegyen fog ágaskodni, hogy kiemelkedjék a mindennapi életből.

1.3. Lukácstól távol állnak az ilyen tévkövetkeztetések, ahogy távol áll tőle az egzisztencialista fenomenológia csábítása is. Nem tartja az elidegenülést a mindennapiság szükségképpen velejárójának és számot ad a mindennapi élet állandó újratermelődéséről. Ő volt az első, aki meghatározta a mindennapi élet helyét a marxista társadalomfilozófia rendszerében, s elsőnek látott hozzá az új fogalmak kidolgozásához is. De Esztétikája csak két önálló objektivációs rendszer — a tudomány és a művészet — keletkezésének és társadalmi funkciójának filozófiai vizsgálatában használja fel a mindennapi élet elméletét. Tanulmányunkban ezért több ízben el kell térnünk a lukácsi terminusok eredeti jelentésétől és új fogalmakat kell bevezetnünk.

A korproblémák sokasága, a felgyülemlett tudományos és filozófiai ismeretanyag terjedelme természetesen lehetetlenné teszi, hogy egy gondolkodó egyedül feldolgozza a mindennapi élet és valamennyi belőle kiemelkedő illetve tőle függetlenné vált objektivációs rendszer kapcsolatait. A kutatási feladat korlátozása teljesen ésszerű volt. Ám miközben Lukács a tudomány és a művészet szemszögéből vizsgálja a mindennapi élet szerkezetét, olyan megállapításokat is tesz, amelyek — jóllehet tudományfilozófiai és esztétikai vonatkozásban fontos összefüggésekre hívják fel a figyel-

⁸ M. Heidegger: *Sein und Zeit* (Halle, 1927) 43—44. — Husserl *Lebenswelt*-konceptiójára és az angol ordinary language philosophy-ra itt nem térünk ki, mert ezek kevésbé, illetve egyáltalán nem hatottak a marxista kutatásokra.

⁹ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* (Budapest, 1965) I, 9—229.

met — nem tekinthetők a mindennapi élet általános szerkezeti jellemzésének. Tegyük mindjárt hozzá: az ilyen hatalmas és ennyire előzmények nélküli filozófiai munkában bizonyára elkerülhetetlenek a túláltalánosítások. S tegyük hozzá azt is, hogy Lukács sohasem erőszakolja őket. Újra és újra szembekerül a vallás és az erkölcs jelenségeivel, ezeket azonban a művészettel és a tudománnyal való ellentétre kihegyezett elemzésben nem tudja egyértelműen besorolni. Ilyenkor mindig elfogulatlanul kimondja ezt, mintegy serkentve a valóban általános szerkezeti elemzés kialakítására, amelyhez — mint látni fogjuk — bizonyos félbehagyott gondolataival maga adja meg az alapot.

A tudomány és a művészet — Lukács filozófiájában — az emberiség „nembeli tudatának” letéteményesei. Ez, röviden szólva, azt jelenti, hogy minden embernek *m i n t e m b e r n e k* részt kell vennie bennük, illetve valamiképpen magáévá kell tennie termékeiket. Mint embernek, vagyis nem azért, hogy kielégítse közvetlen szükségleteit, hogy szűkebb társadalmi csoportja érdekében munkálkodjék, hanem azért, hogy az emberiség teljes értékű tagja lehessen. Nem arról a közhelyről van tehát szó, hogy a tudomány eredményeit a minden normális emberi egyedben meglevő értelem munkája alkotta meg, és semmiképpen sem szabad azt gondolni, hogy Lukács szerint a művészet tárgya a vulgáris esztétikákból jól ismert „örök emberi” volna. A tétel alapja a sajátosan marxi emberfelfogás: az ember az, amivé — történelme folyamán — teszi önmagát.¹⁰ Művészet és tudomány (mindegyik a maga módján) azt halmozza fel ebből a történelmi önteremtési folyamatból, ami maradandó, általános érvényű, tehát az ember állandóan gazdagodó lényegéhez tartozik.

De a történelmi önteremtési folyamat nem más, mint a valóságos történelem a maga valóságos szereplőivel, a hús-vér emberekkel. S ez a történelem mindenekelőtt a természeti adottságokból, az emberek partikuláris szükségleteiből és azokból az elsődleges társadalmi integrációkból indul ki, amelyek közvetlenül nem a nembeliség kibontakoztatását célozzák. A mindennapi élet Lukácsnál éppen ezt a történelmi és egyben logikai kiindulópontot jelenti. A mindennapi élet a „partikularitás” világa. Az Esztétika gondolatmenete szerint ebből kellene következnie a mindennapi objektívációs rendszerek elmosódottabb, kevésbé általánosított jellegének. A legjobb illusztrációkkal a köznyelv, valamint az empirikus (a tudomány alkalmazása előtti) termelési módszerek és tapasztalatok szolgálnak.

A vallás és az erkölcs leírása azonban sehogyan sem illik bele a képbe. Nem tekinthetők átmeneti képződményeknek sem (Lukács nem is próbálkozik ezzel az enyhítéssel), hiszen az objektíváció szerkezete szerinti és a nembeliség-partikularitás kategóriapár alapján történő besorolás nem fokozatilag tér el egymástól, hanem kifejezetten ellentétes eredményre vezet.¹¹ A vallásban „olyan objektívációk jönnek létre, amelyek formáli-

¹⁰ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”* (Budapest, 1966).

¹¹ Szorosabb elemzés megmutathatná, hogy a bajok már a munkával, az anyagi termeléssel kezdődnek. A legprimitívebb, a leg-„partikulárisabb” szükségletek kielégítésére irányuló termelésben is megvan a „nembeliség” mozzanata (Márkus: *Marxizmus* 12 kk.). Időnként Lukács is beleütközik ebbe a problémába (Az esztétikum I, 531).

san ... részint a társadalmi szervezetekkel, részint a tudománnyal tartják a rokonságot". Noha „a vallás ... fő tendenciáját tekintve a partikularitás megőrzésére törekszik”. A másik oldalon pedig: „Minden igazi etikára jellemző, hogy ... ahhoz az emberen belüli lényeghez folyamodik, amelyet minden ember mint személyiség magában foglal.” A morális szándékban „a partikuláris egyediség, a nembeliséghez közeledve, általánosítást hajt végre és tapasztal önmagán”.¹² Ennek ellenére, az objektiváció szilárdsága szempontjából az erkölcs éppen a vallással ellentétes szélsőségekhez tartozik. Jelentős erkölcsi tartalmak — normák és értékek — működhetnek anélkül, hogy szilárdabb, önállóbb objektivációjuk lenne, mint mondjuk a természetes nyelv rendszerének.

2. Tanulmányunkban a Lukácsnál félbemaradt szerkezeti elemzést kívánjuk folytatni. Az Esztétikának arra a gondolatára támaszkodunk, hogy a mindennapi élet nem más, mint a közvetlen gyakorlat. De minden társadalmi gyakorlatot objektivációk közvetítenek. A mindennapi élet közvetlensége sem az objektivációk kiiktatását jelenti, hanem azt, hogy objektivációi nem emelkednek ki a gyakorlatból, nem irányul rájuk külön, az általuk vezetett cselekvésektől függetlenedő tevékenység.¹³ Azt reméljük, hogy ezen az úton sikerül körvonaloznunk egy valóban általános elméletet, amelyet azután — első ellenőrzésként — a nyelvtudomány eredményeivel vetünk össze. Választásunkat indokolja, hogy a természetes nyelv a mindennapi élet valamennyi elméletének alappéldája, sőt egyes elméletekben egyenesen a mindennapi élet paradigmájának szerepét tölti be.

A vizsgálódás ennyire kezdeti fokán természetesen még szó sem lehet róla, hogy koncepciókat megpróbáljuk beilleszteni Marx kritikai elméletébe. Előbb az kell, hogy legyen mit kipróbálni, nehogy újra elkövessük Lefebvre és Kosík hibáját. Az egyén és a „nembeli objektivációk” viszonyának problémájára is csak a kutatás későbbi szakaszában lehet és kell visszatérnünk, amikor a kritikai elmélet tárgyalásában az elidegenedés jelenségeivel találkozunk. Már inkább terjedelmi okokból, de nem beszélünk itt a mindennapi élet sajátságosságának és állandó újratermelődésének antropológiai alapjairól sem.¹⁴

¹² Lukács: Az esztétikum I, 103; II, 720; I, 145; I, 533.

¹³ Lukács: Az esztétikum I, 32, 34, 72—73.

¹⁴ Csak vázlatosan jelezhetjük a gondolatmenet irányát. Az állat specializált, komplex ösztönmechanizmusokkal jön a világra, amelyek — perceptuálisan és viselkedésében egyaránt — egy szűk életkörbe zárják. De ugyanezek az ösztönmechanizmusok a tájékozódás és a viselkedés biológiai sikerességét is biztosítják az általuk kijelölt életkörtől belül. Az embert viszont az öröklött tevékenységi formák nagymérvű leépülése, leegyszerűsödése jellemzi. Megnyílik előtte a világ, nincs egy meghatározott környezethez, egy meghatározott életmódhoz lehorgonyozva. Am ennek a „nyitottságnak” a rögzített orientáció és a biztosított sikerű reakciók elvesztése az ára. Az ember csak akkor élhet meg, ha ki tudja alakítani azokat a regulatív mechanizmusokat, amelyek értelmes, specializált tevékenységrendszerekbe szervezik viselkedését. Ezt a feladatot a társadalom oldja meg. A mindennapi objektivációk — felfogásunkban — nem mások, mint azok az elsődleges regulatív mechanizmusok, amelyekkel a társadalom az ösztönöket „helyettesíti”. Ez az antropológiai funkció határozza meg jellegüket és ebből következik az is, hogy a történelmi fejlődés során mindig újratermelődnek. A mindennapi objektivációkat az ember nem úgy viseli, mint a ruháját, hanem úgy, mint a bőrét: nem tudja levenni őket. — J. G. Herder: Sämt-

2.1. Az objektivációk az emberi tevékenységnek a közvetlen cselekedetekkel szemben önállósult eredményei, amelyek interiorizálhatók — vagyis meghatározott tevékenységek végzésének társadalmilag elsajátítható képességeként vagy szükségleteként működhetnek —, s ezáltal a társadalmi tevékenységek történelmi folytonosságát, állandó reprodukcióját biztosítják.

A mindennapi élet folytonosságát hordozó objektivációk kimerítő felsorolása már feltételezné a mindennapi élet kialakult elméletét. Ezért egyelőre meg kell elégednünk az alapvető, valamennyi mindennapi tevékenység számára nélkülözhetetlen objektivációs típus kijelölésével. Ezt a típust a viselkedés társadalmi regulációjára szolgáló elsődleges szabályokompleksumok alkotják. Elsődlegesen mind az emberiség történetében, mind az egyén életében — vagyis a társadalom és az egyed csak ezeknek a bázisán teremtheti meg, illetve sajátíthatja el a mindennapi élettől elkülönült és az önálló objektivációkat. Az elsődleges szabályok társadalmi formákba terelik a természeti szükségleteken alapuló viselkedéstendenciákat és új, sajátosan emberi tevékenységeket alakítanak ki.

Mielőtt megkísérelnénk körülhatárolni a mindennapi élet objektivációit, világosabbá kell tennünk, hogyan töltik be a szabályok szocializáló szerepüket. Amikor szabálykomplexumok által kialakított új tevékenységekről beszélünk — akár a mindennapi életben, akár a mindennapi életen kívül —, akkor ezen azt értjük, hogy a szabályok maguk definiálják a szabályozás tárgyát, az általunk regulált tevékenységet. Aki nem az adott szabályokhoz igazodik, az nem az adott tevékenységet végzi: Aki a bábúkat nem a sakkjáték szabályai szerint tologatja, nem sakkozik; aki közléseit nem valamilyen nyelv szabályai szerint teszi, nem beszél; aki a táplálékot nem magas hőmérsékleten hozza fogyasztáskész állapotba, nem főz. A tevékenységdefináló szabályok komplexumait ezért konstitutív szabálykomplexumoknak nevezzük.¹⁵ Mindegyikükhöz tartozik egy külön tevékeny-

liche Werke (Suphan-kiad., Berlin, 1877—1899) V, 22 kk. — Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből (Budapest, 1962) 49—50. — A. Gehlen: Der Mensch (7. kiad., Frankfurt—Bonn, 1962). — H. Plessner, Über das Welt-Umwelt-Verhältnis des Menschen: Studium generale 3. 116—120 (1950). — K. Lorenz: Über tierisches und menschliches Verhalten II (München, 1965). — C. Lévi-Strauss: Les structures élémentaires de la parenté (2. kiad., Paris—La Haye, 1967) 3—13, 98—113. — P. L. Berger—T. Luckmann: The social construction of reality (New York, 1966).

¹⁵ A Vigotszkij-iskola centrális tétele a sajátosan emberi képességek (a „magasabbrendű pszichikus funkciók”) társadalmi eredetéről e felfogásban éppen azt jelenti, hogy a megfelelő tevékenységeket konstitutív szabályrendszerek regulálják. — Л. С. Выготский—А. Р. Лурия: Этюды по истории поведения (Moszkva—Leningrád, 1930). — Л. С. Выготский, Проблема развития в структурной психологии: előszó K. Koffka Die Grundlagen der psychischen Entwicklung des Kindes c. könyvének orosz kiadásához (Moszkva—Leningrád, 1934). — Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций (Moszkva, 1956). — L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd (Budapest, 1967). — А. Н. Леонтьев: Развитие памяти (Moszkva—Leningrád, 1931). — А. Н. Леонтьев: А психикум fejlődésének problémái (Budapest, 1964). — А. Р. Лурия, Развитие речи и формирование психологических процессов: Психологическая Наука СССР I (Moszkva, 1959). — А. Р. Лурия: Мозг человека и психические процессы (Moszkva, 1963). — P. J. Galperin, Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése: Magyar Filozófiai Szemle 10. 96—127 (1966).

ségforma, amely az illető szabálykomplexum megvalósítása. A konstitutív szabályok persze nem teremtik — valamiféle metafizikai értelemben — tárgyukat. Valóságos természeti vagy társadalmi összefüggések húzódnak meg a háttérükben. Csak annyiban hozzák létre az általuk regulált tevékenységeket, hogy a készen adott összefüggéseket értelmes, koordinált rendszerbe szervezik. A rokonsági kapcsolatok a természetes nemi viszonyokra épülnek, de nem ezek pusztá kifejezései: nem természeti meghatározottság, hogy valaki férj, nagybácsi, „cross-cousin” stb. Hasonlóképpen épülnek rá a primitív társadalmak politikai intézményeinek szabályai a már társadalmilag konstituált rokonsági rendszerekre.

Vannak azonban olyan szabályok is, amelyek nem realizálódnak önálló tevékenységekben; nincs külön „erkölcsi cselekvés”, sem „közlekedési szabályt alkalmazó cselekvés”. E szabályok regulatív funkciója kifelé, már kialakult tevékenységekre irányul.¹⁶ Megsérthetjük őket, mégis azt a tevékenységet végezzük, amelyre vonatkoznak. Ha nem a közlekedési szabályok szerint vezetem az autót, akkor is autót vezetek, legfeljebb felír a rendőr... Az ilyen szabályok együttese nem tevékenységek létrehozására, hanem a tevékenységek közti válogatásra szolgál; a társadalmi cselekvés konfliktusainak, zavarainak elkerülése végett meghatározott tevékenységeket tiltanak, másokat megengednek (javasolnak, helyeselnek, helytelenítenek bár nem zárnak ki stb.) vagy éppenséggel kötelezővé tesznek. Ezért restriktív szabálykomplexumoknak nevezzük őket. A restriktív szabályok egy része is az öröklött viselkedéstendenciákat regulálja (például a kulturált étkezés szabályai). De ugyanígy operálhatnak restriktív szabályok olyan tevékenységeken, amelyeket már konstitutív szabálykomplexumok hoztak létre (például bizonyos nevek kimondásának mágikus tilalma, a társadalmi érintkezés etikettje).

2.2. A mindennapi élet történelmi folyamatosságát hordozó objektívációk nem valami sajátos, megkülönböztető tulajdonságuk, hanem inkább az objektíváltság kisebb mértéke, kezdetlegesebb foka által különböznek a mindennapi élettől elkülönült objektívációktól. Az elsődleges szabálykomplexumok szerepe csak az, hogy egyáltalán lehetővé tegyenek társadalmilag regulált tevékenységeket; nincs önálló létezésük a tevékenységeken kívül, csak rajtuk keresztül függnek össze egymással. Sem tartalmukat, sem interiorizációjukat nem vetjük külön társadalmi ellenőrzés alá, nem törődünk pusztán lehetséges, de gyakorlatilag nem érvényesülő következményeikkel. Ezeket az objektívációkat szinte kizárólag *negatívan*, bizonyos tulajdonságok hiányával, az objektíváltság kisebb mértékével tudjuk csak jellemezni. A negatív beállítást már Arisztotelész javasolja: „Minden olyan elméletnek, amely a cselekvésre vonatkozik, csupán körvonalakban szabad mozognia, s nem szabad szabatos kifejtésre törekednie... Cselekvéseink körülményeiben, s abban, ami ránk nézve hasznos lehet, szilárd elvről sohasem lehet szó, aminthogy nem lehet erről szó az egészség kérdésében sem. S ha már általánosságban ilyen természetű ez a kérdés, még kevésbé tűri

¹⁶ M. Black: Models and metaphors (Ithaca N. Y., 1962) 123—125.

meg a szabadságot az egyes esetekre vonatkozó fejtegetés: sem szakismeret, sem hagyományos tanrendszer körébe nem vonható, hanem mindig magának a cselekvő személynek kell — az adott eset figyelembevételével — tisztába jönnie a feladattal...¹⁷

Azt a módszert választjuk, hogy megkeressük a mindennapi élettől elkülönült objektívációknak azokat a tulajdonságait, amelyek nincsenek meg szükségképpen minden objektívációban. Rendszeres számbavételükre természetesen nem tudnánk vállalkozni, de a konkrét példák elemzése önmagában is hasznos szempontokat ad az elinduláshoz. Vegyük a formalizált jogot és az elkülönült jogi intézmények objektívációs kereteit.¹⁸ A jog mindenekelőtt tárgyasult objektívációkhoz — a jogszabályok írásos rögzítéséhez és a rájuk vonatkozó irodalomhoz, a jogi gyakorlat szimbólumaihoz, a jogrendet biztosító erőszakszervezet berendezéseihez stb. — kötődik. Elkülönülése a szó szoros értelmében differenciálódási folyamat: fokozatosan leválik a vallási, morális, gazdasági stb. szabályok komplexumáról, amelybe eredetileg megkülönböztetés nélkül ágyazódott be. Az a törekvés hatja át, hogy a félreértések és az önkényes értelmezések kizárása végett explicitálja szabályait. Nem nélkülözheti az állandó homogenizálás munkáját: szabályainak egységes rendszerbe foglalását, a lapangó ellentmondások kiküszöbölését és a pusztán lehetséges esetek beillesztését sem. A jog végül specializált intézményekben működik, vagyis továbbadását, alkalmazását és megváltoztatását elkülönült csoportok végzik külön társadalmi kontroll mellett.

Állításunk most már az, hogy lehetségesek objektívációk a példánkban sorra vett tulajdonságok bármelyike nélkül, sőt van olyan objektíváció is, amely egyik tulajdonsággal sem rendelkezik.

Első pillantásra talán hajlandók volnánk az objektíváció meglétét a tárgyasuláshoz kötni. Valójában azonban a rögzítésre szolgáló tárgyak — ha egyáltalán vannak ilyenek — csak addig tekinthetők egy objektívációs rendszer tartozékainak, ameddig nem szakadnak ki használatuk és újratermelésük szabályainak társadalmi összefüggéséből; vagyis ameddig állandóan alkalmazzák vagy bármikor alkalmazhatják a rájuk vonatkozó szabályokat. Ha egyszer a dologi formák holt régészeti leletekké merevedtek, kiszakadtak eleven használatuk összefüggéseiből, akkor társadalmi következtetéseket csak úgy tudunk levonni belőlük, hogy értelmezzük őket: megfejtjük az eszközök funkcióját, a termékek előállításának módszerét és a szimbólumok jelentését. S ha már látjuk, hogy az objektíváltság nem azonos a tárgyi rögzítettséggel, akkor azt is könnyű belátnunk, hogy létezhetnek objektívációk, amelyek egyáltalán nem kristályosodnak ki dologi formában. Gondoljunk csak például a járásnak, a testtartásnak, a balkéz és a jobbkez használatának szabályaira stb. A „testi technikák” társadalmi realitások, fontos szerepet játszanak az egyes kultúrák sajátos arculatának kialakításában, noha semmiféle tárgyi hordozójuk sincs.¹⁹

¹⁷ Arisztotelész: Nikomachosi etika (Ford. Szabó Miklós, Budapest, 1942) I, 64.

¹⁸ H. L. A. Hart: The concept of law (Oxford, 1961) 91—95.

¹⁹ M. Mauss, Les techniques du corps: Sociologie et anthropologie, szerk. C. Lévi-Strauss (Paris, 1950) 372 kk.

Ugyanígy létezhetnek objektivációk anélkül, hogy egymástól differenciálódtak volna. Minél kezdetlegesebb fejlődési fokon áll egy társadalom, annál kevésbé rendelkezik differenciált objektivációkkal. A primitív társadalmakban szinte egyáltalán nincsenek objektivációk, amelyeknek szabályai ne keverednének össze más objektivációk szabályaival: termelés, fogyasztás, szocializáció, vallás, szokásjog át meg átjárják egymást, csupán a későbbi differenciálódás felől nézve tudjuk megkülönböztetni őket. De ha egyáltalán nem léteznének objektivációk ezen a fokon, akkor a társadalom folyamatos reprodukciója sem volna lehetséges.

Ami az explikáció kérdését illeti, világosan látni kell: a viselkedés szabály-alkalmazó jellege nem attól függ, hogy a cselekvő személy képes-e megfogalmazni és tudatosan szem előtt tartani a szabályt, hanem attól, hogy képes-e különbséget tenni a helyes és helytelen, a szabálynak megfelelő és a szabályt megsértő cselekedet között.²⁰ Ehhez pedig elegendő, ha a vitatott, illetve problematikus esetek eldöntésére más, hasonló, de nem vitatott, illetve nem kérdéses esetekre hivatkozik, vagy alkalmilag általánosabb kritériumokat fogalmaz meg, amelyek — anélkül, hogy a szabály teljes megformulázásának tekinthetnénk őket — az adott esetben eligazítanak. Persze, ha egyáltalán nem tudunk reflektálni a szabályra, akkor nem szabály-alkalmazó viselkedéssel, hanem csak vak szokással van dolgunk. Ebből azonban nem következik, hogy a szabály-alkalmazó viselkedés szükségképpen a szabály tudatos alkalmazása.²¹ Talán paradoxnak tűnik, mégis igen sok szabályról elmondhatjuk, hogy akkor működik a leghatékonyabban, amikor nem ügyelünk rá, s csak akkor tudatosítjuk — akkor is csak töredékesen —, ha valaki megszegi vagy ha olyan helyzet adódik, amelyre nem alkalmazható teljes bizonyossággal.²² A legjobb példakkal a mesterségbeli ügyesség szabályai szolgálnak. D'Alembert nagyon finoman érzékelteti, milyen élményeket szereztek az Enciklopédia technikai cikkeinek tudós írói, akik baconiánus lelkesedéssel és rokonszenvvel, de racionalista gógtól elteltten mentek a műhelyekbe. Így ír a mesteremberek beszédéről: „... ez a nyelv még igencsak tökéletlen; a munkások az érintkezés rendkívüli megszokottsága révén értik meg egymást, sokkal inkább a visszatérő utalószavakkal, mint terminusok használatával. A műhelyben maga a pillanat beszél, nem a mesterember.”²³

A specializáltság nyilvánvalóan nem szükséges feltétele az objektivációk működésének, hiszen vannak olyan tevékenységek, amelyeket egy adott társadalom valamennyi normális tagja végez. S ha valamely tevékenység gyakorlása nem is általános a társadalomban, ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy specializált volna. Nem mindenki tanul meg késsel és villával

²⁰ L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen* 143 kk. §§. — G. E. Moore: *Philosophical papers* (London—New York, 1959) 264. — F. Waismann: *The principles of linguistic philosophy* (London, 1965) 133—134. — G. Ryle: *The concept of mind* (London, 1952) 27—32, 40—42. — T. Winch: *The idea of social science* (London—New York, 1956) 58—65.

²¹ M. Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen, 1922) 428.

²² Black: *Models* 72—73.

²³ D'Alembert: *Oeuvres philosophiques, historiques et littéraires* I (Paris, 1805) 318.

enni vagy nyakkendőt kötni. De az étkezési és öltözködési szokások elsajátítása azért még nem válik el a mindennapos táplálkozástól és öltözködéstől; nem beszélhetünk arról, hogy ezeket a szokásokat külön tanítanák, és arra sincsenek külön szabályok, hogy a kérdéses tevékenységeket ki végezheti és ki nem. Az elsajátítás folyamata nem sokban különbözik az anyanyelv megtanulásától, egybeolvad az elsajátítandó tevékenység gyakorlásával.

A homogenizáció²⁴ sem szükséges tartozéka az objektiváltságnak, vagyis lehetségesek objektivációk a szabályok közti viszonyok végigvitelére, a lapangó ellentmondások kiküszöbölésére való törekvés nélkül. Az inhomogenitás talán legszemléletesebb példáját a közvetlen termékcseré marxizmus elemzése szolgáltatja. A közvetlen termékcseré a javak kicserélésének az a történelmi formája, amelyben a viszonyításnak, az összemérésnek nincs a konkrét csereaktusoktól elkülönített mértékegysége („egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma”). A javakat páronként, alkalmi szembeállításuk során hasonlítják össze: tíz rőf vászonért adnak egy kabátot, egy kabátért két köből búzát, egy köből búzáért viszont — mondjuk — tíz rőf vásznat. Amikor a csereaktusokban realizálódtak egyenlőségeket megpróbáljuk végigvinni (az egyenlőségeknek ezt a végigvitt sorát nevezte Marx „teljes vagy kifejezett értékformának”), mindjárt ellentmondásba ütközünk. Ha 10 rőf vászon = 1 kabát, 1 kabát = 2 köből búza, 1 köből búza = 10 rőf vászon, akkor 10 rőf vászon = 1 kabát = 2 köből búza = 1 köből búza! A közvetlen termékcserében „az áru viszonylagos érték kifejezése befejezetlen...” „A lánc, amelyben az egyik értékegyenlet a másikhoz kapcsolódik, mindig meghosszabbítható egy újonnan fellépő árufajtával...” A cserének ez a formája „a széteső és különböző fajta érték kifejezések tarka mozaikját alkotja”.²⁵ Az inhomogenitás következképpen a közvetlen termékcseré szükségsszerű velejárója, a teljes és kifejezett értékforma soha nem valósulhat meg. Az értékegyenlőségek homogenizációja csak akkor veszi kezdetét, amikor a csereaktusokból kiemelkedik általános közvetítő eszközük és értékmérőjük: a pénz.²⁶

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a mindennapi élettől elkülönült objektivációknak igen sok tulajdonsága van, amelyek nem feltétlenül jellemeznek minden objektivációt. Sőt, ismerve ezeket a tulajdonsá-

²⁴ Lukács az inhomogenitás fogalmát nem az egyes mindennapi objektivációkra, hanem a mindennapi élet egészére vonatkoztatja. Azt érti inhomogenitáson, hogy a mindennapi élet a legkülönbözöbber emberi tevékenységek és objektivációs rendszerek kusza szövevénye. A művészet úgy válik el a mindennapi élettől, hogy minden műnem kiemel egy meghatározott érzékmodalitást, s ezen szűri keresztül a világ sokféleségét. Az esztétikailag rendezett érzékmodalitások alkotják a műnemek „egynemű közegét”. Hasonlóan értelmezi a tudomány elkülönülését is; a tudomány egynemű közegé a matematika volna. De ez az értelmezés nem általánosítható, mert az objektivációk többsége nem az érzéki világ egy modalitásának elszigetelésével emelkedik ki a mindennapi életből; már a matematika is csak igen távoli analógiát mutat a művészetek egynemű közegével. — Lukács: Az esztétikum I, 64, 164 kk, 595—597, 600—604, 608.

²⁵ Marx: A tőke I, 69.

²⁶ Marx: A tőke I, 70—75. — F. Barth, *Economic spheres in Darfur: Themes in economic anthropology*, szerk. R. Firth (London 1967) 167k, 170.

gokat, olyan objektívációt is tudunk mondani, amelyben az elkülönült objektívációk egyik említett sajátossága sincs meg — ez a nyelv. Ezért a nyelvet minimális objektívációnak is nevezhetjük.

Ily módon kritériumot kapunk a mindennapi élet „alsó határának” megvonásához. A mindennapi élet ott kezdődik, ahol a tevékenységek legalább minimális objektívációk keretei között folynak. Fontosabb azonban, hogy „felső határt” tudjunk húzni, vagyis sikerüljön fogalmi formába öntenünk az intuitív szempontot, amelynek alapján például a kodifikált jogot eleve szembeállítottuk a mindennapi élettel.

Az eddig követett eljárás itt már nem alkalmazható. Az objektívációk a számba vett tulajdonságok kibontakozásával különülnek el a mindennapi élettől, csakhogy e tulajdonságok kibontakozása nem teremt éles határokat. A mindennapi élet nem a teljesen explicikálatlan, minden tárgyasulást stb. nélkülöző objektívációk birodalma, s vele szemben pedig nem a legapróbb részletekig explicikált, minden elemükben tárgyakon rögzített objektívációk birtoka terül el. Az objektívációk túlnyomó része többé-kevésbé explicikált, többé-kevésbé tárgyasított, többé-kevésbé homogén, többé-kevésbé specializált. Ezért az elhatárolás szempontja nem lehet az, hogy egy objektíváció mennyire explicikált, mennyire tárgyasult, homogenizált és specializált, hanem csak az, hogy van-e olyan külön, közvetlen alkalmazásaitól önállósult tevékenység, amely homogenizálására, explicikálására stb. irányul. A mindennapi élettől elkülönült objektívációk nem azáltal homogénnek a mindennapi objektívációknál, hogy a szabályaik közötti viszonyok teljesen és ellentmondásmentesen végig vannak követve, hanem azáltal, hogy homogenizálásukra külön tevékenység irányul; nem azáltal explicitebbek, hogy valamennyi részletükben nyelvi kifejezést kaptak, hanem azáltal, hogy explicikálásuk önálló tevékenységgé vált.

Az objektívációs minimum nem minden meghaladása tekinthető egyúttal a mindennapi életből való kilépésnek is. A szabályrendszerek még nem válnak külön tevékenység tárgyává pusztán azzal, hogy szilárd, tárgyi hordozók (munkaeszközök, használati tárgyak, tagolatlan szimbólumok) köré szerveződnek. A tárgyasítás csak akkor válik az alkalmazásoktól elkülönült tevékenységgé, amikor kialakult az írás, a tárgyasulás artikulált, a szabályok lejegyzésére alkalmas formája.

A mindennapi élettől elkülönült objektívációk normális működése feltételezi, hogy a szabályok közvetlen alkalmazásától önállósult tevékenység, külön társadalmi kontroll irányuljon magára a szabályrendszerre, a szabályrendszer igazolására, interiorizációjára, fenntartására, illetve megváltoztatására. A mindennapi élet objektívációi viszont közvetlenül beágyazódnak a gyakorlatba, csak alkalmazásuk révén maradnak fenn, változnak meg és adódnak át; működésük és interiorizációjuk nem válik külön társadalmi ellenőrzés tárgyává, s ily módon általában kevésbé homogenizálódnak, kevésbé explicikálódnak és kevésbé specializálódnak.

A mindennapi élet tehát azoknak a tevékenységeknek az összessége, amelyeket ilyen, közvetlenül a gyakorlatba ágyazódó objektívációk vezetnek. Egy rendszeres kifejtésben természetesen számot kellene adnunk arról is, hogy a mindennapi életből kiemelkedett objektívációk működésé-

nek bizonyos eredményei visszasüllyednek a mindennapi életbe; másodlagos, közvetlenül gyakorlati szabályok alakulnak ki, amelyek mindennapi használatukat irányítják. Tanulmányunkban azonban a mindennapi élet állandó újratermelődésének, s így az elkülönült objektívációk „visszavételének” problémája nem játszik szerepet.

2.3. A mindennapi objektívációk nemcsak az egyedfejlődés szempontjából elsődlegesek, hanem társadalmi-történelmi értelemben is. Nem elégedhetünk meg a mindennapi élet és a tőle elkülönült tevékenységrendszerek pusztá szembeállításával, az elkülönülést mint folyamatot kell értelmeznünk.

A mindennapi objektívációk működésének spontán jellege — vagy, Lukácssal szólva, a mindennapi élet közvetlensége — egyben a mindennapiság korlátja is. Amikor valamilyen okból növekednek a társadalmi követelmények a mindennapi objektívációkkal szabályozott tevékenységek iránt, felszínre kerülnek a közvetlen gyakorlati működésükből eredő nehézségek. Az alapul szolgáló szabályrendszer tudatosításának a mindennapi életben belül elérhető foka egyes esetekben már nem elég arra, hogy el tudjunk igazodni a szabályok inhomogén szövevényében, meg tudjuk mondani, milyen szabályt kell alkalmazni és mi az alkalmazandó szabály voltaképeni tartalma. A szabályok társadalmi átadása állandó bizonytalansággal jár, ami azután tűrhetetlenné válik, ha valamilyen okból a generációk közti átöröktetésen (apáról fiúra, mesterről tanítványra való egyéni áthagyományozáson) túl is terjeszteni kell őket. S végül, a mindennapi élet tartalmi csak fokozatos átalakulásra, „organikus” növekedésre vagy bomlásra képesek, nincs mód szándékos változtatásukra, a szabályok tudatos bevezetésének vagy kritikájának munkája nem tud hol megkapaszkodni.²⁷

A mindennapi élet határainak kitágítására és áttörésére irányuló nagy történelmi tendencia a racionalizáció,²⁸ a társadalmi tevékenységek fölötti tudatos kontroll feltételeinek megteremtése. Jellegzetes megnyilvánulásai: a pénz kiemelkedése a közvetlen termékcsereből, a jogrendszer kialakulása a mindennapi élet szintjén objektiválódó erkölcsiségből, a technikai tudás kodifikálása és szabványosítása.

Az elkülönülés útjait,²⁹ amelyek hol elválnak egymástól, hol párhuzamosan (vagy éppen egymást keresztezve) haladnak, csak néhány utalással jellemezhetjük. Az egyik a specializáció, külön társadalmi csoportok kialakulása, melyeknek tagjai őrzik valamely szabályrendszer hagyományait, illetve továbbfejlesztik a szabályokat, vagy döntéseket hozhatnak egy-egy szabály alkalmazásával kapcsolatban stb. A prófétaikus vallások eredetéről és megszilárdulásáról szólva Max Weber nagyon világosan érzékelteti a specializáció szerepét a racionalizálás folyamatában. A vallásos közösséget eredetileg még a próféta személyisége, szuggesztív

²⁷ Marx: A tőke I, 453 kk. — F. Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Budapest, 1967) 97—104. — H. L. A. Hart: Law 89—91. — Lukács: Az esztétikum I, 35, 37, 53.

²⁸ Weber: Wissenschaftslehre 536.

²⁹ Hart: Law 91—95. — Lukács: Az esztétikum I, 71—126.

ereje, példaadó életmódja tartja össze; de ha nem sikerül szabályokat elfogadtatni a hittételek autentikus letéteményeseinek és magyarázóinak kijelölésére, akkor a közösség — legkésőbb a próféta halálakor — felbomlik.³⁰ A specializáció rendszerint együtt jár az *explikáció*val, az implicit szabályok tudatos megfogalmazásával (ami természetesen önállóan is beindulhat). A bírő például eredetileg az a személy, aki fejben tartja és szükség esetén alkalmazni tudja a szokásjog szabályait, s ezért dönthet a vitás kérdésekben.³¹ Olyan esetekben azonban, amikor a szabályok társadalmi vita tárgyává lesznek, gyakran nem elég, hogy hordozójuk egy személy (a kádi, az orvos, a jós) legyen, hanem mindenki számára egyaránt hozzáférhető, dologi realitást kell nekik adni. Ez az objektiváció *tárgyi* *í* *t* *á* *s* *á* *n* *a* *k* feladata. Az első jogi kódexek például nem mások, mint a szokásjog írásban rögzített és a nyilvánosság elé kitett összefoglalásai.³² A mindennapi életből való kiemelkedéshez tartozik a *homogenizáció* is, a törekvés a viszonyok rendszeres végigvitelére és a lehetséges ellentmondások kiküszöbölésére. Ezzel találkozunk, amikor a pénz kiválik a közvetlen termékesere műveleteiből. S végül: a racionalizáció egyik útja sem járható végig a *differenciálódás* nélkül, anélkül hogy végbe ne menne a különböző funkciókat betöltő, különböző tevékenység típusokat vezérlő szabályrendszerek elválása egymástól. A differenciálódás egyik legvilágosabb példája az egységes piac, az önszabályozó gazdaság kiválása a rokonsági, jogi, vallási stb. intézmények kereteiből.

Anélkül, hogy kialakulásáról számot adnánk, említést kell tennünk az objektivációknak arról a típusáról is, amely már nem érhető el a racionalizáció előbb feltérképezett útjain. Az ebbe a típusba tartozó objektivációk — az elméleti tudomány és a művészet — nem csupán az alkalmazási lehetőségeket tágitják ki, hanem egy önálló, maguk alkotta *v i l á g b a n* alapozzák meg a gyakorlatot vezető szabályokat, illetve értékeket. Az elméleti tudomány nem pusztán cselekvési utasítások rendszere, hanem mindenekelőtt annak leírása, hogy milyen a világ szükségleteinktől, gyakorlati céljainktól függetlenül. A művészet nemcsak rögzít egy életvitelünket megerősítő vagy bíráló értékrendszert, hanem ezt az értékrendszert lezárt, autonóm világokban, Lukács kifejezésével a műalkotások saját világában testesíti meg. Az elméleti tudományt és a művészetet *ö n á l l ó* objektivációknak nevezzük.

3. A mindennapi élet objektivációinak negatív jellemzéséből következik, hogy a nyelvhez érve először azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, vajon egyáltalán működnek-e társadalmi objektivációk a mindennapi életben? Különösen indokolt a kérdés a természetes nyelvek vonatkozásában, amelyeket egyenesen minimális objektivációknak neveztünk. Mondhatjuk-e, hogy a nyelvi tevékenységet nyelvi rendszer szabályozza, vagy csak arról beszélhetünk, hogy az individuális beszédtevékenységek bizonyos hasonlóságot mutatnak?

³⁰ M. Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft* (4. kiad., Tübingen, 1956) I, 269—270, 275—276.

³¹ Weber: *Wirtschaft* II, 468—481.

³² E. Bonfante: *Storia del diritto romano* I (Milano, 1958) 119 kk.

Problémánk egyben a nyelvtudomány történeti fejlődésének problémája is. A modern nyelvelmélet csak hosszú gondolati küzdelem után közelítette meg a nyelv társadalmi objektívációként való felfogását, és ez a küzdelem még ma sem fejeződött be. Mindenekelőtt ennek a fejlődésnek utolsó szakaszait kell áttekintenünk.

3.1.1. Hermann Paul határozottan tagadta az objektívációk létezését, elutasított minden olyan elméletet, mely szerint a társadalmi képződmények nem vezethetők vissza az egyéni pszichológiai mechanizmusok működésének összetételéhez: „Minden pszichológiai folyamat az egyes elmékben megy végbe és sehol másutt. Sem a népszellemnek, sem a népszellem elemeinek — a művészetnek, a vallásnak stb. — nincs konkrét létezése, és következésképpen semmi sem mehet végbe bennük és közöttük. Ezért félre ezekkel az absztrakciókkal!”³³ S a nyelvre vonatkozólag: „Minden nyelvi teremtés mindig csak valamely individuum műve. Lehetséges, hogy többen ugyanazt alkossák, és ez tényleg gyakran elő is fordul. De az alkotás aktusa és a termék azért még nem más.”³⁴

Az újgrammatikus iskola nagy teoretikusának megállapításai azonban nem azért érdekesek a számunkra, mert különleges világossággal, még a felfedezés hevével fogalmazzák meg a később közhellyé kopott tételt, hanem mert Paul összekapcsolja ezt egy másik — már nagyonis helytálló — megfigyeléssel. Az utóbbi idézett hely is érezteti, hogy Paul teljesen tudatában van a nyelvhasználat teremtő jellegének. Jól tudja, hogy a használt — mondott, hallott és megértett — nyelvi kifejezések legnagyobb része mindig új a beszélő számára, a már megszokott és bevésődött konstrukciók mindig csak igen kis részét teszik ki az egyes beszédhelyzetekben felhasznált anyagnak. De a nyelvnek pusztán pszichikus realitást tulajdonítván, úgy próbál számot adni erről a jelenségről, hogy a beszélő — noha „semmit sem érez abból, hogy elhagyja a megtanult dolgok szilárd talaját” — analógiás következtetések segítségével terjeszti ki a már korábban elsajátított nyelvi eszközök alkalmazását az új esetekre. „A folyamat természetére nézve teljesen közömbös — írja —, hogy vajon olyasmi jön-e ki belőle, ami már korábban is szokásos volt a nyelvben, vagy pedig valami olyan, ami azelőtt nem volt meg benne.”³⁵

Becsületére válik Paulnak, mert kérlelhetetlen logikára vall, hogy ebből levonja azt a következtetést is, hogy az „usus”-nak, a normális használatnak még pszichológiai realitása sincs. Az „usus”-t csak a nyelvész állapítja meg az egyes beszélők alkotó módon differenciálódó nyelvhasználatának átlagát képezve: „Az egyes nyelvi organizmusok összehasonlításából egy bizonyos átlag adódik, ami meghatározza a nyelv tulajdonképpeni normáját, a nyelvi usus-t.”³⁶ Hiába azonban a kérlel-

³³ H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte (5. kiad., Halle, 1920) 11. — Az idézett helyet Paul Steintal-bírálatából vettük. Érvelésünk szempontjából nincs különösebb jelentősége, hogy Steintalhoz szemben bizonyos jogosultsága van Paul szenvedélyes nominalizmusának.

³⁴ Paul: Prinzipien 18.

³⁵ Paul: Prinzipien 110.

³⁶ Paul: Prinzipien 29.

hetetlen logika, a nyelvész gyakorlatában nem érvényesülhet ez az inkább nyelvt statisztikusnak való következtetés. Először ugyan azt mondja Paul, hogy az átlag megállapítása, amely egy bizonyos nyelvállapotot reprezentálna, s ily módon a történeti összehasonlítás alapját képezné, „nem könnyű feladat”; de más helyütt — még elméleti fejtegetéseiben is — úgy kezeli a dolgot, mintha az „usus” mégiscsak adottság, realitás volna. Arról ír, hogy „az usus nem uralja teljesen a beszédtevékenységet, hanem mindig meghagy bizonyos mértékű egyéni szabadságot”; azt mondja, hogy egyfajta bátorság kell ahhoz, hogy át merjük lépni a normális használat határait.³⁷

3.1.2. Ha a nyelv egyéni, pszichológiai realitás, az egyszeri beszédaktusok átlaga, akkor nem beszélhetünk nyelvi rendszerről; a nyelv csupán különálló beszédelemek asszociációjaként létezhet. Ennélfogva a róla szóló tudomány tárgya sem lehet más, mint a nyelvállapotok változása; csak a fejlődésnek vannak törvényei, egy nyelvi elem mibenlétét csak egy történetileg korábbi elem sajátosságaiból lehet levezetni. „Amit a nyelv nem történeti és mégis tudományos szemléletének nyilvánítanak — vonja le a következtetést Paul —, alapjában véve nem más, mint tökéletlen történelmi szemlélet... Mihelyt túlmegyünk az egyes jelenségek pusztá megállapításán..., máris a történet talajára léptünk...”³⁸

Ezzel a következtetéssel száll vitába Ferdinand Saussure általános nyelvészeti előadásaiiban. Saussure szerint a nyelvtudomány elsőrendű feladata az, hogy megmutassa, hogyan működik a nyelv adott állapotaiban, azaz reprodukálja a beszélők „nyelvi tudatát”. A beszéd eleven körfolyamatában azonban a diakronikus összefüggések nem játszanak szerepet: „A nyelvi tények tanulmányozása közben először is az tűnik fel, hogy időbeli egymásutánjuk a beszélő számára nem létezik: az ő számára csak állapot van. A nyelvésznek, aki ezt az állapotot meg akarja érteni, szintén meg kell feledkeznie mindarról, ami azt létrehozza, és a diakroniáról nem szabad tudomást vennie.” Tehát „a nyelvtudomány egyetlen igazi tárgya egy már kész nyelv normális és szabályszerű élete...”³⁹

³⁷ Paul: Prinzipien 31, 32, 114. — A nyelv társadalmi objektivitásának, a nyelvhasználat szabályalkalmazó jellegének tagadása újra és újra egymás ellen fordítja a nyelvelméletet és a kutatási gyakorlatot. Jó példa erre L. Bloomfield elméleti főműve, a *Language* (New York, 1933). Bloomfield azt a módszertani elvet állítja fel, hogy a nyelvésznek nem szabad figyelembe vennie a beszélők kommentárjait, amelyek a megnyilvánulások és a vélt nyelvi szabályok viszonyát, a kifejezések jelentésének azonosságát illetve különbségét állapítják meg. A tapasztalatban adott beszéd-megnyilvánulások elemzésére kell szorítkoznia, függetlenül attól, hogyan értékelik ezeket a beszélők. De a nyelvész sem kerülheti el, hogy saját nyelvérzékére támaszkodva ítéleteket ne tegyen bizonyos megnyilvánulások azonosságáról illetve különbségéről. Bloomfield szerint azonban ezek az ítéletek merő posztulátumoknak tekintendők, amíg a pszichológia nem jut el arra a fokra, hogy tudományos módszerrel sikerüljön megállapítani az azonosságokat illetve különbségeket (78). Bloomfield tehát nem igazolható és nem cáfolható kijelentésekkel hígítja fel a nyelvtudományt. A grammatika részletes tárgyalásában viszont már nem meri szaporítani a posztulátumokat, hanem becsempészi a definíciókba az „értelmes elrendezés” fogalmát, amelynek bevezetése pedig csak értelmes és értelmetlen, grammatikus és deviáns intuitív megkülönböztetésen alapulhat (163, 184).

³⁸ Paul: Prinzipien 20.

³⁹ Saussure: Bevezetés 107, 98.

De vajon beszélhetünk-e egyáltalán „a nyelv normális és szabályszerű életéről”? A Hermann Paul által kitűzött módszertani ideált csak akkor lehet elvetni, ha visszafelé haladva sikerül felbontani a mögötte rejlő nyelvfelfogás szövetét is. Innen Saussure két alapvető állítása a beszédtevékenység feltételeiről: 1. az egyszeri beszédaktusok mögött egy állandó, azonos készlet van, amelyet a sok beszédmegnyilatkozás realizál, kinyilvánít, de amely mégsem esik egybe ezekkel a pillanatnyi, változékony realizációkkal; és 2. ez a készlet nem független egységek tárháza, hanem rendszer, amely „megelőzi” elemeit — a részeknek csak az egészhez és egymáshoz mint az egész részeihez való viszonyukban van nyelvi realitásuk.⁴⁰

Ezen az alapon különbözteti meg egymástól Saussure a beszédet (parole) és a nyelvet (langue). A beszéd részeinek pozitív tulajdonságai vannak, melyek önmagukban, a többi egységtől függetlenül is jellemzik őket, például a hangképzés fiziológiai mechanizmusa. De az ilyen pozitív tulajdonságok nyelvi szempontból közömbösek. A beszéd részei csak annyiban elemei a nyelvnek, amennyiben egymással — a konkrét kifejezéstől független, állandó — viszonyban vannak. Ez a viszony a kölcsönös oppozíció: minden elem azonos azzal, ami a többitől megkülönbözteti, azzal a funkcióval, amelyet egyedül ő tölt be. A nyelvben „csakis pozitív elemek nélküli különbségek vannak... A nyelv nem tűr meg sem olyan fogalmakat, sem olyan hangokat, amelyek a nyelvi rendszernél előbb léteztek, hanem csakis olyan fogalmi természetű és hangbeli különbségeket, amelyek ebből a rendszerből erednek.” Ebben az értelemben mondja Saussure, hogy a langue forma, nem szubsztancia.⁴¹

Bárki elismeri, az elméletben hozzá tudunk rendelni egy ilyen formarendszert a beszéd leírásához. De Saussure ennél többet akar állítani. A nyelv szerinte nem elméleti segédkonstrukció, „a nyelvi jelek — írja Paullal vitázva — nem absztrakciók”, hanem „realitások”. Csakhogy maga a nyelv nem nyilvánul meg önállóan, a nyelvet nem lehet a beszédétől függetlenül tettenérni. Mi biztosítja akkor a rendszer realitását? Mire alapozható az állítás, hogy a nyelv tevékeny alkotórésze a közlés folyamatának? A biztosítékot Saussure a nyelv társadalmi objektivitásában találja meg. A langue ugyan pszichológiai realitás, nincs más valósága, mint az individuumok emlékezete: „... úgy él a társadalomban, mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétszórták az egyének között.” De mégsem az individuumok szabad alkotása. Az egyén a nyelvet készen kapja szociális környezetétől, s nem tudja önállóan, tetszése szerint megváltoztatni: „A nyelv nem a beszélő funkciója, hanem termék, amelyet az egyén passzíve regisztrál...” „A nyelvi jelek — bár lényegileg pszichikai jellegűek — ... kollektív meg egyezéssel jóváhagyott asszociációk...” A nyelv „lényegében társadalmi és az egyéntől független...”⁴²

⁴⁰ Saussure: Bevezetés 30, 139—143.

⁴¹ Saussure: Bevezetés 153, 145, 155.

⁴² Saussure: Bevezetés 31, 32, 37. — Ezeket a Durkheimre emlékeztető megfogalmazásokat Meillet kapcsolta össze explicit módon a durkheimi szociológiával: „... a nyelv kiváltképpen társadalmi tény. Valóban, pontosan megfelel a Durkheim által javasolt definíciónak; egy nyelv függetlenül létezik valamennyi individuumtól, akik

A nyelv objektivációs jellege tehát abban a kényszerben áll, amely állandó, közös keretekbe szorítja az egyének beszédaktusait. S ha a rendszert a kollektív kényszer, az individuum által nem befolyásolható társadalmi konvenció tartja fenn, akkor valóban nem pusztán a pillanatnyi beszédaktusokból képzett statisztikai átlag, nem a nyelvész konstrukciója, hanem realitás, amely maga is része a beszéd körfolyamatának. Lássuk, milyen sikerrel tudja Saussure keresztülvinni elgondolását; alkalmaz-e a „konvenció”, a „kollektív megegyezéssel jóváhagyott asszociáció” stb. fogalmai arra, hogy számot adjunk a nyelv társadalmi természetéről.

Saussure megfogalmazásai nem a szabály-alkalmazó viselkedés kategóriája körül tapogatódnak; a nyelv társadalmisága nála a nyelvi kifejezések egyformaságában, bizonyos beszédreakciók szokásszerű azonosságában rejlik. A szabály társadalmi objektivitása azonban nem az alkalmazások egyformaságát jelenti. A szabályokat nem az tartja érvényben, hogy minden egyes ember minden egyes esetben ugyanúgy cselekszik, hanem az, hogy a deviáns eseteket a társadalmi kritika újra és újra kiküszöböli. Enélkül teljesen érthetetlen marad, hogy miért kell az emberek azonos reagálási módjait a társadalom számlájára írni. Jespersen — különben a Saussure előtti álláspont felé húzó — bírálatában nagyon szellemesen mutatja meg, hogy Saussure, szándéka ellenére, egy felesleges, okkult létező fel-tételezésénél köt ki: „Egy misztikus 'kollektív tudat' valójában éppúgy nem magyaráz meg semmit az élet egyetlen területén sem, ahogy egy, misztikus 'kollektív gyomor' sem segítene megmagyarázni, hogy miért reagálnak egyformán az emberek a táplálékra, illetve a méregre.”⁴³

A társadalmi objektivitás saussure-i felfogása nemcsak a nyelv szabályrendszer-voltát hibázza el, hanem teremtő jellegét is⁴⁴ — más szóval a beszélőknek azt a képességét, hogy új, sosem hallott mondatokat alkossanak és értelmezzenek. Ez azonban az elméletből következő tudatos önkorlátozás eredménye. Saussure világosan megmondja, hogy szerinte „a mondat... a beszédhez tartozik és nem a nyelvhez”, s hogy a beszéd maga teljesen szabad, minden társadalmi mozzanattól mentes egyéni produkció: „A beszéd... egyéni akarati és értelmi aktus...” „A beszédben semmiféle kollektív mozzanat sincs, megnyilvánulásai egyéni és pillanatnyiak.”⁴⁵ Ha ugyanis a társadalmi objektivitás csupán azokat a „kényszerfeltétele-

beszélnek és, bár semmiféle valósága sincs az individuumok összességén kívül, külsőleg valamenynyükhöz képest...” A. Meillet: *Linguistique historique et linguistique générale* (2. kiad., Paris, 1926) I, 230. — A. Sommerfelt: *Diachronic and synchronic aspects of language* (S-Gravenhage, 1962) 20, 39, 90.

⁴³ O. Jespersen: *Mankind, nation and individual from a linguistic point of view* (2. kiad., Bloomington, 1964) 15.

⁴⁴ N. Chomsky, *Current issues in linguistic theory: The structure of language*, szerk. J. J. Katz—J. A. Fodor (New Jersey, 1964) 59—60.

⁴⁵ Saussure: *Bevezetés* 157, 31, 38. — Bár a saussure-i elméletről alkotott képünk nem változik ezzel, hozzá kell tennünk a fentiekhez, hogy a Bevezetés tartalmaz — eléggé nehezen értelmezhető és az idézett megnyilatkozásokkal egyáltalán nem egyeztetett — indításokat a mondatstruktúrák grammatikai rekonstrukciójához is. Vö. R. Godel: *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale* (Paris—Genève, 1957) 168—179.

ket” tartalmazza, amelyek között az individuális beszédtevékenység folyik, akkor maga a tevékenység, a mondatok alkotása és megértése, teljes egészében az egyén szabad produktivitására kell tartozzék. Ez a következmény fejeződik ki abban, hogy Saussure a nyelvet *jelek* — azaz a beszédben variált elemek — rendszerének tekinti.

A nyelv eszerint korlátozza, de nem hozza létre a beszédet, tehát restriktív, nem konstitutív rendszerként működik.

3.1.3. A generatív grammatika tárgya viszont éppen a nyelv konstitutivitása.

A generatív grammatika képviselői szakítanak a modern nyelvészet Saussure-rel kezdődő hagyományával; a módszertani programmal, amely a beszédszöveg grammatikai leírására (kategoriális összetevőkre bontására, s ezek lehetséges viszonyainak megállapítására) korlátozódik, és nem tekinti a nyelvtudomány feladatának, hogy számot adjon a módról, ahogy maguk a beszélők a mondatokhoz rendelik ezt a leírást. A generatív grammatikusok szerint a nyelvtudománynak ugyanúgy kell működnie, mint bármely más hipotetiko-deduktív elméletnek. Ki kell indulnia a beszélők megfigyelhető tevékenységéből, a *performanciából* — azaz a kimondott és megértett mondatokból — és meg kell alkotnia egy olyan apparátust, amelyből valamennyi lehetséges jól formált mondat interpretációjával együtt teljesen formálisan levezethető. Ez az apparátus reprezentálná azt, amit a generatív grammatika *kompenciának*, a *performancia* által feltételezett implicit tudásnak nevez. A levezetés formális volta azt jelenti, hogy az apparátusunkkal adott eljárási módokon kívül semmi mást nem szabad felhasználni. Nem szabad például a beszélő „nyelvi intuíciójára” hivatkozni: a grammatika csak akkor ad valóban számot a beszédtevékenységről, ha nem feltételezi, hanem helyettesíti, reprezentálja a nyelvi intuíciót.

A performancia és kompetencia kategóriapárja első pillantásra a *parole* és *langue* megfelelőjének tűnik. A szinonimitás benyomását az kelti, hogy a *parole* és *langue* viszonya is a megfigyelhető beszédtevékenység és az általa feltételezett implicit rendszer közti viszony. Csakhogy, míg rendszer és tevékenység megkülönböztetésének Saussure-nél a kettő szembeállítás volt az eredménye — a beszédben semmi sincs, ami szociális háttérhez, a nyelvhez tartozna —, addig a kompetencia éppen a performancia levezetésére szolgáló implicit szabályrendszer, illetve ennek hipotétikus rekonstrukciója. A mondatok konstituálását Saussure nem a *langue* működésének tulajdonítja, a generatív grammatika felfogásában viszont a nyelvi rendszer olyan készülék, amely létrehozza a mondatokat: „A grammatika tehát — írja Chomsky — az az apparátus, amely meghatározza a jól formált mondatok végtelen sorozatát és mindegyikükhöz hozzárendel egy vagy több strukturális leírást. Az ilyen apparátust *generatív grammatikának* nevezzük . . . , hogy megkülönböztessük azoktól a deskriptív tételektől, amelyek pusztán a strukturális leírásokban előforduló elemeket és ezek kontextuális változatait sorolják fel”.⁴⁶

⁴⁶ Chomsky, Current 51.

A performancia két legszembeötlőbb tulajdonsága a beszéd teremtő jellege és a nyelvérzék működése. Az utóbbi nem más, mint a beszédtevékenység kritikája; a beszélők nyelvérzéküket követve meg tudják állapítani, hogy melyik mondat grammatikus és melyik nem. Különbséget tudnak tenni pl. a következő két mondat között: „Fáj a fejem” és „Fáj a kabátom”. Sőt, rangsorolni is tudják a deviáns mondatokat — meg tudják állapítani, hogy a „Fáj a kabátom” valahogyan kevésbé rossz, mint a „Fáj a kabátomba a”.

A generatív grammatika úgy ad számot a performancia fenti tulajdonságairól, hogy a kompetenciát rekurzív szabályok rendszerének fogja fel. A kreativitás a szabályok rekurzivitásának következménye. Rekurzívnak nevezik azokat a szabályokat, amelyek véges lépésben megadhatók (elsajátíthatók), de végtelen sok kifejezés megalkotását teszik lehetővé, mert az általuk létrehozott kifejezésekre mindig újra alkalmazhatók. Másrészt, ennek a szabályrendszernek nemcsak az a tulajdonsága, hogy levezethető belőle mindaz, ami az adott nyelvbe tartozik, hanem az is, hogy semmi sem vezethető le, ami nem tartozik hozzá. A nyelvérzék úgy működik, hogy megállapítjuk, levezethető-e a kérdéses kifejezés a nyelvet alkotó szabályrendszerből vagy sem: grammatikusak a levezethető kifejezések, deviánsak a levezethetetlenek. A deviáns mondatokat pedig aszerint rangsoroljuk, hogy milyen típusú szabályokat sértenek meg.

A nyelvi szabályrendszer státusára vonatkozóan nem találunk követendő útmutatást a generatív grammatika elméletében. Akadnak ugyan olyan megfogalmazások, amelyek a szabályok társadalmi objektivitására utalnak,⁴⁷ de a szálakat alaposan összekuszálja a generatív grammatikusok elkötelezettsége az innáta-hipotézis, vagyis egy speciális nyelvelsajátítási képesség velünk születettsége mellett. Eszerint nem elég feltételezni, hogy az ember valamilyen általános hipotézisalkotó képességgel jön világra. Chomsky és követői azt mondják, hogy egy rendkívül bonyolult nyelvelsajátítási stratégiát hozunk magunkkal. Ez a stratégia egyenértékű lenne egy univerzális fonetikai elmélettel (meghatározná, hogy milyen hangsorok alkothatnak mondatot); valamiképpen tartalmazná a strukturális leírás és a generatív grammatika fogalmát, valamint azt a módszert, amely lehetővé tenné, hogy a generatív grammatika segítségével hozzárendeljük a strukturális leírásokat a beszéd mondataihoz; végül magában foglalna egy értékelési elvet, amellyel választani tudnánk a nyelvi környezetben hallott mondatokkal egyaránt összeegyeztethető grammatikák között.⁴⁸ Úgy látszik tehát, hogy a generatív grammatika eredményei egybevágóak azzal a felfogásunkkal, hogy a nyelv szabályrendszer, de kifejezetten ellentmondanak e szabályrendszer társadalmi helyéről tett állításainknak: A szabályok nem a specializált ösztönök kiesését „pótló” társadalmi objektívációk, hanem nagyonis specializált ösztönmechanizmusokból erednek.

⁴⁷ Lásd az „internalized rules” fogalmát — N. Chomsky: *Topics in the theory of generative grammar* (The Hague, 1966) 10.

⁴⁸ N. Chomsky: *Aspects of the theory of syntax* (Cambridge Mass., 1965) 30—31. — N. Chomsky, *Recent contributions to the theory of innate ideas: Synthese* 17. 2—11 (1967).

Bizonyára ezzel függ össze, hogy a generatív grammatikusok, amikor a nyelv szabályrendszer volta mellett érvelnek, annyira túlhangsúlyozzák a kreativitás ismervét a kritizálhatóságéhoz képest. Magánál Chomskynál is a beszéd teremtvő jellege az elsőrendű érv; Katz nyelvfilozófiájában és a Katz—Fodor-féle szemantikai vázlatban pedig már csak erről van szó.⁴⁹ Holott a kreativitás egymagában nem tesz szabályt; gondoljunk az állatok mozgáskoordinációjára, a végtagok mozgási sorrendjének kombinációi végesek, de ezek a kombinációk — elvileg — korlátlanul sokszor újra alkalmazhatók.⁵⁰ Azt kellene tehát mondanunk, hogy az állatok is képesek szabály-alkalmazó viselkedésre.

Az innáta-hipotézis részletes bírálatára itt nem vállalkozhatunk, meg kell elégednünk azzal az állítással, hogy a mellette felhozott érveket nem tartjuk konkluzíveknek, a nyelvelsajátítási stratégia velülnkszületettségét nem tartjuk termékeny hipotézisnek.⁵¹ Problémánk szempontjából ennél is fontosabb, hogy a hipotézis a generatív grammatikának mint nyelvészeti elméletnek nem logikai következménye.⁵² A nyelvelsajátítás kérdése nem a grammatikára, hanem az empirikus fejlődépszichológiára tartozik. A grammatikának nincs több dolga, mint megmutatni, hogy mi is az, aminek az elsajátítására magyarázatot kell találnunk; bírálhatja a magyarázatokat, amelyek elvétik a célt, de egyetlen pozitív megoldás sem vezethető le belőle. Így semmi akadálya, hogy — elvetve az innáta-hipotézist — a beszédtevékenységet konstituáló objektivációnak tekintsük a generatív grammatika által feltárt szabályrendszert.

3.2. A modern nyelvtudomány Hermann Paultól Chomsky-ig tartó fejlődésének vázlatos áttekintése tehát megerősíti azt a feltevésünket, hogy a mindennapi élet fentebb körvonalazott elmélete alkalmazható a nyelvre: A nyelv szabályrendszer, amelynek egyetlen realizációja a beszédtevékenység, s amelyet a performancia állandó társadalmi kritikája tart fenn. „A beszédből . . . — írja Humboldt — létrejön a nyelv, a szavak készlete és a szabályok rendszere, s az évezredek során átgyűrűzve a mindenkori beszélőtől, a mindenkori nemtől, nemzettől, sőt magától az emberiségtől is bizonyos értelemben független hatalommá növekszik . . . A nyelv éppen annyiban objektív és önálló, amennyiben szubjektív és függő. Mert sehol sincs . . . maradandó helye, hanem mindig újra létre kell hozni a gondolkodásban, és következésképpen teljesen át kell mennie a szubjektumba . . .”⁵³

⁴⁹ J. J. Katz: *The philosophy of language* (New York, 1966) 122. — J. J. Katz—J. A. Fodor, *The structure of the semantic theory: The structure of language*, szerk. J. J. Katz—J. A. Fodor (New Jersey, 1964) 482.

⁵⁰ K. S. Lashley, *The problem of serial order in behavior: The neurophysiology of* K. S. Lashley, szerk. F. A. Beach (New York, 1960) 516—517.

⁵¹ H. Putnam, *The innateness hypothesis and explanatory models in linguistics: Synthese* 17. 12—22 (1967). — Pap Mária—Kis János, *A generatív grammatika filozófiai háttere: Magyar Filozófiai Szemle* 12. 588—594 (1968). — Lásd még Bence György recenzióját Lenneberg könyvéről ugyanebben a kötetben.

⁵² Lásd Pap Mária *Vissza a nyelvészethez! c. tanulmányát* ugyanebben a kötetben.

⁵³ W. Humboldt: *Gesammelte Schriften* (Leitzmann-kiad., Berlin, 1904—1936) VI, 180—181.

De vajon a mindennapi élet objektivációinak valamennyi tulajdonságát állíthatjuk-e a nyelvről? A mindennapi élet filozófiai jellemzésére szolgáló fogalmi apparátusunk alkalmazása közben természetesen csak igen elnagyolt képet rajzolhattunk a generatív grammatikáról. Így könnyen az a látszat keletkezhet, hogy a nyelvtudomány újabb eredményei egyszerre igazolják és cáfolják is a mindennapi élet szerkezetéről tett állításainkat. Úgy tűnhet, hogy elértük a kitűzött célt, de túl is lőttünk rajta. Bizonyítottuk a mindennapi tevékenységek egy fontos típusának szabály-alkalmazó jellegét, de a megtalált szabályrendszer első pillantásra mintha nagyonis homogén volna.

Az egyneműség látszata azonban mindjárt eloszlik, ha feloldjuk a generatív grammatika szintaxis-elméletének ismertetésében alkalmazott absztrakciókat és legalább futólag szemügyre vesszük az elmélet legújabb fejlődését is. Ismertetésünkben azt vettük alapul, hogy a generatív szintaxis az egymástól független szabályok véges sorozatát keresi, amelynek segítségével meg tudjuk formálni a nyelv minden lehetséges grammatikus mondatát és csak grammatikus mondatokat tudunk szerkeszteni. Eltekingettünk azonban attól, hogy már a generatív grammatika eredeti programban szerepelt a mondatok szinonímiájáról és homonímiájáról való számítás célkitűzése, egy kifejezetten szemantikai természetű probléma is.⁵⁴ A szintaxisra összpontosítván figyelmünket nem beszéltünk arról sem, hogy bár a generatív grammatikusok gyakorlatilag úgy kezelték a nyelvi szabályokat, mintha azok három jól elkülöníthető, egymástól függetlenül operáló osztályt (szintaxis, szemantika, fonológia) alkotnának, valójában már a kutatás viszonylag kezdeti szakaszán tisztában voltak azzal, hogy nincs olyan eljárás, amelynek segítségével éles határt vonhatnánk szintaxis és szemantika között.⁵⁵ Az elmélet újabb fejlődése pedig — úgy látszik — éppen azoknak a következményeknek a levonásában áll, amelyek ebből a felismerésből a szintaxisra nézve adódnak.⁵⁶

De ha a szemantika szabályai már magában a szintaxisban működnek, akkor a heterogenitás a nyelv kellős közepébe vág. Ugyanis a szemantika az a pont, ahol a legkönnyebben tettenérhető, s ahol — mind a nyelvtudományi, mind a nyelvfilozófiai gondolkodás történetében — valóban gyakran felszínre is került a nyelvi rendszer inhomogenitása. A szavak szótári normálformái egy klasszifikációs rendszer részei: minden szóhoz valamilyen

⁵⁴ N. Chomsky, *Explanatory models in linguistics: Logic, methodology and philosophy of science*, szerk. E. Nagel—P. Suppes—A. Tarski (Stanford, 1962).

⁵⁵ N. Chomsky, *Degrees of grammaticality: The structure of language*, szerk. J. J. Katz—J. A. Fodor (New Jersey, 1964) 387. — Tény azonban, hogy az első kísérletek a generatív szintaxishoz kapcsolódó szemantikai elmélet kidolgozására ezt az absztrakciót készpénznek fogadták el. Katz és Fodor szemantikai vázlata abból a sarkalatos feltevésekből indul ki, hogy a szemantika valóban ott kezdődik, ahol a szintaxis munkája végetér. A szűken szemantikai leegyszerűsítések (a „szótári normálforma” túlracionalizálása) mellett ez a forrása annak az illúziónak, hogy a nyelvtudomány segítségével minden logikai problémát meg lehet oldani. — J. J. Katz: *The philosophy of language* V. fejezet. — Katz és Fodor elmélet-vázlatának bírálatához lásd U. Weinreich, *Explorations in semantic theory: Current trends in linguistics III*, szerk. T. Sebeok (The Hague—Paris, 1966).

⁵⁶ C. Fillmore, *The case for case: Universals in linguistic theory*, szerk. E. Bach—R. T. Harms (New York, 1968).

definíció tartozik. De a rendszer nincs egységesen végigkövetve, a legkülönbözőbb klasszifikációs szempontok és klasszifikációs sorok helyezkednek el benne egymástól függetlenül vagy egymást keresztezve. Ezért a nyelv nem ad éles, egyértelmű definíciókat; sok esetben konstruálni sem tudnánk ilyeneket. Arra a kérdésre, hogy „mi a láb”, kézenfekvő azt felelni, hogy „az élőlények helyváltoztatására szolgáló végtagja”. De mi a helyzet az asztal lábával? Talán mondhatjuk azt, hogy „minden keskeny végződés, amely (egymagában vagy többedmagával) szélesebb testet hordoz — láb”? De az árkádok pillérei talán mégsem lábak . . . Ezt a játékot a végtelenségig folytathatnánk.⁵⁷

A természetes nyelv szavai nem egy általános, közös tulajdonság alapján vonatkoznak az általuk jelölt dolgok sokaságára, hanem ezek a dolgok — Wittgenstein kifejezésével — úgy hasonlítanak egymásra, mint egy család tagjai: A gyerek a testalkatát és hajszínét apjától öröklí, szemvágását az anyjától, állának vonalát a nagybátyjától stb. Egyik tulajdonságot sem lehet általános érvennyel kitüntetni, egyik sem a család valamennyi tagjának közös vonása.⁵⁸ Világosan kell látni, hogy ez a meghatározatlanság nem olyasvalami, amit el tudnánk tüntetni, ha minden egyes esetet számba vehetnénk. Mindig tudunk ugyan mondani olyan példákat, amelyek már nem tartoznak az adott szó alá, de nem tudunk éles határvonalat húzni, amelytől innen még a szó alá tartozó dolgok helyezkednek el. Wittgenstein a maga dramatizáló módján így írja le a jelenséget: „Hogyan határoljuk körül a játék fogalmát? Mi az, ami még játék és mi az, ami már nem az? Meg tudod adni a határokat? Nem. Tudsz határokat h ú z n i: húzni, mert a határok még nincsenek meghúzva . . . — »De hiszen akkor a szó használatát semmi sem szabályozza; a 'játék', amelyet vele játszunk, nincs szabályozva.« — Valóban nem határolják mindenfelől körül a szabályok; de pl. arra sincsenek szabályok, hogy a teniszben milyen magasra vagy milyen erősen szabad ütni a labdát, de azért a tenisz mégiscsak játék és vannak szabályai is.”⁵⁹

A szótári normálformákban felhasznált definiáló terminusok a nyelv egy valóságos, bár közvetlenül nem adott, csak a szemantikai elméletben feltáruuló szintjén helyezkednek el. Ezek a terminusok rendszert alkotnak. De maguk a normálformák, melyekből a lexikon, a szemantikai komponens közvetlenül adott szintje felépül, nincsenek egyértelműen hozzárendelve ezek valamelyik kombinációjához, hanem — bizonyos határokon belül — szabadon, a konkrét szituációnak, pillanatnyi igényeinknek megfelelően válogatunk a terminusok között.⁶⁰

⁵⁷ Vö. Meillet: *Linguistique* II, 10. — L. Wittgenstein: *The blue and brown books* (2. kiad., New York, 1965) 24—25.

⁵⁸ Wittgenstein: *Untersuchungen* 66—67. §§. — A fogalomalkotás fejlődésére vonatkozó vizsgálataiban hasonló eredményre jutott Vigotszkij is; a „családi hasonlóság” viszonyában levő dolgokat ő komplexumoknak nevezi (*Gondolkodás* V. fejezet).

⁵⁹ Wittgenstein: *Untersuchungen* 68. §.

⁶⁰ Nyilván ezzel függ össze Ramisvilinek az a megfigyelése, hogy a kísérleti személyek nagy biztonsággal használják a köznyelvi fogalmakat a különböző helyzetekben, de nagyon bizonytalanok a definícióban. És megfordítva, gondoljunk arra, hogy milyen nehézkes és gyakran milyen nevetséges az olyanfajta „akadémikus” nyelvhasználat,

3.3. A racionalizáció fogalmkörét is alkalmazzunk kell a nyelvre. Első sorban az írásról kell beszélnünk. Az írás a nyelvnek a mindennapi élettől elkülönült objektivációja, kialakulása közrejátszik a racionalizációs folyamatok beindulásában a mindennapi élet sok területén. Azt reméljük továbbá, hogy a racionalizáció gondolatának segítségével közelebb jutunk a különböző nyelvészeti kutatások tudományelméleti helyének pontosabb megállapításához is.

3.3.1. Az írás nem egyszerűen a beszédtevékenység tárgyasulása, hanem a korábban csak az egyéni használat eseményeiben manifesztálódó nyelvi rendszer bizonyos mozzanatait rögzíti szilárd, tárgyi objektivációkhoz. A tulajdonképpeni írások jelrendszerei a morféimákat, illetve a fonémákat reprezentálják, kialakulásuk ezért bizonyos értelemben a nyelvi szabályrendszer elemzésének kezdetét is jelenti.⁶¹ Az első grammatikák már az írás alapján jönnek létre és sok esetben az írásban foglalt elsődleges elemzés határozza meg kezdeti fejlődésük irányát és kereteit.⁶²

Az írásos rögzítés lehetősége fokozza a már meglevő szabálykészlet társadalmi továbbadásának biztonságát, önálló feladattá teszi a szabályok explikálását, meggyorsítja az új szabályok és alkalmazási tapasztalatok felhalmozódását a mindennapi élet különböző területein.

Így történik ez például a korábban teljesen a nyelvhasználatba szövéddött elemi aritmetika és prediktív asztronómia esetében. Az aritmetika és az asztronómia vonatkozásában különös jelentősége van annak a ténynek, hogy míg a verbális közlést csak egy dimenzióban és a memóriakapacitás szabta korlátok között tudjuk tagolni, addig az írás korlátlan és két-dimenziós tagolási lehetőséget biztosít. Kialakulhat a helyértékrendszer, mátrixokba tudjuk rendezni a műveletek eredményeit, illetve a csillagászati megfigyeléseket.⁶³ A verbális úton terjedő népi hagyományok — mesék, legendák, mítoszok — komplexitását is jellegzetes módon korlátozták a szóbeli megőrzés és elbeszélés lehetőségei. Az írás új, bonyolultabb formák létrehozását tette lehetővé.⁶⁴ S ne feledkezzünk meg végül a legfontosabb lökésről, amelyet az írás a kultúra fejlődésének adott: a „magas kultúra” elkülönülése a „népi kultúrától”, a civilizált államok kiemelkedése az állami-ság primitív formáiból szinte mindenütt feltételezi az írásbeliséget.

Nem véletlen hát, hogy a fejlődéstörténeti tipológiákban, valamint az etnológia és folklorisztika tárgyának meghatározásában igen fontos kritéri-

amely minden helyzetben ragaszkodik a szavak egyértelmű definíciójához. — Д. И. Рамишвили, О психологической природе донаучных понятий: Доклады на совещании по вопросам психологии (Moszkva, 1954) 100—108. — L. Wittgenstein: Zettel (Oxford, 1967) 67.

⁶¹ R. A. Hall: A theory of graphemics: Acta Linguistica 8. 13—20 (1960).

⁶² R. H. Robins: Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe (London, 1951) 12—13.

⁶³ C. F. Hockett: A course in modern linguistics (New York, 1958) 546—547. — O. Neugebauer, Ancient mathematics and astronomy: A history of technology I, szerk. C. Singer—E. J. Holmyard—A. R. Hall (Oxford, 1954) 785—786. — O. Neugebauer: The exact sciences in antiquity (Providence, 1957) 30 kk, 114 kk.

⁶⁴ S. Thompson: The folktale (2. kiad., New York, 1951) 455 kk. — J. Vansina: Oral tradition (London, 1965).

um az írás kialakulása. Ez nemcsak könnyen kezelhető osztályozási konvenció, fontos magyarázó elv is.⁶⁵

3.3.2. A modern leíró nyelvészet egészen sajátos módon közelíti meg a tárgyat. A grammatika a nyelvi rendszer racionalizációja, szabályainak tudatosítása, explikálása. De míg a racionalizáció — a mindennapi élettől elkülönülő objektivációk kialakulásának — társadalmi funkciója általában a mindennapi élet határainak kitágítása és áttörése, addig a tudományos grammatika nem avatkozik be a szabályrendszer működésébe. Első pillantásra nincs is semmi meglepő ebben, hiszen a mindennapi élet más szabályrendszereit vizsgáló társadalomtudományok sem mindig közvetlen gyakorlati céllal végzik kutatásaikat. A leíró nyelvészet azonban nem tekinthető egyszerűen a nyelvvel foglalkozó elméleti tudománynak sem. A mindennapi élet egyes szféráival foglalkozó társadalomtudományok nem annyira a tárgyul választott szabályrendszer rekonstrukciójára törekszenek, mint inkább arra, hogy elméleti eszközeikkel magyarázatot adjanak az adott rendszer szerkezetére és működésére. A leíró nyelvészet viszont kizárólag a rekonstrukcióra, a minél teljesebb rekonstrukcióra törekszik. A nyelv-elsajátítás problémájától eltekintve, még a generatív grammatika sem megy túl a természetes nyelv rendszerének kibontásán, szabályainak explicit alakra hozásán. „Egy grammatika... — írja Chomsky — a leírás színtjén a dekód, amennyiben helyesen írja le az... anyanyelvet beszélők belső kompetenciáját.”⁶⁶

Ennek a maga sajátosságában könnyen félreismerhető módszertani beállítottságnak tudható be, hogy a generatív grammatikával szemben felvetődött a normativitás, a régi preskriptív nyelvészet újjáélesztésének vádja.⁶⁷ A mindennapi életből kiemelkedő objektivációk rendszerint valóban normát szabnak a cselekvésnek. A szabályok explikálása, a szabálykomplexumok homogenizálása általában éppen arra szolgál, hogy kiküszöbölje a bizonytalanságokat, amelyek a szabályok közvetlen használatából és az inhomogenitásból adódnak, s így lehetővé tegye olyan feladatok megoldását, amelyek az elsődleges objektivációk segítségével már nem végezhetők el. A nyelv tudományos racionalizációja, a grammatika viszont nem a bizonytalanságokat igyekszik eltüntetni, hanem úgy akarja reprodukálni a szabályok mindennapi rendszerét, ahogyan van, inhomogenitásával együtt.

Ugyanez a sajátosság ad magyarázatot arra a félreértésre is, amelynek következtében a generatív grammatika egyes művelői minden logikai probléma megoldását a nyelvből akarják kibányászni.⁶⁸ A logika egy része valóban a köznyelv racionalizálása, de egészen más értelemben az, mint a tudományos grammatika. A logika a homogenizálás vonalán halad, anélkül

⁶⁵ I. Goody — J. Watt, The consequences of literacy: Comparative Studies in Society and History 5. 304 — 345 (1963).

⁶⁶ Chomsky, Aspects 24.

⁶⁷ R. M. W. Dixon: Linguistic science and logic (The Hague, 1963) 77 kk.

⁶⁸ Így például a Katz nyomdokain haladó M. Bierwisch, Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden: Kursbuch 5, szerk. H.-M. Enzensberger (Frankfurt, 1966) 11. §.

hogyan a természetes nyelv szabályrendszerének teljes rekonstrukciójára törekednék. Ezért nincs mód arra, hogy a nyelv grammatikai leírásából merítsük a logikai problémák megoldását, hiszen minél jobban megközelíti egy grammatika a természetes nyelv valóságos működését, annál gazdagabban ad számot annak inhomogenitásáról, tehát annál távolabb kerül a mesterséges nyelvek ideáljától.

A nyelvészeti kutatás egészen más típusa jön létre, ha a vizsgálatba bevonunk olyan tényezőket is, amelyek már nem tartoznak egy természetes nyelv szabályrendszerének mindennapi működéséhez. Például a korábbi nyelvvállapotokkal, más nyelvekkel vagy a nem nyelvi rendszerekkel való összefüggéseket. Ennek a különbségnek talán úgy lehetne terminológiai kifejezést adni, hogy *grammatikának* neveznénk egy természetes nyelv implicit szabályrendszerének rekonstrukcióját, *nyelvelméletnek* pedig mindazt, ami túlmegegy egy természetes nyelv működésének racionalizálásán⁶⁹; s a grammatikai és nyelvelméleti kutatások együttesét nevezhetnénk nyelvtudománynak.

4. Nem véletlen, hogy a nyelv a mindennapi élet valamennyi elméletében fontos szerepet kap, hiszen a nyelv valamennyi mindennapi tevékenységünket átszövi. Mint minden konstitutív szabályrendszer, a nyelv is létrehoz egy külön tevékenységet — de ezt a tevékenységet nem végezzük önállóan, a többitől függetlenül. Természetesen ugyanez elmondható az erkölcsről is. Nincs olyasmi, amit „erkölcsi cselekvésnek” nevezhetnénk, viszont minden cselekedetnek lehet erkölcsi vetülete, mindegyik eshet erkölcsi megítélés alá. Az erkölcsi mégsem játszik centrális szerepet a mindennapi élet elméleteiben; van olyan felfogás is, amely egyáltalán nem sorolja a mindennapokhoz. Mi magyarázza ezt a különbséget? Noha az erkölcs és a nyelv működése egyaránt összefonódik más objektívációs rendszerek által konstituált tevékenységekkel, eltérő szerepet játszanak a cselekvésben. Az erkölcs értékelő szempontokat ad, amelyek fényében egyes cselekedeteket helyeslünk, másokat helytelenítünk, amelyek segítségével választunk egyaránt lehetséges cselekedetek között. De maga a cselekedet ugyanaz marad, akár volt erkölcsi motivációja, akár nem. A nyelvvel egészen más a helyzet. Igaz, mindennapi tevékenységeink nagy része igen jól folytatható nyelvi közvetítés nélkül, sztereotip szokásszerűséggel is. Ám csak a nyelv segítségével tudjuk felbontani a sztereotípeket, csak a nyelv közegében tudjuk megvitatni, megtervezni tevékenységeinket.⁷⁰ A nyelv nélkülözhetetlen tényező minden más — mindennapi, a mindennapi életből kiemelkedő és önálló — objektívációs rendszer működésében, hiszen minden szabály-alkalmazó viselkedésnek tartalmaznia kell a szabály (legalább részleges) verbális explikációjának és az alkalmazás

⁶⁹ Ez a megkülönböztetés azonban csak a tudomány mai állására érvényes. A nyelvtudomány két ágazata eredetileg keveredett egymással, a romantika és a pozitívizmus a grammatikát is csak a történelmi magyarázat formájában tudta elképzelni. — Telegdi Zsigmond, A „történelmi nyelvtan” kettős értelme: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5. 287—300 (1967).

⁷⁰ K. Goldstein: *Language and language disturbances* (New York, 1948). — P. Oléron: *Recherches sur le développement mental des sourds-muets* (Paris, 1957).

verbális kritikájának lehetőségét. Ezért a nyelv az egyetlen olyan mindennapi objektíváció, amelyről szigorú általánossággal kimondhatjuk, hogy minden társadalom minden normális felnőtt tagjának el kell sajátítania.

Könnyen levonhatnánk ebből azt az elhamarkodott következtetést, hogy a nyelv a mindennapi objektívációs rendszerek mintapéldánya, tiszta típusa. A nyelv azonban két igen fontos szempontból is eltér a legtöbb mindennapi objektívációs rendszertől, s ezért inkább kivételesnek, mint paradigmátikusnak tekintendő. A nyelv fejlődésének — legjobb tudomásunk szerint — nincs határozott iránya, nem tekinthető az objektívált tartalmak felhalmozódásának. Másrészt, ha figyelembe vesszük a nyelvi szabályrendszer gazdagságát, azt találjuk, hogy a használatot megalapozó szabályok részleges, a mindennapi élet körén belül maradó tudatosítása — úgy is mondhatnánk: spontán racionalizációja — itt aránytalanul kisebb mértékben történik meg, mint a többi mindennapi rendszerben.

4.1. Túl kihívónak látszik talán, mégis megvédhető az állítás, hogy a nyelvek haladásának, illetve hanyatlásának tételei sohasem emelkedtek tudományos rangra a nyelvészet történetében.

Egy ilyen tételnek mindenekelőtt tartalmaznia kell azt a megállapítást, hogy minden természetes nyelvnek, ha nem is azonos ütemben, de folyamatosan — vagyis a sorrend megváltoztatása és kihagyások nélkül — keresztül kell mennie a tipológiailag elkülöníthető fejlődési fokok valamilyen sorozatán. (Vagy legalábbis keresztül kellene mennie az egész sorozaton, ha elég eredeti és elég hosszú életű volna.) A tételnek továbbá tartalmaznia kell valamilyen értékelési kritériumot; akár valamiféle külső szempontot, amely a nyelv társadalmi funkciójának jobb vagy rosszabb betöltése szerint rangsorolja a tipológiailag jellemzett fejlődési fokokat, akár valamiféle immanens nyelvfilozófiai eszményt, hogy haladásnak, hanyatlásnak vagy felfelé ívelő és hanyatló korszakok egymásutánjának foghassuk fel a tipológiai változások sorozatát.

Minden bizonnyal egészen enyhe követelményt állítunk fel, ha azt mondjuk, hogy egy ilyen tétel csak akkor tartozhat a tapasztalati tudomány körébe, ha a megkövetelt tipológiai átmenetek mindegyikére találunk legalább egy dokumentált példát. Egyirányú fejlődés feltételezése esetén ehhez még hozzá kell vennünk azt a — szintén nem túl szigorú — megkötést, hogy nem szabad előfordulnia tartós és kiterjedt ellenkező irányú tipológiai átalakulásnak. De akármilyen enyhék ezek a követelmények, a helyzet mégis az, hogy a határozott iránnyal bíró nyelvi változások tételének legjelentősebb képviselői sem tudtak megfelelni nekik. Schleicherre és Jespersenre gondolunk. Schleicherre, aki kombinált és Jespersenre, aki egyirányú fejlődést tételezett fel.

Jelentős tekintélyekről, „nagy nevekről” van szó, ráadásul a fejlődélmélet náluk nem alkalmi megjegyzések dolga, hanem vezéreszme, amely átszövi egész életművüket. A félresiklás tehát nem magyarázható szakmai illetéktelenséggel, s nem tekinthető olyan sikertelen elkalandozásnak sem, amelynek nincs befolyása a tudomány fejlődésére. Megértéséhez szélesebb ideológiatörténeti összefüggéseket kell figyelembe venni, és ezek az összefüggések egyben magyarázatot adnak majd arra is, hogy

miért tűnt el olyan nyomtalanul az egész problémakör az újabb nyelvészetből.

4.1.1. Mint annyi más kérdéssel kapcsolatban, itt is a nyelvtudomány forrásvidékére kell visszamennünk. A tudományos igényű fejlődési, illetve hanyatlási elméletek minden elemét megtaláljuk Herdernél, a két Schlegelnél, Grimmnél és Humboldtnál, csak éppen a szigorú értelemben vett tudományos igény bejelentését nem. Ezek a gondolati elemek náluk még egy nyilvánvalóan nyelvfilozófiai elmélkedés eredményei, ahol a spekulatív összefüggések fontosabbak, mint a tételek rendszeres ellenőrzése, a mondott gyenge követelmények kielégítése. A spekulatív jelleg természetesen nem zárja ki az eleven kapcsolatot a nyelvi anyaggal — egy Humboldtról, egy Grimmről van szó! —, csak az állítások logikai státusára vonatkozik.

Grimm ingadozik. Hol a nyelvi hanyatlásnak, hol az élő egyed életeciklusának képe ragadja meg. De akár a történeti folyamat elejére, akár a közepére — a nyelv virágkorára — teszi az értékhangsúlyt, számára mindig a folyamat organikus jellege a fontos és nem a fejlődési görbe formája. Ezért is engedi meg magának az ingadozást, s ezért nem törekszik valamelyik fejlődési séma részleteinek rendszeres kidolgozására. Herder gondolatmenetét viszi tovább, Herdernél pedig az életkorok hasonlata arra szolgált, hogy óvjon az erőszakos, a nyelv „életkori sajátosságait” figyelmen kívül hagyó nyelvművelő beavatkozásoktól.⁷¹ Grimm olyan szerves, önmagát szabályozó folyamatnak tekinti a nyelvek történeti alakulását, amely minden fejlődési szakaszban — bármilyen legyen is a fejlődés iránya — a lehető legjobbat hozza létre.⁷²

Az eredeti nyelvállapot tökéletességéről, a nyelvi hanyatlásról a Schlegel-fivérek festik a leghatásosabb képet. Friedrich Schlegel a nyelvek két főnemét különbözteti meg. Az egyikben — a gyök valóban megfelel nevének — a jelentés módosulását a flexió, a „gyökér” szerves módosulása fejezi ki; a másikban csak atomok, nem termékeny hajtások a „gyökök”, s a jelentés módosítására újabb atomok, az affixumok odaillesztése szolgál. A két főnemben ellenkező irányú fejlődés megy végbe. Az elsőben, amelynek őstípusa a szanszkrit, s leszármazottai például a modern germán nyelvek, az állandó használatban megritkulnak a szervesen burjánzó flexiók, helyüket a kényelmesebb prepozíciós szerkezetek veszik át. A másikban viszont bizonyos organikus tökéletesedést lehet megfigyelni.⁷³ August Wilhelm Schlegel újabb taggal egészíti ki bátyja tipológiáját és közelebbről írja le a flexiós nyelvek átalakulásának tendenciáját. Az affixumokat és a flexiót alkalmazó nyelvek mellé felveszi a „grammatikai struktúra nélküli” (morfológiai struktúra nélküli) nyelvek harmadik főnemét, amelybe például a kínai tartozik. A modern nyelvek kialakulását a szintétikustól az analitikus típushoz tartó fejlődésként, vagyis az önálló, a tőtől elválasztott jelentésmódosító eszközök uralomrajutásával jellemzi. A modern nyelvek

⁷¹ Herder: Werke I, 151—152.

⁷² J. Grimm: Kleinere Schriften (Berlin—Gütersloh, 1864—1890) VIII, 35, 46—47; I, 293, 294—295.

⁷³ F. Schlegel: Über die Sprache und Weisheit der Indier (Heidelberg, 1808) 45—55, 56, 40—41.

a modern szellemhez alkalmazkodnak, a modern szellemnek pedig a logikai összefüggések világos és tagolt kifejezése a fontos. Ennek azonban az az ára, hogy kötötté válik a szórend és a nyelv érzelmi kifejezőereje szenved csorbát.⁷⁴ — A két Schlegel számára a múlt és a jelen romantikus szembeállítás a fő érdek, nem sokat törődnek a gondolatmenetnek azokkal a részeivel, amelyeket egy tudományos igényű elméletben még ki kellene dolgozni. Friedrich Schlegel elutasítja a típusok közti átmenet lehetőségét, August Wilhelm pedig — némi szkepszissel — eltolja magától a kérdést.⁷⁵

Humboldt nyelvfejlődési koncepciójában végül is a szintetikus formák, a flexió felbomlása, az analitikus tendencia válik meghatározóvá. A kibontakozott, hatalmának tudatára ébredt szellem egyre szuverénebb módon bánt a nyelvvel, egyre inkább csak eszköznek tekinti saját, nyelven túli céljai elérésére. A nyelv önálló, szerves fejlődése ezáltal alárendelődik a szellem összfejlődésének. A rendszeres kidolgozást, a részletek kitöltését azonban megint más elgondolások szorítják háttérbe. Humboldt felfogásában az egyes nyelvek az emberi szellem tevékenységének individuális és pótolhatatlan formái; a feladat tehát nem valamilyen ideális nyelvi típus keresése, s az ideáltól elmaradó típusok kiostálása, hanem az individuális nyelvi organizmusok teljesítményeinek szintetizálása. Legfeljebb arról lehet szó, hogy egy bizonyos nyelv vagy nyelvcsalád mikrokozmoszként tükrözi a nyelvek makrokozmoszának általános működését, s ily módon konkrét összehasonlítási alapul szolgálhat a többi nyelv számára.⁷⁶

4.1.2. Elég ennyit ismerni a fejlődési, illetve hanyatlási elméletek forrásaiból, s már világos az összefüggés. Schleicher és Jespersen tette nem a fejlődési kép megrajzolása volt, hanem az, hogy más logikai követelményrendszer keretébe illesztették be a Schlegel-fivérek és többi előfutárak állításait, más tudományelméleti rangot követeltek a nyelvfejlődés gondolata számára. Szigorúan tapasztalati általánosításnak tették meg az eredetileg kötetlen nyelvfilozófiai spekulációk eredményeit.

Schleicher (A. W. Schlegel tipológiájához hasonlóan) izoláló, összekapcsoló és flektáló nyelveket különböztet meg; s a sorrend értéksorrend is, a flektáló nyelvek állnak a nyelvfejlődés csúcán. A nyelvtörténet két szakaszra oszlik: az elsőben, a kifejlődés periódusában felfelé, az izoláló típustól a flektálóiig, a másodikban, a hanyatlásában, visszafelé mennek végig a nyelvek az értékelő-tipológiai lépcsősoron.⁷⁷ A történeti nyelvhasználat, amelynek első nagy korszakát éppen Schleicher *Compendiuma* foglalja össze, valóban sokat fejlődött Friedrich Schlegel könyve óta. Finomodott a tipológia, tisztázódott egy sor lezármazási összefüggés, anyaggal teltek meg az „összehasonlító grammatika” keretei. Arról azonban szó sincs, hogy a nyelvészeti kutatás akár csak a legkisebb mértékben is alátámasztotta

⁷⁴ A. W. Schlegel: *Observations sur la langue et la littérature provençales* (Paris, 1818) 14, 16, 25, 25—27.

⁷⁵ F. Schlegel: *Indier* 60 kk. — F. Nüsse: *Die Sprachtheorie F. Schlegels* (Heidelberg, 1962) 49, 54. — A. W. Schlegel: *Observations* 86.

⁷⁶ Humboldt: *Schriften* VII, 160, 239—240; III, 296, 308—310, 314, 339—341; VII, 252—254.

⁷⁷ A. Schleicher: *Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen* (4. kiad., Weimar, 1876) 3—4.

volna Schleicher koncepcióját. A nyelvfejlődés első, felfelé ívelő szakaszát illetően semmiféle bizonyítéka sincs,⁷⁸ s a második szakasz, a már kifejlődött nyelvek felbomlásának első tipológiai átmenete — az analitikus tendencia — sem általános, amint azt Jespersen fejlődésmélete kapcsán mindjárt látnunk kell.

Jespersen ugyanis magából az analitikus tendenciából csinál általános fejlődési törvényt. Véleménye szerint, ha minden egyes nyelvi változás nem is analitikus irányú, de hosszabb időszakokat figyelembe véve az analitikus tendencia dominál a nyelvek alakulásában.⁷⁹ Az általánosítás azonban megalapozatlan. Ha áll is az indoeurópai nyelvek dokumentált történetére, ebből még nem következik, hogy az első emlékekben talált szintetikus állapot nem szintetikus irányú fejlődés eredménye volt. Másutt pedig, így például a finnugor nyelvekben, nagy, összefüggő szintetikus fejlődési irányzatokat találunk.⁸⁰

4.1.3. A tudományos általánosítás kísérleteit tehát nem motiválhatták és utólag sem igazolták a nyelvészet tárgyi eredményei. A szélesebb ideológia-történeti összefüggésekhez kell nyúlnunk a magyarázatért, s azt fogjuk találni, hogy míg a fejlődésméletek elemeinek spekulatív kidolgozása idején a filozófiai megfontolások hátráltatták az egységes, általánosított teóriák felállítását, addig a 19. század második felének filozófiai légköre egyenesen serkentőleg hatott az ilyen általánosításra.⁸¹ A filozófia nélküli korszakban, a pozitívizmus — a filozófiaellenes filozófia — korszakában vagyunk, amelyre a nagy spekulatív filozófiák bontási anyagaiból összetákolt, de egzakt tudománynak kikiáltott rendszerek a jellemzőek. Különösen áll ez a kor történetfilozófiai vállalkozásaira.

Schleicher fejlődése egyike az ilyen átépítés legjellegzetesebb példáinak. 1848-ban még Hegelre⁸² alapozza kétágú fejlődésméletét. A felfelé menő ág a természet és a szellem világának határára esik, „a nyelv az emberi szellem másléte, ahogy a természet a világszellemé”, s a hanyatlás akkor kezdődik, amikor a szellem visszahúzódik ebből a másletéből.⁸³ A 60-as évekre Hegel helyét Darwin veszi át, az „emberi szellem másletéből” antropogenezis, a „másletből” visszahúzódó szellemből regresszív metamorfózis lesz.⁸⁴ Jespersen pedig már egyenesen a pozitívista korszak egyik nagy szintéziséből, Spencer fejlődésfilozófiájából veszi a bátorítást az analitikus

⁷⁸ Ezt az egész szakaszt az emberi faj kialakulásának idejére teszi. Bár egyhelyütt megállapítja, hogy ma is akadnak még népek, amelyeknek nyelve fejlődésben van, semmi közelebbit nem tud mondani. — A. Schleicher: *Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen* (Weimar, 1865) 28.

⁷⁹ O. Jespersen: *Language* (London, 1922) 17—18. fej.

⁸⁰ W. Cowgill, *A search for universals in Indo-European diachronic morphology: szerk. J. Greenberg, Universals of language* (Cambridge Mass., 1966). — B. Collinder, *Är språkutvecklingen enkelriktad?: Nordisk Tidskrift N. S. 12. 591—603 (1936).* — B. Collinder, *Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie: Nyelv-tudományi Közlemények 50. 51—63 (1936).*

⁸¹ J. Engels, *Y a-t-il progrès dans le langage?: Neophilologus 40. 242—249 (1956).*

⁸² G. W. F. Hegel: *Sämtliche Werke* (Jubileumi kiad., Stuttgart, 1927—1940) X, 347; XI, 100.

⁸³ A. Schleicher: *Zur vergleichenden Sprachgeschichte* (Bonn, 1848) 29—34.

⁸⁴ A. Schleicher: *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft* (Weimar, 1863).

tendencia általánosítására. Az analitikus fejlődés a nyelvek hatékonyságát és gazdaságosságát fokozza, minél analitikusabb egy nyelv, annál kisebb erő kifejtéssel gyakorolhatja a beszélő ugyanazt a hatást a hallgatóra.⁸⁵

Az újabb ideológiatörténeti fordulat azután egycsapásra el is tünteti ezeket az elméleteket. Önálló nyelvészeti ok nem volt fennmaradásukra, a pozitivisták történetfilozófiák bukása után — hiába panaszkodik az ifjúsága eszményei mellett kitartó Jespersen⁸⁶ — még cáfolatra is ritkán méltatják őket. Kialakul a máig uralkodó felfogás: „Az egész morfológiai fejlődés különböző vonatkozásai egy kaleidoszkóp változatos képeire emlékeztetnek, amelyet akármeddig rázhatunk, minden alkalommal megváltoztatva az elemek kombinációját, anélkül hogy bármi mást kapnánk, mint új kombinációkat.”⁸⁷ A fejlődés mindig több irányú, s ha egy bizonyos szakaszban annyira felül is kerekedik valamelyik tendencia, hogy a változások típusátmenetté tevődnek össze, ez az átmenet semmiképpen sem tekinthető valamiféle szükségszerű átmenet-sorozat tagjának és semmiképpen sem kaphat pozitív vagy negatív értéksúlyt.⁸⁸ Senki sem ügyel többé az immanens értékelési kritériumokra — például az „organikus” nyelvi forma ideáljaira —, hogy elszakadtak a klasszikus idealizmusba és a romantikába kapaszkodó gyökereik. S Jespersen külső, funkcionális kritériuma sem működik. Az erő kifejtés és a hatékonyság fogalmai reménytelenül homályosak. Sok példájánál nem lehet intuitíve belátni, hogy egyszerűsödés jött volna létre, az intuíciónál megbízhatóbb mérőeszközt pedig nem kapunk. A hatékonyság fogalmának eredendő homályossága meg onnan van, hogy Jespersen — koncepciója jóval az információelmélet kialakulása előtt megkövesedett — nem vet eléggé számot a redundancia jótékony, a kommunikáció biztonságát növelő hatásával.⁸⁹

4.2. Vigotszkij állapítja meg Gondolkodás és beszéd című művében azt a paradoxont, hogy a nyelv elsajátításának köszönhető a mindennapi tevékenységekre való tudatos reflektálás lehetősége, miközben a természetes nyelv maga alig-alig tudatosítható. Ha nem is fogadjuk el az általa adott magyarázatot, miszerint a spontán tudatosításnak a természetes nyelv rendszertelensége szab határt, a tény megállapítását perdöntőnek tekintjük a nyelv mintaszerűsége, tipikussága körüli vitában.⁹⁰ Vigotszkijjal szemben

⁸⁵ O. Jespersen: *Selected Writings* (London—Tokyo, é.n.) 381 kk.

⁸⁶ Jespersen: *Writings* 385.

⁸⁷ J. Vendryes: *Le langage* (Paris, 1921) 412. — Vö. E. H. Lenneberg: *Biological foundations of language* (New York, 1967) 387—388.

⁸⁸ V. Skalička, *Sprachtypologie und Sprachentwicklung: To honor R. Jakobson* (The Hague—Paris, 1967) 1829—1830. — H. M. Hoenigswald, *Are there universals of linguistic change?: Universals of language*, szerk. J. Greenberg (Cambridge Mass., 1966) 40—45.

⁸⁹ C. Cherry: *On human communication* (Cambridge Mass., 1957) 18—19, 117—120, 185—186.

⁹⁰ Vigotszkij: *Gondolkodás* 6. fejezet. — Részletesebb elemzéssel meg lehetne mutatni, hogy amit Vigotszkij állít, az nem a természetes nyelv rendszertelensége, hanem inkább a nyelvi rendszer inhomogenitása. Magyarázatát azonban ebben az értelmezésben sem fogadhatjuk el. Kétségtelen, hogy az inhomogenitás nagyban nehezíti a rendszer tudatos alkalmazását, de ez nem különbözteti meg a nyelvet a többi mindennapi objektívációtól.

azt mondhatjuk, hogy a nyelv a legbonyolultabb mindennapi objektívációs rendszer, és éppen bonyolultsága, szabályainak hierarchizált, sokszintű összefüggése akadályozza meg akárcsak közelítőlegesen spontán tudatosítását is. A természetes nyelv szabályait nem lehet „anamnézis” segítségével felszínre hozni, mint — mondjuk — az erkölcsi szabályokat; a nyelvi szabályok pusztá explikálásához is a tudomány eszközeit kell igénybe venni.

A leíró nyelvészetben hosszú ideig az a felfogás uralkodott, hogy a mondatok szintaktikai struktúrája közvetlenül leolvasható a bennük szereplő terminusok lineáris rendjéből; a kreativitás problémáját ezért rendszerint azzal intézték el, hogy feltételezték: a hasonló felépítésű mondatokból asszociatíván ki lehet szűrni közös struktúrájukat, s ezt a szükségletekhez képest más-más szimbólumokkal lehet kitölteni.⁹¹ Csakhogy, veti ellene Chomsky, „könnyű megmutatni, hogy az új események, amelyeket mondatokként fogadunk el és értünk meg, azokkal a mondatokkal, melyeket már ismerünk, a formális (vagy szemantikai vagy statisztikai) hasonlóságnak vagy a grammatikai váz azonosságának semmilyen egyszerű fogalma révén nincsenek kapcsolatban. Generalizációról beszélni ebben az esetben tökéletesen üres és értelmetlen dolog”.⁹² A szintaxis szabályai minden mondathoz két struktúrát rendelnek hozzá, egy mély- és egy felszíni struktúrát: a felszíni struktúrát a mélystruktúrából transzformációs szabályok vezetik le. A mélystruktúra azonban nem nyerhető a mondott és hallott mondatok közvetlen összetevőkre bontásából. Ebből következik, hogy a mondatok grammatikai formáját elemeik lineáris rendjéből nem lehet leolvasni. A szintaktikai szabályok produktumai inkább eltakarják, mint kinyitják a szabályláncolatot, amely létrehozta őket. Jól látható ez, amikor a beszélők nem ismerik fel a mondatok grammatikai formájából adódó többértelműséget, vagy nem látják meg a hasonló felszíni struktúra mögött a grammatikai különbségeket.⁹³

Ezért — a legtöbb rosszul végzett mindennapi tevékenység kritikájával szemben — az agrammatikus kifejezések bírálatát szinte egyáltalán nem tudjuk indokolni; inkább csak érezzük, hogy „így nem jó”, de nem vagyunk képesek megmondani, hogy miért nem. Szabályok részleges explikálása helyett a vitában példákkal állunk elő: olyan kifejezésekkel, amelyek nyelvérzékünk szerint megfelelnek a szabálynak vagy észrevehetővé teszik a rejtett grammatikai különbségeket. A szerkezeti homonímiára — a mondatok grammatikai formájából adódó többértelműségre — például úgy hívjuk fel a figyelmet, hogy minden lehetséges értelmezéshez egy-egy parafrázist alkotunk, amelyek szerkezetileg már nem hasonlítanak egymásra.

Természetesen a nyelvi szabályrendszer különböző szintjei nem egyformán járhatatlanok a spontán racionalizáció számára. Kétségtelen, hogy a szemantika több kapaszkodót kínál, mint a szintaxis vagy a fonológia. Könnyebben tudunk — jó vagy rossz — definíciót adni egy mondat szavainak, mint explikálni a mondat grammatikai struktúráját. Ezért szabályos hanglejtésű, de értelmetlen mondatok hallatán a beszélő figyelme

⁹¹ Bloomfield: *Language* 275.

⁹² N. Chomsky, A review of B. F. Skinner's *Verbal behavior: The structure of language*, szerk. J. J. Katz—J. A. Fodor (New Jersey, 1964) 576.

⁹³ Chomsky: *Aspects* 21—24.

inkább a szemantika, mint a szintaxis felé fordul — inkább feltételezi, hogy a mondat valamilyen számára ismeretlen jelentésű kifejezést tartalmaz, mint azt, hogy szintaktikai struktúrája agrammatikus. A Hillnek a nyelvérzék működésére vonatkozó kísérletében⁹⁴ hangzott el a következő példa: „I saw a fragile of”. A kísérleti alanyok többsége a kifejezés elutasítása helyett egyszerűen azt kérdezte: „What is an of?”

Nem kell azonban részletes vizsgálódásba bocsátkoznunk, hogy észrevegyük, a szótári normálforma explikálása is csak nagyon szűk körben valósítható meg. Mint jeleztük már, a mindennapi fogalmak működésének egyik legszembeötlőbb vonása, hogy nagy biztonsággal alkalmazzuk őket, de általában nem tudunk a kontextustól elvonatkoztatva, tudatosan reflektálni rájuk.

5. A nyelv átfogó, minden más objektivációs rendszerbe belejátszó működése — igyekeztünk érzékeltetni — bizonyos logikai ösztönzést ad arra, hogy minden rendszert a nyelv mintájára fogjunk fel. Ugyanerre készítenek a nyelvtudomány sikerei is. A többi társadalomtudományi ágazat képviselői irigykedve nézik még azt a kevés folyamatosságot és felhalmozódást is, amit a nyelvészetnek sikerült megőriznie és megteremtenie kérdésfeltevéseinek gyökeres változásain keresztül. A logikai ösztönzés azonban önmagában nem elég. Tudományos irányzatot csak más, ideológiai tényezőkkel párosulva hoz létre, s más, ideológiai tényezők határozzák meg a tudományos irányzat arculatát, ha egyáltalán kibontakozik. — Nincs mód arra, hogy számba vegyünk ezeket a tényezőket,⁹⁵ meg kell elégednünk azzal, hogy a logikai ösztönzés nem maradt hatás nélkül. Az elszigetelt kísérletek⁹⁶ és a megvalósíthatatlan programok⁹⁷ után végül is megszületett a nyelvközpontú társadalomtudomány és társadalomfilozófia, a francia strukturalizmus.

Tanulmányunk utolsó szakaszában arra teszünk kísérletet, hogy eddigi eredményeinket kritikailag összevegyük az irányzat alapítójának és legjelentősebb képviselőjének, Claude Lévi-Straussnak tanításaival.

5.1. A társadalomtudományi strukturalizmus nemcsak a nyelv sajátosságainak átvitele bizonyos más objektivációs rendszerekre, hanem egyben a nyelvtudomány sajátos és sajátosan értelmezett metodológiájának kiterjesztése is.⁹⁸ Kritikai szembesítésünkben mégis az első összefüggésre összpontosítjuk figyelmünket, eltekintünk a módszertani kérdésektől. Ezt az eljárást nemcsak a terjedelem korlátozottsága indokolja, hanem az is, hogy a strukturalisták eleve csak azokkal a tárgyakkal foglalkoznak, amelyeket egyáltalán képesek a nyelv mintája szerint feldolgozni.

⁹⁴ A. Hill, *Grammaticality*: Word 17. 1—10 (1961).

⁹⁵ R. Garaudy, *Strutturalismo e „morte dell'uomo”*: Critica marxista 5. 3. 12—33 (1967).

⁹⁶ E. Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen I—III* (Berlin, 1923—1929). — S. K. Langer: *Philosophy in a new key* (New York, 1942).

⁹⁷ L. Hjelmslev: *Prolegomena to a theory of language* (Madison, 1961) 9, 102, 107 kk. — L. Hjelmslev—H. J. Uldall, *Outline of glossematics. A study in the methodology of the humanities with special reference to linguistics*: Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 10. 8 kk, 22 kk (1957).

⁹⁸ C. Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale* (Paris, 1958) 2. fej.

A látszólag általános módszertani tételekben is olyan tartalmi feltevések lappanganak, amelyeket erőszakkal sem lehet minden objektivációs rendszerre alkalmazni. Így van ez Hjelmslevnél is, aki pedig megáll a módszertani program felvázolásánál, s ezért sokkal világosabban fogalmaz, mint az alkalmazás nehézségeibe bonyolódott francia strukturalisták. Mert mit is jelent ez a megállapítás: „Egy elmélet . . . önmagában véve független mindennemű tapasztalattól. Önmagában véve egyáltalán nem mond semmit alkalmazásának lehetőségeiről és az empirikus adatokhoz való viszonyáról.”⁹⁹ Nemcsak a tudományelméleti instrumentalizmus¹⁰⁰ egy különlegesen erős megfogalmazását! Hjelmslev nemcsak azt állítja, hogy a tudományos elméletek feladata kimerül a tapasztalati adatok rendszerezésében és a rendszerezés eszközei — a tapasztalati adatok együttes előfordulásának és együttes változásának lehetőségeit összefoglaló formulák — valóban csak eszközök, nem utalnak a közvetlen tapasztalat előtt rejtve maradó létezőkre. Tételében az is benne van, hogy a társadalomtudományi elméleteknek mindig érdemes követniük az utat, amely a strukturális nyelvészetben célravezetőnek bizonyult. Minden rendszert addig kell elemezni, amíg egy egészen absztrakt, tapasztalati referencia nélküli logikai struktúrát nem kapunk, amelyben csak változók és interpretálatlan konstansok szerepelnek; hogy azután a változók különböző kitöltésével és a konstansok különböző interpretációjának segítségével strukturális azonosságokat fedezzünk fel olyan jelenségek között, amelyeket addig összefüggés nélkülinek hittünk, vagy a struktúra olyan megvalósulási lehetőségeit jelöljük ki, amelyeket az absztrakt rendszerezés nélkül nem is tudtunk volna elképzelni.¹⁰¹

Kétségtelen, ez a módszer gyümölcsözően alkalmazható az olyan objektivációs rendszerekre, amelyekben nem közvetlenül a megformált tartalomnak, hanem elsősorban a formálás módjának van társadalmi funkciója.¹⁰² Ám az sem kétséges, hogy az olyan rendszerek esetében, amelyekben a funkció sajátos természetéből következően igen kevés a lehetőség a „tartalom” variabilitására, semmi értelme sincs az ilyen mélységű, egészen az „algebrai formáig” menő strukturális elemzésnek. Hogy csak a legerősebb és önmagában is döntő jelentőségű példát említsük: mi értelme volna az

⁹⁹ Hjelmslev: *Prolegomena* 14. — Vö. C. Lévi-Strauss, *Social Structure: Anthropology today*, szerk. A. L. Kroeber (Chicago, 1953) 525.

¹⁰⁰ K. R. Popper: *Conjectures and refutations* (London, 1963) 107—111.

¹⁰¹ Hjelmslev: *Prolegomena* 103 kk. — E. R. Leach: *Rethinking anthropology* (London, 1961) 7 kk.

¹⁰² C. Lévi-Strauss: *Pensée sauvage* (Paris, 1962) 101 kk. — Csak egy könnyen ismertethető példát emelünk ki: A dél-afrikai busmanok táplálkozási tilalmainak rendszere látszólag nem hasonlít a totemisztikus tilalmak klasszikus rendszereire. A tilalmak az elejtett vad különböző részeire vonatkoznak. Csak a strukturális nyelvészet módszerein iskolázott kutató veszi észre az analógiát. „... egy nagyon egyszerű transzformáció segítségével térhetünk át az egyikről a másikra: csak etno-anatómiával kell helyettesíteni az etno-zoológiát. A totemizmus logikai egyenlőségjelet tesz a természeti fajok társadalma és a társadalmi csoportok univerzuma között; a busmanok ugyanezt a formális egyenlőséget állapítják meg, de az egyedi organizmus alkotórészei és a társadalom funkcionális csoportjai között . . .” (138) — Vö. C. Lévi-Strauss: *Le totemisme aujourd'hui* (Paris, 1962). — Hasonló összefüggéseket tár fel a mítoszok szintjén G. Dumézil: *L'idéologie tripartite des Indo-Européens* (Bruxelles, 1958).

ilyen absztrakcióknak, amikor a társadalmak technikai ismeretkészletét és nem mítoszait vagy klasszifikációs rendszereit vizsgáljuk?

5.2. A továbbiakban az előző szakasz sorrendjét fogjuk követni. A nyelv különleges sajátosságaiból kell kiindulnunk, ha a strukturalizmust e sajátosságok önkényes kiterjesztésén akarjuk rajtakapni.

Az első a fejlődés, a haladás kérdése volt, s az összehasonlítás eredménye csattanós. Mintha csak a Vendryestől idézett helyre akarna rímelni Lévi-Strauss, amikor így ír a totemisztikus osztályozások logikájáról: „Ez a logika mintegy kaleidoszkópszerűen működik... az elrendeződések olyan lehetőségeket aktualizálnak, amelyeknek a száma igen magas ugyan, mégsem korlátlan, mert véges számú elem lehetséges elhelyezkedésének és egyensúlyának függvénye; végül és mindenek felett, ezeket az elrendeződéseket véletlen események (az eszköz összerázása) és egy (a kaleidoszkóp felépítése által meghatározott...) törvény összetalálkozása hozza létre...”¹⁰³ S az analógia Lévi-Strauss szerint nemcsak a totemisztikus rendszerekre áll, hanem átvihető minden társadalmi struktúrára: „Egy nép szokásainak összességét mindig egy bizonyos stílus jellemzi; a szokások rendszereket alkotnak. Meg vagyok győződve róla, hogy e rendszerek száma nem korlátlan, és hogy az emberi társadalmak, miként az egyének... sohasem alkotnak abszolút módon, hanem egy rekonstruálható ideális készlet bizonyos kombinációi közti válogatásra korlátozódnak. ... a kémiai elemekéhez hasonlatos periódikus rendszerhez juthatnánk el, ahol fel volna tüntetve minden valóságos vagy pusztán lehetséges szokás... és ahol csak meg kellene keresnünk, hogy melyek azok, amelyeket a társadalmak ténylegesen magukévá tettek.”¹⁰⁴

A nyelv változásait a kaleidoszkóp-hasonlat valóban jól jellemzi. A nyelv működésétől függetlenül végbemenő társadalmi változások hatására megváltozik a nyelvi struktúra is. A kulturális változások közvetlenül csak a lexikonra hatnak, de ezáltal felboríthatják a nyelv fonológiai egyensúlyát és így maguk is strukturális változásokat idézhetnek elő. Már egyenesen a struktúrát érintik a nyelv nemzedékek közötti átadásából eredő bizonytalanságok, a társadalmi integrációk kiterjedésének változásából, valamint a nagy migrációkból eredő kommunikációs feszültségek és érintkezések a különböző nyelvek között.¹⁰⁵ A strukturális változások azonban nem halmozódnak fel, csak az történik, hogy bizonyos strukturális megoldások bizonyos más — a korábbi állapottól és a változás hatóokának természetétől determinált — megoldásokkal cserélődnek fel, amelyek ugyanúgy képesek betölteni a nyelv kommunikatív funkcióját, mint a régiek.

¹⁰³ Lévi-Strauss: *Pensée* 49—50.

¹⁰⁴ C. Lévi-Strauss: *Tristes tropiques* (Paris, 1955) 113.

¹⁰⁵ C. Bally: *Le langage et la vie* (3. kiad., Genève—Lille, 1952) 36. — H. Hoijer, *Linguistic and cultural change: Language* 24. 335—345 (1948). — P. Kiparsky, *Linguistic universals and linguistic change: Universals in linguistic theory*, szerk. E. Bach—R. T. Harms (New York, 1968) 194 kk. — Hermann József, *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez: Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5. 155—168 (1967). — Sommerfelt: *Diachronic* 78—79, 98 kk.

A nyelv példája nem annyira kivételes, hogy Lévi-Straussnak ne sikerült volna analóg esetet találnia a nem nyelvi struktúrák történetében. Az analógia gyümölcsözőnek is bizonyult, új felfedezésekre és magyarázatokra vezetett.

A formális rokonsági rendszerek történeti változásának a múlt század második felében kialakult elméletei kumulatív, a „biológiai” modell követék a kaleidoszkopikus, a „kémiai” modellel szemben. A még fennálló primitív társadalmakban megfigyelhető és a történeti forrásokból kielemezhető rokonsági klasszifikációkat megfordíthatatlan és szükségszerű fejlődési sorozatba rendezték. Szélsőszerű és egyirányú átalakulásnak tekintették például a matrilineáris rendszerek átmenetét a patrilineáris rendszerekbe. A századunk elejére felhalmozódott pontosabb és rendszerezőbb megfigyelések azonban feltártak egy sor olyan rokonsági rendszert, amelyeket nem lehetett beilleszteni a történeti tipológiába és nyilvánvalóvá tették azt is, hogy a valószínű folyamatok nem tartják be az elmélet által előírt menetrendet. (Hasonló válság bontakozott ki a család problémája körül is. Bebizonyosodott, hogy a legmagasabb rendűnek vélt családforma, amelyről azt gondolták, hogy csak igen hosszú és bonyolult fejlődés eredményeként alakulhatott ki, valójában roppant elterjedt, éppúgy megtalálható az egészen alacsony kulturális szinten élő népeknél, mint a mai Európában. A hipotetikus rekonstruált, egészen korainak tartott formákról megkiderült, hogy legfeljebb bizonyos rendkívül bonyolultan szervezett társadalmak erősen specializált csoportjaiban lehet találni valami hozzájuk hasonlót.)¹⁰⁶

A felgyülemlett anyag és az újabb elméleti kísérletek korszerű szintézisének alapját Lévi-Strauss éppen a kaleidoszkóp-modell segítségével teremtette meg. A különféle formális rokonsági rendszereknek (a család problémájára, amelyet Lévi-Strauss ugyancsak a kaleidoszkóp-modell alapján dolgozott fel, nem térünk ki) egyetlen valóban univerzális tulajdonsága van, mégpedig az, hogy a rokoni viszonyokból meghatározott szexuális tilalmak és preferenciák következnek. A rokoni viszonyokat meghatározó szabályrendszerek ugyanis egyetlen alapvető funkció körül szerveződnek meg (bármilyen más funkciók és ennek megfelelően más szabályrendszerek kapcsolódnak is a különböző társadalmakban az eredeti maghoz): „Ahogy Tylor csaknem egy évszázaddal ezelőtt rámutatott — írja Lévi-Strauss —, valószínűleg az a végső magyarázat, hogy az emberiség nagyon korán megértette, ha meg akar szabadulni a létért folyó vad küzdelemtől, szembe kell néznie azzal a nagyon egyszerű választással, hogy »vagy kiházasítja vagy kiirtja magát«. Az alternatíva ez volt: egymás mellett élő biológiai családok, amelyek megpróbálnak zárt, önfenntartó egységek maradni, félelemtől, gyűlölelettől és tudatlanságtól béklyózva — vagy az incesztus tilalmának segítségével rendszeres házassági kapcsolatok alakulnak ki a biológiai családok között, s így a mesterséges affinitási kötelékekből sikerül felépíteni az igazi emberi társadalmat ...”¹⁰⁷

¹⁰⁶ C. Lévi-Strauss, *The family: Man, culture and society*, szerk. H. L. Shapiro (New York, 1960) 262—267.

¹⁰⁷ Lévi-Strauss, *Family* 278.

A biológiai család-elemek társadalmi integrációjának feladatát egyaránt betölthetik a legkülönbözőbb formájú rokonsági klasszifikációk; ugyanolyan szilárd „mesterséges affinitási kötelékek” jöhetnek létre a legkülönbözőbb tilalmi rendszerek eredményeképpen. A rokoni szálak átszövik az egész társadalmat — a primitív népeknél belőlük alakul ki a társadalom alapszöveve —, de a tőlük független változások hatására időnként át kell szerveződniük. A demográfiai ingadozások, a kulturális átalakulások, a nagy migrációk stb. következtében új meg új rendszerek jönnek létre. Ám ezek a változások nem halmozódnak fel, csak az integrációs funkció által megengedett strukturális megoldások véges készletéből merítenek.¹⁰⁸

Az analógia sikeréből azonban nem szabad túlzott következtetéseket levonni, a kaleidoszkopikus változási típus semmiképpen sem általános. Voltaképpen már a rokonsági rendszerekre is csak erős megszorításokkal érvényes. Ha nemcsak a formális klasszifikációkat és a házassági szabályokat, hanem az ezek alapján kialakuló valóságos — meghatározott társadalmi tevékenységekben egységesen fellépő — csoportokat (a lineage-t, klánt, törzset stb.) is vizsgáljuk, érvényét veszti a kaleidoszkóp-hasonlat. A rokonságon alapuló társadalmi szervezetek meghatározott kritériumok alapján (a munkamegosztás és specializáció szintje, az egységes társadalomban összefogható népesség nagysága, a kialakuló integráció képessége a különböző környezeti feltételek átfogására stb.) fejlődési sorba rendezhetők, amelynek kezdetén a band-típusú társadalmak, legmagasabb fokán pedig a chiefdom-típusúak állnak. A rokonság tárgykörén kívül pedig végképpen csak kivételes esetekben alkalmazható a kaleidoszkóp-hasonlat. A mindennapi élettől elkülönülő és az önálló objektivációk mindegyikére a kumulatív fejlődés valamilyen — többnyire természetesen nem egyenesvonalú és egyágú — változata jellemző. De a mindennapi életen belül is jócskán akadnak példák az ilyen fejlődésre. A legkézenfekvőbb megint az anyagi termelés technikájának fejlődése lesz.

Az utolsó másfél évszázadban új viszony alakult ki tudomány és technika között, a tudomány alkalmazása vált a technikai fejlődés motorjává. A termelés tudományos fejlesztésének propagandája ettől kezdve csak a tradicionalizmust és a merevséget hangsúlyozta a korábbi technikatörténetben. Teljesen elhomályosította a tényt, hogy régebben egészen másképp állt a mérleg, a tudomány tartozott és a technika követelt. Ezt az előtörténetet kell csak felidézni, s máris előttünk van a „biológiai” típusú fejlődés legsúlyosabb példája. A sajátos anyagokból és munkafeltételekből adódó termelési-technikai változatok szelekciója és keresztezése, a mindennapi életen belül maradó kísérletezés tette csak lehetővé, hogy az emberiség elérje a technikai fejlődésnek azt a fokát, amelyen az újkori tudomány egyáltalán kialakulhatott. S még a modern tudomány megszületése után is hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a tudomány eredményei annyira konkretizálódtak, hogy döntő módon beleszólhattak az addig elsősorban a mindennapi életen belül lezajló technikai fejlődésbe; az első iparok,

¹⁰⁸ Lévi-Strauss: Structures 88—97, 176—177, 250—252, 309—335.

amelyek extenzíven és folyamatosan a tudományra támaszkodtak, csak a 19. század második felében jöttek létre.¹⁰⁹

A technikai tudás kumulatív változásai természetesen nem kerültek el Lévi-Strauss figyelmét sem. Részletesen tárgyalja például az ún. neolitik forradalmat (fazekasság, földművelés, állattenyésztés). De a felfedezéseket, a kumulatív fejlődést megpróbálja úgy értelmezni, mintha csak egy eleve adott gondolkodási struktúra „üres helyeinek” kitöltéséről, preformált lehetőségek megvalósításáról lett volna szó.¹¹⁰ Azokat a fejleményeket pedig, amelyek már semmiképpen sem értelmezhetők ily módon — a modern tudomány megszületését például — úgy intézi el, hogy új nagy struktúrákat vezet be, amelyeket semmi sem köt össze az őket megelőző struktúrákkal; amelyek nem ésszel követhető fejlődés, hanem irracionális mutáció eredményei.¹¹¹

A kör bezárul. A strukturalizmus tudományos módszerrel akarta helyettesíteni a szellemtörténet intuitív hermeneutikáját, s végülis a szellemtörténet irracionalista hitvallásának másik alaptételénél, a közvetítés nélküli korszakváltásnak, a gondolkodási struktúrák mutációjának elvénél kötött ki.

5.3. A nyelvi minta követése a mindennapi életen belül maradó spontán racionalizációk vonatkozásában már egyértelműen félrevezető, egy területen sem származnak belőle eredmények. A nyelv ebben a tekintetben egészen kivételes. Szabályrendszere, láttuk, bonyolultabb bármely más mindennapi szabályrendszerénél, a szabályok spontán tudatosítása viszont alacsonyabb fokú és töredékeesebb, mint ahogy az a többi mindennapi rendszerben lehetséges.

Lévi-Strauss Boas programját követi.¹¹² „Az a lényeges különbség a nyelvi jelenségek és a többi etnológiai jelenség között — írja Boas —, hogy a nyelvi klasszifikációk sohasem emelkednek a tudatba, míg a többi etnológiai jelenségben, bár ugyanaz a tudattalan eredet uralkodik, a klasszifikációk gyakran tudatosodnak és így másodlagos elmélkedésre és átinterpretálásokra adnak alkalmat. Nagyon valószínűnek látszik például, hogy az alapvető vallási fogalmak . . . eredetileg éppoly kevésbé tudatosak, mint a nyelv alapvető eszméi . . . Szükségesnek látszik tehát elidőzni az etnológia és a nyelv analógiájánál, mert ha elfogadjuk ezt a nézőpontot, a nyelv lesz az egyik legtanulságosabb kutatási terület az alapvető eszmék vizsgálatá-

¹⁰⁹ A. Leroi-Gourhan: *Évolution et techniques II* (Paris, 1945) 356 kk. — H. S. Harrison, *Discovery, invention and diffusion: A history of technology I*, szerk. C. Singer—E. J. Holmyard—A. R. Hall (Oxford, 1954). — R. P. Multhauf, *The scientist and the „improver” of technology: Technology and culture I*. 38—47 (1959). — A középkori technikai fejlődés, a mindennapi tudaton belül lezajló második legnagyobb technikai forradalom szintetikus feldolgozása L. White: *Medieval technology and social change* (Oxford, 1962). — A magyar irodalomból Hoffmann Tamás munkáját emeljük ki: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* (Budapest, 1963). Hoffmann előbb rendszerezi a nyomtatómunka változatait (174 kk), hogy aztán kumulatív fejlődési sorba állítsa őket (228 kk). Könyvéből világosan kivehető tehát, hogy hol állt volna meg a szűken strukturalista vizsgálódás.

¹¹⁰ Lévi-Strauss: *Pensée* 22 kk.

¹¹¹ Lévi-Strauss: *Pensée* 26 kk, 8—9 fej.

¹¹² Lévi-Strauss: *Anthropology* 26—27.

ban.”¹¹³ Lévi-Strauss tényleg megpróbálja fellelni az „alapvető”, „eredeti” gondolkodási struktúrákat a „másodlagos elmélkedések” mögött. „Nem azt akarjuk megmutatni — írja —, hogyan gondolkoznak az emberek a mítoszokban, hanem azt, hogyan gondolják önmagukat a mítoszok az emberekben, az ő tudtuk nélkül.”¹¹⁴

Nincs szükség a konkrét kutatási eredmények részletes vizsgálatára, hogy megtaláljuk a pontokat, ahol Lévi-Strauss félrevezeti a nyelvi analógia. A feltételezés, hogy a spontán racionalizációktól el kell tekinteni a társadalmi jelenségek kutatásában, hogy a szabály részleges tudatosítása valamilyen módon a realitás alacsonyabb fokán áll, mint a szabály maga, a tudomány alapvető posztulátumát sérti meg, a kauzális összefüggések folytonosságát tagadja. Lévi-Strauss nem riad vissza attól a — csak abszurdnak nevezhető — következtetéstől sem, hogy az objektivációknak az adott társadalmon belül felmerülő tudatos reprezentációi éppúgy nem tartoznak a társadalmi realitásokhoz, mint egy külső megfigyelő elméletei: „... a kulturális normák maguk nem struktúrák. Inkább csak fontos adalékok a struktúrák megértéséhez, vagy mint tényszerű dokumentumok, vagy mint elméleti adalékok, amelyek az antropológus elméleteihez hasonlítanak. ... a bennszülöttek tudatos reprezentációi, akármilyen fontosak is, éppoly távol eshetnek a tudattalan valóságtól, mint bármely más tudatos reprezentáció.”¹¹⁵

De a spontán racionalizációk nélkül nem lehet azonosítani magukat a szabályokat sem; problematikussá válik a szabályrendszerek objektiváció-volta és a rendszerektől meghatározott viselkedés szabály-alkalmazó jellege is. Csak két lehetőség marad nyitva: meg kell alkudni egy olyan elmélettel, amely csak a többé-kevésbé hasonlóan kondicionált pszichikumok létezését ismeri el, tehát tagadja a rendszerek önálló realitását — vagy valamiféle biológiailag rögzített, tehát átöröklés útján továbbadott alapot kell tulajdonítani a rendszereknek. Boas még tétovázik,¹¹⁶ Lévi-Strauss ellenben már egyértelműen az utóbbi mellett dönt, ha ezt nem is mondja ki valami világosan: „... az úgynevezett 'kollektív tudat' — olvashatjuk egy 1951-ben keletkezett tanulmányában —, a szellem tudattalan tevékenységét alkotó univerzális törvények bizonyos, az individuális gondolkodás és viselkedések szintjén megvalósuló időbeli modalitásainak kifejezésére redukálódik.”¹¹⁷ Így „az etnológia mindenek előtt pszichológia” — teszi hozzá 1962-ben megjelent könyvében.¹¹⁸

Ez a megoldás azonban a struktúrák történelmi mutációjának feltételezése miatt nem egyeztethető össze — vagy legalábbis sehol sincs egyeztetve — az átöröklés természettudományos elméletével. Az ausztráliai bennszülöttekben is megvolnának a modern európai ember tudományos gondolkodásának struktúrái? — kérdezhetjük. És fordítva, bennünk is megvolna

¹¹³ F. Boas: Handbook of American Indian languages I (Washington, 1911) 68—70.

¹¹⁴ C. Lévi-Strauss: Mythologiques I (Paris, 1964) 20.

¹¹⁵ Lévi-Strauss, Social 527.

¹¹⁶ Boas: Handbook I, 67—68.

¹¹⁷ Lévi-Strauss: Anthropologie 75.

¹¹⁸ Lévi-Strauss: Pensée 194. — Vö. Lévi-Strauss: Totémisme 130, 138.

a mágikus-totemisztikus rendszerek „konkrét logikája”? Vagy pedig — és ez a legvalószínűbb értelmezés — a tudományos szándékú strukturalizmus megint az irracionalizmusnál kötött ki. Lehet, hogy „szellemen” itt nem is individuális elmét, hanem valamiféle rosszindulatú és a kiszámíthatatlanságig szeszélyes világszellemet kell érteni, aki unalmában alattvalóinak gondolkodási struktúráit váltogatja.

6. Tanulmányunkban először (1.—1.1.) Marx kritikai elméletében kerestük meg a mindennapi élet fogalmát. Végigkövettük a fogalom sorsát a marxista filozófia történetében (1.2.), így jutottunk el Lukács György mindennapiság-konceptiójához (1.3.). A mindennapi élet szerkezeti elemzésében a közvetlenség lukácsi gondolatából indultunk ki: mindennapi tevékenységeinket közvetlenül a gyakorlatba ágyazott objektívációk szabályozzák (2.). A szabályozás két típusát különböztettük meg, konstitutív és restriktív szabálykomplexumokat (2.1.). Arra az eredményre jutottunk, hogy a mindennapi életet csak negatívan, a tőle elkülönült objektívációkkal szembeállítva tudjuk jellemezni. Az alapvető különbséget abban találtuk meg, hogy a mindennapi élet objektívációinak normális működése nem tesz szükségessé külön, magára az objektívációra, illetve annak interiorizációjára irányuló tevékenységeket. A mindennapi élet objektívációi ezért kevésbé differenciáltak, explikáltak, specializáltak és homogének (2.2.). Majd utaltunk a mindennapi objektívációk korlátaira és említést tettünk e korlátok áttörésének történelmi folyamatáról, a racionalizációról (2.3.).

A nyelv felé fordulva (3.), először a modern nyelvtudomány fejlődésének dinamikáját követtük, ezen keresztül igyekeztünk megmutatni, hogy a nyelv is társadalmi objektíváció (3.1.1.—3.1.3.). Külön foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy vajon a természetes nyelveket is jellemzik-e a mindennapi élet objektívációinak sajátosságai, mindenekelőtt az inhomogenitás (3.2.), és a nyelvre is alkalmaztuk a racionalizáció fogalomkörét (3.3.).

Ezután megmutattuk, hogy a nyelv — a mindennapi életben játszott általános közvetítő szerepe (4.) ellenére — két fontos vonatkozásban olyan tulajdonságokat mutat, amelyek nem terjeszthetők ki valamennyi köznapiság objektívációra: fejlődése nem kumulatív (4.1.—4.1.3.) és szabályainak spontán tudatosításában elmarad a többi rendszertől (4.2.). Az utolsó (5.) szakaszban Lévi-Strauss munkáinak elemzésén keresztül igyekeztünk bizonyítani, hogy e tulajdonságok kiterjesztése az esetek többségében valóban téves következtetésekhez vezet (5.1—5.3.).

Két célt tűztünk magunk elé. A mindennapi élet Lukács György nyomán felvázolt elméletét a nyelvtudomány eredményeire alkalmaztuk, hogy meggyőzzük a filozófust az elmélet tárgyi adekvátságáról. Eközben, másrészt, a nyelvészt is meg akartuk győzni az elmélet termékenységéről. A kettő csak együtt ér valamit, a nyelvész beleegyezésének kell hitelesítenie a filozófusét.

A nyelv heterogén természetéről

I. A modern nyelvtudomány nem csupán egzakt módszereiért vonzódik a természettudományokhoz. Azt az előnyös, a kutatás objektivitását biztosító alapállást is szeretné eltanulni, amelyben a természettudós oly biztonsággal tudja szembeállítani magát vizsgálatának tárgyával. A tudattal valamiképpen érintkező jelenségek objektumként való elkülönítése ugyanis általában egyetlen humán tudományban sem egyszerű feladat.¹

I.1. Ha a nyelvész (vagy akárki) pl. növényről, házról táplálékról stb. beszél, akkor ugyan a beszédét értő hallgatók tudatában valóságos emlékképeket, érzelmeket, elhatározásokat idézhet fel (amelyeknek esetleg majd lehetnek tárgyi következményei is), ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy beszédével valóságos házat, növényt, táplálékot stb. hozott létre. De beszéljen bármiről egy adott konkrét nyelv elemeinek szabályos felhasználásával, ezzel valóságos emberi produktumot: kutatható anyagot hoz létre a nyelvtudomány számára. Igaz, nincs semmi akadálya, hogy a nyelvész a saját tudattartalmait objektíváló beszédképződményeivel mint kutatási tárggyal saját megismerő tudatát szembe-

¹ Ezzel persze egyáltalán nem azt akarjuk állítani, hogy a jelenkori nyelvtudománynak vagy éppen a legkonkrétabb tényeket elemző nyelvészeknek ez volna a legfőbb gondja.

Jól tudjuk, éppen a nyelvészeti gyakorlat igazolja, a szaktudomány kutathat eredményesen anélkül is, hogy feladatait és tendenciáit lépten-nyomon filozófiai tételekkel szembesítgetné. (Bár ne feledkezzünk meg róla, N. Chomsky nem kevés szimpátiát nyert a generatív nyelvészetnek azzal is, hogy szükségesnek látta kifejtetni az új irányzat filozófiai alapjait. Vö. *Cartesian Linguistics* [New York—London, 1966]. Lásd róla Kis János és Pap Mária. *A generatív grammatika filozófiai háttere: Magyar Filozófiai Szemle* 12. 588—94; illetőleg a transzformáció filozófiai értelmezéséről Telegdi Zsigmond, *A nyelvtudomány újabb fejlődéséről: Magyar Tudomány* 1961. 221—28.)

A konkrét feladatokon dolgozó nyelvész számára nem kérdés pl. az, hogy a nyelv *érzéki*, avagy *tudati* természetű, illetőleg a nyelvnek *érzéki* és *tudati* természete miként jelentkezik az emberi beszédtevékenységben. A vizsgálandó objektum *természete* nek kérdése azonban mégsem valamiféle filozofálgató álprobléma. Pl. Feuerbach értékét — többek közt — abban is elismeri Marx, hogy „Feuerbach *érzéki* — a gondolati objektumoktól valóban megkülönböztetett objektumokat akart” (vö. Karl Marx, *Tézisek Feuerbachról: Marx—Engels Művei* 3. 7.).

állítsa. Csak az a kérdés, hogy e két (s egy vonatkozásukban mindig) szubjektív komponens viszonyában hogyan lehet szó objektív kutatásról.

1.2. Ilyenfajta kérdésfelvetés után nem csodálkozhatunk azon, hogy a nyelvtudomány tárgyának újabb megjelöléseiben nemcsak annyit találunk, hogy *a* nyelv; hanem jelzőkkel megszorítva olvashatjuk: a nyelvtudomány tárgya a megismerő egyén tudatától függetlenül létező, az objektív, valóság nyelv.² A három jelző jól teljesíti az elkülönítés feladatát, de az sem jelentéktelen kérdőjel, amit meghagyott az objektummal szembeállított szubjektumra: vajon mitől valóságos a valóságos nyelv, és egyáltalán hol létezik?³

2. Ha a világra születő gyermek fejlődése (ontogenezis) szemszögéből vizsgálódunk, akkor fenti kérdéseinkre megbízható válaszhoz juthatunk: az a valóságos nyelv, ami visszatükröződik a világot megismerő gyermek tudatában. Ez így a probléma ismeretelméleti megközelítése,⁴ s nyilván nemcsak a világra született gyermek és a külvilág közötti viszonyra érvényes, hanem egyáltalán *a* megismerő ember tudata s a tudatán kívül, attól függetlenül létező világ közötti mindenféle megismerési viszony ebbe a körbe tartozik.⁵ Az itt kapott válasz nemcsak tudományos-megismerési, hanem világnézeti szempontból is alapvető jelentőségű, de természetesen nem zárhatja ki, hogy néha helytelen következtetéseket vezessünk le belőle, amelyeket aztán vele igyekszünk igazolni. Most például így gondolkozunk tovább:

2.1. Mivel csak olyan jelenség tükröződhetik a megismerő ember tudatában, amelyik érzékelhető; következésképpen csak a fizikai mozgásformaként,⁶ azaz a beszédben-írásban funkcionáló nyelv a valóságos, az, ami a megismerő ember tudatában csupán visszatükröződik.⁷ A tudatban tehát nem valóságosan, nem objektívan, hanem csupán az objektum képmásaként jelenik meg a nyelv. Ha ugyanis a tudat a valóság visszatükröződése (márpedig

² A. И. Смирницкий: Объективность существования языка (Изд-во МГУ, 1954); Antal László: A formális nyelvi elemzés (Budapest, 1964) 13—18.

³ A kérdés további irodalma: Török Gábor, Legyen-e közügy . . . : Magyar Nyelvőr 90. 2—5 (1966); Békési Imre, A nyelv létezésének kérdéséről: Magyar Filozófiai Szemle 10. 842—46 (1966); Vas Ida, Ismeretelméleti megközelítéssel „A nyelv létezésének kérdéséhez”: Magyar Filozófiai Szemle 11. 1105—13 (1967).

⁴ „Az anyag e g y e t l e n »tulajdonsága«, melynek elismerésével a filozófiai materializmus összefügg, az a tulajdonság, hogy o b j e k t í v v a l ó s á g, hogy tudatunkon kívül létezik.” Lenin: Materializmus és empiriokriticiizmus. Lenin Összes Művei 18. 243.

⁵ B. M. Kedrov szerint: „Lenin általános formuláját napjainkban így fogalmazhatnánk meg: a világ modern képe annak képe, hogyan mozog az anyag mind nagyban, mind kicsinyben, hogyan él és hogyan gondolkodik.” A szovjet tudomány és technika 50 éve. 2. előadás. (Budapest, 1967).

⁶ „A mozgás a legáltalánosabb értelemben véve, amelyben az anyag létezési módjaként, inherens attribútumaként fogják fel, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magába foglal, a pusztá helyváltoztatástól a gondolkodásig.” Engels: A természet dialektikája. Marx—Engels Művei 20. 364.

⁷ Vö. Antal László i. m. 17.

az !), akkor a nyelvi tudat sem más, mint a nyelvi valóságnak, illetőleg a valóságos nyelvnek a visszatükröződése.⁸

2.2. Ha nem tudunk kétséget támasztani a fenti konklúzióval szemben, akkor máris végleges válaszhoz érkeztünk: a nyelvtudomány tárgya a fizikai mozgásformában (beszédben-írásban) megjelenő, a kizárólag így valóságos nyelv. Néhány vonatkozáson azonban érdemes elgondolkoznunk.

2.2.1. Először talán azon, hogy értelmetlen és felesleges nagyvonalúság lenne figyelmen kívül hagynunk a modern nyelvtudomány első nagy megújítójának, F. de Saussure-nek álláspontját, aki a nyelvet éppen fizikai megjelenési formájától vonatkoztatta el,⁹ s a nyelv létezési helyét a tudatban jelölte meg.¹⁰

2.2.2. Az előzőkben arra a következtetésre jutottunk, hogy ismeretelméleti szempontból az a valóságos nyelv, ami az emberek beszédéből-írásából visszatükröződik a megismerők tudatában. Ez a tétel igaz lehet, az azonban még egyáltalán nem biztos, hogy mindaz a valóságos nyelvhez is fog tartozni, ami visszatükröződik a megismerők tudatában. Más szóval: lehetséges, hogy valamiféle szónak vagy szószerkezetnek tűnő elem valakinek a beszédéből (tehát fizikai valósággént) visszatükröződik egy másik megismerő egyén tudatában, mégsem biztos, hogy a kérdéses elem az adott konkrét nyelv valóságos része lesz. Lehet például halandzsa is.¹¹

2.3. Az egyént eddig csak úgy szerepeltettük, mint akinek a tudatában visszatükröződik a valóságos nyelv. Ez az egyén azonban nyilván nemcsak megismer, visszatükröz, hanem egyéb tevékenységi formák között beszél is. Azaz olyan cselekvést végez, ami szintén visszatükröződik az ezt érzékelő másik egyén (és természetesen saját) tudatában is. Így az ő beszédében (mivel fizikai-érzékelhető) szintén a valóságos nyelvnek valamiféle része fog megjelenni. Ebből vajon arra kell következtetnünk, hogy mindegyik magyar egyén minden beszédaktusának minden eleme a magyar nyelv valóságos eleme? Csupán azért, mert fizikai-érzékelhető jelenség?

2.3.1. De meg is fordíthatjuk az előző kérdést. A nyelvi rendszernek köztudottan vannak üres helyei.¹² Az üres helyekre illő, de fizikai formában,

⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvnek és a nyelvről nyelvi formában létrejött reflexióknak a szembeállításuk nem azonos tevékenység a társadalom nyelvének egyéni elsajátításával.

⁹ Fabricius-Kovács Ferenc is ezt az álláspontot képviseli. Vö. Megjegyzések egy jelentéstani polémiahoz: Magyar Nyelv 63. 545. (1967).

¹⁰ F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. (Budapest, 1967) 32.

¹¹ Vegyük példának Karinthy ismert figurájának szövegét: „Bocsánatot kérek, önnek is ide a pincérhez *kiszera méra nin*, hozzám?” Karinthy Frigyes, Halandzsa: Cirkusz (Budapest, 1956) I. 250. Vajon a *kiszera méra nin* beszédrészek a magyar nyelv valóságos részei, csupán azért, mert élő magyar beszédben elhangzottak?

¹² Egy anyanyelvi képzési feladat sikeres elvégzéséhez tudnunk kellett, hogy az előre kijelölt abszolút tövekből a legcélszerűbben megválasztott képzők hozzáadásával hány különböző szófajú relatív tövet nyerhetünk. Pl. a *gép* főnévi tő képzésének vizsgálatából kiderült, hogy 30 relatív tő szabályos rendszertagként való létrehozásának

beszédhasználatban ezidáig még nem szerepelt egységek nem részei a nyelvnek?

2.3.2. Ha elutasító választ adunk, akkor ugyan biztos fogódzkodót kapunk vizsgálati tárgyunk fizikai természetében, a vizsgált nyelv határát azonban bizonytalanná tettük. A rendszer valamely eddigi üres helyének valóságos kiegészülése így csupán attól függ, hogy a nyelvközösség egyetlen tagja egyszer kimondja beszédében.¹³

2.3.3. Vajon milyen eredményre jutunk, ha ezek után azt a lehetőséget választjuk, hogy az egyes egyének beszédében már funkcionált elemek mellett, velük együtt azokat az elemeket is valóságosnak tekintjük, amelyek ugyan még nem hangzottak el a vizsgált nyelvközösségbe tartozó egyének ajkán, de elhangozhattak volna, és feltehetőleg el is fognak hangzani, mert fizikai létük **l e h e t ő s é g e** a rendszerből következik?

A fenti kérdés kissé gyanús. Talán oda akarunk kijutni, hogy a lehetőséget tekintsük valóságosnak, a lehetőség azonos a valósággal? Esetleg a heideggeri „lehetőség” kategóriát¹⁴ kívánjuk valóságnak becsempészni? Szó sincs erről! A marxista dialektika a lehetőség—valóság kategóriapár alkalmazásában a heideggeri irracionalista értelmezéssel szemben a hegeli racionalizmus oldalán áll,¹⁵ s valóságosnak **e l s ő d l e g e s e n** azt tekintti, ami már „megmutatkozott kifelé”, megnyilvánult s reálisan hat.

Ám éppen akkor gondolkozunk a marxista dialektika szellemében, ha a nyelv megvalósult és még meg nem valósult létét nem mereven elkülönítve tekintjük, hanem egy **s z a k a d a t l a n f e j l ő d é s b e n** képzeljük el. Olyan folyamatban, amelyben az érintkezési szükséglet életre hívja a nyelv eddig nem használt lehetőségeit, s az így valóságossá vált lehetőség-elemek további lehetőségek keletkezéséhez vezetnek, biztosítva a nyelv további fejlődését.

A nyelv fizikai mozgásforma léte így kétségtelenül elhatárolódik a még meg nem valósult lehetőségeitől, a szakadatlan fejlődésben azonban egyesül azokkal. A beszélt-valóságos nyelvet ebben a tágabb értelmezésben ezért úgy tekinthetjük, mint a nyelv valóságos fejlődési folyamatának egyik meghatározott szakaszát.¹⁶

lehetőségét rejt. De ennek a mennyiségnek kétharmadát nem használjuk. Vö. Békési Imre, A szófajváltoztató képzés lehetőségeinek elméleti vizsgálata: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1968. I. 41—49.

¹³ Pl. az *illendőségesedett* igenévi jelző tudomásunk szerint csak egyszer funkcionált természetes szövegben („... dermedtre *illendőségesedett* férjét... betuszkolták az irodába...”). Szabó Dezső: Az elsodort falu (Budapest, 1919) 30, mégis valóságos eleme nyelvünknek, ezt az információt ugyanis csak ebben a morfológiai szerkezetben lehet kifejezni. Lásd még Török Gábor értékes fejtegetését, József Attila—kommentárok: Magyar Nyelvőr 91. 402—5 (1967).

¹⁴ „A lehetőség mélyebb és eredendőbb fogalom, mint a valóság: az ember az, ami a lehetőségeiben.” Idézi P. P. Gajdenko: Az egzisztencializmus és a kultúra (Budapest, 1967) 71—73.

¹⁵ „A valóság átfogóbb, mert mint a konkrét gondolat a lehetőséget elvont mozzanatként magában foglalja.” Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai (Budapest, 1950). 228; „az ember az, amit tesz” uo. 224.

¹⁶ Ezt a tanulást V. A. Szidorkin: Lehetőség és valóság című kéziratot tanulmányára építve vontuk le.

Az érzékelhető megjelenési forma érthetően lényeges jegye a nyelvnek. Hogyan is lehetne másként az érintkezés legfontosabb eszköze olyan jelenség, amelyik nem érzékelhető? Emellett miért mondana le a nyelvtudomány a tárgyi valósághoz tartozó, a megismerő szubjektumtól jól elkülöníthető objektumról egy csupán tudati természetűnek felfogott, mindenképpen nehezebben vizsgálható jelenségért? Egyáltalán nem kell lemondania. Csak nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy az élő nyelv minden fizikai megnyilvánulásával bizonyos lehetőségek létrejöttét is implicálja, s ezért mélyebbre hatolhat a nyelv megismerésében az a nyelvész, aki ebben a teljesebb folyamatban jelöli meg kutatása tárgyát.¹⁷

2.3.4. A létezés szempontjából merev viszonyítás a fizikai és tudati ellentétének antagonisztikussá minősítése. Az ilyen szemléletben (amelyben csupán a fizikai-tárgyi dolgokat tekintik valóságosnak) K. Kosík a kapitalizmusnak elidegenítő hatását mutatja ki,¹⁸ bennünk pedig Kant filozófiáját idézi fel.¹⁹ Anélkül, hogy egyébként Heidegger hívének tekintenénk magunkat, ebben a kérdésben vele értünk egyet: a környező világnak olyan felfogása, amelyben mindenfajta valóság „tárgy” formájában létezik — metafizikus felfogás.²⁰

2.3.5. Ezzel a gondolattal viszont fejtegetésünk legkritikusabb pontjához érkeztünk. Ha bevezetésünkben a kutatás objektivitásának szükséges előfeltételül tekintettük, hogy a kutató szembe tudja magát állítani kutatásának tárgyával, akkor ebben a viszonyban most miért emlegetünk elidegenedést és metafizikus szemléletet? Egyáltalán miféle megközelítési móddal minősül nem-metafizikusnak, hanem dialektikusnak és materialistának a nyelvtudomány?²¹

¹⁷ Véleményünk szerint többek között ebben rejlik a generatív grammatika minőségileg magasabb szintű perspektívája. Szemléletében a fizikai használat nem feltétele a valóságosságnak, hiszen a generált végtelen számú mondat között bizonyára eddig még nem használtak is megjelennek. Vö. Szépe György, *A generatív grammatika transzformációs modelljéről: Általános nyelvészeti tanulmányok* (szerk. Telegdi Zsigmond) I. 279 (1963).

¹⁸ „Az ember, aki a reneszánszban még alkotó volt és szubjektum, lesüllyed a termékek és az objektumok szintjére, az asztalok, a gépek, a kalapács szintjére. A megalkotott anyagi világ feletti uralom elvesztésével az ember mind jobban elveszti a maga valóságosságát is. Az igazi valóság a dolgok és az eldologiasult emberi viszonyok tárgyi világa, amivel összehasonlítva az ember hibák, szubjektivitás, pontatlanság, önkényesség forrása, tehát tökéletlen valóság.” K. Kosík: *A konkrét dialektikája* (Budapest, 1967) 98.

¹⁹ Az érzékelhető objektumnak mint az érzetek tárgyának és az érzékelő szubjektumnak merev, tehát csupán elkülönítő szembeállításra közzismerten A tiszta ész kritikája című művének egyik uralkodó gondolata. Igen tanulságos mellé tenni Sz. L. Rubinstein fejtegetését: „Az ember mindenféle külső, anyagi tevékenysége már m a g á b a n f o g l a l pszichikus összetevőket (jelenségeket, folyamatokat), amelyek révén szabályozása történik. Nem lehet az ember cselekvését kizárólag külső, végrehajtási részére redukálni.” *A pszichológia fejlődése* (Budapest, 1967) 287.

²⁰ Idézi P. P. Gajdenko i. m. 51.

²¹ Vö. Deme László, *A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája* I. OK. XIII. 309—27.

2.3.6. Aki a nyelvnek csupán fizikai megjelenési formáját ismeri el valóságosnak, az még egyáltalán nem határolta el magát pl. a Marx előtti materializmustól, de még a pozitivizmustól, sőt a behaviorizmustól sem. Az első Feuerbach-tézisben ezt olvashatjuk: „Minden eddigi materializmusnak az a fő fogyatéka, hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az objektum vagy a szemlélet alakjában fogja fel; nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektíven.”²² Ha Marx idézett gondolata szerint a társadalmi valóságot nem csak objektumok rendszerének: kész tényeknek, eredményeknek tekintjük; ha nem rekedünk meg ezeknél mint „utolsó állomásnál”,²³ hanem figyelmünk középpontjába „az a folyamat kerül, amelynek során a konkrét szubjektum létrehozza és újratermeli a társadalmi valóságot”,²⁴ s benne a nyelvet is, akkor a nyelvelmélet fenti dilemmájára választ találhatunk.

2.4. Tény, hogy a világra születő gyermek a társadalom nyelvét is eleve készen, tőle függetlenül létezőnek találja.²⁵ Ebből a tényből viszont még semmiképpen sem következik, hogy a nyelv és a megszületett gyermek tudata végérvényesen kész; és főként az nem következik, hogy egyaránt változatlanok. A gyermeknek — hogy életképes tagja legyen a társadalomnak — valamilyen szinten el kell sajátítania anyanyelvét.²⁶

2.4.1. Ki vitatná, hogy a külvilág egyéb hatásai között a nyelv elsajátítása mint külső hatás változtató, fejlesztő hatással van az őt elsajátító egyén pszichikumára, személyiségére; s hogy ez a hatás pszichikuma felépítésének, struktúrájának megváltozását jelenti?²⁷

2.4.2. Ugyanakkor ahhoz, hogy a világra született gyermek egyénné, a társadalom társadalmi értékű tagjává váljék, nemcsak elsajátítania kell anyanyelvét (s általa a felhalmozott társadalmi tapasztalatokat); nemcsak szubjektívná kell a tőle függetlenül létezőt, hanem részt is kell vennie a társadalmi termelésben, a társadalmi tevékenységi formákban; következésképp beszélnie kell, használnia a társadalom nyelvét, amit éppen e használat kényszerű szükségéért sajátított el.

2.4.3. Az emberek normális egyéni tevékenységeiben viszont az a lényeges lehetőség rejlik, hogy tevékenységükkel formálják, alakítják, sőt átalakítják azokat a viszonyokat, amelyekben részt vesznek.²⁸ Amikor az

²² Marx—Engels Művei 3. köt. 7.

²³ K. Kosík i. m. 96.

²⁴ Uo. 99; A beszélő egyének és a beszédük által (és csakis a beszédük által) létrehozott nyelv egymásra utalnak, mert egymásra utaltak: ha nem tárgyasítanak nyelvet, ha nem lenne élő beszédben tárgyasított nyelv, akkor a világra születő gyermek nem tudná honnan elsajátítani, és így tovább.

²⁵ „A nyelv — bármely korszakban és bármely régen — mindig a megelőző korszak öröksége.” F. de Saussure i. m. 97.

²⁶ Vö. Békési Imre, A tudós, a pedagógus, a tanuló — és az anyanyelv: Valóság 10/6. 19—27 (1967).

²⁷ Vö. A. N. Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. (Budapest, 1964.)

²⁸ Vö. K. Kosík i. m. 192.

egyén beszédtevékenységével valamit kifejez, valamit ábrázol, valakit valamire felhív, ezt a társadalmi eszközök hordozta általános tapasztalaton át teszi,²⁹ de nem tudja úgy végezni, hogy önmagából, individuális tartalmából, „belső feltételeiből” is ne adjon valamit. S hogy ez a minden egyes beszélő által „felkínált” egyes tulajdonság mennyire „dolgozódik bele” az általánosba, mennyire alakítja azt át,³⁰ ez nyilván a társadalom igényeitől, szükségleteitől függ. Egy mindenestre biztos: az egyéneknek használniuk kell a társadalomtól elsajátított nyelvet, s e használat következtében nemcsak a használók, hanem maga a nyelv is változik.³¹

2.4.4. Ezt a változást Ponomarjov nyomán így fogalmazhatjuk meg: Az egyén és a nyelv közötti kölcsönhatás folyamatának termékei mind a szubjektum mind az objektum módosulásában kifejeződnek:³² a nyelvet elsajátító egyén és az általa használt nyelv a használatban egyaránt változik, mégpedig (általában és természetesen) fejlődik.

A metafizikus szemlélet ezt az élő, fejlődő valóságot merevíti meg. Szerinte az egyén tudatában csak tükörkép van (a tükörkép pedig nem épül be, nem strukturálja át a tudatot); a nyelvnek mint objektumnak viszont nyilván semmi köze sincs ahhoz, hogy kiben és hogyan tükröződik vissza, attól ő még az marad, ami. E merev szemlélet intő figyelemben tartásával kíséreljünk meg választ adni a 2.3.5. pontban felmerült kérdésre!

2.4.5. A nyelv mint objektum és a megismerő tudatban visszatükröződött képmása közötti viszony mögött „fel kell fedoznünk annak forrásaként . . . két anyagi realitásnak egymáshoz való viszonyát”.³³ Nemcsak a tárgyiasult nyelv valóságos jelensége a társadalomnak. A nyelvet elsajátító egyén (és nemcsak keze-lába, agykérge, hanem agykérgének belső állapota) szintén a társadalmi valóság valóságos része: „Nemcsak tevékenységem anyaga — mint maga a nyelv is, amelyen a gondolkodó tevékenykedik — van adva nekem társadalmi termékként, hanem saját létezésem maga társadalmi tevékenység” — írja Marx.³⁴ A nyelv tehát nem valamiféle plátói ideavilágban létező objektivitás,³⁵ hanem a társadalmi valóságot s benne önmagát is termelő produktív ember terméke. Mindezért meglehetősen értelmetlen szemlélet volna csupán a beszélő egyén hangszalagrezgésétől a hallgató egyén dobhártyarezgéséig terjedő fázist tekinteni valóságos folyamatnak, s a dobhártyarezgéstől a hangszalagrezgésig lefolyó fiziológiai-

²⁹ Vö. Telegdi Zsigmond: Bevezetés a nyelvtudományba (kézirat) (Budapest, 1963) 29—32.

³⁰ Lásd Vas Ida i. m. 1107.

³¹ Uo. 1108.

³² J. Ponomarjov: Pszichikum és intuíció (Budapest, 1968) 140.

³³ Vö. Sz. L. Rubinstein: A pszichológia fejlődése (Budapest, 1967) 249.

³⁴ Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből (Budapest, 1962) 70.

³⁵ Ha a nyelv létezéséről csupán azt hangoztatjuk, hogy függetlenül létezik a tudattól, akkor szándékunk ellenére éppen az idealizmussal kerülünk egy álláspont-ra: „a harcok antipszichologizmus — idealizmus”. Kifejtését lásd Vereczkei Lajos, A lenini visszatükrözési elmélet és a modern neurofiziológia: Magyar Filozófiai Szemle 12. 854. (1968).

kémiai-pszichikai szakasról (mint közvetlenül nem érzékelhetőről) kijelenteni, hogy nem-valóságos folyamat.

2.4.6. Fejtegetésünkéből remélhetőleg senki nem azt olvassa ki, hogy a tudatit azonosítani akarjuk a fizikaival.³⁶ Csupán azt a nézőpontot keressük, amelyben egyáltalán értelme lehet a tudati jelenségek szaktudományi vizsgálatának. Egyedül ebben a konkrét-tudományos (ontológiai) megközelítésben³⁷ nem abszolút, hanem viszonylagos e két mozgásforma közötti ellentét, amelyben a tudati mint „a lét minőségileg sajátos formája szerepel”.³⁸

2.5. A konkrét-tudományos nézőpontban a nyelvnek hangos beszédbeli megnyilvánulását, illetőleg a hangos beszédbeli nyelvnek elsajátított, szubjektívált, gondolkodásban egzisztáló formáját megkíséréljük úgy tekinteni, mint ugyanazon jelenség mozgásformaváltozásait. ³⁹ Az egyén a nyelv elsajátításának folyamatában nyilván nem holt képmást hoz létre, hanem olyan tudati képződményt, amely beszélésének, a nyelvet újratermelő tevékenységének az alapja-feltétele. Ez a folyamat szubjektíválással kezdődik, de nem áll meg benne, hanem szükségyszerűen objektíválásba megy át.

2.5.1. Az egyén beszédtevékenysége mint tudattartalmának mások számára nyelvi eszközökkel való érzéki megjelenítése,⁴⁰ mint a mozgásformaváltozás érzéki szakasza magától értetődő tárgyként áll a nyelvészeti kutatás előtt. A nyelv gondolkodásbeli funkcionálása mint tudati mozgásformaként való léte már korántsem ilyen probléma nélküli. A belső beszéd kutatása ugyan eredményesen fejlődő területe a modern pszichológiának⁴¹

³⁶ „Az objektum és a szubjektum praxisbeli dialektikus azonossága ontológiai; nem pedig ismeretelméleti megállapítás. A megismerő individuális szubjektum számára a valóságos kizárólag objektumként egzisztál, azaz magánvalóként, amely a szubjektum megismerő tevékenységtől függetlenül, objektíve létezik.” Vajda Mihály, Objektív természetkép és társadalmi praxis: Magyar Filozófiai Szemle 11. 318 (1967).

³⁷ „Csak ebben az esetben bizonyul viszonylagosnak a pszichikai és a fizikai közötti ellentét” — írja idézett művében J. Ponomarjov (98). Lásd még: A. N. Leontyev: A pszichológia új útjai (Budapest, 1967) 11; Sz. L. Rubinstein i. m. 182; Rádi Péter, Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására: Magyar Filozófiai Szemle 11. 402 (1967); Márkus György, Az észlelés és a pszichofizikai probléma: Magyar Filozófiai Szemle 253 (1968).

³⁸ J. Ponomarjov i. m. 98.

³⁹ „A világ mozgó anyag tétel éppen azt mondja ki, hogy az anyag az egész világot, a világ minden részecskéjét átfogja, kitölti, és így a világnak, azaz az anyagnak minden részecskéje, mozzanata a világnak, az anyagnak a részecskéje, mozzanata.” Vö. Farkas István, Az anyag és tudat viszonyának marxista felfogásához: Magyar Filozófiai Szemle 10. 345 (1966); Gegesi Kiss Pál: A klinikai pszichológia alapjairól (Budapest, 1966) 33.

⁴⁰ Vö. Telegdi Zsigmond i. m. 5.

⁴¹ Vö.: Sági Judit, A belső beszéd problémája a szovjet pszichológiában: Magyar Pszichológiai Szemle 424—33 (1967); L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd (Budapest, 1967) 345; Sz. L. Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai (Budapest, 1964) 680—3;

s az egyre több eredményt felmutató pszicholingvisztikának,⁴² a problematika részletes kifejtésére azonban még várunk kell. Talán az alkérdéseket meg tudjuk már fogalmazni.

Ha a gondolkodás (tehát a gondolatokkal végzett tevékenység) az emberi lét valóságos tevékenysége, akkor a valóságos gondolkodás eszközt mondhatjuk-e másnak, mint szintén valóságosnak? Ha nem, akkor ezzel azt állítjuk, hogy a beszédben-írásban (fizikai mozgásformaként) és a gondolkodásban (tudati mozgásformaként) funkcionáló nyelv azonosan valóságos nyelv?

Még ha a legegyszerűbben, a behavioristák beszéd mínusz hangjának fognánk fel a gondolkodást, már ezzel is azt válaszolnánk, hogy nem azonosan valóságos a két megjelenési forma. De abból, hogy e két forma nem azonosan valóságos, az következik-e, hogy az egyik feltétlenül nem-valóságos?

Általános elmélkedésnél már most is tovább juthatunk valamivel, ha visszatérve a 2.2.1. pontban Saussure nevéhez kapcsolt problémához, a nyelv anyagi-tudati természetének kérdését a jobban szemlélhető nyelvi jel területére, a hangsor—jelentés szembeállításra visszük át.⁴³

2.5.2. Saussure két valóságos egyén közötti valóságos beszédtevékenységet vázol fel,⁴⁴ s a nyelvtudomány tárgyát keresve ezt a szituációt elemzi. A hangról különösebb meditáció nélkül megállapítja, hogy „csak a gondolat eszköze, és önmagában nem létezik. Itt egy új és félelmetes megfelelés bukkan fel: a hang, ez az összetett akusztikai-vokális egység a gondolatallal egy összetett, fiziológiai és gondolati egységet alkot.”⁴⁵

Milyen kiutat látott Saussure „a különmemű dolgok zavaros halmazá”-ból? A mozgásban létező jelenséget mozgásban kell vizsgálni? A számtalan összefüggésében funkcionáló jelenséget összefüggéseiben kell vizsgálni? Nem. A „heterogén” jelenséget, „a különmemű dolgok zavaros halmazá”-t elnevezi *langage*-nak, elkülönít belőle egy homogén részt, és ezt tekinti *langue*-nak. De ezt csak úgy teheti meg, ha a nyelvi jel jelölő komponensének fizikai megjelenési formáját kirekeszti a nyelvezet tágabb körébe. Aki „homogén” természetű tárgyat keres, valóban csak ezt az egyetlen megoldást választhatja. Jól igazolja ezt egy ellenkező előjelű, de hasonló elgondolástól vezérelt későbbi irányzat.

2.5.3. Az objektivista irányzat a „homogén” természetű nyelvi jelet úgy alkotja meg, hogy a csupán fizikai természetűnek minősített jelölő mellől a jelentést mint tudati természetű komponenst zárja ki.⁴⁶ Ha a képletet

⁴² Vö. Fabricius-Kovács Ferenc: Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia (Budapest, 1969) (kézirat); A. A. Леонтьев: Психоллингвистика (Ленинград, 1967).

⁴³ A nyelvi jel, a szó „akár az élő sejt, a legegyszerűbb formában hordozza a beszédgondolkodás leglényegesebb tulajdonságait”. L. Sz. Vigotszkij i. m. 16.

⁴⁴ Vö. F. de Saussure i. m. 28—33.

⁴⁵ Uo. 25—26.

⁴⁶ Vö. Antal László i. m. 179—214. Bírálatát lásd: Károly Sándor, Megjegyzések „a jelentéstan kérdései”-hez: NyK. LXVIII, 327—42; Fabricius-Kovács Ferenc, Megjegyzések egy jelentéstani polémiához: MNy. 63. 453—61.

az idézett módon állítjuk fel, a következtetés valóban nem lehet más. Így nézve kétségtelen, hogy a nyelvi jel hagyományosan elfogadott két összetevője közül a hangsor anyagi, és a jelentés (mint egy adott valósággrésznek gyakorlati tevékenységben társadalmilag általánosított tükröződése) tudati.⁴⁷ Csakhogy ebből még nem következik, hogy a hangsort (jelölt) és a jelentést (jelöltet) egymással is össze lehet mérni és rangsorolni az anyag—tudat ismeretelméleti rangsora alapján.

A hangsor mint fizikai jelenség saját (a társadalmat alkotó egyén tudatában megjelenő) képmásával van ismeretelméleti viszonyban, az általa hordozott jelentés viszont mint tudati elem a valóság valamely egyéb jelenségének általánosított képmása, és ahhoz fűzi ismeretelméleti viszony. A jelentés mint az anyagnak tudati minőségű mozgásformája a nyelvi jelben egyenrangú tényező a hangsorral. A nyelv o b j e k t í v i t á s á n a k hangoztatásával ezért nem zárhatjuk ki a tudati minőségként is való létezés lehetőségét, és nem igazoljuk csupán fizikai mozgásformaként felfogott természetét.⁴⁸

Ezzel nyilván nem a nyelv anyagiságának tételét tagadjuk. A materialista monizmus talaján állva ez a tétel nem vonható kétségbe. A nyelv is anyagi, hiszen „nincsen más, mint a mozgásban levő anyag”. De ha valaki nem ebből a totális szemléletű engelsi alapelvűből, hanem az ismeretelméleti meghatározásból indul ki: „egyetlen tulajdonsága, hogy objektív valóság”, és megfélekedezik arról, hogy ez az utóbbi jellemzés a szubjektív idealizmus elleni történelmi helyzetben keletkezett,⁴⁹ akkor a nyelvi jel természetéről az alábbi hamis hipotézist állíthatja fel:

„Ha az objektivitás az anyag tulajdonsága, akkor a nyelvi jel komponensei közül csupán a fizikai hangsor objektív, a jelentés pedig mint tudati elem, nem lehet más, csak szubjektív.” S így folytatódhat tovább a helytelen gondolatmenet: „Mivel a nyelv objektív jelenség, így a jelentés vagy objektív, tehát nem tudati, s nyelvhez tartozik; vagy tudati, tehát szubjektív, s ez esetben nem lehet része a nyelvnek.”

A nyelv pszichologista felfogásával szemben, amely a fizikai hangsort zárta ki a nyelvből, az objektivista irányzat a tudati jelentést akarta eltávolítani. A téves szemléleten túlzottan nem csodálkozhatunk, mert a nyelvi jel az anyag — tudat viszony legalapvetőbb problémáit foglalja magában, amelyről már évtizedes, s még be nem fejeződött vita folyik a marxista filozófiában.⁵⁰

Ennek a vitának az a fő törekvése, hogy az anyag és a tudat antagonisztikus ellentéte mellett viszonylagos egységüket is kifejezsék: „A tudat maga

⁴⁷ Vö. Békési Imre, Megjegyzések „A nyelv objektivitása társadalmi objektivitás” tételhez: Nyelvtudományi Közlemények 70. 210—13 (1968); uő.: Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból: Magyar Nyelv 54. 407—16 (1968).

⁴⁸ Vö. Rádi Péter i. m. 402.

⁴⁹ Vö. Farkas István i. m. 336—50.

⁵⁰ Többek között Sípós János Magyar Filozófiai Szemle 4. 454— (1960); Márkus György uo. 6. 919— (1962); Vas Ida, Az anyag-tudat meghatározás vitájához: Magyar Filozófiai Szemle 10. 528—536 (1966); Vinnai András, A marxista anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében: Magyar Filozófiai Szemle 10. 537—542 (1966).

is az egyedül létező anyagi természet része, maga is az anyagi természet jelensége, mint bármi más a világon.”⁵¹

A fentiek alapján a nyelvi jel komponenseinek természetéről a következőket kíséreljük meg elmondani:

A nyelvi jel két olyan összetevő konvencionálisan kapcsolódott egységeként létezik, amelyek ugyan egyaránt az anyag jelenségei (nem is lehetnek mások!), de az anyag mozgásának nem azonos minőségű szintjén állanak. A hangsor fizikai mozgásforma, a jelentés pedig az anyagmozgás legmagasabb minőségű jelensége: tudati elem. Ez utóbbi mint a valóság általánosított visszautákrózódása saját objektumához képest másodlagosan létező. Így (de csak ebben az ismeretelméleti vonatkozásban!) szembeállítható az anyag egyéb mozgásformáival. Ez azonban nem zárja ki valóságos létét, sem pedig azt, hogy létrejötte után az egyének számára megismerési tárgy, objektum lehessen. A tudatinak (s interpretálásunkban a jelentésnek) ezt a kettős természetét Rózsahegyi Tiborné világosan fogalmazta meg.⁵²

2.6. Ha a nyelvet a fentiek szerint értelmezett mozgásformaváltozási folyamatban, az egyre magasabb szintre emelkedő szubjektíváló-objektíváló körfolyamatban képzeljük el, akkor a nyelv hollétének a kérdése a *filogenezis* szempontjából már nem kérdés. Innen nézve: az emberi érintkezést a szükségletek szerint szolgáló, fejlődő emberi produktumot látunk, amely időben egy három-négy generációból álló társadalomban, a társadalmat alkotó egyének használatában, *beszédében és gondolkodásában egyaránt valóságosan létezik.*

2.7. Az ontogenezisben már több értelme van a kérdésnek. A szubjektum önmaga kifejlesztésének (társadalmiasodásának) folyamatában honnan sajátítja el a nyelvet? Ezt nem lehet vitatni: környezetének természetes vagy rögzített beszédmegnyilatkozásaiból.⁵³ Miután egyéb külső hatásokkal együtt a nyelvet is beépítette, integrálta, szubjektíválta, mit hozhat létre beszédtevékenységében, mit objektíválhat? Feltehetőleg mindazt, amit elsajátított, s még azt is, amit önmagából hozzáad. Másként fogalmazva: termeli az egyéni bélyegekkel ellátott társadalmi; a véletlen-esetleges individuális jelenségekben megjelenített általánost: a filozófiai különöst.

⁵¹ Lásd Farkas István idézett tanulmányát: 338.

⁵² „Az objektum-képmás viszony belső rugalmasságában kifejezésre jut a tudat ellentmondásos, ha úgy tetszik, kettős természete: egyrészt anyagi jelenség, másrészt képes arra, hogy tükrözze a világ minden jelenségét. Azért lehet a megismerés objektuma, mert anyagi, de amikor megismerjük, visszatükrözés — képmás — minőségben ismerjük meg. A külső világ tárgyai nem rendelkeznek ezzel a kettős jelleggel. Mindebben teljes kifejezést nyer a tudat magasabbrendűsége is, függősége, másodlagos jellege is, egész ellentmondásos lényege, méghozzá úgy, mint az anyagi világon belül létrejött reális ellentmondás.” Magyar Filozófiai Szemle 8. 1011 (1964).

⁵³ „De az emberek a nyelvet akaratuktól független, objektív törvények szerint hozzák létre, és saját társadalmi alkotásuk eredetileg mint tudatukon kívül, mások *anyagi* beszédaktusaiban adott valóság jelenik meg nekik.” Telegdi Zsigmond: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet, szerk. Knieszsa István (Budapest, 1956). 67.

3. A fentiek szerint értelmezett nyelvet miféle alapállásokból, hogyan vizsgálhatja a nyelvtudomány?

Semmiféle megismerés nem indulhat másból, mint a külső valóság nyújtotta eleven szemléletből.⁵⁴ A hagyományos grammatika is a konkrét egyének által beszélt vagy írott, tehát mindenképpen a nyelv érzékelhető formáinak vizsgálatával kénytelen kezdeni megismerő munkáját, a szövegből kell „kielemeznie a rendszert”.⁵⁵

3.1. A szöveg természetszerűleg mindig egyes egyének szövege, beszéde vagy írása; s miként forrásuk, a beszélő egyén, úgy saját tevékenysége s tevékenységének produktuma: a szöveg is elkülönül a másik, a többi egyén szövegeitől és minden egyéb jelenségtől. Ennek a megállapításnak az érvényét nem csökkenti az a tény, hogy pl. párbeszédben a szituáció, a beszédpartnerek tudatainak azonos tendenciája⁵⁶ következtében a két beszélő „egymásba öltött”, általában hiányos mondatainak elemei nem különülnek el annyira, mint a monológyszerű beszédben; s tudataik aktuális tartalma a párbeszéd eredményeként mindig közös termék.⁵⁷ Az éppen beszélő személyiség „belső feltételei” s hangképző szerveinek sajátos „külső” megnyilvánulási módja, de legfőként az, hogy kinek az ajkát hagyja el a vizsgált beszédmegnyilatkozás (kinek a tollából való a szöveg) határozza meg mégis, hogy a nyelv elkülönülő egyes szövegekben jelenik meg.⁵⁸

3.2. Mivel a beszédképződmény mindig az individuum képződménye (bár az egyén úgy kénytelen beszélni, hogy mások megértsék, s beszédében a mások által használt, érthető, általuk állandóan ellenőrzött-javított, sőt a tőlük kapott-elsajátított eszközöket használja; s bár saját tudattartalma, amit a nyelvvel ki akar fejezni, szintén csak a társadalmi léte által az, ami), joggal tételezzük fel, hogy az egyén elkülönülő szövegében megnyilvánuló nyelv rendelkezik:

3.2.1. csupán reá, a nyelvet használó individuumra jellemző tulajdonságokkal, amelyek ezért: véletlenek, esetlegesek, nem-ismétlődők, nem-közösek, nem-lényegesek, nem-szükségszerűek. Ezt nevezzük az egyes minőségi oldalának, „minőségi egyes”-nek.⁵⁹

⁵⁴ „... a valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki, és az ő valóságos életfolyamatukból ábrázoljuk az életfolyamat ideológiai tükröződéseit is.” Marx—Engels: Német ideológia: Marx—Engels Művei 3. köt. 25.

⁵⁵ Szépe György i. m. 287.

⁵⁶ Vö. L. Sz. Vigotszkij i. m. 367.

⁵⁷ Ezt a tételt Fabricius-Kovács Ferenc meggyőzően fejti ki: Kortárs 11. 1273—82 (1967); Jelentés, társaslélektan, kommunikáció elmélet: Magyar Pszichológiai Szemle 24. 331—46 (1967).

⁵⁸ Szigetvári Sándor tanulmányára építve (Az egyes, különös, általános néhány problémája a marxista filozófiában: Magyar Filozófiai Szemle 5. 379—394 (1961) már most célszerű felhívni a figyelmet, hogy az egyes kategóriát (miként az általánost és a különöst is) kétféle megközelítésben: minőségi és mennyiségi szempontból alkalmazhatjuk. Amikor (miként esetünkben is) elkülönülő (tehát mennyiségi) egyes jelenségeket vizsgálunk, akkor ezeknek csupán az individuális oldalát tekintjük „minőségi egyes”-nek.

⁵⁹ Szigetvári Sándor i. m. 380.

3.2.2. Mivel azonban a nyelv elsődlegesen érintkezési eszköz, értelmetlenség volna feltételeznünk, hogy a nyelv egyetlen individuum számára funkcionál; hogy valamely társadalom tagja kizárólag önmaga számára alkotna s használna beszédében teljesen elkülönülő, csupán individuális tulajdonságokat tartalmazó, csupán „minőségi egyes”-ként létező nyelvet. Kétségtelen, hogy az individuum „saját belső feltételein szűrve”⁶⁰ és sajátos összességeként ugyan, ám mégis csak az elsődlegesen rajta kívül létező társadalmi viszonyokat reprezentálja;⁶¹ és ha saját egyéni élményét-mondanivalóját is, mégis csak az elsajátított, az elsődlegesen általános társadalmi tapasztalatokat hordozó társadalmi eszközrendszernek felhasználásával produkálja a vizsgálandó szöveget. Benne ezért minden individuális-elkülönülő jegy mellett találnunk kell olyan tulajdonságokat, amelyek nem-elkülönülők, hanem több egyén elkülönülő szövegeiben is azonosan, közösként (mint „minőségi általános”) vannak jelen.

3.2.3. Hogy a vizsgált szöveg tulajdonságai közül melyek csupán a produkáló individuuméi,⁶² és melyek nemcsak az övéi, a közösek-általánosak; melyek azok a jegyek, amelyek hiányában a vizsgált szöveget nem minősíthetnénk az adott rendszer megnyilvánulásának, mert ezek a jegyek (bár nem teljesen vannak benne a „mennyiségi egyes”-ekben) adják az egyes jelenségek lényegét; e lényegi közös jegyek keresése, megállapítása, rendszerezése a h a g y o m á n y o s n y e l v é s z e t feladata.⁶³ Megfelelő mennyiségű-tartalmú szövegben benne kell lennie a keresett rendszernek, az illető nyelv grammatikájának: tehát mint az elkülönülő egyesekben létező „minőségi általános”-nak.

3.3. A fenti konklúzióhoz nem nehéz eljutni. Az a tétel, hogy az általános mint nem-elkülönülő az elkülönülő egyesekben létezik, s az egyesek csak akkor egyesek, ha valamilyen mértékben tartalmazzák az általánost, ma már filozófiai műveltségünk elemista anyagához tartozik.⁶⁴ Azonban korántsem ilyen egyszerű választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált egyes szövegekben mit tekintünk általánosnak.

3.3.1. A csupán egyetlen egyén szövegében talált elemhez képest az az elem is általánosnak minősül, amelyet csupán n é h á n y beszélő azonos módon használ. S ha meggondoljuk, hogy a mindössze egyetlen egyén szövegében előforduló elem valóságossága legalábbis kérdéses,⁶⁵ azt kell

⁶⁰ Sz. L. Rubinstein: A pszichológia fejlődése (Budapest, 1967) 59.

⁶¹ Vö. Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához (Budapest, 1961) 8.

⁶² Vö. Kelemen József: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (Budapest, 1956) 79.

⁶³ A hagyományos nyelvészet módszertana ezért induktivista és pozitivistá. Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha következetesen végiggondoljuk. Természetesen nem konkrét módszertani tanácsként, hanem éppen ellenkezőleg, annak igazolására, hogy (a szükségyszerű) induktív utat csak egy bizonyos határig célszerű járni.

⁶⁴ Ebben jelentős érdeme van Kelemen József idézett tanulmányának. A klasszikus mű, Lenin: Filozófiai füzetek (Budapest, 1954) 341.

⁶⁵ „Amely elem a nyelvben nem társadalmi érvényű, az a nyelv mint kollektív értékű eszközrendszer szempontjából nem létezik, vagy helytelen” — írja Deme László: i. m. 311.

mondanunk, hogy a rendszer elemei elsődlegesen mindig legalább néhány beszélő által használt körben léteznek. Ez a néhány egy-egy család két-három tagjától az iskola, a munkahely, a szülőfalu stb. több száz — ezer tagjáig terjedhet, s használatuk következtében a nyelvi elemek nyilván rendelkeznek nem-elkülönülő tulajdonságokkal, azaz általánosnak minősülnek.

3.3.2. Ha tehát az általánost nem „mint az egyszerű dolgok legszélesebb körét fogjuk fel,”⁶⁶ hanem „mint a jelenségekben meglevő lényegi közös mozzanatot”: vagyis minőségi szempontból, akkor két egyén természetes beszédkapcsolatában logikailag szintén általános (csupán mennyiségében hiányosabb rendszer) jelenik meg, mint hárommilliárd ember beszédében.⁶⁷ Az emberi nyelvhez mint legáltalánosabbhoz, ha csupán induktív utat járnánk, akkor a szinte megszámlálhatatlan kisebb általánosok megismerésén át vezetne az út. Hiszen a beszélő individuumok az emberiséghez, népükhöz szükségképpen családjuknak, szomszédaiknak, munkahelyeiknek stb. individuumaival (valamilyen szintig csak az egyes konkrét közösségekben sajátosan) folytatott tárgyi- és beszédcselekvések által jutnak el. Hiszen a kisebb-nagyobb közösségekben azonos módon (azonos tulajdonságokkal) használt elemek nemcsak elkülönülnek egymástól, hanem bennük-közöttük húzódó egyre általánosabb tulajdonságokat is tartalmaznak.

Amíg tehát a hagyományos nyelvészet individuumok elkülönülő szövegeiben kutatja az általánost, addig szükségszerűen az egymás mellett és egymás fölött különböző szintű általánosokként csoportosuló nyelvi tulajdonságok légióján kell haladnia az egyre általánosabb tulajdonságokhoz: a csoportnyelvek, nyelvjárások, a konkrét természetes nyelvek kutatásán s a nyelvcsaládokon át az emberi nyelv megismerése felé.

3.3.3. Az előző következtetést a „minőségi általános” kategóriájából vezettük le, de ez nem jelenti azt, mintha a „mennyiségi általánost”: a beszédjelenségekben funkcionáló, azokat átfogó rendszer terjedelmét mellékesnek tekinthetnénk.

Az általános minősége (a „minőségi általános”) éppen elterjedtségétől, használatának teljességétől meghatározott (és viszont). Itt természetesen nem a nyelvközösséghez tartozó egyének számának nagyságához, hanem a nyelvet használók többé-kevésbé zárt rendszeréhez viszonyítjuk a vizsgált elemek elterjedtségét. Ha egy nyelvi elemet 10 milliós nyelvközösségből 9 milliónyian azonos módon (azonos tulajdonságokkal) használnak, az éppen úgy 90%-os általánosságú elem, mint ha 100 milliós nyelvközösségben 90 milliónyian beszélnek.

A fenti gondolatsornak így önmagában még nem sok értelme van. De ha pl. a magyar főnév paradigmájának mind a 714 alakját,⁶⁸ vagy a szintén nem

⁶⁶ Szigetvári Sándor i. m. 379.

⁶⁷ Valószínűleg ez teszi lehetővé, hogy a kisgyermek olyan gyorsan és eredményesen sajátítja el anyanyelvét. A környezetében elhangzó mondatok s a bennük levő szavak igazán nem nagy mennyiségűek. A minőségi általános azonban valamennyire minden konkrét beszédjelenségben benne van. S a kisgyermek (az egyén) nyilván nem mennyiségi, hanem minőségi általánost sajátít el, amelynek birtokában végtelen mennyiségű mondatot tud majd alkotni.

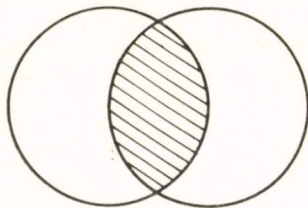
⁶⁸ Antal László: A magyar esetrendszer (Budapest, 1961) 50.

egyenlőképpen aktív s különböző szinten elterjedt képzőinket stb. vizsgálnánk meg ebből a szempontból, akkor legalábbis egy kérdést adnánk fel önmagunknak: Beszélhetünk-e egyáltalán egy konkrét természetes nyelv „teljes”, „tökéletes” formájáról,⁶⁹ ha a rendszert felépítő elemek egyáltalán nem azonos általánosságú szinten, hanem különféle részleges általánosokként funkcionálnak?⁷⁰

Az ilyenfajta heterogenitásban nyilván nincs sok értelme a „tökéletes” rendszer feltételezésének. A rendszer elemei ugyanis kisebb-nagyobb beszélő közösségek aktuális szükségleteitől meghatározva gyorsabban vagy lassabban, időlegesebben vagy tartósabban megállapodva mozgásban vannak a különféle szintű általánosok között. A rendszer elemeinek valóságosságát is tehát csak mozgásban, a használattól meghatározott általánossági szintben lehet elképzelni.⁷¹

3.4. Az egyszerűbb megismerés érdekében megtehetjük, hogy időlegesen eltekintünk az elemek mozgásától, s a rendszert statikusnak képzeljük. Még így sem lesz azonban könnyű induktív úton választ adni arra az elméleti kérdésre, hogy a vizsgált egyes szövegekben mit minősíthetünk általánosnak.

3.4.1. A szövegjelenségekben létező rendszert hagyományos-empirikus úton olyan helyzetben ismerhetnénk fel a legegyszerűbben, ha (még vagy már) csupán két egyén beszélne egy konkrét természetes nyelvet.⁷² Egyéb elemzési anyag (pl. nyelvemlékek híján) e két beszélő által használt nyelvi eszközök tulajdonságai eleve két fő tulajdonságsoportra: 1. nem-megegyező individuális és 2. megegyező közös tulajdonságokra különülnek. Ábrázolva:

A jegyeknek ez az elkülönülése és nem-elkülönülése természetesen bonyolultabb kérdés, de erre nem most, hanem egy gondolattal később célszerű visszatérni.

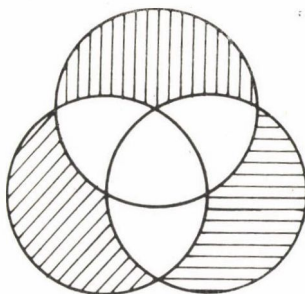
⁶⁹ „A nyelv ugyanis senkiben sem teljes; tökéletes formájában csak a közösségben él.” F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Budapest, 1967) 31.

⁷⁰ A magyar főnév paradigmájában meglevő *emberként* és *embereiként* alakokat azonos értékűeknek tekintjük, pedig az erősen különböző használatból következően nincsenek azonos általánosságú szinten.

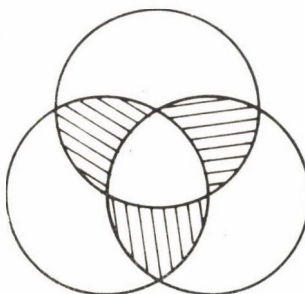
⁷¹ Erre a gondolatra a befejezésben még visszatérünk.

⁷² Décsy Gyula jurák kézikönyvének ismertetésében említi meg Mikola Tibor: „... a könyv kéziratának a lezárása után kiderült, hogy a már évtizedek óta kihaltak vélt kamasz-szamojéd nyelv még napjainkban is él, habár csak két idős személy ajkán.” Nyelvtudományi Közlemények 70. 248 (1968).

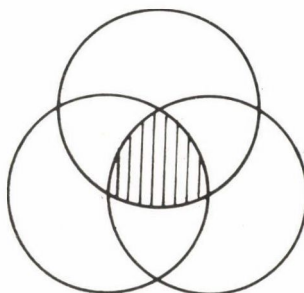
3.4.2. Nézzük, vajon miféle eredményt várhatunk abban a helyzetben, amelyikben (még vagy már) h á r o m egyén beszéli a vizsgált nyelvet! Szövegeik tulajdonságainak elemzésekor feltehetőleg szintén találunk teljesen elkülönülő jegyeket (három részből álló individuális tulajdonságcsoporth):

találhatunk hármuk közül csak kettőjük szövegeinek jegyeiként egyezőket, részben általánosakat (ezek ismét három elkülönülő tulajdonságcsoporthot alkotnak):

s találunk kell mindhármuk nyelvhasználatában azonos-közös módon szereplő, azonos tulajdonságú, teljesen általános jegyeket (ez egy csoport):

3.4.3. A feltételezett három beszélő nyelvének elemzése már világosan mutatja azt a problémát, amit a feltételezett két beszélő nyelvének vizsgálatában még csak sejtettünk. Ti. azt, hogy a két beszélő nyelve sem csupán megegyező és nem-megegyező tulajdonságcsoporthoz különül, hanem lesznek olyan jegyei is nyelvüknek, amelyek egyszerre megegyezők és nem-megegyezők, azaz részben megegyezők és részben elkülönülők. Csak míg a két beszélő nyelvében nem tudjuk indokolni e közbülső tulajdonságcsoporthoz értelmét, a három beszélő nyelvében természetes módon keletkezik a részben megegyező a teljesen megegyező csoport mellett. Az individuális jegyeket tartalmazó csoporthoz képest a részben (nem minden egyén szövegében) egyező tulajdonságokat képviselő csoportot közös jegyei által nyilván általánosnak tekinthetjük. Ebből a megállapításból viszont néhány további tanulság következik.

3.4.4. Először is az, hogy az általános kategóriával csupán abban a lehetőségben ritka esetben nincs semmi probléma, ha (még vagy már) mindössze két egyén beszédéből kell megismernünk az adott nyelvet. Ekkor ugyanis csupán egyetlen általános tulajdonságcsoporthoz találhatók, mégpedig azok a jegyek sorolhatók bele, amelyek a két egyén beszédérintkezéseiben eredményesen funkcionálnak, éppen azáltal, hogy mindkettőjük számára közösek-általánosak.⁷³

3.4.5. Amint azonban három egyén beszédében kell felismernünk a rendszert mint általánost, akkor már nem egyetlen tulajdonságcsoporthoz találunk, hanem a teljesen általánoson kívül részleges általánost is, és nem is egyet. De ha n é g y egyén szövegében léteznék a teljesen általános, akkor elméletileg már tíz csoportot kereshetnénk a részleges általános szintjén (négy egyén hány csoportot alkothat a teljes négyesen kívül?): négy hármas és hat kettes tulajdonságegyüttest, amelyek az individuális jegyekhez képest nem-individuálisak.

Vajon hány ilyen nem-individuális tulajdonságcsoporthoz létezhet egy konkrét természetes nyelvben? Nyilván nagyon sok, azonban nem is a számuk az igazi kérdés.⁷⁴ Azt kellene tudnunk, vajon valamennyi részleges általánost meg kell-e ismernünk ahhoz, hogy a teljesen általánost ismertnek tekinthessük? Erre a kérdésre két választ is kell adni. Először azt a nyilvánvaló tanulságot, hogy a megismerés induktív útját e végletes kérdésig nem lehet járni. Bizonyos általánosításokra építve már jóval előbb át kell térni a racionális megismerés eszközeire: a hipotézisek alkotására, a modellálásra: a nyelv modern megismerésének útjára.

⁷³ Vö. Fabricius-Kovács Ferenc, Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet: Magyar Pszichológiai Szemle 24. 331–46 (1967) című tanulmányát s annak bő irodalmát.

⁷⁴ Igen tanulságos Fónagy Iván és Magdics Klára megállapítása: „Amikor egyes falvak, nyelvjárások sajátosságait akarjuk leírni, azt keressük, miben és mennyire tér el a köznyelvitől. Ilyenkor a k ö z n y e l v e t a nyelvjárások tarka sokféleségéhez képest egységesnek érezzük. De amint szembefordulunk vele, és megpróbáljuk szabályokba foglalni azt, amit köznyelvnek nevezünk, a feltételezett homogén struktúrát sehol sem találjuk. Minél közelebből nézzük, annál jobban elfedi a sok eltérő, ellentmondó egyéni vonás a messziről egységesnek vélt képet.” Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama (Budapest, 1967) 7.

A másik tanulság pedig az, hogy a m í g induktíve dolgozunk, amíg az egyesekben létező általános tulajdonságcsoport megismerése a feladatunk, addig a részleges általánost: a k ü l ö n ö s kategóriáját nem szabad figyelman kívül hagynunk.

3.4.6. A különös kategóriát Hegel nyomán a marxista filozófia igen fontosnak tekinti.⁷⁵ Az egyes egyének ugyanis nem egy homogén természetű általános két steril elemeként lépnek egymással és a társadalommal termelési-beszélési stb. viszonyba. „Az egyének osztályok egyénei” — írja idézett munkájában Lukács György.⁷⁶ Az egyes egyének a társadalmon belül valóságosan létező különféle kisebb-nagyobb közösségek tagjaiként (család, iskola, termelés stb.) állnak egymással szemben, s e különféle szintű, különféle élességgel (osztálytársadalmakban antagonisztikusan) elhatárolódó közösségek mint különösök „közvetítik a mozgást az egyestől az általánoshoz és megfordítva”.⁷⁷

3.4.7. A társadalomba születő gyermek a társadalom általánosított tapasztalatait családja s környezete mint különösök közvetítésével sajátítja el. Így magától értetődő, hogy majd felnőve az általánost, a kollektív tapasztalatokat hordozó-átadó nyelvet is a különösön (különösökön) át fogja termelni. Ennyiben a konkrét egyéneknek elkülönülő, az általánoshoz viszonyítottan egyes beszédjelenségeit különös (valamilyen szintű általánosságot tartalmazó) jelenségnek is minősíthetjük. S így fogadhatjuk el, hogy a nyelv „filozófiailag a különösként, vagyis az egyes és általános egységeként definiálható”.⁷⁸ Ezért ésszerűtlen az egyest kizárólag szubjektívnek minősítve megfosztani valóság rangjától, s kizárólag az általánost tekinteni valóságosnak.

4. Fejtegetésünknek nem az volt a célja, hogy a hagyományos, empirikus nyelvtudomány „fizikai természetű”, „lényegi közös” jegyekkel jól definiált tárgyának határait elködösítsük, feloldjuk.

4.1. Nem állítottuk, hogy a még meg nem nyilvánult lehetőség azonosan valóságos a megnyilvánulttal; nem állítottuk, hogy a gondolkodásban funkcionáló nyelv mindenben azonos a beszédben megjelenővel; s nem állítottuk, hogy a csupán néhány egyén által használt nyelvi elem azonos értékű a mindenki által használttal. De mondanivalónknak éppen ez a lényege!

⁷⁵ Vö. Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória (Budapest, 1957)

⁷⁶ I. m. 98; A filozófia tételéhez éppen a nyelv területéről kapunk remek illusztrációt Illyés Gyula egyik kisregényéből, melyből egy volt magyar bárónőről többek közt megtudjuk, hogy annak idején nem tanították meg a *köszönöm* szó megfelelő (helyzethez mért) használatára. „— Semmit sem köszönt meg? — Dehogynem. Csak nem úgy, ahogy kellett volna. Csak fájdalmasan, hidegen, felülről, a jóég tudja, hogy. Pedig az ilyen helyzetben ez bizony roppant fontos. — Két o s z t á l y (kiem. B. I.) érintkezésében? Fontosabb, mint két nagyhataloméban.” Ebéd a kastélyban (Budapest, 1962) 329; E kérdésről lásd még Adam Schaff: Bevezetés a szemantikába (Budapest 1967) 113.

⁷⁷ Lukács György i. m. 92.

⁷⁸ Vas Ida i. m. 1111.

4.2. „Az objektivitásnak, vagyis bizonyos értelemben az anyagságnak természetesen különféle fokozatai vannak a társadalomban” — állapítja meg Rádi Péter.⁷⁹ Valahogy így értelmezzük mi is azt a konklúziókat, hogy a valóságos nyelv nem homogén rendszer. Egy konkrét természetes nyelvet rendszertagként felépítő elemek egyáltalán nem azonos érvénnyel, hatékonysággal, hanem nagyon is különböző eredményességgű, elterjedtséggű és gyakoriságú használatban, a valóságosság különböző szintjein funkcionálnak. Más oldalról fogalmazva: egy nyelvi rendszer a használó társadalom legkülönbözőbb változó-fejlődő szükségleteit kielégítve vesz részt a gondolkodási-beszélési tevékenységekben; de az ezekben produkált nyelvi jelenségek szükségszerű elterjedése, gyakorisága már nem a nyelvtől, hanem a nyelvet használó-alakító emberek szükségleteitől, valóságismeretüktől s valóságformáló tehetségüktől függ. Így az a nyelvi elem, amelyik több és mélyebb általános jegyet tartalmaz (illetőleg az a nyelvi tulajdonság, amelyik a nyelvi jelenségek szélesebb körében van jelen), valóságosabb rangú, mert a szükségszerűségnek magasabb szintjét reprezentálja.⁸⁰

4.3. A beszédérintkezéseinkben, kifejezéseinkben, a világ és önmagunk megismerésében stb. számtalan különféle nyelvi elemet használunk. Az emberi szükségletnek megfelelő használatban ezek az elemek részben kiteljesítik, részben elveszítik szükségszerűségüket. Valóságosságuk csak ebben a változó használati folyamatban értelmezhető. Ebből viszont az a végső tanulság, hogy a nyelvtudomány sajátos tárgyát, a nyelvet kutatva kénytelen figyelemmel kísérni a társadalmi valóság alakulását, fejlődését is. És ezáltal a nyelvész munkája is annak az embernek a megismeréséhez járul hozzá, aki a társadalmi valóságot s benne a nyelvet teremti.

*Szegedi Tanárképző Főiskola
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged*

⁷⁹ Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására: Magyar Filozófiai Szemle 12. 394. (1968).

⁸⁰ Engels írja Hegel valóság-elméletéről:

„Hégelnél korántsem valóságos minden, ami van. A valóság attribútuma szerinte csak azt illeti meg, ami egyszersmind szükségszerű is: A valóság a maga kifejlődésében szükségszerűségnek bizonyul.” Vö. Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása Marx—Engels Vál. Műv. II, 356. Lásd még: Török Gábor, Legyen-e Közügy: Magyar Nyelvőr 90. 5 (1966); Vajda Mihály: Magyar Filozófiai Szemle 11. 324 (1967).

A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elméleti-módszertani kérdései

(Jegyzetek a korai gyermeknyelvről)

1. Bevezető megjegyzések

1.1. A gyermeknyelv nyelvészeti kutatása messze elmaradt a felnőtt nyelvtől, jobbára még nem is vált önálló nyelvészeti kutatási ággá. A gyermeknyelv pszichológiai igényű és nyelvészeti célú elemzése nem különült el egymástól jórészt azért, mert e területen kezdettől mindmáig elsősorban a pszichológiai vizsgálat dominált. Bár kitűnő nyelvészek foglalkoztak a gyermeknyelv egyes kérdéseivel, munkásságukban, akár az egész nyelvtudományban, a gyermeknyelv csak marginális szerephez jutott. Ahogy a felnőtt nyelv pszichológiai és nyelvészeti szempontú vizsgálatának el kell válnia egy magasabb szintű szintézis érdekében, úgy kell önállósulnia a gyermeknyelv nyelvészetének. Ugyanakkor azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy ha két irányból közelítünk is ugyanahhoz a jelenséghez, mégis ugyanaz vizsgálatunk tárgya, s ez arra kötelez, hogy a másik terület problematikáját ismerjük, fejlődését szem előtt tartsuk. Ugyanez érvényes a felnőtt nyelv teoretikus vizsgálatára is, s a gyermeknyelvi kutatás sajátossága talán abban van, hogy a nyelvész és pszichológus itt „látótávolságban” dolgozik, s a nyelvészeti vizsgálat inkább elméleti igényű. Nem lehet korai gyermeknyelvi témához nyúlni anélkül, hogy ne merüljenek föl lényeges elméleti kérdések.

Az egyik alapvető kérdés: a modell megválasztása. Milyen (és nem melyik) modell alkalmas a gyermeknyelv problematikájának nyelvészeti megközelítésére? A gyermeknyelv a felnőtt nyelvtől legélesebben a kezdeti stádiumban különbözik, s a különbség egyre fogy. A gyermeknyelv kezdeti stádiumát — minden sajátosságai ellenére — sem lehet elválasztani a későbbi fejlődési szakaszoktól, amelyek átvezetnek a felnőtt nyelvbe. Ezt megfontolva, kíváncsi, hogy egy egységes modell keretében írjuk le a felnőtt nyelvet és a gyermeknyelvet különböző stádiumaiban. Így a feladat nem az, hogy a gyermeknyelv számára egy külön modellt építsünk, hanem hogy olyan „erős” nyelvi modellt válasszunk, amelyet tovább fejleszthet felhasználhatunk a gyermeknyelv leírására is.

A gyermeknyelv bizonyos vonásai emlékeztetnek az emberi nyelv kialakulásának feltételezett, s történeti fejlődésének megállapított törvényszerűségeire. Ez a közismert tény azt implicálja, hogy csak olyan modell

alkalmas a gyermeknyelv vizsgálatára, amely a felnőtt nyelvben a nyelv történetének és őstörténetének ábrázolását is feladatul tűzheti ki.

A gyermeknyelv kezdeti fázisa mutatja a legtöbb eltérést, s a modell iránt támasztott igények e kort figyelembevételével fogalmazhatók meg legelősebben. A kezdeti időszakot többek között jellemzi, hogy a beszéd a szituációval, a tevékenységgel szorosan kapcsolatos, a mondatok egy, két, esetleg három szóból állnak, a szavak alakilag megformálatlanok. Alaktaniilag ez a nyelv az izoláló típus ideális variánsa, mert nincsenek alaktani szerepű partikulák sem, s ebben emlékeztet leginkább az emberiség nyelvének feltételezett kezdeti állapotára. A fejlődés azonban nem valamely archaikus izoláló típushoz vezet, hanem a mai különböző alaktani típusú nyelvekhez, az anyanyelv típusához, legyen az agglutináló, flektáló vagy izoláló. A további fejlődés során több sajátosságot találunk még, amelyek az emberi nyelv történeti fejlődését juttatják eszünkbe, de a fejlődés egészében nem azonos. Tulajdonképpen egy olyan modellnek, amellyel az emberi nyelv teljes fejlődését le tudjuk írni, jóval többre képesnek kell lennie, mint amire a gyermeknyelv leírásához szükségünk van. Ez azt is jelenti, hogy a gyermeknyelv teljes kérdésköre benne foglaltatik az emberi nyelv teljes problematikájában, de a gyermeknyelvben vizsgált kérdésekre a felnőtt nyelv kutatása még nem vagy alig keresett választ, holott a problémák valamely formában ott is relevánsak.

A korai gyermeknyelv alakilag megformálatlan, konkrét felszíni szerkezetét (a fonológiai struktúrán kívül, amelyet most nem vizsgálunk) csak a szórend és hangsúlyozás révén nyeri el. Az alaki eszközök fejletlensége a mondat elemeinek kifejezését is leegyszerűsíti, a mondatrészek alaki realizációinak tarka szabályrendszere még nem jelenik meg. Mindennek ellenére az alapvető mondanivaló kifejezésre jut, a gyermek szavaival, mozdulataival fejezi ki „mondanivalóját”, s ezt beszédpartnere meg is érti, ha a szituációt is figyelembe veszi. A mozdulat, a mimika, a szituáció a felnőttek közlésében is lényeges, de a gyermeknél fontosabb. Abból a tényből, hogy a gyermeknyelvben a felszíni realizáció hihetetlenül leegyszerűsödik, az következik, hogy olyan nyelvi modell, amely a felszíni szerkezet megragadására alkalmas csak, nem tudja adekvátan leírni a gyermeknyelvet, amelyben éppen a felszíni szerkezetnek nincs különösebb jelentősége. Természetesen egy ilyen modell nem képes a felnőtt nyelv leírására sem, nem tudja azt bonyolult egységében ábrázolni. Maga a mélyszerkezet megragadása azonban nem elégséges, hiszen a gyermeknyelvnek is van felszíni szerkezete, amelyet mondatrendi-hangsúlyozási szabályok szabnak meg. Ezek viszont a közlési szabályrendszer alkotó elemei. Így az a modell, amelynek nincs megfelelő közlési (téma-réma) szabályrendszere, alkalmatlan a gyermeknyelv vizsgálatára, de a felnőtt nyelvére is, ha sok egyéb vizsgálati aspektus mellett, ez kevésbé szembetűnő is.

1.2. Megállapítható — összegezve —, hogy a gyermeknyelv vizsgálatához szükséges modellnek ugyanazokat a követelményeket kell kielégítenie, mint a felnőtt nyelvnek, a különbség csak az egyes követelmények hangsúlyozásában van. A továbbiakban elsősorban azokról a kérdésekről lesz szó, amelyek a gyermeknyelv kezdeti szakaszának elemzésében sajátosan fontosak.

A felnőtt nyelv szabályrendszere áll: univerzális mélyszerkezeti szabályokból, valamint típus- és egyes-nyelvi szabályokból, amelyek az univerzális szabályrendszerre rétegeződnek. A gyermeknyelv kezdeti stádiumának szabályai univerzálisoknak látszanak, még a felszíni szerkezetet létrehozó közlési (szórend és hangsúlyozási) szabályok is univerzálisak lehetnek. Bár egyik megállapítás bizonyítására sem rendelkezünk kellő ellenőrző anyaggal, a különböző típusú nyelvek adatai eddig alátámasztják az első feltevést. Ez azt jelentené, hogy a gyermeknyelv szabályai — vagy a felnőtténél sokkal nagyobb része — univerzális a legkülönbözőbb „anyanyelvű” gyermekek nyelvében. De itt mindjárt adódik is egy probléma: a gyermeknyelv mélyszerkezeti szabályai alkotják az emberi nyelv egyetemes mélyszerkezeti szabályainak egy részét, ugyanez elképzelhető az elvont közlési szabályok esetén is, de a felszíni szerkezet szabályai nem univerzálisak, s ha a gyermeknyelv felszíni szerkezetét azonos szabályok alakítják ki, ez sajátosan csak a gyermeknyelvre jellemző. Egy konkrét példa szemlélteti e megállapításunkat. Univerzális közlési szabálynak tekinthető az, hogy a közlés legfontosabb elemét hangsúly emeli ki. Ez az univerzális szabály azonban nem intézkedik a hangsúlyos elem helyéről, a szórendről, amely szabad, kötetlen, s az angol gyermek szórendje nem különbözik a magyarétól. A szórend és a hangsúlyozás együttes szabályai még tisztázásra szorulnak, annyi bizonyos, hogy érvénytelenek rá az olyan szabályok, amelyek a felszíni szerkezethez kötődnek. Így az angolban a felszíni tárgy nem állhat az ige előtt, a gyermeknyelvben mégis lehetséges: *My shoe brush* 'Én cipőt kefélek'¹ mondat, amelynek felszíni szerkezeti interpretációja: *I am brushing (the) shoe*. Csakhogy ez az értelmezés a gyermeknyelvben nem adekvát, bár a gyermeknyelv izoláló s így tulajdonképpen ebben közelebb áll az angolhoz, mint az agglutináló magyarhoz, de a felszíni szerkezet alaktani felépítéséhez nem használja fel a szórendet, akár a magyar. Erre a motívuma egész más: a magyar segédelemekkel él, a gyermeknyelvnek pedig semmire sincs szüksége szimpraktikus volta miatt.

Az alaktani kategóriákkal együtt hiányoznak a hozzájuk szükséges használati szabályok is: az esettan, az aspektusrendszer alaki problematikája. Ez nem jelenti azt, hogy közlési problémáik — ha ilyenek vannak — nem lehetnek relevánsak. Például az ismert „zsíroskenyér” problematika, alakilag nem tükröződhet, nem lehetséges: a *zsírt ken kenyérre, kenyeret ken zsírral* kettősség, de az a tény, ami a kettős használat alapját képezi, meglehet: egy adott szituációban a *kenyér* és *zsír* közlési szerepe nem egyenrangú, s a kezdeti stádiumban a gyermek a neki fontosabb elemet nevezi meg. Ezzel elvész az oly jellemző alaki aspektusa a kérdésnek, de megmarad a nála szélesebb közlési: egy szituáció közlés szempontjából releváns elemei közül csak a legfontosabb fejeződik ki (ha a gyerekeknek van rá szava).

¹ Vö. W. F. Leopold, *Speech development of bilingual child. A linguistic record*, vol. 2. Grammar and general problems in the first two years. Evanston, Ill. 1949, § 561.

1.3. A gyermeknyelv tanulmányozásában két olyan tényezőre kell figyelemmel lennünk, amellyel a felnőtt nyelvben csak különleges esetekben találkozunk. Az egyik az, hogy a gyerek szókinése olyan kicsiny, hogy a valóság minimális kifejezésére sem elegendő. A felnőtt nyelv szókinése is mindig bővül, nem teljesen elegendő, de a gyermeknél ez elemi probléma. A másik tényező, hogy a gyerek mondatalkotó képessége korlátozott: kezdetben csak egytagú, később kéttagú, majd háromtagú mondat alkotására képes, más szóval a gyermek kompetenciája igen erős performanciális korlátozások között érvényesül. Ezek a tényezők közismertek, de nyelvészeti következményeiket nem vonják le.

A felnőtt nyelv mondatainak mélyszerkezetében fel kell vennünk a „teljes” leendő mondatot, függetlenül attól, hogy mi realizálódik, pl. ha „A nagypapa a padon vágta a dohányt” a teljes közlendő, mindennek szerepelnie kell a mélyszerkezetben akkor is, ha csak ennyit realizálók: *A padon vágta*. Kérdéses viszont, hogy a gyermeki mondat mélyszerkezetébe mi kerüljön bele, ha a felszíni közlés: **Addide blabda!** 'Add ide a labdát!' (L. J. 2; 0,02), **Én # vizet** 'Én vizet(hozok)' (L. J. 2;0,25) mondatok esetében. (L. J. rövidítéssel jelöljük azokat a példákat, amelyeket Lengyel Józsikától gyűjtöttünk.) A gyermek mondatalkotó képessége csak kétszavas mondatra terjed szemben a felnőttével, aki a hiányzó harmadik tagot is mondatba tudja foglalni. (E két „hiányos” mondatot úgy választottuk meg, hogy legyen normatív és szituációtól függő ellipszis.) Mind a felnőtt, mind a gyermek figyelembe veszi a szituációnak azt a részét is, amely a közlésben nem jön vagy nem jöhet számításba. A gyerek mint „hallgató” összetettebb mondatok megértésére képes, mint amilyeneket maga létre tud hozni. Ez jellemző minden „tanulóra”, legyen gyermek vagy felnőtt, tanulja anyanyelvét vagy idegen nyelvet. Ez azonban tipikusan a performancia szempontja. Az „absztrakt” kompetencia modell számára a „hallgató” és a „beszélő” közötti különbség irreleváns. Ha a mélyszerkezet a kompetencia-modell része — s szerintünk az —, a beszélő teljes nyelvképességét veszi figyelembe, azaz a beszélőt és hallgatót egyaránt. Így a mélyszerkezetben egy háromelemes mondat mindhárom elemét rögzíteni kell, függetlenül attól, hogy a gyermek mint beszélő csak kételemes mondatot tud alkotni, viszont a felszíni mondat megalkotásában figyelembe kell venni a szituációban adott elemeket, amelyeket a gyerek nem képes realizálni.

Az ellipszis sajátos esete áll itt fenn! A felnőtt kihagyja a mondat valamely elemét, mert a szituációból vagy az előző szövegből világos. Ezen a fokon a gyermek nem képes több mondatos kontextus létrehozására, ezért az előző szöveget figyelmen kívül kell hagynia. A szituáció viszont igen nagy segítséget nyújt számára, s lehetővé teszi, hogy egy-két elemet elhagyjon a mondatából. Ezzel a lehetőséggel akkor is kénytelen „élni”, amikor a felnőtt ezt nem tenné, példa rá az idézett: **Én # vizet** 'Én vizet hozok' mondat. Az esetek jelentős részében fel sem tűnt az ellipszis kényszerű volta, mert a felnőtt nyelvben is kihagyásos mondatokat alkalmaznánk.

Az a tény, hogy a gyermek csak egy vagy kéttagú, avagy háromtagú mondat alkotására képes, a „közlési” szabályrendszerben jelent korláto-

zást. Ez fölveti a közlési szabályrendszer státusának kérdését. A közlési (téma-réma) szabályrendszert kevésbé ismerjük, s így érdemlegesen el sem tudjuk helyezni a nyelvi szabályrendszerben. Föltehetően — legalábbis részben — igaza van azoknak, akik a performancia szabályai közé akarják sorolni. A baj csak az, hogy nem tudjuk, melyek is a performancia-szabályok, s főleg, hogy viszonyulnak a mondat- és kontextusalkotás pszichológiai modelljéhez. Számunkra legmeggyőzőbbnek Vigotszkij elmélete tűnik,² s a nyelvi közlési szabályokat vele kellene összevetni. Erre nemcsak itt nem térhetünk ki, de korai is lenne, mert mindkettő megismerésének csak a kezdetén állunk.³ Kétségtelennek tűnik, hogy Vigotszkij belső beszéd elmélete áll legközelebb a nyelvészeti közlési szabályokhoz, s itt lenne lehetőség a modern nyelvészeti és pszichológiai kutatások konfrontálására.

2. A gyermeknyelv kezdeti szakaszának mondattanáról

E bevezető megjegyzések után térjünk rá a korai gyermeknyelv — a kétszavas mondatok „korának” — vizsgálatára. Ezzel a kérdéskörrel már az Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. kötetében is foglalkoztunk, de csak összegeztük a meglevő irodalom nyelvészeti tanulságait. Most ezt a kutatást folytatva, egy magyar gyermek beszédét elemezzük, akit másfél hónapon keresztül figyeltünk. A kisfiú, Lengyel Józsika bölcsődébe járt, ezért a beszéd fejlődésében némileg elmaradt, harmadik évébe lépve tért csak át a szómondatokról a kéttagú mondatokra éppen a megfigyelésünk kezdetén. Ezen a fokon is maradt a megfigyelés időszakában. Ez a fejlődési állapot jólismert az irodalomból,⁴ mi ezért csak a nyelvállapottal kapcsolatos elméleti problémákkal foglalkozunk.

A mondattani kérdéseket vizsgálva elemezzük: a mélyszerkezet (2.1.), a közlési szabályok (2.2.) és a szórend és hangsúlyozás (2.3.) kérdését.

2.1. A mélyszerkezet — mint láttuk — tartalmazza azokat az elemeket, amelyek a gyermek, mint beszélő és hallgató, kompetenciájában meg lehetnek. A mélyszerkezetnek a nyelvi elemzésben fokozott jelentősége van, mert a felszíni szerkezet alakilag megformálatlan. A mélyszerkezet azokkal a sajátosságokkal jellemezhető, amelyek univerzálisak. Ezek ugyan konstruktumok, de egyetemességük feltételezhető mindaddig, amíg kellően nem bizonyítható az ellenkezőjük. Adódik azonban egy probléma: a felnőtt nyelvben az olyan kategóriák mint „aktív” és „statív” cselekvés, „élő” és „nem élő”, „aktor” vagy „ágens” stb. a felszíni szerkezetben is releváns megkülönböztetést eredményeznek, amiről nem beszélhetünk a gyermeknyelvben, hiszen alaki különbözőségek nincsenek. A felszínt csak szórendi és hangsúlyozási szabályok alakítják ki, s meg kell majd néznünk nem állapíthatók-e meg olyan szabályszerűségek, amelyek grammatikai-szemantikai

² Vö. L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd (Budapest, 1967).

³ A közlési szabályok problematikájáról I. Dezső L. — Szépe Gy., Adalékok a topic-comment problémához: Nyelvudományi Közlemények 69. 365—388 (1967).

⁴ A kérdés irodalmának áttekintését I. Dezső L., Szórend és mondathangsúly: Általános nyelvészeti tanulmányok V. (Budapest, 1967) 80 kk.

jellegűek. A legáltalánosabb kategóriák felvételét ezeken kívül indokolhatják „történeti” megfontolások is: a további fejlődés hamarosan produkál olyan felszíni jelenségeket, amelyek magyarázatához szükségünk lesz e kategóriákra.

Egyelőre tételezzük fel, hogy a Fillmore-tól javasolt mélyszerkezet több eleme releváns az adott korszak nyelvének leírásában. A lejegyzett mondatok levezetéséhez szükséges az állítmány (Pr) kategóriája, amelynek lehet „aktív” és „statív” jegye és lényegében cselekvést és állapotot jelöl (*elmegy, szép*). A cselekvéssel kapcsolatos lehet „élőlény” és „nem élőlény”, az előbbi végezhet „aktív” cselekvést és ekkor A(gens), ha nem aktív résztvevő experiens (E) kategóriába kerül: *Papi elmegy, Ági piszkos*. Ha „nem élőlény” lép kapcsolatba a predikátummal, ez a megkülönböztetés nem releváns. Fontos lenne viszont, hogy nem eszköze-e a cselekvés végrehajtásának (*A fiú késsel vágja a húst, A kés vágja a húst* stb.); de ennek a kategóriának a megléte problematikus. Helymeghatározásra külön kategória szolgál (L = lokális).

Az emberi nyelv két alapszófaja a főnév és az ige, de ezek ebben a korszakban alakilag (segédmorfémákkal, partikulákkal) nem különböztethetők meg. Viszont Pr szerepében csak a leendő ige és melléknév használatos, a leendő főnév csak a korszak második felében jelenik meg e szerepben, de akkor már kezd kialakulni a főnév alaki megkülönböztetése is. A V és nem V a felszíni szerkezetben úgy különböztethető meg, hogy a V mindig hangsúlyos: főhangsúly vagy párhuzamos hangsúly van rajta. Például: **Addide** *blabda!* 'Add ide (a) labdát!' (L. J. 2; 0,02), **Ement** # *epűjő* 'Elment (a) repülő' (L. J. 2; 0,02). A korszak második felében ez a szabály vész érvényességéből, de ezzel egyidőben új, alaki megkülönböztetés kezd kialakulni. Az olyan másodlagos szófajok, mint az igekötő, kopula, még nincsenek. A létige sem önálló szófaj; összeforr a névszóval: **Ottvan** # # **huhu!** 'Ott van a kutya' (L. J. 2; 0,01). A *van* nem válik el az *ott* elemtől. Az *ott van* egyébként sajátos problémát vet fel. Az **ott van** névmási határozószó, amely valamely nem névmási határozó helyett áll a felnőtt nyelvben. De a névmásoknak mind történetileg, mind a leírásban a „teljes jelentésű” szót kellene követnie, s így is történik az *az, ez* névmások esetében a gyermeknyelvben, de az *ott van* megelőzi a helyettesítendő határozót. Ez eszünkbe juttatja azt a Balázs Jánostól kidolgozott elképzelést,⁵ amely szerint a lokális határozói partikuláknak, határozószócskáknak igen nagy szerepük volt a mai ősnyelveket megelőző korban: segítségükkel ment végbe a helymeghatározás, belőlük jött létre az esetrag. Így a helyet elsődlegesen névmási helyhatározó szócskákkal határozták meg. A másik probléma ebből következik; ha a helyhatározók nem önálló szavak, névszóhoz vagy igéhez kellett kapcsolódniuk. Csakhogy olyan esettel állunk szemben, amikor az *ott* létezését kifejező igével együtt értelmezhető „helyben levést” jelentő ige-ként. (Ez egyszersmind a létige elsődleges szinkron funkciója, s történetileg is az lehetett.) Viszont a létigével szemben a határozószó is domináns,

⁵ Balázs J.: A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában; Az indoeurópai és uráli nyelvek alapján (Budapest, 1964). Doktori értekezés.

a létige őhözjá járul. Így ebben az esetben az *ott van* mint helyhatározó értelmezendő, s az *ott* a főeleme.

A mélyszerkezet segédkomponense feltétlenül tartalmaz információt arra vonatkozóan, hogy a mondat volitív, parancsoló mondat-e vagy sem. Az időbeli deixis irreleváns olyan értelemben, hogy az idő és az aspektus nincsenek alakilag kifejezve. De az idő, aspektus és modalitás kategóriájának egy bizonyos közös metszete, ősi formája van meg itt: az aspektualitás, amely még sem nem idő, sem nem aspektus.⁶ Ilyen aspektualitási jegy a perfektivitás: a jelennel kapcsolatos múlt: **Papi** # **ej** 'Papi elment' (L. J. 2; 0,06), **Ement** # **epűjő** 'Elment a repülő' (L. J. 2; 0,02). Ha felszólító modalitásról van szó, az ige jelennel kapcsolatos jövőbe kerül: **Addide** *blabda* 'Addide a labdát!' (L. J. 2; 0,02), amely mintegy tükörképe a perfektív aspektualitásnak.⁷ S így az előbbivel szemben „nem perfektív”, „volitív” jegyekkel jellemezhető. A másik aspektualitási kategória a „folyamat”, amely a „nem perfektív” állítmányokat jellemzi, ha „dinamikusak”: **Jön!** # # **csiha!** 'Jön a vonat!' (L. J. 2; 0,02). Ha az állítmánynak nincs „dinamikus” jegye, nincsen aspektualitási jegye sem, csak időjeggyel volna jellemezhető: **Ott van!** # # **huhu!** 'Ott van a kutya' (L. J. 2; 0,01), **Ági** # # **kakász** 'Ági piszkos' (L. J. 2; 0,01). Így az aspektualitás elsődleges az idővel szemben, ami megfelel az ősnyelvről tett megfigyeléseknek.⁸ Az ilyen aspektualitásból elindulhat a fejlődés mind az aspektuscentrikus, mind az időcentrikus rendszerek felé. A modalitás két ősi fajtája közül az egyik, a felszólítás kapcsolatos az aspektualitással. A felszólítás ezenkívül összefügg a téma-réma tagolással is, s ugyanez áll a kérdésre is. A téma-réma tagolásban a felszólító mondatokban a predikátum elsődlegesen az első helyen áll: **Né** + *blabda!* (L. J. 2; 0,02), ez valószínűleg egyetemlegesen a szokásos rendje a felszólító mondatoknak.

Összefoglalva: a mélyszerkezet a következő elemekből áll: $S \rightarrow M + P$, $P \rightarrow (Pr) + (A) + (O) + (E) + (L)$, tehát a mondat-szimbólum feloszlik segédkomponensre és a tulajdonképpeni mondatrészekre, az utóbbiak lehetnek állítmány (Pr), agens (A), objektum (O), experiens (E) és helyhatározó (L), a segédkomponens feloszlik aspektualis és modális elemre.

2.2. Konkrét mondatok létrehozásához ismernünk kell a közlési komponenst, a téma-réma szabályokat is. Ezt a felnőtt nyelvben is viszonylag kevésbé vizsgált problematikát a gyermeknyelv kutatói teljesen elhanyagolták, csak bizonyos — egyébként igen értékes — szórendi megfigyelésekkel találkozunk.

A közlés megalkotása során a beszélő számára fontos mondanivaló kerül a rémába, az újat közlő részbe, a hallgató számára szükséges további részletek a közlés témájába tartoznak. A téma-réma szabályok ilyen felfogása

⁶ Az aspektualitás különböző koncepciói közül hozzánk legközelebb a leningrádi iskola felfogása áll, amelyet továbbfejlesztett és oroszra alkalmazott A. V. Bondarko és L. L. Bulanin: *Russkij glagol* (Leningrad, 1967) 30 kk.

⁷ Iménti megfigyelésünk megegyezik Balassa Jánoséval (A nyelvtani alakok kialakulása a gyermeknyelvben: *Magyar Nyelvőr* 49. 103 (1920)).

⁸ Az indoeurópaiban volt aspektus, de föltételezhető az uraliban is. Vö. Hajdú P.: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* (Budapest, 1966) 72 kk.

— nézetünk szerint — megfeleltethető a Vigotszkij-féle beszédelméletnek, amely szerint a belső beszédben csak a leendő közlés predikatív eleme foglal helyet. Ezt a közlési predikatív elemet azonban helytelen a létrehozandó mondat predikátumával azonosítani még akkor is, ha sokszor valóban az állítmány tartalmazza a beszélő legfontosabb közlendőjét. A mondat téma-réma elemzése ennél jóval bonyolultabb képet mutat: tipikus az is, hogy tárgyi bővítmény hordozza a legfontosabb új információt. Ez azonban függ a tárgy jellegétől: lehetséges, hogy a tárgy közlési egységet alkot az igével (*újságot olvas*), lehet határozott és határozatlan, s a határozatlan tárgy inkább újszerű, mint a határozott, mert egy új elemet kapcsol be a közlésbe. Így a beszélő, amikor figyelembe veszi beszélőpartnerét és bővíti a szándékolt közlést, azt is számításba veszi, mi ismert számára az előző közlésből, mi adott a szituációból, s elhagyja mindazt, ami elhagyható.

A közlési aktus ilyen vázlata, amely Fabricius-Kovács Ferencnek a beszédpartner szerepéről vallott koncepciójára is épít,⁹ a gyermeknyelvre érvényes ugyan, de több részletkérdés szorul tisztázásra.

A gyermeknyelv tőlünk vizsgált kezdeti szakaszán — s még jó ideig — a gyermek nem képes több mondatból kontextust alkotni, s így az erre vonatkozó szabályok rendszerére sincsen szükség, viszont fokozott jelentősége van a szituációnak, mint erre már utaltunk. A kontextus a szituációval együtt lehet szükséges bizonyos esetekben a kéttagú mondatok fejlődésének második szakaszában; például ha a gyermek nem találja az autót, amiről szó volt, s amivel játszott: **Ato** # # **ho?** 'Az autó hol van?' (L. J. 2; 1,04), vagy ha mást kér, mint, amit adni akarunk neki: **Ezt** # **addide!** (L. J. 2; 1,10).

A gyermeki közlés jelentős része volitív, a gyermek kérését fejezi ki, amelyet a környezete valamely jól ismert tagjának kell teljesítenie. Az ilyen tipikus beszédhelyzetben jönnek létre azok a mondatok, amelyek megszólításból és cselekvésre felhívásból állnak: **Papi!** # **Né!** 'Papi, nézd!' (L. J. 2; 0,02). Ezeknek Mikes Melánia különös figyelmet szentel a gyermeki közlésről szóló fejtegetéseiben,¹⁰ mi a problémának csak két vonatkozásáról szólunk: a közlés jellegének szerepéről a közlés elméletében s a megszólítás sajátos problémáiról.

Szépe Györggyel írott cikkünkben a közlési komponens formalizálásában csak téma-réma szabályokra korlátoztuk figyelmünket. Feltételezhető, hogy a közlési komponensben is szükség van egyéb „modális” szabályokra, akár a mondatban, ha csak nem azonosíthatók a mondatéival, s Mikes szabályai ilyeneknek látszanak. Eszerint a gyermeknyelv közlési komponense így épülne fel (ideiglenes szimbólumokkal):

$$\Sigma \rightarrow \text{Pre } \Sigma + \Pi,$$

ahol a $\text{Pre } \Sigma$ a „modalitási”, a Π téma-réma szabályok. Mindez természetesen a további meggondolások tárgya lehet csak — egyelőre.

⁹ Fabricius-Kovács F., Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia: Nyelv és kommunikáció, szerk. Szecskő T. és Szépe György. (Budapest, 1969) 41—77.

¹⁰ Mikes Melánia erről a kérdésről az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1969. májusában tartott előadást, amely nyomtatásban is megjelenik.

2.3. A megszólítás a nyelvészeti kutatás mostoha gyereke, egyet-mást azonban tudunk róla, s nem árt emlékeztetni néhány jól ismert tényre. A megszólítás a beszédpartnerhez szól, aki adott a közlési szituációban, és ismert, s ezért csak akkor kell megszólítással élnem, ha a partnerem nem tudja, hogy hozzá fogok beszélni. Egyébként a beszélőre van bízva, megszólítja-e partnerét vagy sem, de ebben csak stilisztikai és pragmatikus szempontok befolyásolhatják, amelyekre nem térünk ki. A megszólított személy azonban igen gyakran szerepel a megszólítást követő mondatban: ő a cselekvő személy, rá vonatkozik a cselekvés *Jóska, hozd ide a labdát, Jóska, egy fiú keresett* stb.; de ez nem kötelező, lehet, hogy olyan tény hozok tudomására, amit őneki csak tudnia kell: *Jóska, a főnök elment ebédelni*. Ebben az esetben a megszólítás teljesen független a következő mondatától. Ha a megszólítás „personal unióban” van a rákövetkező mondatdal, további problémák adódnak. A megszólítás alakilag igen közel állhat az őt követő mondat éppen miatta kihagyott részéhez: *Te! Gyere ide* és *Te gyere ide!*, de ez határeset, bár csak ilyen szélsőséges formában, tipikus, hogy a megszólított személy a következő mondat alanya, hiszen a megszólítás alanyesetű főnevet követel meg olyan nyelvekben, amelyekben nincs vocativus, s a vocativus — jóval ritkábban — alanyeset helyett is állhat. A megszólítás és a mondat alakilag akkor válik el leginkább; ha van külön vocativus, és a megszólítás és a mondat állítmánya nincs egyeztetve pl. szerb-horvát *Ivane, daj mi času rakije!* 'Iván, adj egy pohár pálinkát.'

A gyermeknyelv korai szakaszában hiányoznak azok az alaki eszközök, amelyekkel a megszólítás elválasztható a mondatától, a megszólítás és a rákövetkező mondat közti szünet nem tér el lényegesen a mondat alanya és állítmánya közti szünettől, s így a megszólítás formálisan nem vagy alig válik el a mondat alanyától. A felnőtt nyelvész a maga szempontja szerint interpretálja a gyermek közlését. Kérdés, hogy adekvát-e ez?

A megszólítás helye a közlésben és a mélyszerkezetben problematikus, ha a megszólított személy a mondatban is „szerepel”. Tekinthető a megszólítás felszíni kategóriának, amelyet csak a felszíni szerkezetben emelünk ki a mondatból, a mélyszerkezetben nem alkot külön egységet. Ebben az esetben azonban meg kell különböztetni azt a megszólítást, amelyben a megszólított személy „szerepel” a következő mondatban, attól, melyben a megszólítás független a rá következő mondatától. Ez utóbbi esetben a megszólítás külön mélyszerkezeti egység, amelyet azonban hozzá lehet kapcsolni a következő mondatához, ha kiegészítjük lexikai elemmel: *Jancsi, a csap elromlott és Jancsi(nak mondom, hogy) a csap elromlott*. Ez nem ellentétes az intuícióval, mert megelőzhetette egy ilyen mondat: *Mondd meg Jancsinak, hogy a csap elromlott*. A felszíni szerkezet szempontjából tökéletesen fölösleges a megszólítás kiegészítése, de nem okvetlen az a mélyszerkezet nézőpontjáról.

Ha a megszólítás nem külön egység, vagy külön egység, de nem megszólításként szerepel a mélyszerkezetben, kell lennie egy szabálysornak, amely intézkedik arról, hogy a főlzínen önálló egység legyen, s az eredeti mondat megfelelően átalakuljon. Ezek csak a közlési szabályok lehetnek, de kialakításuk külön probléma. A formális szabályok hasonlóak lesznek a kiemelési „topikalizációs” szabályokhoz: a mondat valamely N komponensét ki-

emeljük, helyére — ha kell — névmást rendelünk, és — ha szükség van rá — az egyeztetést módosítjuk. Valahogy így: *Ági, (te) gyere ide* ebből vezethető le: *Ági (A) idejön*, ha *Ági* a beszédpartner, a közlési szabályok kiemelik, s helyére a mondatba a *te* névmás kerül, ennek megfelelően alakul az egyeztetés (nem *idejön*, hanem *gyere ide*), s a *te* névmást az emfázistól függően töröljük, vagy meghagyjuk.

Nem célunk a megszólítással részletesen foglalkozni, de látni kell általános problematikáját, hogy a gyermeknyelv sajátosságait megérthessük. A gyermeknyelvben a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet közti különbség jóval kisebb, mint a felnőtt nyelvben, így a megszólítás sem válik el kezdetben annyira következetesen, pontosabban a megszólítás fokozatosan különül el a rákövetkező mondatról, amely csak egy- vagy kétagú. Közlési szempontból a megszólítás és az agens egyaránt a témába tartozik, s csak másodlagosan, ezen belül különül el a kettő a szünet segítségével. A kezdeti gyermeknyelvben azonban a mondat két része közti szünet hosszúsága nem állandó: **Papi** # **né!** 'Papi, nézd!' (L. J. 2; 0,02) és a **Papi** # **ej** 'Papi elment' (L. J. 2; 0,02) mondatokban a szünet körülbelül egyező. A felnőtt a két mondatot a hanglejtés és a szituáció alapján interpretálja. Egyébként a második mondat más hanglejtéssel jelenthetné ezt is: 'Papi, menj el!' Elvben nehezebb a probléma az ilyen mondatokban: **Ági** # # **kakász** 'Ági piszkos' (L. J. 2; 0,01); ezt a szituációban így értelmeztük, de az első elem lehetett volna megszólítás is: 'Ági, piszkos (vagy)!', de a gyerek nem annyira Ágihoz, mint hozzánk fordult beszéd közben. Itt már intonációs különbség sincsen, csak a szituáció segít. A megszólítás mondat elé helyezése csak a szokásos lehetőség, s nem az egyetlen a gyermeknyelvben sem: **Tesszé** # **Papi!** 'Tessék (fogd meg), Papi' (L. J. 2; 0,02), de ez a tény csak a felszíni szerkezet részletszabályaiban jelent különbséget. Ebben az esetben a *tessék* szó sajátos jellege tette szükségessé a megszólítás hátravetését.

A teljes igazsághoz tartozik, hogy egytagú közlésekben a megszólított személy általában az agens is, s bizonyos szituációkban a pusztá megszólítás agens megjelölést implikál. Például, ha a jelenlevők valamelyike akar valamit tenni a gyerekekkel, de ő ezt nem akarja, és azt mondja: *Papi!* tehát a nagypapa tegye ezt meg (L. J. 2; 0,01). A megszólító és az emfatikus kijelentés intonációja nem tér el lényegesen egymástól. A gyermekbeszédben a megfelelő igék vagy főnevek ismerete híján a gyerek egyetlen nyelvi eszköze a cselekvő személy megnevezése, akinek a gyermek mozdulatából, tekintetéből, a szituációból kell kitalálnia, mit is kell a gyermek számára cselekednie. Az ágens viszont a gyermek meg tudja nevezni, mert ez környezetének jól ismert tagja. Ez lényeges különbséget jelent a felnőtt nyelvhez viszonyítva, ahol a beszélőnek nincsenek ilyen kifejezésgondjai, s előtérbe lép a cselekvés tárgya, és az agens háttérbe szorul. Az a tény, hogy a gyermek egy szót nem tud kimondani, nem használja, nem jelenti, hogy nem is érti, tehát, ha a gyermek teljes kompetenciáját veszem figyelembe, ezzel számolni kell. Ez nemcsak a nyelvet tanulók problémája, bármely felnőtté is, hiszen sokkal több szót értünk meg, mint amennyit használunk, sőt használni tudunk, — gyermeknél csak elemibb fokon jelentkezik. Ez megint visszautal arra a már érintett problémára, hogy a gyermeki

közlés mélyszerkezetében olyan elemek is szerepelhetnek, amelyek a gyermek beszédében nem fordulnak elő. Kérdéses viszont értékelésük, ha a gyermek szókincsében nem szerepelnek, csak lexikai jelentés nélküli prolemnek tekinthetők.

A megszólítás-féle ismétlése jóval egyszerűbb feladat, mint egy újabb szó bekapcsolása a mondatba, amint erre Mikes Melánia is rámutatott. Ezt csak egy példával illusztrálnám. Lengyel Józsika még a kéttagú mondatoknál tartott, amikor képes volt ilyen négytagú közlésre: **Na # Ági # Laci # Gyejtek!** (L. J. 2; 0,13).

3. A kéttagú mondatok

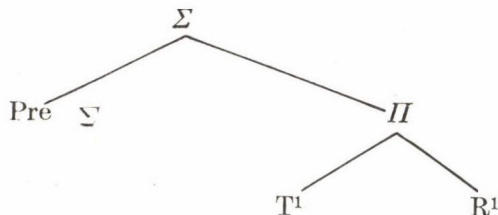
3.1. A gyermeknyelv kezdeti fejlődésének csak egy szakaszával foglalkozunk konkrétabban, a kéttagú mondatokkal. A mondatok mélyszerkezetéből indulunk ki (**3.1.**), a felszint kialakító szórendi és hangsúlyozási szabályokat jobb megértés végett előbb a felnőtt nyelvben vizsgáljuk (**3.2.**), ezt követi a gyermeknyelv részletesebb elemzése (**3.3.**), s összevetése a felnőtt nyelv történetének problematikájával (**3.4.**), majd a további fejlődés már meglevő kezdeteiről szólunk (**3.5.**).

A mélyszerkezet felépítéséről már beszéltünk fentebb, most csak néhány sajátos kérdésről akarunk említést tenni. A lokális kategória a nem emfaticus mondat rémájában (egy lehetséges felszíni szerkezet igei bővítményeként) akkor is szerepelhet, amikor a felszíni szerkezetben a felnőtt nyelvben tárgyeset állna. A felnőtt nyelvben tárgyeset váltakozhat lokális esettel az érzéklést jelentő dinamikus igéknél: *Nézd a labdát! Nézz a labdára!* A gyermeknyelvben nincs esetkülönbség, s így a felnőttre van bízva az interpretáció. A gyermek egy ilyen mondatot két külön mondatból hoz létre, s Lengyel Józsikánál jól megfigyelhető volt az efféle kéttagú mondat létrejötte: **Né! # blabda!** és **Né + blabda!** 'Nézz a labdára' vagy 'Nézd a labdát!' (L. J. 2; 0,02). Az első esetben nagyobb a szünet, és a két szó külön hangsúlyozódik és intonálódik, a másodikban már egyesül, de a szünet egyelőre nagyobb, mint a teljesen kialakult: **Addide blabda!** 'Addide a labdát!' (L. J. 2; 0,02) esetén. Ha két önálló mondat lenne, a gyermek arra kérne fel, hogy valamire, valamire nézzek: 'Nézz (oda)! (Ott van a) labda!' A létrejött mondatban már kétféle értelmezés lehetséges, de szorintünk a mélyszerkezetben lokális kategóriát kell feltételeznünk, mivel az alárendelt helyzetbe süllyedt főnév a potenciális lokális bővítmény helyére került. A magyar mondattani irodalomban Zsilka János foglalkozott hasonló kettős vonzatú, konkrét jelentésű igékkel, s megjegyezte egy előadásában, hogy az eredetileg lokális bővítményt igénylő igék száma régen nagyobb volt a magyarban, mint a jelenlegi. Ezt tipológiai adatok is valószínűsítik: *érint vmít* ang. *touch upon something*, ószerb-horvát *zadeti za što*, bár a magyarban is megvan a lokális eset, ha megnevezzük a konkrét helyet: *megérint valakit vmin*. Ezzel szemben az *addide* ige „tárgya” nem tekinthető a mélyszerkezet lokális kategóriájának a gyermeknyelvben, bár bizonyos párhuzam kínálkozik a felnőtt nyelvben az *ad* és az *érint* igék között. Az *érint* elsődlegesen lokális, akár a *néz*, és a lokális bővítménye egészül ki

egy további elemmel, amely magában szintén lokális lenne, de a közlésben csak a másik lokális elemhez való viszonya a lényeges: *megérintette* (V) *a kezén* (L) *a fiút* (E), vagyis az, hogy a *kéz* a *fiú* testrésze. Az *ad* ige részes-határozói bővítménye váltokozhat lokativuszival *add nekem* vagy *ide*, de a tárgy nem. Így az *érint* igénél a két bővítmény egyike lokális, a másik pedig lehetne lokális is; az *ad*-nál csak az egyik lehet lokális, a másik nem, s nem is látjuk lehetőségét az ilyen értelmezésnek. Ezzel szemben a részes-határozó helyett el tudunk képzelni egy lokális bővítményt: *add hozzám* (*felém*) stb. A gyermeknyelvben — benyomásunk szerint — az *addide* ige lokális jellegű annak ellenére, hogy az *ide* nem külön elem, és nem egészíthető ki részes-határozóval, csak tárggyal. A tárgyat valamiféle tárgy-hely-határozóként csak akkor lehetne felfogni, ha a gyermek nyelvétől eltérő, annál ősibb szemantikai struktúrája lenne az *ad* és más „eredeti” tárgyas igéknek. A gyermeknyelv valamivel későbbi szakaszán megjelenik az *addide* helyett az *aggy*: **Aggy csocsó!** 'Add a locsolót!' (L. J. 2; 0, 26), ahol benyomásunk szerint az *ad* lokális értelmezése helyet ad a tisztán tárgyinak.

Fölmerült a gyermeknyelvi mélyszerkezet szemantikai problematikája. A gyermeknyelv szemantikája a felnőtt szemantika erősen leegyszerűsített változata: konkrét jelentésű igékkel, főnevekkel. Érdekes lenne összevetni a mélyszerkezeti szemantika problematikájával, de ez itt nem lehet feladatunk már csak azért sem, mert a vizsgált szókinész elég kicsi. Nem akarjuk elemezni a jelentésátvitel ismert példáit, az olyanokat, hogy a *pancsi* (vagy *pani*) jelenthet 'fürdést' és 'Balatont', a fürdés helyét. Érdekesebb volna az összetevős szemantikai elemzés alkalmazása. Így a már elemzett *addide* ige lokális komponensének fontosságát mutatja, hogy: **Addide boci!** jelenthette ezt is 'Menjünk a bocihoz!'.

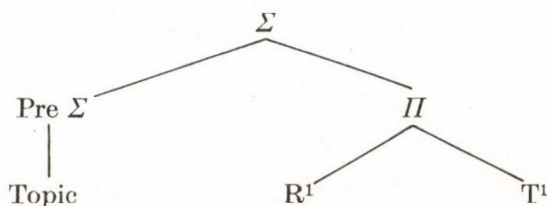
3.2. A kéttagú mondatok mélyszerkezete T—R szabályok alkalmazásával alakul át felszíni szerkezeté. A T—R szabályok kérdését Szépe Györggyel írott cikkünkben már tárgyaltuk, most az ott bemutatott szabályrendszer egy — részben — módosított változatát használjuk.¹¹ A közlési fa megadja a mondat rendjét és vele a hangsúlyozását, mert a szórendi tagolásnak megfelelő hangsúlyozási szabályok kerülnek alkalmazásra a fonológiai komponensben. A közlési fa áll téma (T) és réma (R) ágból, és bármelyik tartalmazhat Tr(anzitív) komponenst. A T—R komponenst — mint mondtuk — Pre Σ ág előzi meg, amely a szövegtől diktált szórendi változásra, emfázisra, felszólító és kérdő szórendre és intonációra tartalmaz utasítást. A T és R helye quasi univerzális, a Tr helyét típus szabály adja meg.

¹¹ Vö. Dezső L.—Szépe Gy. i. m.

Háromtagú mondat esetén az R^1 az első típusban $R^2 + Tr$ ágakra oszlik: *Péter levelet ír*, a második típusban $Tr + R^2$ -re: szerb-horvát *Petar piše pismo* és a harmadikban $T^1 \rightarrow Tr + T^2$: arab *Yagra'u 'Ali al-ḥitāba* 'Ali olvassa a levelet'. A közlési fát a gyermeknyelvben közvetlen a mélyszerkezetre alkalmazzuk, a felnőtt nyelvben az ebből derivált struktúrára, de a mélyszerkezet kategóriái relevánsak a T—R szabályok szempontjából is. Így a T elsődlegesen az Agens, de ennek híján lehet O vagy E is: például: T^1 : *a fiú* (A), R^1 : *írja* (V) *a levelet* (O); T^1 : *A fa* (O), R^1 : *zuhan* (V), *a földre* (L); T^1 : *Nekem* (E), R^1 : *kell* (V) *bor* (O). A T—R tagolásban jelentős szerepe van a mondatrész kategóriaként álló szavak szemantikai tulajdonságainak is. Az R, mint a példák is mutatták, lehet O, L, de E is: *A fiú* (A) *nekem* (E) *segít* (V).

Ha a mondatban vannak kontextusra utaló szavak a Pre Σ „Topic” szimbóluma elrendeli a T^1 és R^1 elemek helycseréjét:

A típusszabályok mások lesznek:

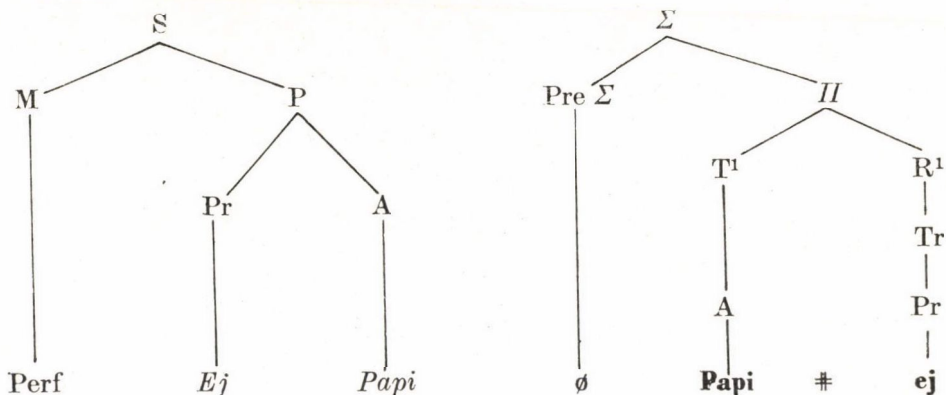
- (1) $T^1 \rightarrow T^2 + Tr$: *Levelet* # *Péter ír*
- (2) $R^1 \rightarrow R^2 + Tr$: *Pismo piše* # *Petar*
- (3) $T^1 \rightarrow Tr + R^2$: *'Ali* # *yagra'u al-ḥitāba*

A nyomaték és emfázis szabályaival hangsúlyt rendelünk a T—R ágak valamelyikére, de ennek is megvannak a maga típusszabályai: az (1) típusban elsődlegesen csak a Tr előtt álló elemre kerülhet hangsúly, a (2) típusban a Tr utánira; kontraszt esetén a Tr előtti, illetőleg utáni elemre főhangsúly, a másokra mellékhangsúly kerül, például az első típusban: *Péter* # *levelet ír*, **Levelet** ír # *Péter (nem lapot)* és **Péter** # **levelet ír** (**Pál** # **lapot**) lesznek nyomatékos, emfatikus és kontrasztív mondatok. Felszólításnál szórendesere történik: a V-t tartalmazó Tr elem nyomatékkal a mondat élére kerül, a T elesik: *Írj levelet!* és ezután alkalmazzuk a további szabályokat, például emfázist **Levelet írj!** A felszólítás intonációváltozással is jár, ugyanez kíséri a kérdést is.

3.3. Nem részletezzük tovább a háromtagú mondatokra érvényes szabályokat, amelyek a leginkább tipikusak, helyettük nézzük meg azoknak a mondatoknak a létrehozását, amelyek Lengyel Józsika nyelvében és az irodalomban előfordultak, de ez utóbbira csak akkor hivatkozunk, ha a mi anyagunkban nincs megfelelő példa. Az irodalomban fellelhető mondatfajtákat másutt már összefoglaltuk.¹²

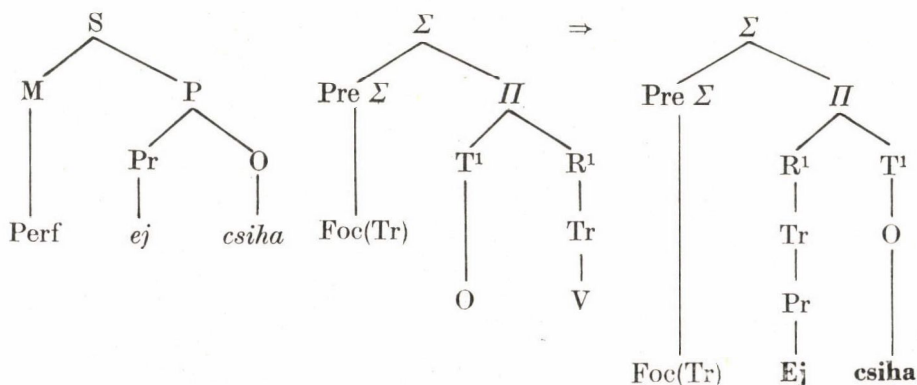
¹² Vö. Dezső L., Szórend 80 kk.

A kéttagú A és Pr összetételű mondat szabályairól nem volt szó az imént, de nem is okoznak különösebb nehézséget; a Pr-t az R^1 ágon vezetjük be: $R^1 \rightarrow Tr$ szabállyal:

A szünet univerzálisan a T^1 és R^1 ágak közé kerül; mindkét elem hangsúlyos: **Papi** # **ej** 'Papi elment' (L. J. 2; 0, 06). Ugyanez a levezetése az **Ági** # # **kakász** 'Ági piszkos (sáros)' esetén (L. J. 2; 0, 01), de a szünet az adott esetben hosszabb volt. Lényeges különbséget jelent a mélyszerkezetben, hogy a Pr elem tulajdonságot jelöl és „nem dinamikus” jegyű, így az *Ági* E-ként áll. A szünet hosszúsága itt nem releváns, mert a kéttagú mondat ekkor volt létrejövőben. Később jelenik meg a birtokos névmási állítmány: **Edz** # **enyim** 'Ez az enyém' (L. J. 2; 0, 13).

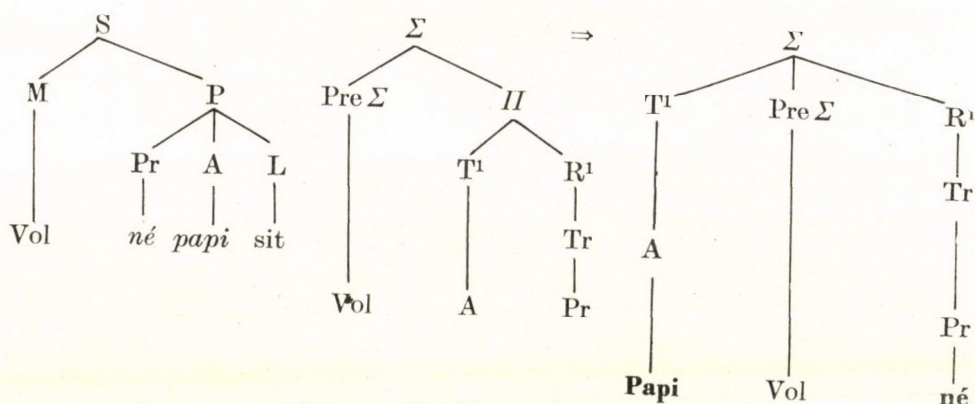
A mélyszerkezetben a kételemes mondatok nyomatékos változatában a Pre Σ -ben nyomatékosító (Foc) elem áll. A fentiek további változata ez a mondat:

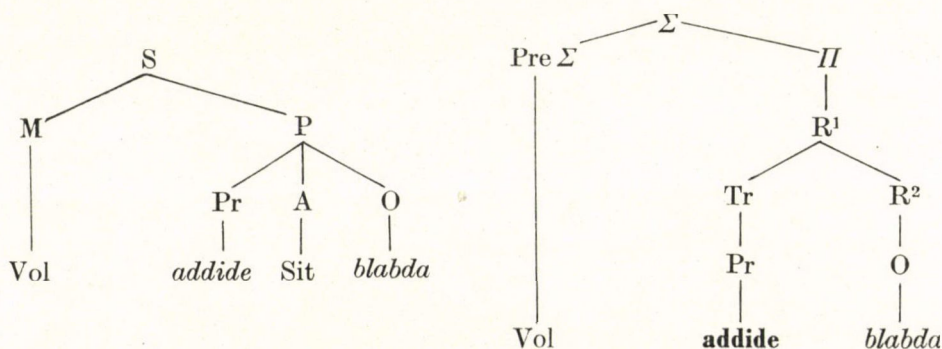
A nyomatékos mondat hangsúlyozási szabálya szerint az R^1 -re kerül a hangsúly, az O-ra nem, és így rövid szünet lesz köztük: **Ej** + *csiha* 'Elment a vonat'. Hasonló mondatok nem voltak ritkák: **Ement** + *epűjő* 'Elment a

repülő' (L. J. 2; 0, 02). Velük szemben a **Jön!** # # **Csiha!** 'Jön a vonat' (L. J. 2; 0, 02) kialakulófélben levő mondatban feltehetően az ige jelentése követeli meg a fordított szórendet. A létigés-lokális kialakulóban levő mondat: **Ott van!** # # **huhu!** 'Ott a kutya' (L. J. 2; 0, 01) szórendjét az *ott van* nyomatéka szabja meg, de az utóbbi két mondat hangsúly- és szünetviszonyai még nem normalizálódtak. A mondat szórendje lehetne fordított is, mint Gvozdev két példájában: *T'óc'a m'am* 'Tócsa tam', 'Toszja ott van' és *K'uc'en' n'éy'k'a* 'Кисель на печке' 'A kizsel a kályhán van.'¹³

A felszólító (volatív) mondatokban a témába tartozó ágens vagy elválik az állítmánytól, vagy csak szituatív elemként realizálódik. Az előbbi történik a **Papi** # # **né** 'Papi, nézd!' (L. J. 2; 0, 01) mondatban, amelyben a *Papi* ágens, a *né* állítmány, s a lokális elem szituatív:

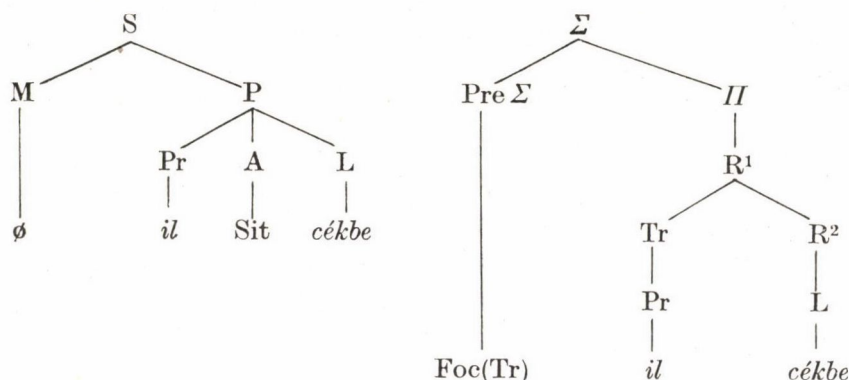
A közlésben a Vol elem a Pr elé kerül, mivel a felszólítás rá vonatkozik, ezzel együtt jár a szünet hosszabbodása és a felszólító intonáció. Ha az egész mondat felszólító jellegű, a Vol komponens a mondat előtt áll. Példaként nézzük meg az **Addide labda!** 'Add ide a labdát!' (L. J. 2; 0, 02) mondatot, amelynek ágense a szituációban adott.

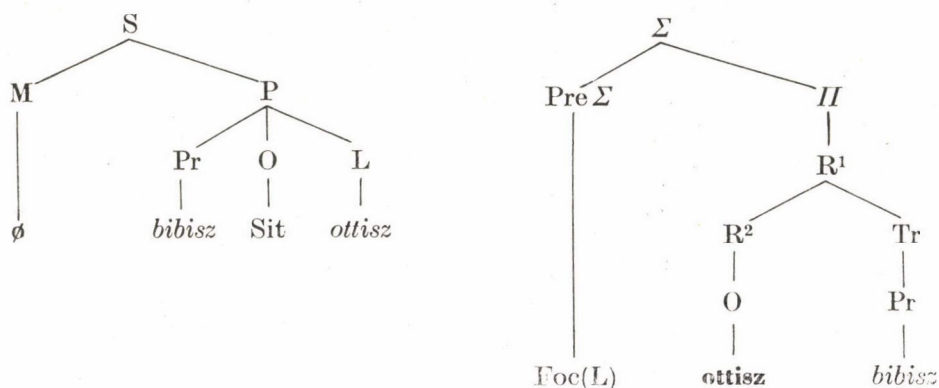
¹³ Vö. A. N. Gvozdev: Voprosy izučenija detskoj reči (Moszkva, 1961) 163.

A Vol komponens esetén az R^1 komponens ágaztatása elsődlegesen: $Tr + R^2$, s a Tr -re kerül a nyomaték, amelyet külön nem jelölünk.

A háromelemes lokális komponens tartalmazó mondatokban a $Pr + L$ szórendre Balassánál találunk példát: *ül cékbe* 'ül a széken' (1; 8).¹⁴

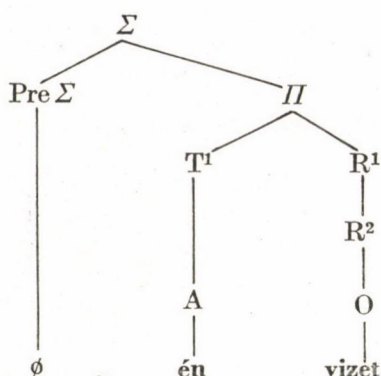
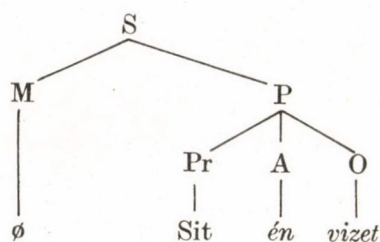

Balassa nem mondja meg, emfaticus-e az a mondat; feltehetően nem az, de az *il* elemen van a nyomaték, vö.: *(János) ül a széken* és *(János) a széken ül*. A nyomaték kerülhet a lokális elemre is. Anyagunkban ezt példázza az **Ottisz bibisz** 'Ott is sebes' (L. J. 2; 0, 13).

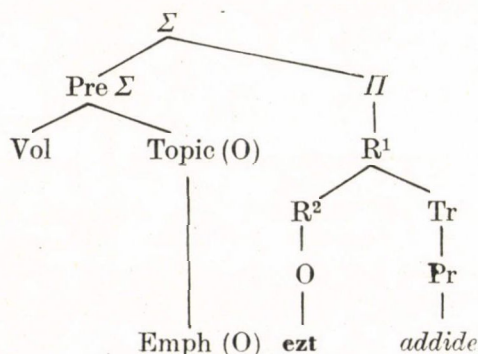
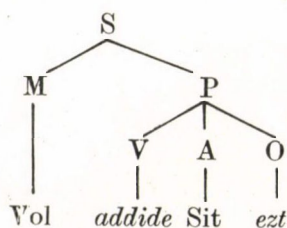
Az eddigi példákban az állítmány mindig szerepelt a felszíni mondatban, a korszak második felében azonban megfigyelhető ágensből és objektumból álló mondat is: **Én # vizet** 'Én vizet (hozok)' (L. J. 2.; 0, 25) mondta a kisfiú, miközben ment a vízért.

¹⁴ Balassa J., A gyermek nyelvének fejlődéséről: Nyelvtudományi Közlemények 13:67 (1893).

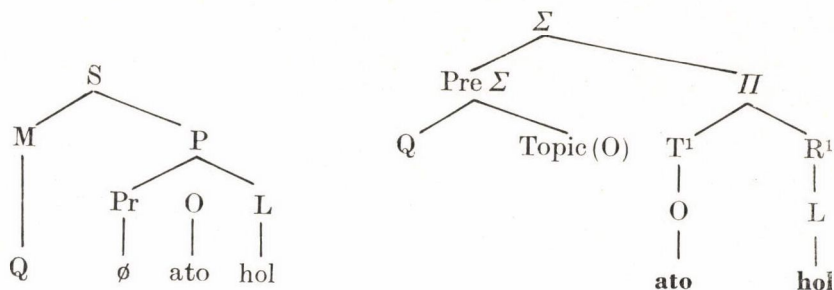
A T^1 és R^1 ág között szünet van, és a két szót egyforma nyomatékkaal ejtette, amit külön szabállyal nem kell előírni.

A nyomaték képzése és az emfázis között nincs éles határ a gyermeknyelvben. Az előbbi az egyik tag kiemelését, a másik szembeállítását fejez ki, s csak a szituációból állapítható meg, melyikről van szó, mivel a hangsúlyozás még nem eléggé megállapodott. Az emfázis megváltoztatja a modális (felszólító és kérdő) mondatok szórendjét, de hasonló következménye van a kontextusszabály megjelenésének is. Például az **Addide + ezt!** 'Adjál ezt (= vizet)!' (L. J. 2; 0, 13) mondatban a tárgyat már helyettesítheti a szituációban adottra mutató névmás a megfigyelési időszak közepe táján, de a végén már megjelenik az **Ezt # addide!** 'Ezt add ide! (ne mást)' (L. J. 2; 1, 10) kialakulóban levő emfatikus mondat. Ez arról tanúskodik, hogy a szituációban adottra utaló névmás nem követeli meg a szokott sorrend megváltozását, erre csak emfázisban van szükség, amely feltételezi, hogy már ismertről és nem pusztán adotról van szó. A mondatfajta végleges hangsúlyozásában csak az *ezt*-re kerül a hangsúly és nincs szünet: **Ezt addide!** Ebben a gyermeknyelvi példában mégcsak a szórendcsere jött létre, a hangsúlyozás nem állapodott meg.

A Vol szimbólum $Pr + O$ szórendet eredményezne, de a Topic elem szórendcserét ír elő, s az Emph (O) az (O)-ra helyezi a hangsúlyt, így a Vol szerepe az intonáció megválasztására korlátozódik. A fenti gyermeknyelvi példában az Emph (O) előírta „utolsó lépés”-re nem került még sor.

Ugyanez történt az **Ato** # **hol?** 'Az autó hol van?' (L. J. 2; 1, 04) mondatban, de itt nincs szó emfázisról, csak a topikalizációs szabály alkalmazásáról: a gyerek kereste azt az autót, amellyikkel játszott, s így 'ismert' volt számára.

Itt a Q, 'kérdés' szimbólum szórendi cserét írt volna elő, de a Topic(O) ennek fordítottját követeli meg, s így csak az intonáció változik meg.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a mélyszerkezetből származó előírások (felszólítás, kérdés) után kerülnek alkalmazásra a tipikusan közlésiek, amelyek módosítják az előbbieket utasításait annyiban, amennyiben „kereszteznek” az ő követelményeiket. A másik tanulság az, hogy a topikalizáció kezdetleges formái kialakulnak, még mielőtt az összefüggő mondatokból álló kontextus létrejönne.

A topikalizáció univerzálisan előírja a topic, azaz a mondat elejére helyezett téma, mondatéli helyét, de tipológiailag különböző ennek realizációja. A felnőtt nyelvben lehetséges pusztán szórendcsere, amely a gyermeknyelvre is jellemző elsődleges szabályrendszer, de kötött szórendben sajátos szerkezet kíséri, pl.: *It was the book that Peter was reading* 'A könyv (volt az, amit) Péter olvasott.' A topikalizációt hangsúlyozási szabályok kísérik: **A könyvet** olvasta # Péter, **A könyvet** # **Péter** olvasta. Ha a topic a téma, szabadszórendű nyelvekben csak hangsúly kerül rá: **Péter** olvasta # *a könyvet*, míg az angolban itt is használatos sajátos szerkezet: *It was Peter who was reading the book* 'Péter (volt az, aki) olvasta a könyvet'.

A téma kiemelésének egy sajátos esete az *is* használata. Számomra nem egészen világos ennek a „hozzárendelő” partikulának a közlési státusa. Kétségtelen viszont, hogy nyomatékot követel meg, és hogy feltételez egy már említett elemet, amelyhez csatoljuk az *is* partikula előtt állót. Egy-egy mondatokban elég gyakran előfordult az *is*: **Énisz** # **énisz!** 'Én is (megyek)!' (L. J. 2; 0, 13), **Ebbeisz!** 'Ebbe is (önts)!' (L. J. 2; 0, 13), **Aztisz!** 'Azt is (add ide)!' (L. J. 2; 1, 26), s előfordul kéttagú mondatokban is. Így a megfigyelési időszak végefelé jegyeztük le ezt: **Az isz** # **hapei** 'Az is virág' (L. J. 2; 1, 02), ahol állítmányként főnév áll; **Ott isz** *bibisz* 'Ott is sebes' (2; 0, 13).

A vizsgált időszak második felében a topikalizációval párhuzamosan figyelhető meg a határozott névelő egyelőre igen ritka használata olyan esetekben, ha már ismert, említett tárgyról, személyről van szó: *Ablabda!* 'A labda (itt van)' (L. J. 2; 0, 19), *Abogár!* 'A bogár (itt van)' (2; 0, 26), *A bácsi* 'A bácsinak (viszem)' (2; 1, 02). A határozott névelő használata azonban még a harmadik életév kezdetén sem következetes. Fontosabb, hogy a határozott névelő — úgy látszik — elsődlegesen a topikalizáció, az ismertre, említettre utalás eszköze. Ez a gyermeknyelvben érthető is, hiszen a gyermeknyelv szimpraktikus jellegénél fogva a szituációban adott dominál, tehát lépten-nyomon használni kellene a határozott névelőt. Ennél jóval ritkább; amikor a gyermek a már említettre, keresettre tér vissza, s így a névelő ilyen szerepe megkülönböztető jellegű lehet.

3.4. A felszíni szerkezetet kialakító szabályokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a gyermeknyelv T—R szabályai azonosak a felnőtt nyelvével, de a kettő kapcsolatát meg kell világítani. A T—R alaptagolásban quasi univerzálisan T^1 — R^1 a konstituensek rendje (azért csak quasi univerzális, mert tőlünk (4)-nek nevezett típus (VOS): malgas *Manoratra taratasy Rakoto* 'Rakoto levelet ír' magyarázatra szorul).¹⁵ A T^1 az ágens, az R^1 lehet átmeneti elem (állítmány: ige, melléknév, főnév), vagy R^2 az állítmány bővítménye. Az átmeneti elem a fókuszról függően állhat a T^1 előtt vagy után. Ha a mondat modális (felszólító vagy kérdő), az igére kerül a nyomaték, és megelőzi mind a T^1 -et, mind az R^2 -öt: példák: **Papi** # **ej**, **Ej csiha**, **Il cékbe** és **Addide** *blabda*. A felszólító mondat V + R^2 sorrendje (**Addide** *blabda*) feltehetően igen általános a felnőtt nyelvben is, de a fókuszos elem mondatélre helyezése (**Ej csiha**) csak szabad szórendű nyelvekben lehetséges. Így a gyermeknyelv tipológiailag hozzájuk sorol. Az „ismert” R^2 elem (az igei bővítmény) mondatélre helyezése (topikalizáció) univerzális, s a gyermeknyelv ezt pusztán szórendeserével éri el, mint a szabad szórendű nyelvek. Ez a szabály uralja, módosítja a modális szórendi szabályt (*Ezt addide*).

A szórend szabadsága — mint köztudott — a korai gyermeknyelv egyik érdekes sajátossága, s kötött szórendű nyelvekben tűnt fel a kutatóknak az SOV (alany, bővítmény, ige), illetőleg ÖV szórend: *My shoe brush* 'Cipőmet keféld', és *Nose blow* 'Orrot fújok'.¹⁶ A fókusz itt az ige bővítményén van, és így megelőzi az igét. Az a tény, hogy a fókusz a bővítményen van, „természetes”, mert a közlésben tipikusan lényeges a bővítmény, amint erre főntebb rámutattunk. Kivételt képeznek a modális mondatok, amelyekben az igére kerül a fókusz, eltekintve a kérdőszavas kérdőmondatoktól.

Ha a gyermeknyelvben tipikusan az ige bővítménye áll az első helyen, a nyomaték (a fókusz) kifejezése végett feltehetően a hangsúly is a szórendileg kiemelt tagon van. A tőlünk elemzett példákban a hangsúly a szórendileg első helyen álló tagra került, ha nyomatékos volt. Kivételt képeztek a nyomaték nélküli vagy kialakulatlan hangsúlyozású mondatok. Az olyan

¹⁵ A mondattani tipológia kérdéseiről l. L. Dezső, Typological questions of the Swahili word order (Dakar, 1967) Sokszorosítás.

¹⁶ Leopold i. m. § 544.

háromtagú mondatokban, amelyek összetétele alany, ige és bővítménye, az alany megelőzi az ige bővítményét, de tőle szünet választja el (*Péter # levelet ír*) a magyarban, s föltételezhetően ez a hangsúlyozása más nyelvek SOV mondatainak, bár erre nincs adatunk. Ha a gyermeknyelv kezdeti szakaszára érvényes a szabad szórenden kívül, a nyomatékos elem szünet utáni vagy mondatéli hangsúlyos helyzete is, akkor a gyermeknyelv a szabad szórendű SOV típushoz tartozna. Ha ez fennáll, erős érvet kapnánk annak feltételezésére, hogy az emberiség kezdeti szórendje is SOV volt, s a két lehetséges hangsúlyozási szabály közül (1) $\text{—} \text{—}$ és (2) $\text{—} \text{—}$ az elsőt követte, élhangsúlyos volt. Ma a $\text{—} \text{—}$ hangsúlyozási típus az SOV nyelveket jellemzi, az $\text{—} \text{—}$ pedig az SVO alapszórendűeket. Így a gyermeknyelv adatai alátámasztanak, hogy az SOV lehetett az ősi szórend, s belőle alakult volna ki a szintén elterjedt SVO típus.

Történetileg számos nyelvcsaládnál megfigyelhető az SOV típus SVO-vá alakulása, de több SVO szórendű nyelvcsaládnál ez nem bizonyítható (pl. a bantu nyelveknél). A másik két típus a VSO és VOS jóval ritkább és nagy valószínűséggel másodlagos fejlődés eredménye (pl. a sémi szórend). De a kérdés mégsem tekinthető eldöntöttnek, míg nem tudjuk jobban rekonstruálni a nyelv őstörténetét.

A mai nyelvek szórendi univerzáléi nem mondanak ellent a gyermeknyelv szabályainak, hiszen a mai kötött szórendi típusok egy szabad szórend korlátozása révén keletkeztek. Mi foglalkoztunk ezekkel az univerzális összefüggésekkel, s J. H. Greenberg nyomán részletesebben kidolgoztuk őket, ezért most csak röviden vázoljuk a mondatrendi univerzálékat.¹⁷

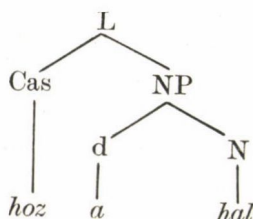
Feltétel	Univerzálé
ha van:	akkor van:
1. OVS	SVO
2. OSV	SOV
3. VSO (nem domináns)	$\begin{Bmatrix} \text{SVO} \\ \text{OVS} \end{Bmatrix} \sim \begin{Bmatrix} \text{SOV} \\ \text{OSV} \end{Bmatrix}$
4. VOS	$\text{VSO} \sim \begin{Bmatrix} \text{SOV} \\ \text{OSV} \end{Bmatrix}$
5. OVS, OSV	SOV, SVO, VOS, VSO
6. SOV, SVO	OVS, OSV, VSO, VOS
7. VSO, VOS	SOV, SVO, OVS, OSV

Itt az S = alany, rendszerint Á(gens), O = tárgy, rendszerint (Objektum), V = igei állítmány. Ezek az univerzálék nem állnak ellentétben a szabad szórenddel, de ránézve triviálisok, s relevánssá a szórendi típusok kialakulásával lesznek.

¹⁷ Részletesebben l. Dezső L., A magyar tárgyi bővítményes egyszerű mondatok szórendjének tipológiája: A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. Imre Samu és Szathmári István (Bp. 1967) 232 kk.

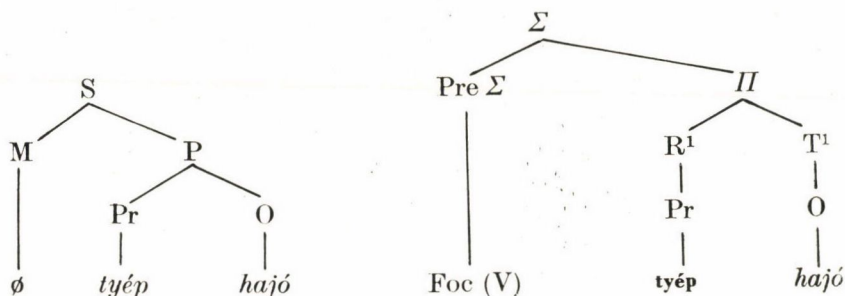
A T—R szabályokat kezdetben közvetlenül a mélyszerkezet kategóriáira alkalmaztuk, a továbbiakban a felszíni szerkezet bonyolultabbá válásával a mélyszerkezetből kialakuló transzformált szerkezetre kell alkalmazni, amelyben azonban igen lényegesek a mélyszerkezeti kategóriák.

3.5. A további fejlődés már a kor második felében jelentkező elemeinek jellemzésével zárjuk írásunkat. A gyermeknyelvben nem annyira egy további harmadik elem megjelenése jelenti az előrehaladást, hanem a mélyszerkezet felépítésének módosulása: az esetkomponensek bővülése jelzővel, helyettesítése igei elemmel és természetesen a felszíni realizáció kialakulása: a névelő, esetvégzódések megjelenése és vele a szófajok kialakulása. Mindez azt jelenti, hogy a mélyszerkezet névszói komponense fokozatosan fölveszi szokásos alakját. Például a lokális komponens:

azaz a *halhoz* (menjünk), de kezdetben ritkán használatos rag és névelő együtt, jobbra csak valamelyik van meg, pl. **Ahal** 'A halhoz menjünk' (L. J. 2; 1, 04), **Ábát** 'A lábát (locsold le)' (L. J. 2; 0, 25).

Ezekkel a kérdésekkel a gyermeknyelvi irodalom bőségesen foglalkozott, főleg az esetragok kialakulásával. Bennünket most elsősorban az érdekel, amikor a mélyszerkezeti esetkomponens jelzővel bővül. Az állítmányi melléknévet fentebb már elemeztük az **Ági** + **kakász** 'Ági piszkos' mondatban. A nyomaték kerülhet a melléknévre, s ekkor a mondat élére kerül, bár ez elég ritka. Lengyel Józsika ezt mondta a Balaton egy részére a megfigyelési időszak végén: **Csúnya** + **pancsi!** 'Csúnya a Balaton!', majd megismételte **Csúnya panyi** és harmadszor **Csúnya a panyi** (L. J. 2; 1, 10). Az első mondatban levő szünet mutatja a szerkezet használatának ritkaságát, nem találta meg mindjárt a megfelelő hangsúlyozást, a másodikban már jó volt a hangsúly, s a harmadikban már a névelő is megjelent. A jelzős főnévi csoport első megjelenésénél nehéz volt megmondani: jelzős főnévi csoporttal vagy nyomatékos melléknévi állítmánnyal állunk-e szemben, mert további mondatrész nem volt: **Pici** + **szüni!** 'Pici süni!' (L. J. 2, 1, 02) és **Tyép** + **hajó!** 'Szép hajó!' (L. J. 2; 1, 04). A példák alapján úgy látszik, hogy a magyarban a nyomatékos melléknévi állítmány kiindulásul szolgál a jelzős szintagmák kialakulásához. A magyar fejlődés annyiban sajátos, hogy a nyomatékos névszói állítmány és főnévi csoport közötti különbség minimális, ha az alany névelője még nem alakult ki: a nyomaték a melléknéven van, amely a főnév előtt helyezkedik el. E két szerkezet maximális közelsége lehet típusajátosság, de univerzális az a körülmény,

hogy a főnévi csoport jelzője egy lehetséges alárendelt szerkezet közlés szempontjából releváns eleme, rémája.¹⁸

Ha a jelzős főnévi csoport belekerült egy mondatba, a jelző elveszti réma jellegét. Így a jelzős főnévi csoportban a jelző állhat a jelzett szó előtt vagy után, lehet hangsúlyos vagy nem az. A magyarban a jelző a főnév előtt áll és hangsúlyos, így mind az igei, mind a főnévi csoportban az \sim — hangsúlyozási elv érvényesül, ha nem is kizárólagosan. Ez a körülmény szabja meg a magyar beszéd ritmikáját. A beszéd ritmikája viszont kihat a vokális zenére is.¹⁹ Kevésbé ismertek viszont e kettő kapcsolatának részletei: hogyan függ össze a nyelvi intonáció (hangsúly, szünet dallam) tipológiai rendszere a zenei tipológiával. Ha a kettő között bizonyítható megfeleléseket lehetne fölfedezni, mindkét tudományág hasznára válna. A dallam alapján rekonstruálható lenne a már elvesztett intonációs és vele a szórendi rendszer és fordítva: a kihalt nyelvek szórendje alapján rekonstruálható lenne nemcsak a hangsúlyozás, hanem a hozzátartozó dallamtípusok is. Másrészt a gyerek zeneelsajátítási és a beszédelsajátítási folyamata is megállapítható lenne.

A melléknevek száma kicsiny, de lehetnek nemcsak eredeti, hanem főnévből képzett melléknevek is: *kakász*, *bibisz*, *vizes*, de ezeket a gyerek készen kapta, nem maga alkotta. A melléknevek mellett megjelenik a *kettő* számnév is állítmányi alakban, de jelzői funkcióban: **Tető** *ato* # *ement* 'Két autó elment' (L. J. 2; 1, 10).

A főnévi csoport nemcsak bővíthet egy predikatív elemmel, hanem a megfigyelési kor végefelé helyettesíthető is egy kialakulóban levő főnévi igenévvel: **Ei** # *szétányi*! 'Menjünk el sétálni!' (L. J. 2; 0, 26), **E** + *szétányi* 'Elmegyek sétálni' (L. J. 2; 1, 04). Más esetben az ágens fejeződik ki, s az ige marad el: **Ági** # *csocsonyi* 'Ági (megy) locsolni', bár itt értelmezhető így is: 'Ági locsol(ni fog)' (L. J. 2; 0, 26). A mélyszerkezeti esetkategória módhatározó ragos melléknévvel való kifejezése is másodlagos: **Addoda**, **addoda** # # **gyojszan!** 'Add ide, add ide gyorsan!' (L. J. 2; 0, 26).

A gyermekbeszéd korszakolásának kérdését nem akarjuk taglalni, csak annyit állapítunk meg, hogy ez olyan külsődleges, felszíni jegyekkel törté-

¹⁸ E kérdésről l. Dezső L., A magyar főnévi csoportok mondattana: Általános nyelvészeti tanulmányok. VI. (Budapest, 1969).

¹⁹ A magyar és vele az uráli és altaji népek zenei tipológiájáról l. Kodály Z.: A magyar népzene.³ (Budapest, 1960) 8 kk.

nik, mint a mondatok tagjainak száma (szómondat, két- háromtagú mondat), és az alakilag megformált mondat sajátosságai. Ez alkalmas az agglutináló és flektáló nyelvek leírására, de az izolálóknál már problematikus. Ha ezzel szemben a mélyszerkezet kialakulását, a nyelv univerzális transzformációs folyamatait tesszük meg a korszakolás alapjának, illetőleg egyik szempontjának (a másik lehet a felszíni szerkezet), egyetemesebb és jobb részletezhető szakaszolást nyerünk. Így már a kéttagú mondatok korának végén megjelennek olyan sajátosságok, amelyek a mélyszerkezet lényeges átalakulását, kiteljesedését idézik elő. Ezt kísérik a felszíni szerkezet kialakulásának első jelei: ragok, elsősorban tárgy és lokális ragok és a múltidő jelének megjelenése: **Azt isz!** 'Azt is hozd!' (L. J. 2; 0, 26), **Ebbe!** 'Ebbe tegyél!' (L. J. 2; 0, 26), **Vécére!** 'Vécére!' (L. J. 2; 1, 02), **Kukuc # etőjt** 'A szemüveg eltört' (L. J. 2; 1, 04), és az infinitivusz helyes alkalmazása, amely a leguniverzálisabb szóképzési eljárás, a deverbális nomen körébe tartozik. A nyelvelsajátítás újabb szempontjául kínálkozik a közlési szabályok elemzése: nem emfatikus, emfatikus mondatok kialakulása, viszonya szituációhoz, kontextushoz. Ezen szempontok együttese sokkal árnyaltabb periodizációt tenne lehetővé, és megvilágítaná a nyelvrendszer különböző részeinek összefüggését is.

Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézet

Budapest

Nyelv, gondolkodás, jelentés

(Kísérlet néhány fogalom tisztázására)

*„Language exists only when it is
listened to as well as spoken. The
hearer is an indispensable partner.”*
John Dewey

1. Mi a nyelv? Hogyan függ össze a nyelv és a gondolkodás? Mi a jelentés?

Naivnak és egyben feleslegesnek is látszhatik ezeknek a kérdéseknek a fölvetése, hiszen a nyelvtudomány legjelesebbjei mindnyájan kénytelenek voltak többé-kevésbé foglalkozni velük, másrészt a maguk módján válaszoltak is rájuk. Az általuk adott válaszok azonban természet-szerűleg konkrét történeti körülmények s egyben e körülmények korlátai között hangzottak el. Nyilvánvaló, hogy Saussure, Meillet, Bloomfield, Hjelmslev, Jespersen, Gombocz, Laziczius — hogy csak néhányat említsek a nyelv legjelesebb teoretikusai közül — ma másként vetné fel ezeket a kérdéseket, s válaszaik is másként hangzanának, mint annak idején. Viszont gyakorlatilag lényegében ma is azoknak az érvényeknek a rendszerében mozgunk, amelyet más nagy teoretikusokkal együtt ők munkáltak ki.

Az idő azonban nagyot mozdult előre, kezdi feszegetni a régi érvények rendszerét, új nyelvfogalom van kialakulóban, s ez szükségképpen módosítani fogja a vele szorosan összefüggő egyéb fogalmakat is. (Vö. Jakobson 1969.) Kezdenek kibontakozni egy új nyelvtudományi érvényrendszer körvonalai, amelynek — úgy látszik — az egyik legjellemzőbb vonása az, hogy a diakrónia tézisének és a szinkrónia antitézisének antagonizmusa egy új szintézisben oldódik fel és békül össze. (A diakrónia és a szinkrónia egymásba fonódására vonatkozólag lásd: Waterman; az új szintézis lehetőségeire vonatkozólag pedig: Jakobson 1964; lásd továbbá még: Ivić 69—242: „Linguistic Research in the Twentieth Century.”)

Ismét közelebb kerül egymáshoz a nyelvészet és a pszichológia is. Egyre kevesebben vitatják ugyanis a nyelvtudományban, hogy — mivel a nyelv, illetve a beszéd az emberek egyik legfontosabb pszichikai tevékenysége — nem lehet a nyelv vizsgálatában figyelmen kívül hagyni és mellőzni a pszichológiai szempontokat. S eközben nem kell féltenuünk a nyelvtudomány autonómiáját. Önálló tudomány-e a biológia? Azt hiszem, igen. Pedig hát a biológia például kémiai jelenségeket is kénytelen vizsgálni, hiszen az életfolyamatok alapját kémiai folyamatok alkotják. Nincs hát értelme a nyelvtudományban sem a pszichológia-ellenességnek. Annál kevésbé van,

mert a pszichológiában is új érvények kezdenek kialakulni, módosulóban van a pszichikum és a pszichikai tevékenység fogalma is. Egyre nyilvánvalóbbá válik ugyanis, hogy minden *par excellence* emberi pszichikai tevékenységhez legalább két emberi lény egymáshoz viszonyulása szükséges. Egy emberi individuumból ugyanis nem érthetjük meg azokat a jelenségeket, amelyek az emberre mint emberre jellemzők, de az egyes emberi individuumoknál külön-külön megfigyelt jelenségek összegezése sem adja ki és magyarázza az embert mint embert.

A nyelvész szempontjából ez azt jelenti, hogy az eddigi individuális lélektani szemlélet helyett a nyelvet új metodológiával szociális lélektani jelenségeként kell kezelnie és vizsgálnia. Más szóval: az individuális szemléletű lélektannal a nyelvész nem tud ugyan mit kezdeni, hiszen a nyelv szociális jelenség — ennyiben tehát megokolt volt a pszichológia-ellenesség —, viszont értelmetlen dolog volna azt is tagadnia, hogy a nyelv pszichikai jelenség is egyben, csak hát nem individuális, hanem ilyen minőségében is szociális jellegű.

2. Új értelmet kap a „szocialitás” fogalma is. A „szociális”, „társadalmi”, „társadalmi meghatározottságú” stb. terminusok ugyanis egyre kevésbé hordoznak magukban megfogható jelentéstartalmat, egyre inkább üres frázisokká válnak, s így egyre kevésbé operatívak is. Egyszersmind azonban differenciáltabbá is válik a „szocialitás” fogalma. Újabban kezd tért hódítani az a felfogás — legalábbis a pszichológiai irodalomban, a szociálpszichológia előretörésével együtt —, hogy a szociális jelenségeket célszerű nem csupán embercsoportoknál vizsgálni, hanem még egyszerűbb körülmények között: két emberi lény kölcsönös egymáshoz viszonyulásában. (Vö. Buda; Fabricius-Kovács 1969.) — Ennek a metodológiának rendkívül nagy jelentősége van a nyelvész számára, aki — miként az előbb is utaltam rá — akarva-akaratlanul az egyéni lélektan kategóriái alapján vizsgálta a nyelvet, amennyiben egyáltalán érdekelték a nyelv pszichológiai aspektusai, persze.

Mindez egyebek között azt jelenti, hogy az individuális szemléletű lélektan által abszolutizált kategóriák relatívvá válnak, hiszen ha a sajátosan emberi pszichikai jelenségek mindig legalább két emberi lény relációjában realizálódnak, e realizálódás a két egymáshoz viszonyuló partner ilyen, olyan vagy amolyan kooperációjának a függvénye.

Másrészt az új metodológia alkalmazása során az eddiginél sokkal nagyobb mértékben terelődik rá a figyelem az emberi viszonyulásokban természetesen kezdettől fogva jelenlévő, de eddig — éppen az individuális és énközpontú szemlélet miatt — szükségképpen elhanyagolt „második személy”-re is.

3. Célszerűnek látszik itt a „valóság” terminust is megvizsgálnunk. Tapasztalataim szerint ugyanis ez a terminus is egy egyre inkább szerteködlő fogalmat jelöl.

Mi a valóság? — A bennünket környező világ, amelynek természetesen mi magunk is részei vagyunk. (Vö. az ÉrtSz. **valóság** címszavával.) A valóság a mi gondolkodásunkban az érzékelés alapján tükröződik, mégpedig sajátos szubjektív formákban. Gondolkodásunk egyszersmind felbontja a

a valóságot tér-, idő- és relációkategóriákra. Ebből viszont szükségképpen az következik, hogy minden, amiről a beszédben szó van, végső soron szintén erre a három alapkategóriára redukálható. Másrészt az ember fölényét a többi élőlényvel szemben éppen az biztosítja, hogy az érzéketlenül megtapasztalt valóságreszleteket az emberi nyelv a szavakkal helyettesíteni és felidézni képes. A szavak jelentései így módon a valóság valamely részletét jelenítik meg számunkra. Ugyancsak a szavak révén válik lehetővé a közvetlen tapasztalati valóságtól való elvonatkozás, az absztrahálás és az általánosítás, s szintén a szavak révén tesznek szert szociális jellegre és válnak másokkal közölhetővé a szubjektív gondolkodástartalmak is. (Vö. Fabricius-Kovács 1968; főként: 4; 16—31; 61—64.)

4. S most nézzük még azt is meg, hogy mi ma a nyelv mint a nyelvtudomány tárgya. Más szóval: Milyen tekintetben módosult és differenciálódott a nyelvnek a fogalma az utóbbi néhány évtized folyamán. — Tegyük azonban előbb itt egy kitérőt.

Kiindulhatunk a Saussure nevéhez fűződő klasszikus meghatározásból: „A nyelv jeleknek a rendszere.” — Az e jelrendszert alkotó jelek jelentéseket közvetítenek. S mindig legalább két emberi lény között. Ez az utóbbi követelmény elvileg benne van a Saussure-féle formulában is, a továbbiak érdekében azonban szükséges ezt már itt kiemelni, mivel Saussure ezt még nem hangsúlyozhatta olyan nyomatékkal, mint ahogyan ma hangsúlyozandónak tűnik fel.

Ugyancsak célszerűnek látszik a Saussure-féle „langue” és „parole” terminusok újszerű értelmezése is. E két terminus ugyanis a nyelvtudományban — nyilvánvalóan Saussure intencióival ellentétben — számos félremagyarázásra adott alkalmat. Jespersen ugyan megkritizálta annak idején ezt a két terminust, az ő értelmezését és terminológiai módosítását azonban sajnálatos módon nem fogadta el a nyelvtudomány. Pedig Jespersennek — s ez ma egyre világosabbá válik — igaza volt, mikor a „langue” helyett a „potential linguistic action”, a „parole” helyett pedig az „actual linguistic action” terminusokat ajánlotta. Jespersen ugyanis világosan látta, hogy a „langue” és a „parole” szükségképpen egyaránt szociális jellegűek. (Lásd Jespersen 1—23: „Speech and Language.”) Köztudomású viszont, hogy a nyelvtudományi munkákban a „langue”-ot kollektív, a „parole”-t pedig egyéni jellegűnek szokás tekinteni még ma is. Ez a nézet azért ellentmondásos, mert ha a nyelv egésze szociális jellegű, akkor szükségképpen ugyancsak szociális jellegűek a nyelv alkotóelemei is, s természetesen az egyedi beszédteknyek is, tehát az úgynevezett „parole”-jelenségek. — Mellékesen hadd jegyezzem még azt is meg itt, hogy Jespersen páratlan világossággal látta a nyelv kommunikatív funkciójának elsődlegességét. (Jespersen i. h.)

5. Szükségesnek látszik itt még egy másik zavaró terminológiai problémának a tisztázása is. A nyelvi jel funkciójának a hármasságára — ábrázolás („Darstellung”), kifejezés („Ausdruck”), felhívás („Appell”) — gondolok itt. Ennek a hármasságnak a megkülönböztetése köztudomásúlag Bühler nevéhez fűződik. (Lásd Bühler 24—33: „Das Organonmodell der Sprache”; továbbá Laziczius 28—34.)

Vitathatatlan, hogy Bühler lényegében helyesen állapítja meg a nyelvi jel e hármas funkcióját. A baj csak ott van, hogy Böhler-t is félreértik és félre is magyarázzák — még Laziczius is (lásd Laziczius i. h.) —, a nyelvi jel alapvető kommunikatív funkciója a Bühler-féle elmélet értelmezése és alkalmazása során elsikkad, s a „második személy” változatlanul egy élet-telen és passzív függeléke marad az első személynek. — Ezért szükségesnek vélem a nyelvi jel hármas funkciójának ilyen — módosított — értelmezését:

1.	ÁBRÁZOLÁS -----> VALAKI/VALAKIK számára
2.	KIFEJEZÉS -----> VALAKI/VALAKIK számára
3.	FELHÍVÁS -----> VALAKIHEZ/VALAKIKHEZ

Igen figyelemre méltó egyébként, hogy Bühler organon-modelljában a beszédnek csaknem minden lényeges tényezője benne van. Így az első és a második személy („Sender”, illetve „Empfänger”), a valóság („Gegenstände und Sachverhalte”), s természetesen a nyelvi jel is („Zeichen”). A beszédben részt vevő két fél két cserepartnerként („Austauschpartner”) szerepel Böhler-nél, s ezek szerinte — s ez igen lényeges! — a *u t o n ó* m résztvevői a beszédbeli kommunikációnak. S még egy lényeges momentum: a nyelvi jel mindig helyettesít valamit („aliquid stat pro aliquo”).

Így az organon-modell, illetve annak kifejtése valóban minden lényeges komponenst magában foglal — legalábbis potenciálisan —, s ma voltaképpen nem kell egyebet tennünk, mint a Bühler által meghúzott vonalakat némiképp meghosszabbítanunk a kommunikációelmélet és a szociálpszichológia újabb eredményeinek a felhasználásával.

Pozitív és a jövő irányába mutató vonásai ellenére azonban Bühler rendszere még eléggé bonyolult, s egyben — zártsága és absztrakt jellege következtében — egy eléggé mesterséges rendszer impresszióját teszi. Így kissé önelvű s öncélú rendszerként is hat.

Mennyivel egyértelműbben, egyszerűbben, konkrétan és világosabban látja és formulázza meg a nyelvet, illetve a beszéd lényegét Gardiner (Gardiner 21—22): „... a nyelv nem egy ember műve, hanem egy olyan kodifikált *t u d o m á n y*, amelyet számtalan elme hozott létre a *k ö l c s ö* n ö s megértés érdekében. Ha a nyelv szükségesnek is bizonyult az absztrakt gondolkodás és az intellektuális önkifejezés szempontjából, e funkciója — hogy úgy mondjam — másodlagos fontosságú és melléktermék jellegű; a beszéd *e l s ő d l e g e s f u n k c i ó j a* minden *b i z o n y* n y a l a z e g y ü t t m ű k ö d é s megkönnyítése volt az olyan dolgokban, amelyeket nem lehetett pusztán rámutatással vagy gesztusokkal jelezni ... A szociológiai álláspont tehát végül is szükségszerűnek látszik a beszédet illetően, s a beszéd normális lefolyásában a *h a l l g a t ó*

[= a második személy] elsőrendű fontosságú tényezővé lép elő.”¹ (A kiemeléseket én végeztem. — F.-K. F.)

Gardiner tehát kilép az énközpontú szemlélet bűvköréből, a nyelvet elsődlegesen az emberek közötti kooperáció közvetítőjének tekinti, s deklarálja a „második személy” alapvető fontosságát.

6. Még csak annyit hadd jegyezzék itt meg, hogy az utóbbi két évtized deskriptív irányzatai — úgy vélem — bizonyos szempontból visszaesést jelentenek a Jespersen, Bühler és Gardiner felfogása révén illusztrált nézetekhez képest, mégpedig azért, mert ezeknek az újabb irányzatoknak a képviselői a nyelvet egy abszolút értékeket magában foglaló, öncélú struktúrának tekintik, a nyelv kommunikatív funkcióját — ha egyébként deklarálják is — lényegileg teljesen figyelmen kívül hagyják, az úgynevezett „extralingvális” tényezőket — pedig ezek szorosan hozzátartoznak a nyelvhez! — vizsgálataikból kirekesztik, s a „második személy” fontosságát sem ismerték fel. — Itt egyebek között főként a Harris és a Chomsky nevéhez fűződő nézetekre gondolok. (Minderről majd más alkalommal, részletesebben.)

7. Ezek után — úgy hiszem — megkísérelhetjük a választ arra a kérdésre, hogy ma mit is érthetünk nyelven.

Változatlanul érvényesnek látszik az a tétel, hogy a nyelv jelrendszer, vagyis egy jelekből álló rendszer, jeleknek a rendszere. A jelek természetesen részleteket hordoznak. A jelentések viszont a valóság valamely konkrét társadalomhoz kötött nyelvi jelrendszer egyrészt a beszéd folyamatában jön létre, másrészt ugyancsak a beszédben funkcionál is, s mindig legalább két ember között. Legfontosabb funkciója tehát az emberek közötti érintkezés és együttműködés lehetővé tétele. Nem individuális, hanem szociális jelenség, s mint interakciók közvetítője, szükségképpen interperszonális relációkban jelentkezik, s ő maga is természetszerűleg interakció. Négy erő hozza létre együttesen: a valóság (=tér, idő, relációk), az első személy, a második személy, s a beszéd ténye. Lehet érzelmi, értelmi, akarati és egyéb relációk közvetítője, mégis elsődlegesen akkor tekinthető szűkebb értelemben vett „nyelv”-nek, mikor értelmi relációban funkcionál. Ilyen szempontból nézve nem egyéb, mint a kollektív — közösségi, szociális — értelem működése. (Vö. Karácsony IX—XLI.) Mint forma magában foglalja az egész kultúrát. (Vö. Gleason 13.)² Így lehetővé

¹ „... language is no personal creation, but a codified science built up by a myriad minds with view to mutual understanding. If language has proved necessary for thought of an abstract kind and for intellectual self-expression, that function is secondary and a by-product, so to speak; surely the primary function of speech was to facilitate co-operation in such matters as could not be indicated by mere pointing or gesticulation... The necessity of the sociological attitude to speech seems herewith to be finally vindicated, and the listener stands forth as an essential factor in its normal occurrence.”

² Gleason ezt mondja a nyelvi „expression” és „content” problémájának tárgyalásával kapcsolatban: „The substance of content is, of course, the whole of human experience.” (Én ritkítottam. — F.-K. F.)

teszi, hogy az egyik emberi generáció átadhassa a maga kultúráját az utána következőknek. A nyelvi jelek értékrendszerének egyes értékei relatívak nemcsak abban az értelemben, hogy az értékek összefüggésrendjében a jelrendszer egyéb elemeihez való viszonyuk jelöli ki helyüket, hanem oly módon is, hogy mindig legalább két emberi lény relációjában realizálódnak, s aktuális realizálódásuk a két beszédpartner kooperációjának mindenkor függvénye. (Erről a továbbiakban, a jelentéssel kapcsolatban.) A nyelvtől elidegeníthetetlen tényezők a konkrét beszédszituáció, továbbá a beszéd kísérő körülményei is. (Vö. Kovács—Kontra; Fabricius-Kovács 1967/a; 1967/b; Fabricius 1967; Fabricius 1969; Buda; Le Mée; továbbá Cherry; Smith.)

8. Több okból is részletesebben kell itt foglalkoznom a jelentés kérdésével. Egyrészt ugyanis a nyelv alkotóelemei közül — miként ez köztudomású — éppen a jelentés veti fel a legfogósabb problémákat. Ezt egyebek között önmagában az a tengernyi spekuláció is jól mutatja, amely a jelentéssel kapcsolatos. S sajátos módon a tömérdek különféle nézet ellenére mégis éppen a jelentés az, amelyről egy egységesen metafizikus, statikus és megmerevedett felfogás tartja magát a nyelvészeti közvéleményben. (A jelentés egyetemes problematikájára vonatkozólag lásd Campbell kitűnő cikkét.) — Másrészt a jelentés a nyelvnek a legelke, leglényegibb eleme is. — Végül: az utóbbi néhány év során több ízben és több helyütt is foglalkoztam a jelentés kérdéseivel, megkísértem körülötte tisztázni bizonyos fogalmakat, s felhasználva a kommunikációelmélet és a szociálpszichológia nyelvészeti értékesíthető eredményeit, igyekeztem egy nagyobb összefüggéshálózatba beállítani a jelentés problémáját, s e komplex — és úgy hiszem, modern — szemlélet alapján valamelyes módosítást is végeztem a jelentés kurrens fogalmán. (Vö. Fabricius-Kovács 1967/a; 1967/b; Fabricius 1967; 1969.)

Törekvéseimet többnyire értetlenség és szkepszis fogadta eddig. Ez viszont azt látszik jelezni számomra, hogy bármennyire is igyekeztem világosan és érthetően elmondani a magam — időszerűnek gondolt — véleményét a jelentésről, mégsem voltam eléggé körültekintő. Így nem számoltam eléggé az erősen beidegződött és megmerevedett nyelvtudományi érvények makacs továbbélésével. Azt sem vettem eléggé reálisan számításba, hogy az elméleti jellegű eszmefuttatások — amelyeknek a hitelét a nemzetközi és a honi mezőnyben egyébként is erősen kikezdték bizonyos türelmetlen s a modernséget egyedül maguknak kisajátítani akaró törekvések — mily csekély visszhangra számíthatnak a még mindig meglehetősen egyértelműen pozitívista szemléletű magyar nyelvtudományi közvélemény részéről. (Távol álljon egyébként tőlem, hogy a tényekhez ragaszkodó, józan és szolid pozitivizmust elmarasztaljam. Meggyőződésem ugyanis, hogy szorgos munkával összegyűjtött s elrendezett tények nélkül nincs tudomány, másrészt pedig, hogy még a legegyszerűbb s legföldrönjáróbb adatgyűjtés is több megbecsülést érdemel, mint a legtetszetősebb olyan elmélet, amelynek a valósághoz semmi köze sincs, amely meddő spekuláció csupán, az elmének dőre és hiú játéka, s amelynek éppen ezért a tudomány sem veheti semmi hasznát.)

Mindez, amiről itt most szoltam, arra késztet, hogy megkísérleljem ezúttal meggondoltabban, a realitással jobban számot vetve ismételten kifejtteni, hogy látásom szerint miben módosult a jelentés régebbi — de még most is közkeletű — fogalma napjainkban.

Egyébként az a körülmény, hogy a jelentésre vonatkozó fejtegetéseimet általában szkepszis és értetlenség fogadta, végső soron — s paradox módon — mindannak helyességét igazolja számomra, amit a jelentéssel kapcsolatban korábbi írásaimban elmondottam. Azt állítottam ugyanis, hogy a jelentés létrejöttében kulshelyzete van a második személynek (= jelen esetben olvasóközönségemnek). Mivel azonban ő engem a jelen pillanatban még nem akar érteni, a jelentés kérdésében nem sikerült vele találkoznom a megértésben, ebben a vonatkozásban tehát nem jött létre közöttünk a jelentés, s így kommunikáció sincs közöttünk. — Minderről bővebben a továbbiak során.

9. Tovább gondolni valamit csak úgy lehet, ha annak előzményei vannak az emberi gondolkodás történetében, hiszen semmi sem keletkezik a semmiből. Más szóval: bizonyos dolgokat nyilvánvalóan azért tudunk tovább gondolni, mert — szerencsére! — már elődeink is gondolkodtak. Viszont látásunk az idő haladtával szükségképpen differenciáltabbá válik, ezért időnként revízió alá kell vennünk a régi tudományos érvényeket, s őket a kor színvonalán újra is kell fogalmaznunk. Hiszen kortársaink is gondolkoznak! — Úgy vélem, mindez érvényes a jelentés problémáját illetően is.

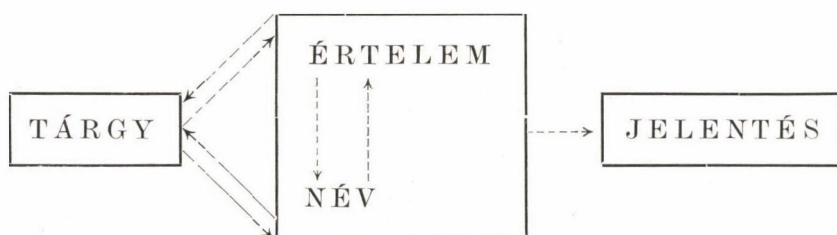
Induljunk ki Gombocz jelentésmeghatározásából. — Gombocz ezeket írja (Gombocz 32—33): „Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a név nem magára a tárgyra vonatkozik, hanem arra, amit mi a tárgyról gondolunk; a magyar *rózsa* szó nem a valóságos virágot 'jelenti', hanem azt, amit gondolunk, ha a *rózsa* szót halljuk. Már a scholastikusok megmondották: *vox significat mediantibus conceptibus*.

Ezek után már nem lesz nehéz a 'jelentés' problémájához közelebb férköznünk, a *jelentés* közelebbi meghatározását adnunk. A szójel két főrészének, a névnek és a hozzáfűződő képzetkomplexumnak [sic!] logikai viszonyát vizsgálva mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a név a jelölő, a jelentő, a képzetkomplexum a jelölt, a jelentett szerepét tölti be. Nyilvánvaló tehát, hogy a szó *jelentését* nem azonosíthatjuk azzal a képzetkomplexummal — nevezzük ezentúl a szó értelmének — amelyet a név jelöl. A fenti példát tovább fejtve, nem mondhatjuk, hogy a *rózsa* szó 'jelentése' a *rózsa* 'ideája', a névtől elvonatoztatva. A *jelentés* a *névtől* és az *értelem*től egyaránt elválaszthatatlan. Jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a név és a hozzáfűződő értelem kölcsönös viszonyára gondolunk. A jelentés, s erre a magyar szó grammatikai formája is utal, funkciófogalom: a névnek az az ereje, *vis verbi*, hogy képzettartalmat jelent, megjelenít, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik."

Azt hiszem, Gombocz pontosan lát, állításai pedig mai szemmel nézve is kifogástalanok. Gombocz korlátai legfeljebb korának korlátai, hiszen az ő korában még csupán kíváncsalmként vetődött fel a szociálpszichológia (= társadalomlélektan, társadalmi lélektan, társaslélektan) alkalmazása-

nak szükségessége a nyelvi jelenségek vizsgálatában, s még nem jelent meg a színen a kommunikációelmélet sem. Naivság s egyben botorság volna hát Gombocznak szemére vetni, hogy ezek eredményeit nem érvényesítette nyelvelméleti munkássága során.

De mit is mond tulajdonképpen Gombocz? — Egyrészt a „tárgy” — „értelem” — „név” hármasságával operál. E három komponens egymáshoz való viszonya és összjátéka adja ki végeredményként a jelentést. Ezt így lehetne ábrázolni:

Mit jelent mindez? — Azt, amit ma így tudunk és így mondunk: a valóság „kép”-ek — mégpedig szubjektív „kép”-ek — formájában tükröződik pszichikumunkban („kép” = Gombocznál „értelem”), a „tárgy”-at (= a valóság egy részletét) helyettesíteni képes a szó (= Gombocznál „név”), a ténylegesen jelenlevő „tárgy” képes felidézni a „nevet”, a „jelentés” pedig egyrészt a „név” és az „értelem” együttes vonatkozása a „tárgy”-hoz, másrészt a „név”-nek az a funkciója, amelynek révén képes helyettesíteni a „tárgy”-at és felidézni pszichikumunkban annak „kép”-ét.

10. Most visszautalok itt arra, amit a **2.** pontban a „szocialitás” fogalmával kapcsolatban elmondtam. Így talán érthető lesz, ha nem teszek egyebet, mint hogy Gombocz jelentés-szkémáját most rávetítem a társadalom leg-egyszerűbb modelljára, vagyis a jelentést két egymáshoz viszonyuló emberi lény között figyelem meg. Ekkor rögtön előtűnik Gombocz felfogásának a „gyengéje”: az nevezetesen, hogy nyilvánvalóan absztrakt — azaz nem veszi figyelembe a konkrét kommunikációs szituációt —, továbbá individuális szemléletű és énközpontú. Hiányzik ugyanis belőle a „második személy”, vagyis a jelentést hordozó nyelvi jelnek a másik ember felé irányultsága. Szerencsére ma mindezen könnyű segíteni. Alig kell valamit módosítanom Gombocz felfogásán, s máris eljutok egy ilyenféle formulához: „A nyelvi jelet az teszi jellé, hogy egyrészt valami helyett áll, valamit helyettesít, valaminek a jele, másrészt pedig az, hogy ezt a valamit — lévén a nyelvi jel közösségi, szociális természetű — l e g a l á b b k é t — e g y m á s h o z v i s z o n y u l ó — e m b e r s z á m á r a j e l z i, illetve ennek a valaminek a képét számukra felidézi. A jelnek ilyen értelemben vett helyettesítő, jelző, felidéző funkcióját együttesen nevezem j e l e n t é s n e k.” (Vö. Fabricius-Kovács 1967/a: 331.) — Vagyis: azt mondom, amit Gombocz, csak 43 évvel később mondom, de nem absztrakt, individuális és énközpontú szemlélet alapján mondom, hiszen a szükségképpen szociális jellegű jelen-

tést egészen konkrét körülmények közepette vizsgálom, minekutána korábban már felismertem a „második személy” autonómiáját és fontosságát. Tehát a „szocialitás” fogalmát vonatkoztatom a jelentésre, a jelentés problémáját pedig viszonyítom a szociálpszichológia és a kommunikációelmélet eredményeihez és tanulságaihoz.

Ki kételkednék egyébként abban, hogy bármiféle kommunikációhoz legalább két adó—vevő egymással kapcsolatba kerülése szükséges? A kommunikációs folyamatban viszont állandóan jelentéseket hordozó jelek adása és vevése megy végbe. Ha ezt könnyű belátni két egymással kommunikáló rádióadó- és -vevőállomás esetében, miért nem lehet belátni, hogy a 2. számú adó—vevő szerepe éppoly fontos, mint az 1. számúé? Ha ugyanis a 2. számú adó—vevő nem képes vagy nem hajlandó az 1. számú kezdeményezésére reagálni, nyilvánvalóan nincs kommunikáció, mivel jelentések nem jöhetnek létre s nem cserélődhetnek ki a két partner között.

11. Hadd idézzek itt még egy részletet a Jelentéstanból (Gombocz 11) annak illusztrálására, hogy Gombocz — persze kora színvonalán — milyen jól látta a jelentés problémáját: „A hangsor emlékképét és a tárgyképet szoros asszociatív kapocs fűzi össze. Ez magyarázza a hangsor, a név képzetfelidéző erejét. Egy nyelvközösségen belül a kimondott szóalakhoz a hallgatóban is ugyanolyan vagy nagyjában ugyanolyan képzettartalom kapcsolódik, mint a beszélőben: a hallgató megérti a beszélőt, a név a hallgató számára is jelent valamit. Aszerint, hogy a hallgatóban a kimondott szóalakhoz fűződő képzettartalom mily fokig azonos a beszélőével, a megértésnek különböző fokai lehetségesek. Ismeretlen nyelv szóalakjai pusztá hangsorok, amelyekhez semmiféle tárgyképet nem fűzünk.”

Ebben a formulában is potenciálisan minden benne van már, amit erről a kérdésről ma tudunk, csak természetszerűleg ma valamelyest differenciáltabban tudjuk, mint ahogyan azt Gombocz tudhatta. Itt elsősorban most a megértés mozzanatára gondolok. Ez nyilvánvalóan a mindenkori második személyt jelenti, a megértés önála megy végbe, s a megértés révén önála jön létre a jelentés. A Gombocz-féle „második személy” azonban eléggé elmosódó kontúrú, tétova valaki még. Ezt leginkább az „is” szócska mutatja („... a név a hallgató számára is jelent valamit”). — Mindenesetre azonban Gombocz már meglepően világosan számol szerepével.

Külön érdekes és figyelemre méltó még itt az, amit Gombocz a megértés különböző fokairól mond. Ezzel voltaképpen az emberi kommunikációban funkcionáló jelentés relativitásának az elvét fogalmazza meg. — S ez már át is vezet bennünket a következő kérdéshez.

12. Most ismételten visszatérek előbb még a „szocialitás” problémájához.

Ha végig gondolom azt a tételt, hogy a nyelv szociális jelenség, ez azt kell hogy jelentse, hogy nem individuális, hanem individuumon túli, individuumok közötti, azaz interszociális valami a nyelv. Egy emberi „individuum” ugyanis nem alkothat szocietást — társadalmat —, s az egymással relációban nem levő individuumok együttese sem tartható társadalomnak. Két egymáshoz viszonyuló emberi „indivi-

duum” viszont már a társadalom legegyszerűbb modelljének tekinthető. A nyelvhez is mindig legalább két emberi „individuum” egymáshoz viszonyulása szükséges. Ezen alul nem beszélhetünk hát nyelvről. Nincs „individuális” nyelv, mert a nyelvi jelet az jellemzi, hogy mindig legalább egy másik emberi lényhez szól, egy másik emberi lény felé irányul. A „közlés” ugyanis — könnyen beláthatóan — nem öncélú dolog. Ebből ismét csak az következik, hogy a nyelv valóban lényegileg is alapvetően szociális jelenség. Ha viszont ez igaz a nyelv egészére, igaznak kell lennie a nyelv alkotóelemeire is. Így a szavakra, a szavak jelentéseire is az ugyancsak sajátos jelentéseket hordozó grammatikai rendszerre is.

Mindebből az következik, hogy a nyelvet a maga teljességében — egyes alkotóelemeivel, így a jelentéssel is együtt — mindig legalább két fél hozza létre. Ez egyaránt érvényes a nyelv genezisére — filogenezisét és ontogenezisét — s a nyelvnek a beszédben való funkcionálását tekintve. Igen fontos körülmény: mindkét fél mindig autonóm. Egyik a másik nélkül nem megy semmire. Kölcsönösen egymásra vannak utalva. Nyelvet is csak közös akarattal, együttesen tudnak létrehozni. A nyelvi jelrendszernek azonban nem okvetlenül egyenlő mértékben vannak birtokában. Ennek egyik oka — például a jelentést véve — az, hogy az emberek valóságélményei a legritkább esetben azonosak, ennek következtében a szavak is a legritkább esetben idéznek fel teljesen azonos „kép”-eket két ember számára. Ez köztudomású. Vagyis: ugyanaz a szó a legritkábban jelenti egészen pontosan ugyanazt két ember számára. Ez a beszédbeli kommunikáció — s általában mindenféle kommunikáció — szempontjából viszont azt jelenti, hogy az első személy által adott nyelvi jeleket a második személy a legritkább esetben fogja fel pontosan ugyanabban a jelentésben, amelyben azokat az első személy az ő számára „adta”. A jelentés identifikálódása kettőjük között tehát csak viszonylagos (= relatív). Így elvileg lehetséges a teljes találkozás a megértésben kettőjük között, lehet részleges, s az is lehetséges, hogy nem értik meg egymást a jelrendszer azonossága ellenére sem. Az is lehetséges továbbá, hogy egy jelnek a jelentése kettőjük kommunikációja során módosul. (Így jelentésváltozás jön létre.) — Vagyis hát: az emberek közötti kommunikációban funkcionáló jelentés viszonyfogalom.) (Vö. Fabricius-Kovács 1967/a; 1967/b; Fabricius 1967.)

Megint csak azt mondtam tehát, mint amit Gombocz is mondott, csak korunk értesültségi fokának megfelelően természetsszerűleg differenciáltabban mondhattam, mint annak idején ő.

Utalok itt még a „lexikális” és az „aktuális” jelentés szembeállítására is. A „lexikális” jelentések kétségtelenül nagyjából azonosak egy adott konkrét nyelvközösség tagjai számára. Ezeket a „lexikális” jelentéseket — a konvencionális jelrendszerrel együtt — ugyanis nagyjából „kész”-en kapjuk elődeinktől. Enélkül nem is volna lehetséges az emberek közötti kommunikáció. Kétségtelen azonban — s ezt a leghétköznapiabb tapasztalatok is bizonyítják —, hogy a „lexikális” jelentések korántsem okvetlenül realizálódnak az aktuális kommunikáció folyamatában, illetve nem egyforma mértékben realizálódnak a kommunikáló partnerek számára.

S még egy megjegyzést hadd tegyek itt a jelentés problémájával kapcsolatban. — Mikor azt állítom, hogy a jelentés létrejöttéhez mindig legalább két emberi lény együttműködése szükséges — tehát hogy a jelentést mindig legalább ketten „csinálják” —, nem állítok egyebet, mint azt, hogy a jelentés funkcionálása közben is „szociális”. Ez viszont a maga igazi valójában csak úgy ismerhető fel és el, ha a jelentést csakugyan funkcionálása közben figyelem meg, mégpedig oly módon, hogy rávetítem a társadalom legegyszerűbb modelljára: két ember interperszonális nyelvi kapcsolatára. S egyben persze szakítok is az eddigi énközpontú — metafizikus és statikus — szemlélettel, és a „második személyt” is komolyan veszem. Vagyis: a jelentést minden vonatkozásban „szociális”-nak tekintem.

13. Mint látható — s miként a címben is jeleztem — néhány fogalomnak a tisztázását, illetve újraértelmezését kíséreltem meg. Nem tudhatom jelen pillanatban még, hogy milyen eredménnyel. Mindenesetre már régóta érzem annak szükségességét, hogy ezt a fogalmi tisztázást a nyelvtudományban elvégezzük. Együtt gondolkozva ugyanis a nyelvtudomány képviselőivel az elmúlt másfél-két évtized során, figyelemmel kísérve szakmám nemzetközi szakirodalmát, igyekeztem közben számba venni s a nyelvtudomány problematikájához viszonyítani a nyelvtudománnyal közvetlenül érintkező egyéb tudományágak problematikáját is. (Itt elsősorban a pszichológiára és a kommunikációelméletre gondolok.) Így ismertem fel lassanként, fokról fokra a „másik ember” (= „második személy”) fontosságát minden sajátosan emberi dologban, így a nyelvben is. Az ő tudomásulvétele s jogaiba való beiktatása nélkül — úgy hiszem — aligha fogunk boldogulni a jövőben, ha az embert s az emberi produktumokat a maguk igazi valóságában akarjuk megérteni.

14. S még egy végső megjegyzés. — Igaz ugyan, hogy tények összegyűjtése és elrendezése nélkül nincs tudomány — hiszen a tudomány egyik attribútuma éppen a tények között teremtetten rend —, ám a bármily nagy szorgossággal összegyűjtött és bármily nagy gondossággal elrendezett tények is haszontalanok maradnak, ha nem tudjuk őket beépíteni a kor aktuális érvényeinek a rendszerébe. Ezt pedig nyilvánvalóan csak úgy tudjuk megtenni, ha benne élünk a kor egyetemes és időszakos problematikájában, látásunk megkísérli átfogni annak egészét, s a magunk sajátos részfelismeréseit korszerű és biztos elméleti tájékozottság birtokában el is tudjuk helyezni ennek az egésznek a rendszerében.

*Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest*

IRODALOM

- Buda Béla, A közvetlen emberi kommunikáció modern elmélete és ennek pedagógiai perspektívái: *Pedagógiai Szemle* 17/10. 925—941 (1967).
- Bühler, Karl: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* (Jena, 1934.)
- Campbell, Brenton, *Linguistic Meaning: Linguistics* 33. 5—23 (1967).
- Cherry, Colin: *On Human Communication. A Review, a Survey, and a Criticism.* (New York, 1961.)
- Fabricsius Ferenc, A jelentés és a „másik ember”: *Kortárs* 11/8. 1273—1282 (1967).
- Fabricsius Ferenc, Anyanyelvi nevelésünk ügyében: *Valóság* 12/2. 65—73 (1969).
- Fabricsius-Kovács Ferenc, Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet: *Magyar Pszichológiai Szemle* 24/3. 331—346 (1967/a).
- Fabricsius-Kovács Ferenc, Megjegyzések egy jelentéstani polémiahoz: *Magyar Nyelv* 63/4. 453—461 (1967/b).
- Fabricsius-Kovács Ferenc: *A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján: Nyelvtudományi Értekezések* 61. (Budapest, 1968.)
- Fabricsius-Kovács Ferenc, Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia: *Nyelv és kommunikáció II.* Szerk. Szecskó Tamás és Szépe György. *A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára.* 4. 41—77. (Budapest, 1969.)
- Gardiner, Sir Alan: *The Theory of Speech and Language.*² (Oxford, 1951.)
- Gleason, H. A.: *An Introduction to Descriptive Linguistics.* Revised Edition (New York, 1961.)
- Gombocz Zoltán: *A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentés.* (Pécs, 1926.)
- Ivić, Milka: *Trends in Linguistics.* (The Hague, 1965.)
- Jakobson, Roman, Results of the Congress: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (The Hague, 1964) 1135—1142.
- Jakobson, Roman, *A nyelvészet a tudomány organizmusában: Valóság* 12/4. 23—33 (1969).
- Jespersen, Otto: *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View.* (Bloomington, 1964.)
- Karácsony Sándor: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* (Budapest, 1938.)
- Kovács, F.—Kontra, Gy., Sign, Meaning, Society: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* (The Hague, 1964) 261—262.
- Laziczius Gyula: *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések: Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből* 26/2. 107—219. (Budapest, 1942.)
- Le Mée, Katharine, *Studies in Communication: Language Today. A Survey of Current Linguistic Thought.* Szerk. Pei, Mario (New York, 1967) 98—127. [Népszerűsítő igénnyel íródott, de jól használható áttekintés.]
- Smith, A. G. (szerk.): *Communication and Culture. Readings in the Codes of Human Interaction.* (New York — Chicago — San Francisco — Toronto — London, 1966.)
- Waterman, John T.: *Perspectives in Linguistics.* (Chicago & London, 1963.)

Analógiák a logikai és a nyelvi formák vizsgálatában

Napjainkban a nyelvészeti irodalomban gyakran hangsúlyozzák a modern logikai eredmények felhasználásának szükségességét. Ugyanilyen általánosan elfogadott igazság, hogy a logika jelenlegi fejlődési szakaszában mind több és több olyan probléma merül fel, amelyeket a logika csakis a modern nyelvészeti vizsgálódásokkal szoros együttműködésben tud megoldani. A logika és a nyelvtudomány egymásra gyakorolt ilyen szoros kölcsönhatása nem újkeletű. Kapcsolatuk — attól az időtől kezdve, hogy a gondolkodásra és a nyelvre vonatkozó vizsgálódások egymástól elhatárolódtak és önálló tudományokká szerveződtek — fejlődésük minden egyes fázisában kimutatható.¹ Rokon egymással e két tudomány struktúrájában, elemző módszerében, fejlődési menetében is. Erről szeretnénk az alábbiakban néhány gondolatot közölni.

1. A logika és a nyelvtudomány fejlődése

1.1. Hagyományos logika—hagyományos grammatika.

A nyelvre vonatkozó vizsgálódások kezdeti szakaszát F. de Saussure a következőkkel jellemzi: „Ez a stúdium, amelyet a görögök vezettek be és főképpen a franciák folytattak, a logikán alapul, híjával van minden tudományos szempontnak és maga a nyelv nem érdekli; kizárólag arra törekszik, hogy a helyes formáknak a helytelen formáktól való megkülönböztetése céljából szabályokat adjon, normatív, a tiszta megfigyeléstől igen távol eső diszciplína ez, amelynek nézőpontja szükségszerűen szűk.”² A helyes formák-

¹ Értékes gondolatokkal találkozhatunk erre vonatkozóan H. Reichenbach: *Elements of Symbolic Logic* (New-York, 1952) c. munkájában. Pl. így ír: „... a tradicionális grammatika a logika primitív fokát tükrözi vissza.” „A grammatika mai szakaszában mesterséges osztályozásaival és meg nem alapozott konstrukcióival a nyelv struktúrájának meg nem értésén alapul. Reméljük, hogy eljön a nap, amikor a szimbolikus logika eredményei egy modernizált grammatika formájában megtalálják az utat az elemi iskolákba.” (255).

² F. de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Budapest, 1967) 17.

nak a helytelen formáktól való elkülönítését megkísérő grammatikák a nyelvet úgy fogták fel, mint önálló, önmagukban meghatározott elemek összegét. A nyelv egy állapotát statikusan, a mozgástól eltekintve vizsgálták.

A maga területén hasonló célkitűzésekkel és módszerrel dolgozott a tradicionális logika³ is. A gondolkodás vizsgálatában a beszédben kifejeződő gondolatokból indult ki. A beszédből elvonatkoztatott logikai formákat vizsgálta. A helyes gondolkodás szabályainak feltárásával irányt kívánt mutatni a gondolkodó embernek. Módszerét tekintve elvonatkoztat a tárgyat képező objektumok (gondolkodás-formák) fejlődésétől, egymással való kapcsolatuktól.

Az ilyen szemléletmód bizonyos típusú logikai vizsgálódásoknál — éppen úgy, mint bizonyos nyelvi sajátosságok feltárásánál — jogos. Így pl. adott következtetési eljárás formai sajátosságainak megállapításához szükséges eltekinteni az e műveletben szereplő gondolatok fejlődésétől, az egyes fogalmakat, ítéleteket mint kész, kialakult gondolatformákat, más gondolatformáktól izolálva kell vizsgálni.

Az ilyen módszerű vizsgálat önmagában még nem metafizikus szemléletmód. Absztrahálni a fejlődéstől, izolálni a jelenséget — szükséges láncszeme a megismerésnek. A tradicionális logika ott és azzal vált metafizikus logikává, amikor *önmagukat* a gondolatformákat tekintette mereveknek, változásra, önmozgásra képtelennek.

A középkor hanyatló szakaszától kezdve a tradicionális logika ilyen torzulást szenvedett és ezzel a logikai kutatások elvesztették életerejüket. Nemcsak, hogy új felfedezések nem születtek, de halottá merevedtek a már elért eredmények is. (Pl. a kategorikus szillogizmus arisztotelészi elmélete, a sztoikus, a korai skolasztikus logika.)

1.2. Történeti szemléletmód a logikában és a nyelvtudományban

A logika történetében a metafizikus, iskolás tradicionális logikára való ellenhatásként jelentkezett a hegeli logika, amely először vetette fel azt, hogy a logikai formákat történeti fejlődésükben, dialektikus mozgásukban kell vizsgálni. Hegel az általa kidolgozott dialektikus logikát szembe állította az előző logikai tanításokkal. Valóban tudományos logikának csak a gondolatformákat mint fejlődésformákat, a gondolkodástörvényeket mint fejlődéstörvényeket elemző logikát ismerte el. Hegel halhatatlan történeti érdeme, hogy a gondolkodásformák fejlődésében való vizsgálatának szükségességét hangsúlyozta. Az általa — idealista filozófiai alapon — felvetett logikai problémák materialista megválaszolása a jelenkori logika tudományának is szerves részét kell hogy alkossa.

A hegeli logika olyan minőségi ugrást jelentett a logikai vizsgálódások történetében, mint amilyen minőségi ugrás volt a XIX. században a nyelv-

³ A „tradicionális logika” elnevezést azokra a logikai tanításokra használom, amelyek nem matematikai módszerrel dolgoznak, a XIX. sz. második fele előtt keletkeztek és problematikájuk nem a dialektikus logika témakörébe tartozik.

tudományban az a felismerés, hogy különböző korszakok egymástól elszigetelt nyelvállapotai, a látszólag egymástól elszigetelt nyelvi tények között történeti alapokon nyugvó összefüggéseket lehet és szükséges kimutatni. Ugyanakkor Hegelnek az a nézete, amely a logikát *csak* ezen fejlődéstörvények tanulmányozására akarja korlátozni, éppen olyan hibás nézet, mint az, amely a nyelvtudományt csak a történeti nyelvészetre kívánja leszűkíteni.

1.3. A modern logika és a modern nyelvészet kutatási módszeréről

A tradicionális logika iskolás, metafizikus változatával való szembe-helyezkedés nem csak a hegeli dialektikus logika kidolgozását eredményezte. A kiút-keresés másik formáját azok a kísérletek képezték, amelyek nem elvetni akarták a tradicionális logika tanításait, hanem egzaktabb kutatási módszerek alkalmazásával akarták továbbfejleszteni.

Először Leibniz vetette fel azt a gondolatot, hogy a logikában alkalmazni kellene olyan jellegű kiszámítási eljárásokat, mint amilyenekkel a matematika dolgozik. Ezzel Leibniz a tradicionális logika pozitív eredményeit magában foglaló, de azt terjedelmében és tudományos egzaktságában messze meghaladó új, modern logikának, a matematikai logikának az elméleti megalapozójává vált. A modern formális logika kidolgozásának megkezdése azonban Leibniz munkássága után még kb. százötven évet váratott magára. Többé-kevésbé kialakult formáját csak a XIX. század végén a XX. század elején éri el, nem sokkal azelőtt, amikor a nyelvtudományban is újra döntő változás áll be; elindul a matematikai módszereket alkalmazó modern grammatika kidolgozása.

A modern formális logikának és a hagyományos logikának közös vonása, hogy a gondolatformákat „statikusan”, fejlődésüktől elvonatkoztatva vizsgálja. Eltér azonban a hagyományos logikától a gondolatok konkrét tartalmától való absztrakció mértékében. A modern formális logika már nemcsak azért tekint el a gondolatok konkrét tartalmától, hogy a logikai viszonyok világosabban kibontakozzanak, hanem magukat a logikai viszonyokat is absztrahálja, formalizálja, szimbólumokkal fejezi ki.⁴ A modern

⁴ Szimbólumokat már Arisztotelész is használt, azért, hogy eltekinthessen a szimbólumokban kifejezett dolgok konkrét minőségétől, sajátosságaitól. Így pl. a kategorikus szillogizmus érvényességének vizsgálatánál Arisztotelész eltekint attól, hogy „A”, „B”, „C” szimbólumok milyen konkrét dolgok szimbólumai. A szimbólumok használatával jobban megmutatkozik, hogy e következtetések a szimbólumok által megjelöltek konkrét tartalmától függetlenül logikailag helyesek.

Pl. Ha minden B—A
és minden C—B
akkor minden C—A

E következtetés logikailag helyes, bármilyen fogalmakat is helyettesítünk „A”, „B”, „C” helyébe.

De Arisztotelész a következtetések érvényességének megállapításánál nemcsak szimbólumokkal operál. Még figyelembe veszi a következtetés premisszáiban kifejeződő viszonyt, ennek sajátosságait. Jelen esetben az osztályok közötti viszony sajátosságainak ismerete szükséges a következtetés zárótételének levonásához. Másképpen kifejezve, felhasználja a következő tartalmi elvet: Ami egy osztály minden tagjáról állítható, az bármely tagjáról állítható.

logikában „a logikai kapcsolatok, amelyek az ítéletek, fogalmak stb. között fennállnak, formulákban fejeződnek ki, amelyek értelmezése mentes azoktól a homályosságoktól, amelyek könnyen keletkezhetnek a szóbeli kifejezéseknél. A logikai következményekhez való eljutás — amely a következtetés műveletével valósul meg — széttagolódik végső elemeire és kiinduló formuláknak, meghatározott szabályok alapján elvégzett formális átalakításaként jelenik meg. Ezen formális szabályok alkalmazásával — amelyek analógok az algebrai számítások szabályaival — a logikai gondolkodás logikai kalkulusban fejeződik ki. Ez a „kiszámolás” lehetőséget teremt olyan problémák sikeres megragadására, amelyekkel szemben elvileg tehetetlen a tisztán tartalmi logikai gondolkodás. Ide tartozik pl. az a probléma, hogy hogyan jellemezhetők azok a kijelentések, amelyek általában az adott előzményekből levezethetők.”⁵

Hasonló eredményekre vezetett a matematikai módszerek alkalmazása a nyelvészetben is. Lehetőség nyílt arra, hogy a nyelvi kifejezések formáit képletekkel ábrázolják. Ebben az esetben a mondatok alkotása és átalakítása tisztán formális szabályok által meghatározott jelekkel végzett műveletsorként jelenik meg. Mindez utat nyit ahhoz, hogy a modern grammatika olyan elméletté alakuljon át, amely adott nyelv *valamennyi lehetséges* érvényes mondatát generálja.

A modern (strukturális) nyelvészet a hagyományos grammatika módjára egy-egy szinkron nyelvállapotot vizsgál és ennyiben a nyelvet „statikusan” vizsgálja, de elveti azt a véleményt, amely szerint a nyelvet elszigetelt elemekre lehet bontani. Felismeri, hogy a nyelv bármely eleme csak a többihez képest határozható meg, hogy a nyelv rendszer.⁶ Ezért a nyelv megértéséhez a nyelvnek mint rendszernek a vizsgálatára van elegendhetlenül szükség.

2. Szélesedett, megváltozott a logika tárgya

A logika matematizálásának első kísérleteire sürgetőleg hatott az, hogy a XIX. sz. végén a matematikában olyan logikai jellegű problémák merültek fel, amelyekre a logika tudományában addig elért ismeretek alapján nem lehetett választ adni. Ezért a matematikusok egy része (G. Peano, A. N. Whitehead, B. Russell, D. Hilbert és mások) a matematika logikai megalapozása céljából logikai problémák vizsgálatával kezdett foglalkozni. Így találkozott egymással egyrészt a logika egzaktabbá tételére vonatkozó — a logikusok részéről felmerült — igény, másrészt a matematika logikai

⁵ D. Hilbert—W. Ackermann: Grundzüge der theoretischen Logik (Berlin, 1949) 1.

⁶ A modern nyelvészet jellemzésénél elsősorban Telegi Zsigmond alábbi tanulmányaira támaszkodom:

A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről: MTA I. o. Közlemények 18. (1961).

Szerkesztői bevezetés: Általános nyelvészeti tanulmányok I. (Budapest, 1963).

A nyelvtudomány meg hasonlításáról: Általános nyelvészeti tanulmányok I. (Budapest, 1963).

problémáinak a matematika számára használható módszerekkel történő feldolgozásának szükséglete.

A matematikában felmerült logikai problémák egyike az a kérdés, hogy hogyan lehet valamely matematikai rendszer ellentmondásmentességét bizonyítani. (Ellentmondásmentesnek nevezzük az olyan rendszert, amelyben nem vezethető le helyes következtetéssel két egymásnak logikailag ellentmondó tétel.) Ennek igazolásához azonban ismerni kellene a logikailag helyes következtetési eljárásokat. Mégpedig nemcsak a megelőzőkben már feltárt következtetési eljárások matematikai szabatoságú elemzésére, hanem az *összes lehetséges* következtetési eljárás ismeretére lenne szükség.⁷ Mindegy ugyanis, hogy egy rendszeren belül ellentmondás olyan következtetési eljárással adódik-e, mely a köznapi gondolkodásban használatos, vagy a logika tankönyveiben szerepel, vagy olyan eljárással, amelyet addig soha senki sem alkalmazott, de logikailag helyes eljárás. Ebből már világos, hogy a modern logika nem maradhat meg a természetes nyelvekben megjelenő emberi gondolkodás formáinak elemzésénél, hanem az összes lehetséges logikai forma és törvény feltárása a feladata, függetlenül attól, hogy ezeket az eljárásokat használták-e, használják-e a gondolkodó emberek. A lehetséges következtetési eljárások között jó néhány olyan van, amelyet az ember nem alkalmaz akkor, amikor kigondol valamit. Azonban mivel ezek is alkalmasak az adott cél elérésére — ismeretek szerzésének logikai eszközei —, ezeket szintén logikai eljárásoknak nevezzük.

A matematikai logikusok egy csoportja fenti tények alapján a matematikai logikára nem is tartja érvényesnek azt a meghatározást, miszerint az a gondolkodás formáinak és törvényeinek tudománya. Pl. Lukaszewicz így ír:

„Ha önök valóban feltételezik, hogy a logika a gondolkodás törvényeinek tudománya, akkor a felé a vélemény felé hajlanak, hogy a formális logika a gondolkodás formáinak tanulmányozása. Azonban nem igaz, hogy a logika a gondolkodástörvényekről szóló tudomány. A logikának nem tárgya annak a tanulmányozása, hogy valójában hogyan gondolkodunk, vagy hogyan kell gondolkodnunk. Az első a pszichológia, a második pedig a mnemotecnika feladata. A logikának nincs több dolga a gondolkodással, mint a matematikának. Önöknek természetesen gondolkodniuk kell, amikor következtetéseket hajtanak végre, vagy felállítanak egy bizonyítást, ugyanúgy, mint ahogy gondolkodniuk kell, amikor valamely matematikai problémát kell megoldaniuk. De a logika törvényeinek az önök gondolatához nincs több köze, mint a matematika törvényeinek.”⁸

J. Lukaszewicznek annyiban van igaza — véleményem szerint —, hogy a matematikai logikai formális rendszerek törvényei — bár logikai törvényeknek nevezzük őket — valójában nem speciálisan gondolkodástörvények. E törvények a valóság bármely területén fennálló összefüggések tudományos megfogalmazásai. De a logika törvényei, ellentétben a fizika, kémia, gazdasági élet stb. törvényeivel, nem a valóság valamely részterüle-

⁷ L. erről részletesebben Kalmár László, A matematikai logikáról: Magyar Tudomány 1956. 7—12. sz.

⁸ J. Lukaszewicz: Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic (Oxford, 1951) 12—13.

tére vonatkoznak, hanem olyan objektív összefüggések feltárásai, amely összefüggések ismeretére éppen a megismerés (így pl. a következtetés) szempontjából van szükség és ezért tartoznak a megismeréssel foglalkozó tudomány, a logika tárgykörébe. Világítsuk meg az elmondottakat egy példával. A matematikai logika egyik fejezetének, a kijelentések logikájának törvénye pl. a következő: $(a \rightarrow b) \rightarrow (\bar{b} \rightarrow \bar{a})$, ez egy objektív viszony formulában való kifejezése. Ha a , b úgy függ össze egymással, hogy a fennállása maga után vonja b fennállását, akkor ha b nem áll fenn, nem áll fenn a sem. De ezen objektív összefüggés ismeretére azért van szükség, hogy a megismerésben kihasználjuk az $a \rightarrow b$ tételből a $\bar{b} \rightarrow \bar{a}$ tételre való következtetés lehetőségét. Másképpen megfogalmazva, a matematikai logika, amikor megállapítja az $(a \rightarrow b) \rightarrow (\bar{b} \rightarrow \bar{a})$ összefüggést, egyben utal az $(a \rightarrow b)$ tételből a $(\bar{b} \rightarrow \bar{a})$ következtetés lehetőségére is.

További kérdés az — és ennek megválaszolására térünk most át —, hogy mennyiben alkalmasak a modern logika különböző rendszerei az emberi gondolkodás formáinak és törvényeinek feltárására? Megkapja-e a modern logika a matematikai módszerek alkalmazásával a tényleges emberi gondolkodás formáinak és törvényeinek ismeretét?

3. Alkalmasak-e az absztrakt logikai és nyelvi rendszerek a gondolkodásformák és a nyelvi formák vizsgálatára?

Induljunk ki példaként a modern logika egyik fejezetéből, a kijelentéskalkulusból. A kijelentéskalkulus rendszere mindazoknak az érvényes következtetéseknek, amelyek az összetett⁹ ítéletek ún. durva szerkezetén alapulnak. Ahhoz, hogy a modern logika ezeknek a következtetéseknek az összességét elemezni tudja, hogy ezeket rendszerbe tudja foglalni, ismernie kell az összetett ítéletek összes lehetséges fajtáit. (Tekintet nélkül arra, hogy használja-e az ember az adott ítéletfajtát vagy sem.) E feladat megoldásához a modern logika a matematikát hívja segítségül. Matematikai számmal kiszámítja, hány különböző igazságmegoszlású ítélet hozható létre $1, 2, \dots, n$ számú ítéletből úgy, hogy az újonnan létrehozott ítélet igazsága kizárólag az őt alkotó ítéletek igazságának a függvénye legyen. Az így kapott eredményből kiindulva — további tisztán formális operációkkal — megkapja az ítéletek durva szerkezetén alapuló következtetések rendszerét.

A kijelentéslogika az emberi gondolkodás ítéleteinek csak egyoldalú megragadását nyújtja.¹⁰ Legszemléletesebb példa erre a materiális impliká-

⁹ Összetett ítéletnek nevezzük az olyan ítéletet, amely még további ítéletalkotórészekre bontható, és ahol az ítélet igazságértéke kizárólag az őt alkotó ítéletek igazságának függvénye.

¹⁰ A modern logikai munkák egy jelentős része nem használja az „ítélet” elnevezést, ezzel is érzékeltetve azt, hogy tárgyát nem az emberi ítéletek vizsgálata a maga egészében képezi. A magyar nyelvű logikai irodalomban azonban szokás ma is az „ítélet” terminológia használata. Megmaradunk e szokásnál (bár használjuk a „kijelentés” terminust is), mert ez alkalmas annak aláhúzására, hogy a matematikai logika tárgya — ha absztrakciókon keresztül is — nem csak matematikai diszciplína, hanem a logikus gondolkodás vizsgálata.

ció. A materiális implikáció ($p \rightarrow q$) két kijelentésnek, p -nek és q -nak, olyan kapcsolata, amely csak akkor téves, ha p (az előtag) igaz és q (az utótag) téves. A materiális implikáció elvont formában bizonyos oldaláról visszatükrözi a „ha—akkor” nyelvi formájú kijelentések gondolati tartalmát. De a „ha—akkor” nyelvi forma gondolati tartalma több, mint amit a materiális implikáció belőle megragad. Pl. a „Ha Károly kitűnő eredménnyel vizsgázik, akkor Károly kitüntetést kap” kijelentés állítja, hogy nem lehet olyan eset, hogy Károly kitűnően vizsgázik és nem kap kitüntetést, állítja továbbá azt is, hogy ok- és okozati kapcsolat áll fenn a kitűnő eredményre vizsgázás (ok) és az ajándék elnyerése (okozat) között, vagy azt, hogy az ajándék elnyerése a „kitűnő eredménnyel vizsgázás” feltételéhez van kötve. Itt tehát tartalmi összefüggéseket állapítunk meg (ok—okozati kapcsolat, feltételezettség).

A gondolkodó ember rendszerint csak olyan „ha — akkor” kapcsolatokat alkot, ahol az előtag és az utótag között tartalmi összefüggés áll fenn. Viszont a materiális implikáció nem képes megkülönböztetni azt a mélyebb összefüggést, ami pl. a „Ha 206121 osztható hárommal akkor a 2, 0, 6, 1, 2, 1, számjegyek összege osztható hárommal” kijelentést alkotó ítéletek között fennáll, attól az összefüggéstől, ami pl. a „Ha 206121 osztható hárommal, akkor az Angara folyó a Bajkál tóból ered” kijelentés alkotó részei között áll fenn. A materiális implikáció tehát csak ítéletek bizonyos vonatkozásának megragadására alkalmas. Hasonló a helyzet a kijelentéslogikai diszjunkció, konjunkció stb. esetében is.

A kijelentéslogika kiterjeszti az emberi gondolkodásban előforduló ítéletek körét olyan esetekre is, amelyekről nem szoktunk ítéleteket alkotni. Így pl. igen kevés a valószínűsége annak, hogy valamikor a megismerés gyakorlati szükségletéből következőleg a „kétszer kettő egyenlő öttel, vagy New York nagy város” ítélet megalkotására szükség lenne. Még kevésbé valószínű, hogy ha valaki a „Kétszer kettő egyenlő öttel vagy New York nagy város” ítéletet állítaná, azt értelmes ítéletnek tartanánk. De egyáltalán nem lehet bizonyítani elvi lehetetlenségét annak, hogy valaha egy ilyen ítélet megalkotása szükséges legyen. Nem lehet szabályt felállítani arra vonatkozóan, mely tények kapcsolatbahozására lehet valaha is szükség, mely tényekére nem. Ezért a modern formális logikának, mely minden eshetőséggel számolni akar, úgy kell a logikai formák elméletét kidolgoznia, hogy ne maradjon meg a jelenlegi emberi gondolkodásban előforduló összefüggések szűk keretei között, hanem általánosítsa ezeket, kiterjessze minden lehetséges esetre. Ez a kiterjesztés egyben azt is jelenti, hogy a modern kijelentéslogika, de éppen így a modern logika egésze, nem adja meg közvetlenül az emberi gondolkodás formáinak és törvényeinek leírását. Absztrakt modelljét adja a tényleges emberi gondolkodásnak, amely modellt fel lehet használni a tényleges emberi gondolkodás egyik vagy másik oldalának leírására.

3.1. F. Engels a tudományos absztrakciókról

A modern formális logikának az emberi gondolkodás gyakorlati folyamatahoz való viszonya nem különbözik más tudományos rendszereknek a maguk empirikus tárgyához való viszonyától. Ugyanis a többi tudományok is absztrakt kifejezői a maguk objektumainak. F. Engels a politikai gazdaságtan kategóriáival kapcsolatban állapítja ezt meg, de más tudományos területekről is példákat hoz fel annak bizonyítására, hogy a közvetlen egybeesés hiánya (tudományos kifejezés és valóságbeli megnyilvánulás között) nem jelenti azt, mintha e tudományok fiktívek lennének, nem a valóságot tükröznék. Engels a következőket írja: „Megfelelt-e valaha a feudáliszmus saját fogalmának? Miután a nyugati frankok birodalmában megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették s Angliában és Dél-Olaszországban a francia-normannok még jobban kialakították — legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi pütkösi királyságban, amely az Assises de Jerusalem-ben a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt-e ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg és ott is nagyrészt csak — papíron? Vagy a természettudományban uralkodó fogalmak fikciók, mert korántsem mindig vágnak egybe a valósággal? Attól a pillanattól kezdve, hogy a fejlődést elfogadjuk, a szerves létre vonatkozó valamennyi fogalmunk csak megközelítően felel meg a valóságnak.”¹¹ A különböző tudományok területéről felhalmozott példák tanulságainak elméleti megalapozását a következő sorokban találjuk meg. „... e kettő, egy dologfogalma és valósága, úgy futnak egymás mellett, mint két aszimptotikus vonal, egymáshoz folyton közeledve és soha nem találkozá. A kettőnek ez a különbsége éppen az a különbség, amelynek következtében a fogalom nem egyszerűen, nem közvetlenül maga a valóság és a valóság nem közvetlenül a saját fogalma. Az, hogy valamely fogalomnak megvan a fogalom lényeges tulajdonsága, hogy tehát nem közvetlenül, nem első pillantásra fedi a valóságot, amelyből előbb el kellett vonatkoztatni — még nem ok arra, hogy pusztán fikció legyen, ha csak nem nyilvánítja Ön a gondolkodás minden eredményét fikciónak azon az alapon, hogy a valóság azoknak csak nagy kerülővel és akkor is csupán aszimptotikus megközelítéssel felel meg.”¹²

Az amit Engels a fogalom, a gondolkodás (és így speciálisan a tudományos gondolkodás) és a lét közvetett megfeleléséről ír, természetesen vonatkozik a gondolkodás és a gondolkodásról végbemenő gondolkodás viszonylatára is. Ebben az esetben is az objektumot (jelen esetben a gondolkodást) gondolatokban megragadni az objektummal csak viszonylagosan egybeesően vagyunk képesek. A különböző logikai rendszerek a tényleges gondolkodás bizonyos oldalának viszonylag hű megközelítései, amelyek tendenciájukban, egységükben képesek a valóságos gondolati folyamatok mind teljesebb visszatükrözésére.

¹¹ Engels levele K. Schmidthez 1895. márc. 12. Marx — Engels Vál. levelek (Budapest, 1950) 563. old.

¹² Uo. 561. old.

A modern logika és a tényleges emberi gondolkodás viszonya analóg a matematikai módszereket felhasználó modern nyelvészet és a természetes nyelvek viszonyával. Igaz, hogy a matematikai módszereket alkalmazó egyes nyelvi modellek a nyelv teljességét nem tudják leírni. De hiba azt hinni, hogy ez a matematikai módszerek alkalmazásából következő sajátos korlát.¹³ Egyszerűen arról van szó, hogy nincs és nem is létezik olyan tudományos módszer, olyan tudományos rendszer, amely mindenoldalúan, teljességében képes lenne saját tárgyának megragadására. A nyelv, a gondolkodás és bármely más a tudományok tárgyát képező objektum mindenoldalú megragadása csak az egymásra épülő tudományos rendszerek, az egymás eredményeit kölcsönösen felhasználó tudományok végtelen sokaságával érhető el.

4. Szintaktikai és szemantikai vizsgálatokra egyaránt szükség van!

Mivel a különböző logikai rendszerek felfoghatók úgy, mint az emberi gondolkodás meghatározott modelljei, ezért ebben a vonatkozásban a matematikai logika tárgyát úgy is meghatározhatjuk, mint ami az emberi gondolkodás modellálásával foglalkozik. (Megint csak hasonlóan ahhoz, ahogy a matematikai nyelvészet is meghatározható nyelvi modellek készítésével foglalkozó tudományként.)¹⁴ A modern logika fejlődésének meghatározott időszakában valóban e rendszerek kidolgozása egyedül képezte a modern logika gerincét. Sőt a logikusok között széles körben elterjedt az a nézet, mely szerint ezzel ki is merül a logika egészének feladata. E nézettel szerves egységben jelentkezik az a filozófiai felfogás, amely szerint a logikai rendszereket (és a nyelvi rendszereket is!) önkényesen lehet konstruálni, ad libitum elfogadva bizonyos előfeltevéseket, szabályokat éppúgy, mint egy játék kigondolása esetén. E nézetek alapja annyi, hogy a logikai rendszerek kidolgozásánál, belső törvényeinek tanulmányozásánál nem szükséges figyelembe venni azt, hogy a természetes nyelvekben kifejeződő emberi gondolkodás milyen sajátosságainak modelljével foglalkozunk. Így létrehozhatók olyan logikai rendszerek is (logikai-szintaktikai rendszerek), amelyek nem interpretált rendszerek, amelyekről még nem tudjuk, milyen sajátosságok modelljei.

Azonban súlyos hiba szem elől téveszteni, hogy a logikai rendszerek (kalkulusok) kiépítése *csak eszköz* még magán a logika tudományán belül is.

¹³ Ilyen véleménnyel találkoztunk Lotz János alábbi megállapításaiban:

„A nyelv egyedi valóság a világmindenségben, több ilyen „dolog” nincs. Tehát a nyelvtudomány is eltér minden más tudománytól. Ezért illúzió azt hinni, hogy egyszerűbb tárgyú tudományok, mint a fizika vagy matematika, módszereikkel a nyelv teljes leírásának prototípusát adhatnák. A való helyzet az, hogy a matematikai, logikai stb. modellek parazitikus struktúrák a köznyelven élőködvé, a nyelv teljességét nem tudják leírni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bizonyos technikai fogásokat, leírási módszereket nem lehetne tanulni a matematikai logikától.”

Lotz János, Egy nyelvtani modell: Magyar Nyelv 407. (1967).

¹⁴ L. erről Papp Ferenc, Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje: Általános nyelvészeti tanulmányok II. (Budapest, 1964) 75–88.

Csak tükör, amelyet azért hoznak létre, hogy felfogjuk vele a tükrözendő „tárgy”-nak a logikus gondolkodás formáinak és törvényeinek sajátosságait. A tükör bizonyos vonatkozásban élhet önálló életet. Lehet és kell tanulmányozni sajátosságait, de elveszti minden értelmét, ha elszakad a tükrözendő objektumtól, ha tanulmányozása öncéllá válik. Ilyen elszakadási veszély jelei mutathatók ki azokban a formalista, neopozitvista elképzelésekben, amelyek lényegében logikai-szintaktikai elemzésekre akarják szűkíteni a logikai vizsgálódások körét. E nézetekkel szemben a valóságos helyzet az, hogy a logikán belül is egyre fokozódó jelentősége van a logikai rendszerek és a valóság viszonyára vonatkozó logikai-szemantikai elemzéseknek. Egyre több olyan logikai munka jelenik meg, amely a megismerés módszerével, a tudományok alapkategóriáival foglalkozik. Kibontakozóban van az a modern logikai kutatásokba szervesen beilleszkedő új terület, amely a tudományos megismerést, ennek fejlődési sajátosságait vizsgálja. Mindezen tények következtében ma már világos, hogy a logika tárgyának megragadása csakis a logikai szintaxis és a logikai szemantikai vizsgálatok együttes fejlesztésével valósulhat meg.

Hasonló eredményre jutottak a legutóbbi időkben a nyelvészetben is. Határozott fejlődést jelentett annak felismerése, hogy szükség van a tartalomtól izolált nyelvi formák önálló vizsgálatára, és a nyelvtudomány fejlődésének egy további lépése annak a belátása, hogy a szintaktikai elemzések a szemantikai vizsgálatoktól nem kényszerűen határolódnak el. Csak szintaktikai elemzéssel nem oldható meg a nyelv minden problémája és másrésről a szintaktikai elemzések tanulságait hasznosítani kell a szemantikai jellegű problémák megoldásánál.

*

Magyar logikusok és nyelvészek — kevés kivételtől eltekintve — nem eléggé ismerjük egymás tudományterületét, kutatási elveit és módszereit és az ezekkel kapcsolatban kialakult vitákat. Ha az a néhány kiragadott analógia, amelyet a nyelvtudomány és a logika metodológiai problémái között vontunk, alkalmas arra, hogy felkeltse az érdeklődést egymás munkájának alaposabb megismerésére, célunkat elértük. A logikai szakember tanuljon a nyelvész útkereséséből és megfordítva. A nyelvész ne lépjen — vagy legalábbis óvatosabban lépjen — olyan útra, amely a logikában tévútnak mutatkozott. A nyelvtudományban járhatatlannak bizonyult út göröngyeit és buktatóit ne mássza meg feleslegesen a logikai szakember. A szorosabb együttműködés az utóbbi időkben mind a két tudományban elért rohamos fejlődést még csak jobban fokozhatja.

*ELTE Filozófia Tanszék
Budapest*

Afázia-kutatás és nyelvelmélet

—Történeti áttekintés és munkabeszámoló—

Ez a dolgozat eredetileg az afázia és egyéb beszédzavarok kutatására alakult J. Dubois—H. Hécaen-féle párizsi munkacsoport kritikai bemutatása céljából készült. Munka közben egyre világosabbá vált azonban, hogy mind a műfaj, mind a terjedelem tekintetében indokolt átlépni az ismertetés szokásos határait.

Elsősorban azért, mert az afáziára vonatkozóan még ismeretterjesztő szintű irodalom is alig van a magyar nyelvtudományban,¹ másodsorban pedig azért, mert az utóbbi két év során egy tanítványom technikai közreműködésére támaszkodva kísérletet tettem magyar anyanyelvű afáziások nyelvészeti vizsgálatára, s ennek a kísérletnek a tanulságai eléggé fontosaknak látszanak ahhoz, hogy tömören megemlékezzünk róluk.

Bár dolgozatom bibliográfiai alapját — nem érdemtelenül — nagyrészt a Dubois—Hécaen iskolához tartozó munkák alkotják, a fenti megfontolások következtében ennek az irányzatnak az ismertetése a továbbiak során részben általánosabb, részben pedig — magyar vonatkozásukból kifolyólag — speciálisabb kérdések mögött háttérbe szorul.

I. A neurolingvisztika: definíciók és általános problémák

A beszédzavarok vizsgálatával foglalkozó alkalmazott nyelvészeti tudományágat újkeletű, de gyorsan terjedő — s tudtommal Franciaországban keletkezett — terminussal neurolingvisztikának hívják („neurolinguistique”). Ezt a diszciplínát J. Dubois a következő szavakkal definiálja:² „La neurolinguistique est l'étude des corrélations existant entre la typologie anato-

¹ L. mégis legutóbb Fodor I.: Mire jó a nyelvtudomány? (Budapest, 1968) 189—195. A nyelvpatológia kérdéseinek általánosabb áttekintését adja Vértess O. András, A beszédhibákról: Nyelvőr füzetek 5. (Budapest, 1956).

² J. Dubois, La neurolinguistique: Langages 5.6 (mars 1967). A Langages c. folyóirat idézett száma egyébként Pathologie du langage összefoglaló címmel teljes egészében neurolingvisztikai vonatkozású cikkeket közöl.

mo-clinique et la typologie linguistique des aphasies. Le postulat fondamental est que cette corrélation est significative pour l'analyse du fonctionnement du langage et des ses significations."

J. Dubois orvos-munkatársa, H. Hécaen a „neurolinguistique” terminust valamivel tágabb értelemben használja: szerinte a neurolingvisztika a neuropszichológia része, a neuropszichológia pedig „(est) la discipline qui traite des fonctions psychologiques supérieures dans leurs relations avec les structures cérébrales”.³ Ennek a felfogásnak az értelmében tehát a neurolingvisztika érdeklődési területe nem korlátozódik az afáziára, hanem kiterjed a beszédfunkció és az agyi struktúrák közötti korrelációkra általában.

Még ha el is fogadjuk ezt a tágabb és éppen ezért nagyobb kutatási perspektívákat felvillantó meghatározást, természetesnek kell tartanunk, hogy a nyelv és a beszéd központi idegrendszeri meghatározottságának vizsgálatában az afázia problémája hosszú ideje központi helyet foglal el. Ez nem csak abból az általános módszertani tapasztalatból adódik, hogy a torzult vagy leépült funkciók tanulmányozása az egészséges funkciók megismerése szempontjából is mindig tanulságos, sőt nemegyszer a normális funkció megértésének fő útja: az afázia iránti érdeklődés, amely az utóbbi harminc évben a nemzetközi nyelvtudományban egyre élénkebb, főként abból folyik, hogy az afáziának az elméleti nyelvtudomány szempontjából kiemelkedően érdekes sajátosságai vannak. Itt elsősorban a következő sajátosságokra gondolunk:

1. Az afázia a beszédnek és/vagy a beszédmegértésnek olyan zavara, amely már kialakult, normális beszédfunkció leépüléseként, dezorganizációjaként jelentkezik (tehát nem azonos a késedelmes vagy elmaradt gyermekkori beszédfejlődéssel),⁴ és az agy lokalizált (jobbkezeseknél a bal félteke bizonyos területeit károsító) sérülésével függ össze (tehát nem a hangképző vagy hallószervek megbetegedésének tünete).

2. Bár az afázia lehet elmebetegségek kísérő jelensége, illetve elmebetegségek során is jelentkezhetnek az afáziára emlékeztető beszédzavarok, az afáziás nem elmebeteg;⁵ ha általános állapota vagy egyéb betegségei ezt

³ H. Hécaen, La neuropsychologie, son objet, ses méthodes: Journal de Psychologie Normale et Pathologique 63. 129 és 142 (1966).

⁴ Van természetesen gyermekkori afázia is, de az is szerzett, másodlagos zavar, külső oknak tulajdonítható visszaesés a gyermek már elért beszédfejlődési fokához képest. L. erről általánosságban Th. Alajouanine: L'aphasie et le langage pathologique (Paris, 1968) 159—162. Hadd jegyezzük meg itt, hogy az afázia ismertető jegyeinek felsorolásánál az afázia közkeletű orvosi definícióját követem (l. pl. H. Hécaen—R. Angelergues: Pathologie du langage. Paris, 1965. 6—7). Az idevágó terminológiai problémákat legutóbb áttekintette M. Critchley, Aphasiological Nomenclature and Definitions: Cortex 3. 3—25 (1967).

⁵ Ezt már csak azért is érdemes hangsúlyozni, mert Fodor megfogalmazása (l. az 1. jegyzetben idézett helyet) esetleg félreértésekre adhat alkalmat ebben a tekintetben.

nem akadályozzák, az afáziás lehet világos tudatú, környezetéhez adaptálódni tudó, normális affektivitású ember, aki — ha nem is teljesen zavaraltanul — gondolkodásra, intellektuális teljesítményekre is képes.

3. Nyelvi megjelenési formáiban az afázia rendkívül változatos; két tradicionális főtípusán belül (motoros, ill. szenzoros, más terminológiával expresszív, ill. receptív)⁶ számos változat, s a két főtípus között több átmeneti vagy kevert forma ismeretes. Ebből következik egyébként, hogy az afáziák osztályozása iskolánként, sőt szerzőnként más és más, s az osztályozás kérdése ma is vitatott, mégpedig az egységes terminológia kialakításának közeli reménye nélkül. Mind expresszív, mind ún. receptív formáiban a nyelv legkülönbözőbb szintjein jelentkezhetik a zavar, egyszerre vagy külön-külön: a hangok képzésében, illetve — rendszerint a szenzoros zavarok esetén — önmagukban jól képzett hangok kellő kiválasztásában; a nyelvtani elemek használatában és mondatok szerkesztésében, illetve nyelvtanilag jól szerkesztett mondatokon belül a megfelelő szavak kiválasztásában; jelentkezhetik a zavar szemantikai és alaki torzulásokban, bizonyos szavak vagy szókategóriák „elfelejtésében”, a folyamatos beszéd nehézkes lassúságában vagy ellenkezőleg gátlástalan, parttalan logorrheában és így tovább. Mindezek a zavarok a legkülönbözőbb fokozatokban mutatkozhatnak, a normális kommunikációt gyakorlatilag nem befolyásoló, csak szakember számára észrevehető enyhe torzulásoktól a nyelvi kommunikációt lehetetlenné tevő teljes szétesettséig, és súlyosságuk természetesen változik a betegség lefolyása során.⁷ A zavarok egyébként ismét csak különböző módon és mértékben társulhatnak az írás és olvasás zava-raival. A leggyakoribb és egymástól legvilágosabban eltérő zavar-típusok anatómiai-klinikai alapja nagyjából meghatározható, bár ennek a lokalizációnak az értelmezése erősen vitatott.⁸

⁶ Mint a későbbiekben még látni fogjuk, ezek a kifejezések bizonyos fokig félrevezetők. A szenzoros, más terminológiával receptív afáziás éppúgy küzd kifejezésbeli, az expresszív terén jelentkező zavarokkal, mint a motoros-expresszív beteg, csupán ezek a zavarok más jellegűek és nagyrészt levezethetők az ún. szenzoros afáziás megértési, „dekódolási” nehézségeiből.

⁷ Ha a beteg általános állapota vagy magas kora ezt nem gátolja, az afáziás állapotok — különösen sikeres sebészi beavatkozás után — rendszerint spontánul is javulnak, s irányított terápiás beszédtréning a javulást gyorsítja, l. erről L. A. Vignolo, *Evolution of Aphasia and Language Rehabilitation: Cortex* 1. 344–367 (1964–1965). Hangsúlyozni kell egyébként a nyelvészeti afaziológiának egy olyan korlátozottságát, amely az afáziát előidéző okokkal függ össze és így nemigen léphető át: általában nem lehetséges az afáziás állapot kialakulásának nyelvészeti vizsgálata. Az esetek egy részében az afáziás beteg ugyanis már kialakult afáziás tünetesoporttal kerül vizsgálatra (balesetből vagy külső erőszakból eredő agyi sérülés; vasculáris infarktus előidézte lágyulás); az agydaganatos betegeknek az afázia kialakulása fokozatos ugyan, itt azonban a diagnózist rendszerint sürgős műtéti beavatkozás követi, ami a nyelvészeti vizsgálatot ebben a fázisban kizárja. Így a nyelvészeti afaziológiai vizsgálatok nyomán követni szinte kizárólag olyan betegeket tudnak, akiknek állapota fokozatosan javul.

⁸ L. erről újabban A. R. Luria, *Neuropsychology in the Local Diagnosis of Brain Damage: Cortex* 1. 3–18 (1964–1965) és H. Hécaen—R. Angelergues, *Localization of Symptoms in Aphasia: Disorders of Language*, Ciba Foundation Symposium (London, 1964) 223–256.

Az afáziás megbetegedések itt felsorolt jellegzetességeiből belátható, miért és milyen problémacsoportok vonatkozásában van a nyelvészeti afaziológiának elméleti és — valószínűleg — gyakorlati jelentősége.⁹

A nyelv lényegére, egyéb emberi-társadalmi jelenségek közötti helyére vonatkozó általános elmélet, az ún. nyelvfilozófia szempontjából elsősorban az a körülmény figyelemre méltó, hogy az afáziás betegek tanulmányozása módját ad a beszédfunkció és az egyéb magasrendű emberi pszichés tevékenységek közötti kapcsolatok bizonyos fokig kísérleti jellegű vizsgálatára, a nyelv és az intellektus, a beszéd és a gondolkodási folyamat közötti kölcsönös meghatározottság részletekbe menő megfigyelésére. Ez annak köszönhető, hogy bizonyos igen súlyos eseteket, valamint az agy nagy részére kiterjedő diffúz károsodások eseteit kivéve, az afáziás leépülés — mint utaltunk rá — nem jár a tudat elhomályosulásával, a betegnek megmarad az igénye a kommunikációra, sőt a kommunikáció akadályainak leküzdésére gyakran igen nagy szívóssággal törekszik; ennek következtében az afáziással nemcsak nyelvi állapotának rögzítésére szolgáló tesztek végezhetők el, hanem nyelvi és nem nyelvi közvetítésű intelligencia- és pszichológiai tesztek egész sora. Az afaziológia tehát a beszédfunkció alapjául szolgáló központi idegrendszeri struktúrák meghatározásán kívül oda is elvezethet, hogy a beszéd és az egyéb magasrendű pszichés funkciók közötti kapcsolatrendszer, kölcsönös meghatározottságaik hálózatát a maga tényleges bonyolultságában, az anatómiai-fiziológiai aspektust is figyelembe véve tudjuk megrajzolni.

Mindennek az elméleti fontossága nyilvánvaló: a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolat kérdését — amely a nyelvfilozófia egyik középponti kérdése — általában logikai és ismeretelméleti oldalról szokták megragadni; előfordulnak az ilyen témakörnek szentelt kötetekben jelentéstani cikkek is, valamint az emberi specifikumok kialakulását tárgyaló általános antropológiai tanulmányok; újabban öröndetesen tért hódít a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatok szociológiai és kommunikációelméleti tárgyalása — s mindezek a megközelítések természetesen önmagukban jogosak; mindaddig azonban a leggyakrabban figyelmen kívül maradt a problémakomplexum tárgyalásánál az a tény, hogy a gondolkodás többek között, de közvetlen lefolyását tekintve elsősorban a központi idegrendszer legmagasabbrendű funkciója, bonyolult pszicho-fiziológiai folyamat, amelyet materiális bázisának, az agykéregnek az állapota jelentős mértékben determinál, s amelynek a nyelvvel való kapcsolatait elsődlegesen a központi idegrendszer struktúrája és működési módja teszi lehetővé és határozza meg. Így tehát a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatok vizsgálatának a szociológiai, antropológiai, logikai-ismeretelméleti megközelítés mellett ezekkel a diszciplínákkal szorosan együttműködve, a neurolingvisztikai megközelítés egyik fontos — és olyan okokból, amelyeket később még említeni fogunk, mindaddig elhanyagolt — módszere.

⁹ Az afázia-kutatás nyelvtudományi jelentőségét újabban — J. Dubois-nak a 2. jegyzetben idézett és később idézendő munkáin kívül — két dolgozat tekinti át: D. Cohen—M. Gauthier, *Aspects linguistiques de l'aphasie*: *L'Homme* 5, n° 2. 5—31 (1965) és В. В. Иванов, *Лингвистика и исследование афазии: Структурно-типологические исследования* (Москва, 1962) 70—95.

Közvetlenebbül hasznosíthatók a nyelvészeti afaziológia eredményei az egyes nyelvek leírása és szerkezetük megértése céljából. Ez a lehetőség azon alapul, hogy az afáziás nyelvállapot, mint láttuk, kifejezett, normális nyelvállapot leépülése. Ennek következtében módszertanilag is jogosult az afáziás nyelvállapot saját „nyelvtanát” az adott nyelv „normális” nyelv-tanával összevetni és így megállapítani, hogy a leépülés a nyelvi rendszer milyen szintjeit és elemeit érintette. Bár a leépülés jellege típusonként, sőt egyedi esetenként változhat, tanulmányozása — mint egyes példákkal kapcsolatban az alábbiak során látni fogjuk — nem csupán a beszéd mechanizmusának megértését segíti elő, hanem időnként igen jól világítja meg a nyelv szerkezetének belső hierarchiáját, elemeinek kölcsönös feltételezett-ségét.

Az afázia nyelvészeti szempontú vizsgálatában egyébként nem csak a nyelvészet érdekelt. Egy-két kivételtől eltekintve az afázia legkiválóbb orvos-szakértői is meglehetősen egyszerűsítve, elavult és inadekvát nyelvészeti fogalomrendszer felhasználásával írják le betegeik nyelvállapotát, amennyiben egyáltalán időt szentelnek e nyelvállapot leírására; az afáziások nyelvi megnyilvánulásainak szövegszerű közlése gyakran a legelemibb filológiai követelményeknek sem felel meg, fonetikai szempontból meg éppen használhatatlan. Feltehető, hogy mind a diagnosztika, mind a megfelelően irányított terapeutikus gyakorlatok megszerkesztése terén az orvostudomány is hasznát látná annak, ha kellő hitelességgel felvett és közölt afáziás nyelvi teszt-anyag és spontán szövegek alapján¹⁰ az afáziás esetek hosszú soráról pontos nyelvészeti analízisek készülnének és így a nyelvi szimptóma-rendszerek az anatómiai-klinikai képpel való összevetés után volnának osztályozhatók és értékelhetők.

II. A nyelvészeti afázia-kutatás történetéhez

Az afázia-kutatás történetének orvosi vonatkozásait itt még vázlatosan sem tekinthetjük át, hely és hozzáértés hiányában.¹¹ A modern értelemben vett afázia-kutatás megalapítása óta nagyjából egy évszázad telt el: a francia Paul Broca 1861-ben kötötte a később motoros afáziának nevezett tünetcsoportot a bal oldali (tehát a jobbkezeseknél az ún. domináns féltekén elhelyezkedő) frontális lebeny egy meghatározott területéhez, s nem sokkal később írta le Wernicke (1874) Németországban a bal temporális lebenynek azt a zónáját, amelyhez a ma szenzorosnak vagy receptívnek tekintett

¹⁰ Az afáziás szövegek közlésének eddig legjobb példája: A. S. C. Ross—P. R. F. Clarke—N. L. Haddock, *Edition of Text from a Dysphasic Patient: Disorders of Language*, Ciba Foundation Symposium (London, 1964) 289—316.

¹¹ Igen részletes történeti áttekintést ad H. Hécaen—R. Angelergues: *Pathologie du langage* (Paris, 1965) 25—63. A Milanóban szerkesztett *Cortex* c. folyóirat rendszeresen közöl tanulmányokat az afázia-kutatás történetéről. A magam részéről ebben az áttekintésben az afázia orvosi klinikai kérdéseit természetesen nem érintem, csupán az afázia pathofiziológiájának legáltalánosabb, a nyelvtudományi megközelítés szempontjából is fontosabb tételeit.

afázia-típust kapcsolta. Bár a beszédfunkciónak a Broca- és Wernicke-féle centrumokra, illetve az ezeket összekötő másodlagos területekre való lokalizációja alapján ma is elfogadott, a lokalizáció finomítása, rugalmas értelmezése, a beszédfunkció és a központi idegrendszer egyéb területei és funkciói közötti kapcsolatok kidolgozása terén a klinikai orvostudomány azóta óriási utat tett meg,¹² s előbb Franciaországban, Németországban és Angliában, majd — különösen az utóbbi három évtized során — a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban specializált intézményekre támaszkodó, jelentős iskolák alakultak ki.

Bár egyes, a nyelvészet iránt érdeklődő és nyelvtudományi műveltséggel rendelkező orvosok és pszichológusok elő-elővették az afázia-kutatás és a nyelvtudomány közötti kapcsolatok kérdését, szorosan vett nyelvtudományi oldalról évtizedeken át nem mutatkozott különösebb érdeklődés az afázia jelensége iránt. Ennek az érdeklődéshiánynak megvoltak a maga tudománytörténeti okai; századunk első évtizedeig a történeti-összehasonlító szemlélet szinte kizárólagos uralma eleve kedvezőtlen légkört teremtett a nyelvészetben az ilyen jellegű irányzatok kialakulása számára, a strukturalizmus első évtizedeiben pedig több tényező is akadályozta, hogy a nyelvészek figyelme neurolingvisztikai jellegű problémák felé forduljon: még ha el is tekintünk az amerikai iskola hosszú ideig tartó szemantika- és pszichológia-ellenességétől, nyilvánvaló, hogy az új irányzatok képviselőinek a maguk leíró módszereit mindenekelőtt az ép nyelvállapotok leírása során kellett kidolgozni és kipróbálni. Tulajdonképpen várható lett volna, hogy az afázia-kutatás és általában a neurolingvisztika problematikája először éppen a marxista filozófiai alapon álló nyelvészeknél kerüljön erőteljesen előtérbe, hiszen a marxista antropológia, társadalomfilozófia és ismeretelmélet alaptételeiből kifolyólag a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolat kérdése náluk szükségszerűen középpontivá lett, márpedig az afázia-kutatás tényanyagának fontossága ebből a szempontból eléggé kézenfekvő. Ilyen jellegű újító törekvéseket azonban a marxista időszak tudománypolitikai légköre nyilván eleve lehetetlenné tett,¹³ a Sztálin-cikkek utáni években pedig a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolat kérdése elintézhetőnek látszott a marxizmus klasszikusai és Sztálin néhány kijelentésének, esetleg még Pavlov egy-egy közkeletűvé egyszerűsített tételének idézésével és filozófiai hangvételű kommentálásával.

Bár nem ő volt az első jelentős nyelvész, aki az afázia jelenségének nyelvtudományi fontosságát hangsúlyozta,¹⁴ R. Jakobson volt az első, aki az

¹² A merev, mechanisztikus XIX. századi lokalizációs nézetektől a mai álláspontig vezető utat jól világítja meg A. R. Lurija-nak a 8. jegyzetben idézett cikke; az egész problematikára vonatkozóan l. még W. Penfield—L. Roberts: *Langage et mécanismes cérébraux* (Paris, 1963). (1959-ben angol nyelven megjelent mű francia fordítása.)

¹³ Ennek ellenére L. V. Scserba már ezekben az években foglalkozott a nyelvészeti afázia-kutatás gondolatával, l. V. V. Ivanov megjegyzését (9. jegyzetben idézett cikk, 70).

¹⁴ Utalhatunk itt Saussure-re (Bevezetés az általános nyelvészetbe [Budapest, 1967] 28) és N. Trubeckoj-ra (La phonologie actuelle: *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 30. 241 [1933]).

afázia nyelvtudományi vonatkozásainak teljes művet szentelt¹⁵ és ezzel döntő lépést tett a nyelvtudományi afázia-kutatás kibontakoztatásának irányában. Ebben a munkában állította fel Jakobson azt a tételt, amely szerint a fonológiai rendszer leépülése az afáziában tulajdonképpen a rendszer gyermekkori kiépülésének fordítottja, tükröképe: mint ahogyan a gyermekkorban a bonyolultabb artikulációs jegyekre épülő fonológiai oppozíciók később fejlődnek ki, mint az egyszerűek és a primérek (például az affrikáták mint fonémák a zárhang-fonémák után szilárdulnak meg), úgy az afáziánál a sorrend fordított: a bonyolult artikulációra épülő fonológiai oppozíciók tűnnek el legelőbb. Nem lehet azt állítani, hogy ezt az elméletet — amelyből Jakobson bizonyos általános törvényszerűségeket vont le a nyelvtörténetre vonatkozóan is — a kutatás azóta egyértelműen igazolta volna, azonban nem is folyt sem az afázia-, sem a gyermeknyelv-kutatás terén olyan rendszeres és a két terület összevetését is lehetővé tevő kutató munka, amelynek alapján a kérdést ma le lehetne zárni. Jakobson munkájának alapvető jelentőségét nem is az dönti el, hogy a benne előadott munkahipotézis mennyire bizonyul az új tényanyag fényében időtállóknak: fontosságát annak köszönheti, hogy elsőként alkalmazta az afázia jelenségeire a modern nyelvtudomány elemző és leíró módszereit (adott esetben a fonológiai elemzést), és egyértelműen megmutatta, hogy az általános nyelvészet milyen alapvető kérdései vetődnek fel és nyerhetnek megoldást a patológikus nyelvállapotok elemzése útján.

Jakobson a háború utáni években is folytatta az afáziával kapcsolatos elméleti munkát; legismertebb az afáziák nyelvészeti tipológiájára tett javaslata, amely több helyen és több változatban is megjelent,¹⁶ s amely szerint az afáziák a szintagmatikus sík és a paradigmatiszikus sík zavarai szerint csoportosíthatók (contiguity disorders: nagyjából „az összekapcsolás zavarai” és similarity disorders, nagyjából „a hasonló — egy paradigmához tartozó — elemek közötti választás zavarai”). Egy későbbi munkájában Jakobson ezt a szellemes, de meglehetősen deduktív alapon felállított sémát az újabb orvostudományi eredmények — különösen a jeles szovjet afaziológus, A. R. Lurija eredményei és osztályozási elvei — figyelembevételével dolgozza át,¹⁷ s az afáziás megbetegedések hat típusát határozza meg, egyaránt figyelembe véve a nyelvészeti és az anatómiai-klinikai ismérve-

¹⁵ R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*: Uppsala Universitets Årsskrift 9. 1–83 (1942). Bár Jakobsonnak ez a munkája volt az első nyelvésztől származó elméleti afaziológiai munka, nyelvész és neurológus együttműködésére az afaziológia terén már korábban volt példa, erről tanúskodik M. Durand, a neves francia eszközfonetikus közreműködésével készült mű az afáziás artikulációs zavarokról: Th. Alajouanine—A. Ombredane—M. Durand: *Le syndrome de désintégration phonétique dans l'aphasie* (Paris, 1939).

¹⁶ R. Jakobson—M. Halle: *Fundamentals of Language* (La Haye, 1956.) Az afáziára vonatkozó fejezet *Deux aspects du langage et deux types d'aphasie* címmel megjelent francia fordításban a *Temps Modernes* c. folyóiratban (17. 853–880 [1962]). L. még ugyanerről a témáról R. Jakobson, *Aphasia as a Linguistic Problem: On Expressive Language*, Szerk. H. Werner (Worcester, 1955) 69–81.

¹⁷ R. Jakobson, *Towards a Linguistic Typology of Aphasic Impairments: Disorders of Language*, Ciba Foundation Symposium (London, 1964) 20–46. Magyarul is megjelent R. Jakobson: *Hang — jel — vers* (Budapest, 1969) c. gyűjteményes kötetében, 186–208.

ket: a kódolás és a dekódolás zavarai, az egyoldalú kódhoz kötöttség és az egyoldalú kontextushoz kötöttség, az összekapcsolás és a kiválasztás zavarai alkotják azokat a dichotomikus párokat, amelyek alapján Lurija anatómiai-klinikai osztályozását értelmezi.

Jelentős mértékben Jakobson hatásának köszönhető, hogy a nyelvészek körében felébredt az érdeklődés az afáziás jelenségek iránt; persze a nyelvtudomány elemző módszereinek fejlődése, problematikájának szélesedése, a pszichológiai vonatkozású témák tabu-jellegének megszűnése is alapot adott az ilyen jellegű kutatások fellendüléséhez.

Nem lehet feladatunk itt a nyelvészeti afaziológia irodalmának áttekintése, annál is kevésbé, mivel bizonyos bibliográfiai összefoglalások rendelkezésre állnak;¹⁸ csak kiragadott példaként utalok arra, hogy az afáziára vonatkozó kutatásokba kezdtek olyan különböző indítású nyelvészek, mint D. B. Fry, az angol fonetikus-iskola kiváló képviselője vagy G. Herdan, az ismert nyelv-statisztikus; az Egyesült Államokban Jakobson mellett U. Weinreich hatásának is köszönhető, hogy az afaziológiának olyan nyelvész-ként is kiváló specialistái nőttek ki, mint H. Goodglass.¹⁹ A Szovjetunióban, ahol különösen a második világháború óta a nyelvi defektológiának és az afázia-kutatásnak nagy irodalma van, és olyan nemzetközi híró szakértői, mint többek között A. L. Lurija és E. Sz. Bejn,²⁰ a nyelvészeknek ebben az irányban felébredt érdeklődését már 1962-ben jelzi V. V. Ivanov kitűnő cikke.²¹

Ebben az egyre gazdagabb és változatosabb összképben is sajátos, fontos hely illeti meg azt a munkaközösséget, amely 1963-ban alakult a párizsi Sainte-Anne kórházban, a hivatalos francia tudományirányító szerv, a CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) keretében és támogatásával.²² A munkacsoportban neurológusok (legnevesebb közöttük a csoport felelőse, H. Hécaen), nyelvészek (elsősorban a neves francia strukturalista nyelvész, egy modern szellemű leíró nyelvtan, több szótár és lexikológiai mű szerzője, J. Dubois) és pszichológusok dolgoznak együtt, meghatározott program alapján.

A csoport munkamódszerét kedvező irányban határozza meg jellege és helyzete: Franciaország egyik legnagyobb idegsebészeti központjában dolgozik, így módjában áll nagyszámú beteget megfigyelni, egy-egy beteget állapotváltozásainak különböző fázisaiban is. Az orvosok és nyelvészek állandó együttműködésén és szemináriumszerű véleménycseréjén alapuló kutatás lehetővé teszi a mindenoldalú tájékozódást és kiküszöböl mindenfajta dilettantizmust.

¹⁸ A legrészletesebb bibliográfiai áttekintés a *Langages* c. folyóirat már idézett (1. 2. jegyzet) nyelvpatológiai vonatkozású különszámában található, 110–126.

¹⁹ Az adatokat 1. a *Langages* bibliográfiájában.

²⁰ A szovjet afaziológia áttekintő bibliográfiája megtalálható a következő műben: Структурное и прикладное языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 до 1962 г. (Москва, 1962) 142–146.

²¹ L. a 9. jegyzetet.

²² A munkaközösség hivatalos neve: Groupe de neuropsychologie et de neurolinguistique du Centre Neurochirurgical de l'Hôpital Sainte-Anne. Recherche Coöperative sur Programme n° 41.

A munkaközösség első publikációi már 1963-ban láttak napvilágot, s azóta cikkek egész sora készült el;²³ monografikus összefoglaló munkát a csoport még nem hozott létre, ha eltekintünk H. Hécaen és R. Angelergues még nyilvánvalóan régebbi kutatásokon alapuló munkájától.²⁴ Már az eddigi publikációk alapján is meghatározhatók azok az ismertető jegyek, amelyek ezt a csoportot a nyelvészeti afaziológia más iskoláitól és képviselőitől elválasztják.

J. Dubois fent idézett megállapítása, amely szerint a neurolingvisztika célja az afáziás „nyelvtanok” és az anatómiai-klinikai kép közötti korrelációk felfedése, világosan mutatja a csoport érdeklődésének irányát: a csoport munkájában érezhetően dominál a gyakorlati, távoli célkitűzésében diagnosztikai és terapeutikus szempont; a szorosan vett nyelvelméleti érdeklődés a csoport munkájában meglehetősen háttérbe szorul, bár J. Dubois hangsúlyozza, hogy a neurolingvisztika lehetővé teszi a nyelvészetben a használt modellek kísérleti ellenőrzését (a nyelvpatológiai vizsgálatokban ugyanis megmutatkozik, hogy melyik nyelvtani modell tud legmaradéktalanabban számot adni a funkciózavarokról).²⁵

Nyelvtudományi szempontból a csoport munkáját elsődlegesen az jellemzi, hogy a beszédzavarok leírására a legmodernebb módszereket használja fel. A hatvanas évek elején készült munkákat még a disztribúciós technika, az adatok statisztikai csoportosítása és információelméleti interpretálása jellemezte; az utóbbi években már előtérbe került a transzformációs modell, s ennek révén mód nyílik a Chomsky-féle „competence” közvetlen valóságának kísérleti vizsgálatára. Mindez persze az előnyök mellett némi hátrányokkal is jár: a különböző dolgozatok nem egyszempontúak, s ami a kívülről számára a legsajnálatosabb, a csoport nyelvész tagjainak figyelmét szinte teljesen leköti a mondatok és a morféma szintje, úgyhogy a gazdag anyag az eszközös fonetikai elemzés szempontjából nagyrészt kiaknázatlan, s majdnem teljesen figyelmen kívül maradt a klasszikus fonológiai elemzés lehetősége.

²³ A *Langages* bibliográfiájának megjelenése óta (1967) a következő, közvetlenül afaziológiai vonatkozású művekről tudok: H. Hécaen—P. Marcie, *L'agraphie au cours de l'aphasie de conduction*: Wiener Zeitschrift für Nervenheilkunde 25, 193—203 (1967); J. Dubois—H. Hécaen, *La pathologie du langage*: Revue de l'Enseignement Supérieur 1967, nos 1—2, 31—40; H. Hécaen—J. Dubois—P. Marcie, *Aspects linguistiques des troubles de la vigilance au cours des lésions temporales antérieures*: Neuropsychologia 5, 311—328 (1967); H. Hécaen—G. Assal—G. Mazars, *Etude comparative des syndromes neuropsychologiques lors des thromboses des artères carotides internes gauche et droite*: La Vie Médicale 48, 219—232 (1967); H. Hécaen—J. Dubois—P. Marcie, *Critères neurolinguistiques d'une classification des aphasies*: Acta Neurologica et Psychiatrica Belgica 67, 959—987 (1967). A csoport munkássága főképp a Revue de Psychologie Normale et Pathologique és a Neuropsychologia (Pergamon Press) folyóiratokon keresztül követhető; értesülésem szerint előkészületben van két áttekintő jellegű munka: egy neurolingvisztikai összefoglaló H. Hécaen és J. Dubois tollából, és — ugyanezekről a szerzőktől — egy neurolingvisztikai vonatkozású szöveggyűjtemény, amely a nyelv neuropszichológiájának kialakulását hivatott illusztrálni.

²⁴ L. a 4. és 11. jegyzetekben idézett könyvet.

²⁵ L. Revue de l'Enseignement Supérieur, 1967, nos 1—2, 39—40.

Jegyezzük meg végül, hogy a csoport munkájának középpontjában az afázia áll ugyan, de érdeklődése kiterjed a dementia, valamint a különböző neurózisok és pszichózisok nyelvi jellemzőire is.

III. Példák és problémák

Nem lehet szó arról, hogy az afáziás tünetek nyelvészeti vizsgálatának valamennyi figyelemre méltó eredményét áttekintsük: ehhez ezeknek az eredményeknek száma és változatossága már túl nagy. Nem lehetséges azonban az sem, hogy ezeket az eredményeket tömör rendszerbe foglalva ismertessük: ehhez ezek az eredmények még túlságosan szétszórtak, heterogének és hiányzik mindenfajta egységes interpretációjuk. Ezért kell azt a bevallottan önkényes módszert választanunk, hogy néhány kiragadott példa vázlatos bemutatásával illusztráljuk: milyen jellegű felismerésekhez és milyen megoldandó kérdésekhez vezet az afáziás nyelvállapotok tanulmányozása. Példáink nem fedik a nyelv struktúrájának valamennyi szintjét és kiválasztásuk más, hasonló példák közül nem jelent értéktételt.

1. Artikulációs nehézségekkel küzdő motoros afáziások hangállapota²⁶

A beszédtempó a normálisnál lassúbb, egyenetlen. Az intonációs görbe eltér a szokásostól, feltűnően monoton. Az abnormálisan nagy időtartamú magánhangzóknaál diftongizációra emlékeztető hangszínlebegés következhet be; francia afáziások kiejtését emiatt — meg a monoton mondatdallam következtében — a megfigyelő „angolosnak” érzi.

Az artikulációs zavar igen változatos formában jelenhetik meg: a nehézséget okozó hang vagy hangesort dadogásszerű ismétlésben, az artikuláció többszöri, sikertelen megkísérlésében, aminek során a hang valamely fonetikai jegye (pl. a zöngé) elmaradhat, vagy parazita jegyek kapcsolódhatnak a normális artikulációhoz; túlzott, konvulzív energiával végzett artikulációs mozgásokban, amelyeknek folyamán torzul a mozgások különböző elemeinek koordináltsága; a soron következő hangok közötti átmenetek szokásostól eltérő alakulásában — és így tovább.

Az artikuláció nehézségei ennél az afázia-típusnál valószínűleg nem jelentik a fonéma-rendszer leépülését; a beteg a minimális párokat hallásra meg tudja különböztetni; a zavarok nem rendszeresek, eloszlásuk véletlenszerűnek látszik: egy adott hangot vagy hangesortot a beteg hol

²⁶ L. erről Th. Alajouanine—O. Sabouraud—J. Scherer, *Contribution à l'étude oscillographique des troubles de la parole: Larynx et phonation* 145—158 (Paris, 1957); D. Cohen—J. Dubois—M. Gauthier—H. Hécaen—R. Angelergues, *Aspects du fonctionnement du code linguistique chez les aphasiques moteurs: Neuropsychologia* 1, 165—177 (1963); J. Dubois—P. Marcie—L. Irigaray—H. Hécaen—R. Angelergues, *Analyse distributionnelle en neurolinguistique: le comportement verbal des aphasiques dans les épreuves de langage répété: Langage et Comportement* 1, 111—134 (1965), és összefoglalóan J. Dubois—P. Marcie—H. Hécaen, *Description et classification des aphasies: Langages* 5, 19—21 (1967).

torzultan, hol nehézség nélkül, normálisan ejt. Éppen ezért ennél a típusnál a hangstatisztikai vizsgálatokra vár igen nagy szerep. Annyit ma is tudunk, hogy a magánhangzók torzulása jóval ritkább, mint a mássalhangzóké; a magánhangzórendszer még súlyos esetekben is viszonylag ép. A réshangok és a líkvidák sérülékenyebbek, mint a zárhangok, a mássalhangzócsoportok torzulása viszonylag gyakoribb, mint az egyszerű mássalhangzóké.

A Dubois-féle munkaközösség vizsgálatai a fentiekén túl néhány igen érdekes jelenségre mutattak rá:

a) A vizsgálati teszt szóismétlési gyakorlata azt mutatja, hogy a hosszabb szavak sérülékenyebbek, mint a rövidek, ami arra mutat, hogy a fonetikai „programozás” bonyolultsága a hibaszámot növeli. A magunk részéről meg kell jegyezni, hogy ezen a téren a számítások interpretációja nem mindig egyértelmű, ezért kíváncsatos volna a vizsgálatokat nagy anyagon megismételni és matematikai statisztikai módszerekkel elemezni.

b) A szó-ismétlés a motoros afáziások számára nehezebbnek látszik, mint azonos hosszúságú, jelentéssel nem rendelkező, „mesterséges” szavak, az ún. logatomok ismétlése: a logatomok esetében a hibaszázalék alacsonyabb, mint a jelentéssel rendelkező, tehát „normális” szavaknál. Az ún. szenzoros afáziásoknál a helyzet fordított: náluk a jelentéssel rendelkező hangsorok hibaszázaléka alacsonyabb, mint a logatomoké.

A szenzoros afáziásoknál a jelentés ejtés-könnyítő szerepe magyarázható: náluk a hallott hangsor identifikálását és az ismétléshez szükséges másodpernyi memorizálását a hangsorhoz kapcsolódó jelentés a maga asszociációs hálózatával elősegíti. Nem világos, hogy mi a megfordított jelenség oka a motoros afáziásoknál, erre Dubois sem tud egyértelmű magyarázatot adni. Saját, magyar alanyokon végzett kísérleti vizsgálataink ezeket a megállapításokat nem támasztják teljes mértékben alá;²⁷ mivel ennek a jelenségnek a gyakorlati és elméleti fontossága igen nagy (a jelenség valószínűleg kapcsolatban áll az elméleti szemantika és a „nyelv és gondolkodás” téma alapkérdéseivel), érdemes volna a kísérletet minél nagyobb anyagon, különböző nyelvű alanyoknál, jól kidolgozott tesztek segítségével megismételni és gondos matematikai módszerekkel értékelni.

2. A fonológiai rendszer leépülése szenzoros afáziásoknál

Lurija mutat rá arra,²⁸ hogy (jobbkezeseknél) a bal temporális lebeny felső tekervényének sérüléséből adódó súlyos szenzoros afáziákban a beteg nem hallja meg a különbséget az egymással oppozícióban álló fonémák között (Jakobson „paradigmatikus” zavara!), ami képtelenné teszi a hallott szavak felismerésére, elismétlésére, diktálás utáni leírására s nyilván saját beszédének „feedback” útján történő követésére és így irányítására is; mindez azután súlyos expresszív zavarokhoz is vezet. Hogy itt a beszédfunkció sérüléséről, a nyelv paradigmatarendszerének részleges leépü-

²⁷ L. alább, 137.

²⁸ A. R. Luria, *Factors and Forms of Aphasia: Disorders of Language*, Ciba Foundation Symposium (London, 1964), 147–150.

léséről, nem pedig a szó szoros értelmében vett hallás-zavarról van szó, abból a rendkívül érdekes megfigyelésből is következik, hogy magasabb és mélyebb zenei hangok közötti különbséget ugyanezek a betegek könnyen felismernek, és sokan közülük észlelni tudják a nyelvben a hanglejtés- és ritmus-különbségeket is.

A fonológiai rendszer belső felépítésének, az elemei közötti kölcsönös kapcsolatoknak felderítése céljából rendkívül fontos és gyümölcsöző volna a fonológiai rendszer szenzoros leépülésének különböző módozatait és fokozatait nyelvészeti szempontból rendszerezni.

3. Az agrammatizmus jelensége

Hécaen az „aphasies d'expression” közé sorolja az ún. agrammatikus afáziákat; az egyébként ritkának tűnő tiszta esetekben az önmagukban jól megválasztott szavak nyelvtani „kötőelemek” nélkül sorakoznak egymás után. A francia anyanyelvű agrammatikus afáziásokat a kötőszók, prepozíciók és általában az ún. segédszavak hiánya jellemzi; a beteg mondanivalóját nagyjából érthetően, „távirati stílus”-szerű előadásban közli; a használt szavak zöme főnév, az igék rendszerint infinitivusi vagy participiumi alakban szerepelnek. Hécaen példájából idézem a következő mutatót: ²⁹ *Tomber Singer entrer Madame oh oh . . . après Madame hôpital Reims après ambulance . . . bon . . .*

Párhuzamba állítható magyar szövegem nincs. A jelenség interpretációja — kellő számú és hitelességű példa alapján — igen érdekesnek ígérkezik a szókincs és a nyelvtani szerkezet elkülönítése, valamint a mondatprodukciónak mechanizmusának vizsgálata szempontjából; érdekes volna a mondat nyelvtani megszerkesztésének akadályozottsága és az intelligencia-teljesítmények közötti viszonyt is tanulmányozni; különösen tanulságos volna különböző nyelvű agrammatikus afáziások nyelvi teljesítményeinek összevetése.

4. A nyelvtani komplexitás tükröződése afáziások nyelvében

Goodglass és munkatársai igen érdekes kísérletsorozatot folytattak a ragozási rendszerek és mondatnyi sémák leépülésével kapcsolatban. Egyik legfigyelemreméltóbb vizsgálatuk ³⁰ az angol szóvégi -s morféma vonatkozásában, amely lehet birtokos rag (*John's daughter*), a többes szám jele (*the book — the books*) és az igék egyes szám harmadik személyének végződése (*you give — he gives*). Különböző típusú afáziásokkal végzett mondatalkotási és hibafelismerési kísérletek alapján bebizonyították, hogy a bir-

²⁹ L. H. Hécaen—R. Angelergues: *Pathologie du langage* (Paris, 1965) 114—116. A kérdéshez l. még: D. Cohen—H. Hécaen, *Remarques neuro-linguistiques sur un cas d'agrammatisme*: *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 62. 273—296 (1965).

³⁰ H. Goodglass—J. Hunt, *Grammatical Complexity and Aphasic Speech*: *Word* 14. 197—207 (1958).

tokos 's súlyos expresszív afáziásoknál lényegesen sebezhetőbb a többes szám -s jelénél; a csak receptív vonatkozásban (tehát hibafelismerési tesztben) vizsgált igei végződés is veszélyeztetettebb a főnév többes számának jelénél. A jelenséget a szerzők Jakobson szellemében azzal magyarázzák, hogy a „kapcsolási” zavar (contiguity disorder) esetén a kontextus szerkezetéhez kötöttebb morfémák (birtokos rag, igei végződés) könnyebben hullnak szét, mint a szövegösszefüggéstől nagyjából függetlenül választható morfémák (az angol főnévi többes szám ilyen). Felvetődik a szerzőknél a generatív nyelvtani magyarázat is: a birtokviszonyt jelölő szintagma már magmondatból történő transzformáció eredménye és így komplexebb struktúra a többes számnál; a generatív magyarázat azonban nem ad számot az igevégződés és a többes szám jele között kimutatott különbségről sérülékenységük tekintetében.

A közölt anyag mindenestre arra mutat, hogy a nyelvtani szerkezeten belül léteznek a beidegzés és a beszédfunkció szempontjából különböző komplexitási szintek; fontos volna ezeket különböző nyelvekben meghatározni és a nyelvtani rendszer egyéb úton kialakított modelljeivel összevetni.

IV. Kísérlet magyar afáziások vizsgálatára

1967-ben és 1968-ban irányításom alatt egyik tanítványom, Schandl Piroska egyetemi hallgató külön e célra készített teszt alapján magnetofon-felvételeket készített 10 magyar afáziás betegről a Debreceni Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeklinikáján, valamint egyes budapesti kórházakban.³¹

A munka csupán módszertani kísérletnek volt tekinthető; saját tapasztalatlanságunk és a kísérlet lebonyolításának körülményei megbízható és általánosítható eredmények elérését nem tették lehetővé. Az igen vegyes és kislétszámú beteganyagban több rossz általános állapotú idős személy volt, akiknél a vizsgálatot nem lehetett értékelhető eredménnyel végigvinni; időnk nem tette lehetővé, hogy egy-egy beteggel szükség esetén ismételten foglalkozzunk. A használt teszt ismétlésre, pontosabban „utána-mondásra” szolgáló szó-listákból és logatom-sorokból (egy szótagtól négy szótagig), felismerési-megnevezési gyakorlatokból, nyelvtani feladatokból (mondatátalakítás, szóképzés, mondatalkotás megadott szavakból), rögzített listák (hónapok, napok nevei, számsorok) felsorolásából és természetesen spontán beszélgetésből állt. A teszt nem bizonyult teljesen megfelelőnek: a logatomok egy része túlságosan hasonlított meglevő magyar szavakra, ami sok zavart okozott; a szó- és a logatom-listákban a fonémák statisztikai eloszlása és disztribúciója helyenként túl messze esett a tényle-

³¹ A kísérlet lehetővé tételében és lebonyolításában felbecsülhetetlen támogatást kaptam dr. Juhász Pál professzortól, akinek ezen a helyen is köszönetet mondok. Egyúttal köszönetet mondok Juhász professzornak e munka kéziratának átnézéséért és értékes észrevételeiért.

Köszönettel tartozom Schandl Piroska középiskolai tanárnak, aki a felvételeket készítette és elvégezte a statisztikai számításokat.

ges nyelvi helyzettől; a teszt nem tartalmazott kellően csoportosított anyagot a fonológiai ellentét-párok vizsgálatához; nem voltak eléggé változatosak a nyelvtani feladatok; a teszt nem tartalmazott kellő mértékben a beteg receptív állapotának vizsgálatára alkalmas részeket és egyáltalán nem tért ki az írásbeli készségek felmérésére; végül a teszt nem volt eléggé változatos, egyes túlméretezett részei a betegekben türelmetlenséget ébresztettek, a felvétel módszere nem adott kellő lehetőséget a betegek spontán megnyilatkozására.

Mindebből, valamint a felvételi és átírási technika egyes buktatóiból remélhetőleg elegendő tanulságot vontunk le ahhoz, hogy egy második felvétel-sorozat megfelelő objektív adottságok esetén értékelhető eredményekre vezessen; ez azonban nem jelenti azt, hogy az eddig gyűjtött viszonylag terjedelmes és nálunk mindenképpen újszerű anyag használhatatlan. Bár, mint említettük, az anyag megbízható statisztikai értékelésre nem ad alapot, számos részlete igen tanulságos. Mutatóban, rövid kommentárral áttekintő képet és néhány szövegidezetet adok két felvételből.

1. Motoros afáziás

K. L., 42 éves, debreceni születésű és neveltetésű, 8 iskolai osztályt végzett. A beteg durva kategorizálás szerint tiszta motoros afáziásnak tekinthető; a bal frontális lebenynek a vizsgálat időpontjában még pontosan körül nem írt károsodásában szenved.

A beteg tudata tiszta, intelligenciája látszólag érintetlen; összefüggően, világosan beszél egy külföldi útjáról, betegségének tüneteiről, családi körülményeiről. A hozzá intézett kérdéseket azonnal és hiánytalanul megérti, a teszt-szituációhoz jól alkalmazkodik.

Legszembetűnőbb tünete az artikulációs zavar. Beszédtempója habozó, lassú; bár megbetegedése előtti nyelvi szokásairól természetesen nincs képünk, a beszédtempó a beteg normális állapotához képest minden bizonynyal módosult: erre mutat, hogy egyéb prozódiai zavarok is észlelhetők (folyamatos beszédnél az intonáció feltűnően monoton; a lelassult beszédtempó következménye, hogy időnként parazita nyomatéki hangsúlyok jelennek meg: egyes esetekben a szó harmadik és egyben utolsó szótagán a főhangsúllyal egyenlő vagy annál erősebb nyomaték észlelhető, pl. *bezár-tam az ajtót* ['beza:r'tzmx:z] *kis leányok* ['ki' 'le'a'pok]).³²

Legjellemzőbb artikulációs zavara a dadogásszerű szókezdet: a szókezdő hangot többször ismétli, görcsösen próbálgatja; ez magánhangzóknál és mássalhangzóknál egyaránt tapasztalható és nem mutat a hangrendszeren belül karakterisztikus eloszlást. Mássalhangzós szókezdet esetén rendszerint a szókezdő mássalhangzót követő magánhangzó is ismétlődik: *bö. . bölc*, *fo. . fo. . fo. . forrás*. Amikor a szót sikerült elkezdenie, rendszerint akadálytalanul végigmondja.

A hibaszázalék nagyon magas: az artikulációs zavar az egyszótagú szavak harmadrésznél, a két- és háromszótagúak kereken két harmad-

³² Az Association Phonétique Internationale fonetikai átírását alkalmazom.

résznél, a négy szótagúak száz százalékánál megjelenik. Eltérően Dubois megállapításától, a beteg nyilvánvaló motoros-artikulációs jellege ellenére a logatomok hibaszázaléka magasabb: az egyszótagúaknál is majdnem 60 százalék, s már a két szótagúaknál meghaladja a 90 százalékot.

Fontos hangsúlyozni, hogy a spontán beszélgetésnél az artikulációs zavar jelentkezése sokkal ritkább, mint a repetíciós teszténél, ami azt mutatja, hogy a teszt-szituáció a szóismételtetés szokatlan és természetellenes feladata közben zavaróvá válik s az így keletkezett hangulati feszültség hátrányosan befolyásolja a beteg teljesítményét. Elég jól kimutatható, hogy normális beszédhelyzetben jelentősebb artikulációs zavar általában olyankor lép fel, amikor a szó vagy a közvetlen szöveggörnyezet jelentése a beteget emocionálisan érinti, vagy amikor a beteg szokatlanul bonyolult, idegenszerű szövegeket kimondására készül. Jellemző spontán elbeszéléséből a következő mondat: *Április huszonnyolcadikán mentem ki nem repülővel hanem Svájcra keresztül. Nagyon szép volt az út és nagyon kellemesen eltöltöttük. Bázelnél ottan át kellett szállni. Ott még . . . ott még . . . ott még . . . még . . . nagyobb rafinál . . . ré . . . ré . . . rozottak a vámmörök mint itt a magyarok.* (Később:) . . . május júniusban kellett volna maradnom de [ε: ε: ε:] elájultam.

Első látásra úgy tűnik, hogy a betegnek csak artikulációs zavarai vannak. Felületes megfigyelő egyszerű „dadogásra” gondolhat. A teszt alapján kitűnik azonban, hogy enyhe agrammatikus zavarok is mutatkoznak és ezek érezhetően kapcsolatban állnak a gondolkodás rugalmasságának, a párhuzamos, illetve reverzibilis relációk megragadására való képességnek csökkenésével. Íme néhány példa:

A többes számba való áttételt a beteg nehézség nélkül hajtja végre (a kérdező ilyenkor, kellő előzetes magyarázat után, a következő típusú feladatot adja: „Ez a könyv érdekes. Ezek a könyvek . . . Tessék folytatni”). A beteg négy ilyen jellegű feladatot hibátlanul és habozás nélkül megold. Ezzel szemben a múlt időbe való áttétel rendkívül nehézkes (feladat típus: *Elmegyünk a boltba és kenyeret veszünk. Elmentünk a boltba és kenyeret . . .*). A beteg négy ilyen feladat közül kettőt (a másodikat és a harmadikat) csak hosszas habozás, több tévedés, aprólékos rávezetés után old meg. Utalunk arra, hogy az igeragozáson belüli kategóriaváltás már a Goodglass-Hunt-féle kísérletben komplex feladatnak bizonyult (l. fent 135); a francia agrammatikusok az igéket nominális alakban használják (l. fent 134). Elképzelhető, hogy példánk magyarázata is ezen az úton keresendő; a magyarázat megkísérlése előtt persze jóval több anyagra van szükség.

A szószármaztatás azonos szófaji kategórián belül, a kérdezőtől adott mintának megfelelő alakú és jelentésű képzővel nem ütközik nehézségbe (*ismerős — ismeretlen* stb.); habozás legfeljebb az első példánál tapasztalható, ahol a beteg a feladatot még nem értette meg eléggé. Amikor a képzés szófajváltást eredményez (*lát — látás*), s különösen amikor a feladat végrehajtása több azonos funkciójú képző alkalmazását kívánná meg (*nagy — nagyon, jó — jól*), a feladat végrehajtása rendkívül nehézkessé válik és sok a kudarc.

Egyéb, elszigetelt nyelvtani zavarok is mutatkoznak (pl. a fent idézett szövegben *nagyobb rafinérozottak*); itt-ott észrevehető, hogy a beszélő „metanyelvi” képessége zavart, saját nyelvi megnyilatkozását nem mindig

tudja az adott szituációtól függetleníthető objektív tényként figyelni; előfordul az egyes szám első személyének nyelvtanilag indokolatlan használata; azt a feladatot, hogy az *orvos, ül, szék* szavakból értelmes mondatot alkosson, a következő módon teljesíti: *az orvosnő ül a széken és én vagyok előtte*. Valószínűleg a metanyelvi képesség zavarára mutat az is, hogy — míg spontán beszéde összefüggő, értelmes, nem különösebben redundáns, nincs semmiféle parafáziás vagy zsargon jellege — a megadott szavakból való mondatalkotás igen nehéz feladat számára, rendszerint feleslegesen hosszú, értelmi szempontból is sántító, nyelvtanilag hibás mondatokat alkot, több habozás és próbálkozás után.

2. Szenzoros afáziás

H. S., 55 éves, Hajdúszoboszlón született és nevelkedett, 8 iskolai osztályt végzett. Bal temporoparietális állományvérzés; dominálón szenzoros típusú afáziás tünetek.

A repetíciós tesztet igen gyengén teljesíti; dadogás, artikulációs nehézség nincs, azonban a legkülönbözőbb irányú fonéma-cserék következtében az esetek mintegy ötven százalékában a stimulus-szóhoz csak távolról hasonlító, torz feleletet kapunk, pl. *vigyáz: vizák*. Jellemző, hogy a torzulások a szó vége felé gyakoribbak (pl. *tapogat: tapogna*). A torzulások gyakorisága a logatomoknál nagyjából ugyanaz, mint a szavaknál. A magánhangzók felcserélése jóval ritkább, mint a mássalhangzóké. Mindez arra mutat, hogy a beteg a fonémák (elsősorban mássalhangzófonémák) közötti különbséget nem vagy tökéletlenül észleli, emiatt a stimulus-szavakat nem ismeri fel vagy csak részben ismeri fel; a visszaadást a feedback zavart volta is nehezíti; a késedelmes és rossz önellenőrzés következménye valószínűleg az, hogy a hang-felcserélések a szó vége felé gyakoribbak.

A spontán beszédben artikulációs nehézség nincs, a beteg folyamatosan, születési helye és iskolázottsága alapján várható kiejtéssel mondja azokat a mondatokat, pontosabban mondattöredékeket, amelyekből beszéde áll.

Beszéde zsargonafáziás jellegű: szemantikai szempontból nagyrészt összefüggéstelen, a szituációhoz képest általában inadekvát. A mondatok és mondattöredékek önmagukban megszerkesztettek, nyelvtanilag helyesek; időnként felismerhetetlen hangsorokat tartalmaznak, ezek szójellegűek, az első szótagon nyomatéki hangsúlyuk van, a mondat szerkezetét nem bontják meg. Jellemző a következő szövegminta:³³ [¹elta:vot:zm] *rajta || hogy || így* [¹sikzntia:] *voltunk || úgy hogy nem tudtam eztet || kiváltani || hanem azon gondolkodtam hogy hátha || lenne* [¹dzwovi] *|| hanem || azt mondtam éppen(?) || be hogy || úgy kell tenni hogy || megint el tudtam fele . . . || szóval csak || azat szerettem volna hogy || így || a gyerek megvan || hanem szállítjuk nekik hogy ||* [¹mondhɟja:t 'ta:gut:uk] *az egymást ||* (kérdőző: „Hány éves a

³³ Mivel itt a nyelvjárási sajátosságok nem érdekesek számunkra, a szöveget a szokásos helyesírással írom le; központosítást nem alkalmazok. A felismerhetetlen szavakat az APhI átírásában közlöm. Két függőleges vonás nagyobb beszédsszünetet jelöl; három pontot írok a befejezetlen, de felismerhető szavak után.

bácsi gyereke?") *hát nekem a két ['εpretek] huszon || dehogy huszon hanem harm . . . negyven ötvenöt || túl van ez az árpa*

A szünetekkel elválasztott szósorok automatizált, klisészerű, a beteg önellenőrzését szükségessé nem tevő töredékek; ahol a betegnek ellenőriznie kellene magát, hogy tudatosan kiválaszthasson egy, az előzőeknél informatívabb, a kliséjétől meg nem határozott elemet, szünetet tart és újabb, az előzőektől rendszerint független klisébe kezd (jellemzőek a *hoggy* utáni újakezdések). Az értelmetlen hangsorok valószínűleg több, kimondásra szánt szó egymásba olvadásából keletkeztek (a francia szakirodalomban „téléscope”); talán azzal magyarázhatók, hogy a beteg ki akart volna lépni a rendelkezésére álló többé-kevésbé automatizált mondattöredék-készletből, de nem tudta biztosítani az ehhez szükséges önellenőrzést.

A beteg összefüggő gondolkodásra látszólag képtelen; metanyelvi képessége első látásra teljesen hiányzik, nem ura saját beszédének, képtelen azt kívülről szemlélni, a szemantikailag inadekvát asszociációs láncokat megszakítani. Gondolkodáslélektani szempontból, a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolatok szempontjából azonban rendkívül érdekes, hogy a saját megnyilatkozásaitól való normális távolságtartás hiánya — amely nyilvánvaló kapcsolatban van a tudat zavartságával és a folyamatos gondolkodásra való képtelenséggel — nem teljes, legalábbis nem állandó. A repetíciós teszt közben a beteg néha egy-egy megjegyzést tesz, mintegy saját magához, pl. *hoggy mondjam már na . . .*, vagy *nem jól van*, vagy *ezt nem . . . tessék ezt még egyszer*. Az idézett szövegben a *megint el tudtam fele . . .* szósort a környező szövegnél gyorsabban és halkabban, mintegy önmagához mondja; a szándékolt mondat valószínűleg *megint el tudtam felejtetni*. Ez a jelenség is arra mutat, hogy — bár a nyelv, a gondolkodás és a tudat közötti összefonódottság nyilvánvaló — ezek a kapcsolatok olyan rugalmasak és bonyolultak, hogy súlyos hiba volna őket egyszerűsített formulákba foglalni. Felmerül egy további kérdés is: a saját nyelvi megnyilatkozásokkal szembeni normális, objektív távolságtartás képessége a betegnél a feedback megerősödése, pillanatnyi visszaállása következtében jelentkezik-e időnként, vagy pedig nyelven kívüli stimulusok (a kérdező arkifejezése, magatartása) idézik elő a visszazökkenést?

*

Munkám elsősorban tájékoztató és összefoglaló jellegű, ezért mondani-valóját összefoglalni felesleges volna. Így csak két, többé-kevésbé gyakorlati megjegyzést teszek összefoglalás helyett:

1. Az afaziológiai és általában a neurolingvisztikai kutatások megindítása Magyarországon megkívánna bizonyos elemi szervező tevékenységet, megkívánna néhány orvos és néhány nyelvész együttműködésének tervszerű megvalósítását, megkívánna, hogy egy-két fiatal nyelvész és egy-két fiatal neurológus érdeklődését felkeltsük a terület iránt — de nem kívánna semmiféle beruházást, semmi olyan anyagi-pénzügyi erőfeszítést, amely a mai vagy holnapi lehetőségeket meghaladná.

2. Eltekintve mindazoktól a felismerésektől, amelyek a magyarországi magyar és általános nyelvészet hasznára ettől a munkától várhatók, eltekintve attól az esetleges haszontól, amelyet a neurolingvisztikai kutatások kibontakoztatása a hazai orvostudomány számára jelenthet, a munkának nagy nemzetközi jelentősége volna: az eddigi afaziológiai kutatások szinte kizárólag olyan betegekre vonatkoztak, akiknek anyanyelve valamelyik nagy indoeurópai nyelv volt (orosz, angol, francia, német, újabban olasz); így a magyarországi afaziológiai kutatások a nemzetközi kutatást felbecsülhetetlen összehasonlító anyaggal gazdagítanak.

*Kossuth Lajos Tudományegyetem
Román Nyelvek és Irodalmak Tanszéke
Debrecen*

Fonetikai és fogalmi homogén gátlás a nyelvek közötti érintkezésben

1. A nyelv és gondolkodás összefüggéséről szóló irodalom már majdnem áttekinthetetlené vált. Ennek okát nemcsak a téma aktualitásában és a kutatók érdeklődésében kell keresnünk, hanem elsősorban a tárgy bonyolultságában és az idegrendszer működésének nem kielégítő ismeretében. Jóllehet erről ma már többet tudunk, mint száz évvel ezelőtt, még mindig nem tudunk eleget ahhoz, hogy sok lényeges probléma esetében ne szimptómák alapján kényszerüljünk az összefüggésekre következtetni. Úgy tűnik azonban, hogy a szimptomatika is sok mondanivalót tartogat még számunkra, s talán éppen ez készíti elő az anyag egy részét az egzaktabb vizsgálatokhoz.

Az anyanyelvi interferencia vizsgálata, amely Weinreich ismert könyvétől¹ új lendületet kapott, feltétlenül képes arra, hogy egyrészt sok szimptómát megmagyarázzon, másrészt okozati összefüggéseket tárjon fel. A következő fejtegetések az interferencia-vizsgálat eredményeinek felhasználásával szándékoznak fényt deríteni egy pszichológiai törvénynek a nyelvhasználatban való érvényesülésére, nevezetesen arra, hogy a fonetikai és a fogalmi homogén gátlás között van ugyan nyelvészeti, de nincs lényeges pszichológiai különbség. Ezzel a nyelv és gondolkodás közötti viszony egyik fontos vonatkozását sikerül feltárni.

Jelen dolgozat alapját nagyszámú megfigyelés, egy — közel 30 000 adatot felölelő — kísérletsorozat, valamint az adatok elméleti kiértékelése képezi, amely a „Probleme der Interferenz” c. munkában megtalálható.² Ezért itt az általános-nyelvészeti koncepció kifejtésétől és a módszerek részletes leírásától eltekinthetünk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a kutatások célja a konkrét nyelvi érintkezés feltárása mellett az volt, hogy betekintést nyerjünk két kommunikációs rendszer érintkezésének általános problematikájába. A vizsgálatok kiindulópontjául magyar anyanyelvű személyek által elkövetett hibák szolgáltak.

2. Nagyon gyakori hiba az *Erlebnis*, *Ergebnis* és *Ereignis* szavak felcserélése. Ennek oka nem kereshető sem az anyanyelv sem a német nyelv szemantiká-

¹ Weinreich (1953).

² Juhász (1968).

jában, mivel a szavak jelentése jól érzékelhetően különbözik egymástól (magy. *élmény, eredmény, esemény*). Kiderült, hogy az *er-* és *-nis* affixumok ismétlődésük következtében gyorsan automatizálódtak, s közben a különböző törmefémák (*-leb-, -geb-, -eig-*) jelentése valahol „elsikkadt”. Ez annál is inkább érthető, mivel a törmefémák csak két, ill. három fonémából állnak és ezeknek a fonémásoroknak a jelentése — különösen az *Ereignis* esetében — a magyar anyanyelvű ember számára ebben a fonológiai környezetben nem sokat mond.

Hasonló kép fogad bennünket sok más esetben is, így pl. a *gelingen* — *gelingen* igéknél, ahol még az is közrejátszik, hogy a fonematikusan (a régi terminológia szerint: „erősen”) ragozott ige tőhangja a praeteritumban [a] lesz (*gelang*), és így a többes száma már nem különbözik a morfematikusan („gyengén”) ragozott ige főnévi igenevétől, ill. jelen idejű többes számától: *gelingen: gelangen*.

Különös élességgel vetődik fel a probléma a melléknevek ragozásánál, ahol jelentésről szinte egyáltalán nem lehet szó és a magyar nyelvben nem találhatók megfelelő megkülönböztetések, hiszen a jelzői melléknév nem kap a magyarban ragot.

Itt meg kell említeni a transzfer-jelenséget. „A cselekvés megtanulása sohasem teljesen speciális, vagyis: ha valamilyen cselekvést megtanultunk és begyakoroltunk, más hasonló vagy rokon jellegű cselekvésekben is javulunk. Ezt hívják *transzfernek*.”³ Nyelvtanárok között nagyon elterjedt az a nézet, hogy a transzfer következtében könnyebben alakulnak ki olyan készségek, amelyek a már korábban megszerzettekhez hasonlóak, mint olyanok, amelyek a régebbiektől erősen különböznek. Csakhogy a transzfer nem mindig érvényesül azonos módon, sőt néha éppen az ellenkezője következik be. Ha a transzfer minden esetben bekövetkezne, akkor az *Ereignis* szó után könnyebb lenne megtanulni az *Ergebnis* szót, mint a *Resultat* szót. Kísérleteink azonban éppen az ellenkezőt bizonyították be: erősen kontrasztív módon szembenálló elemeket kb. 30 százalékkal könnyebben tanultak meg, mint éles kontraszt nélküli elemeket.

Hasonló jelenségek magyarázatát már a század elején Ranschburg megadta: „Die Auffassungsschwelle für gleichzeitige oder rasch einander folgende heterogene Reize liegt tiefer als für homogene Reize... Bei gleicher Intensität und gleichem Gefühlswert werden aus einer gleichzeitig (oder nahezu gleichzeitig) einwirkenden Menge von Reizen die einander unähnlichen bevorzugt, während die einander ähnlichen bzw. identischen aufeinander hemmend einwirken... Stelle ich... Reihen aus durchweg heterogenen sowie andererseits solche aus teilweise identischen Silben... her, so muß die Bewußtseinsschwelle für die heterogenen schon bei ihrer Erlernung tiefer liegen, bei den homogenen dagegen schon bei der Erlernung die Hemmung in Form der Verschmelzung resp. erschwerten Auffassung der rasch sukzessive einwirkenden identischen Teiglieder und bei der Reproduktion in Form derart entstandener Lücken, in Täuschungen sowie in dem Gefühl der Erschwertheit und

³ Kardos (1964) 279.

Unsicherheit zutage treten.”⁴ Ezt a gátlást azóta Ranschburg-féle jelenségnek, ill. homogén gátlásnak nevezzük és a pszichológiai irodalomban jól ismerik.

Ranschburgnak ezt az — az asszociációs pszichológián alapuló — elméletét később többször igazolták, ill. módosították,⁵ többek között még alakpszichológusok is.⁶ Maga Ranschburg pedig a harmincas években ennek alapján nyelvészeti koncepciót dolgozott ki,⁷ amely egyoldalúságában ugyanolyan zseniális, mint amilyen végletes. A homogén gátlás fogalma azonban — néha „interferencia” néven — meghonosodott, a tanulás-elméletek szerves részévé vált. Hogy Ranschburg eredeti elméletét egy idegen nyelv használatának vizsgálatában is alkalmazni lehet, arra ez ideig legfeljebb csak rámutattak.⁸ Mint mondtuk, kísérleteink bebizonyították, hogy a kétnyelvűségben is érvényesül a homogén gátlás.

3. Egy másik jelenség magyarázatának keresése során azonban kiderült, hogy a homogén gátlás az idegen nyelv használatában még a fonetikán túl is rendkívül gyakran megjelenik. A következőkről van szó.

Két nyelv lexikai állományának összehasonlításakor elsőként a lexikai elemek eltérő disztribúciója tűnik szembe. Az eltérő disztribúciós törvények többek között oly módon jutnak érvényre, hogy az anyanyelv egy kevésbé differenciált elemének az idegen nyelv több eleme felel meg, így pl.:

magy. *hallgat*: ném. 1. *horchen*,
2. *schweigen*.

(A többi potenciális megfeleléstől, mint pl. *hören*, *zuhören* stb. most eltekintünk.)

Az anyanyelv → idegen nyelv irányában az entrópia egyfajta ellentétével, a kifejezési formák „gazdagodásával” állunk itt szemben. A nyelvek közötti kapcsolat ezen legelterjedtebb fajtájánál három eset lehetséges:

a) Az anyanyelvi elem homonim, pl.:

magy. *öl*: ném. 1. *töten*,
2. *Schoß*,
3. *Klafter*.

b) Az anyanyelvi elem poliszemantikus, pl.:

magy. *üveg*: ném. 1. *Glas*,
2. *Flasche*.

c) Az anyanyelvi elem nem jelöl egyszerre különböző fogalmakat, hanem a megfelelő idegen nyelvi elemek használati módjában⁹ kizárólag *n y e l v i*-

⁴ Ranschburg (1905), 94–95.

⁵ Pl.: Lázár (1914), Ehrhardt (1931), Kollarits (1937) és még sokan mások.

⁶ Pl.: Restorff (1933), Krueger (1953) és mások.

⁷ Ranschburg (1937).

⁸ Fodor (1965), Kelemen (1968) 192.

⁹ A használati mód fogalmát Ullmann-tól kölcsönöztük. Vö. Ullmann (1967) 58.

leg motivált különbség mutatkozik, azaz a különbség nem a valósághoz való viszonyban, hanem az eltérő nyelvtörténeti körülményekben, a nyelvek változását meghatározó tényezők különbözőségében keresendő. Ezek a tényezők pedig a nyelvi rendszer vizsgálatakor, szinkronia-kutatásban nem relevánsok. A csupán nyelvíleg motivált különbség elsősorban az eltérő szemantikai kongruenciában¹⁰ nyilvánul meg, pl.:

magy. *elér*: ném. 1. *erreichen*,
2. *erzielen*;

ti.: *ein Ziel erreichen*, de: *Erfolge erzielen*.

A homonímia nem szokott hibákat okozni, mivel a nyelvíleg „naiv” beszélőnek alig tűnik fel, hogy anyanyelvében teljesen különböző fogalmak kifejezésére egy fonémasor szolgál. Ezenkívül — és úgy véljük, hogy ez lényeges — a magyarban viszonylag kevés homoníma van egy szófajon belül, és így a strukturális disztribúció is lényegesen különböző.

Annál zavaróbban hatnak a második és a harmadik csoport elemei. Mivel sok esetben nehéz megállapítani, vajon az idegen nyelvi elemek különböző fogalmakat jelölnek-e, vagy csak használati módjukban van-e eltérés, itt most eltekintünk a kettő szétválasztásától. Ennek egyébként ebben az összefüggésben nincs is jelentősége. A „fordított entrópia” következtében keletkeznek az olyan hibák, mint pl.:

**Ich habe Erfolge erreicht*. (Helyes: *erzielt*.)

**Ich bin nur um 6 Uhr aufgewacht* (Helyes: *erst*.)

**Sie hat pünktlich dasselbe Kleid wie ich*. (Helyes: *genau*.)
stb.

4. Felvetődik most a kérdés, vajon nem vonható-e funkcionális párhuzam az idegen nyelvi fonémasorok hasonlósága és az anyanyelvi fonémasorok jelentéseinek hasonlósága között. Meg kell hagyni, hogy vannak bizonyos különbségek; az első esetben akusztikailag és vizuálisan észlelhető elemekről van szó, míg a másodikban fogalmakról, amelyek csak logikai úton elemezhetők, vagy még így sem. Az első esetben az idegen nyelv az, amely csak jelentéktelen kontrasztot mutat, a másodikban viszont az anyanyelv az, amely nem differenciál. Első pillantásra tehát ezek lényegben különböző jelenségeknek tűnnek. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy lényeges nyelvészeti különbség van közöttük.

A probléma tüzetesebb vizsgálatakor azonban fontos analógiák kerülnek felszínre. Már 1913-ban Egenberger rámutatott arra, hogy létezik egy fogalmi homogén gátlás is.¹¹ Igaz, hogy számára ez inkább fejlődéslélektani jelenség volt, míg a mi vizsgálataink tárgya a szinkronia, amely független az ontogenezistől. Mint az összes hasonló esetben úgy itt

¹⁰ Ezt a fogalmat Leisi (1961) 68 kk. nyomán egyre gyakrabban használják a szemantikai irodalomban. Annak ellenére, hogy definíciója nehézségekbe ütközik, igen alkalmasnak tartjuk, hogy segítségével a nyelvi rendszer egyik lényeges tulajdonságát ragadjuk meg.

¹¹ Egenberger (1913) 50.

is a pszichológiai módszer teszi lehetővé a megfelelő vizsgálatot. A nyelvi tevékenység ugyanis — akár elhallgatják, akár egyenesen tagadják is ezt — pszichikai tevékenység, és maga a nyelvi rendszer vizsgálata is végeredményben csak a parole közvetítésével lehetséges.

Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a nyelvészet kizárólag induktív módon vizsgálja tárgyát; dedukció nélkül nincs nyelv t u d o m á n y , mint ahogy általában a tudomány fogalma implikálja a dedukció alkalmazását. Bármennyire tűnhet azonban nyitott ajtók döngetésének az induktió szükségességének hangsúlyozása, mégis fel kell hívni a figyelmet erre, ti. éppen a nyelv és gondolkodás viszonyának kutatása annyira gyakoripőben jár még, hogy a túl korai általánosítások, az elhamarkodott elméletek árthatnak a további kutatásnak.

Különös aktualitást kap követelésünk a nyelvi érintkezés vizsgálatakor, mert a nyelvi rendszer még oly tökéletes leírása hasznavehetetlenné válhat, mihelyt a nyelvek érintkezését, a kétnyelvűséget, annak megjelenési formáit vizsgáljuk. Ami helyes és hasznos e g y nyelv leírásában, az előfeltételül szolgálhat ugyan, de semmiképpen sem elegendő két nyelv konfrontációjához. Ezért szükséges hangsúlyozni, hogy végeredményben a parole „szállítja a nyersanyagot”. A későbbiek során nyilvánvalóan szert teszünk majd olyan modellekre, amelyek induktió és dedukció viszonyát módosítják. Ugyancsak változni fog nyelvészet és pszichológia viszonya, hiszen a határterületeken alakulnak ki az újabb kutatási gócpontok.

Mint mondtuk, az a körülmény, hogy az anyanyelv a valóságot részben másképp tagolja, mint az idegen nyelv, többek között ahhoz is vezet, hogy az anyanyelv bizonyos esetekben kevésbé vagy másképpen differenciál. Anélkül, hogy a fogalom és jelentés viszonyának problematikáját itt behatóbban tárgyalnók, nagy bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a lexikai elemek a fogalmaknak és ezzel egyszersmind a gondolkodásnak észlelhető formáját képezik (a szinszemantikus elemek nagy részétől most eltekintünk). A lexikai elemeknek ezt a funkcióját jelentésnek lehet nevezni.

Ha több fogalomnak egy és ugyanaz a nyelvi formája, akkor a logikailag nem iskolázott, naiv beszélő nem tesz különbséget e fogalmak között, ill. csak akkor képes a különbségtételre, ha tudatos elemzést végez. Minél hasonlóbbak egymáshoz a fogalmak, annál nehezebb a különbségtétel és az elemzés is. Különböző használati módok esetén már egyáltalán nem lehet különböző fogalmakról beszélni. Mindez az oka annak, hogy olyan emberek, akik csak az anyanyelvüket beszélik, nagyon elcsodálkoznak, amikor a szavak poliszémijára, ill. eltérő használati módjára felhívják a figyelmüket, sőt még azok az emberek is, akik az idegen nyelvek tanulása-
kor számtalanszor kerülnek szembe ezzel a problémával, nem tudják levonni ebből a gyakorlati következtetéseket.

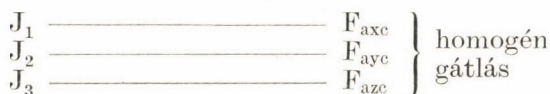
A fogalom és a nyelvi forma „ötvözete” nehezen oldható fel, először is azért, mert már a gyermekkortól kezdve fennáll, másodszor azért, mert az azonos nyelvi forma által megragadott fogalmak maguk is hasonlóak egymáshoz. Ha érintkezés keletkezik egy másik nyelvvel, akkor a beszélő rákényszerül arra, hogy a fogalmakat különböző fonémasorok formájában szétválassza egymástól. Az anyanyelvi formákban való gondolkodása

azonban zavaró tényezőként hat olyannyira, hogy állandóan tudatos ellenőrzést kell végeznie. A folytonos tudatosítás azonban megnehezíti a folyamatos nyelvhasználatot, néha olyan nagy mértékben, hogy nem jön létre kommunikáció.¹² A nehézséget akkor gyózi le, ha a nyelvhasználat elegendő mennyiségű gyakorlat után automatizálódik, azaz készséggé válik. Megfigyeléseink és kísérleteink egyébként azt bizonyítják, hogy a tanulási módszer ezen a területen nem játszik nagy szerepet.¹³

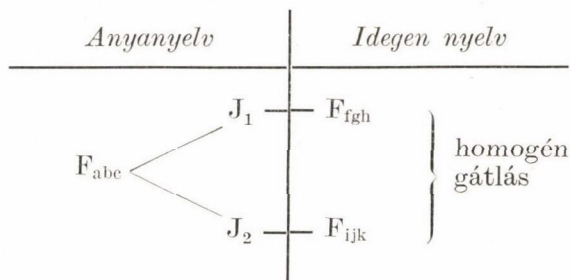
Ha nem divergencia által keletkezett homonímiáról van szó, akkor az egy és ugyanazon fonémasor által kifejezett fogalmak hasonlósága a természetes nyelv történetének szükségszerű terméke: a valóság megismerése nagyrészt összefüggések megismeréséből áll. Az újonnan felismert összefüggések oly módon jutnak nyelvi kifejezéshez, hogy a már meglévő fonémasorok kiterjesztik funkcióikat: egy újonnan megismert jelenség egy közös jegy alapján megkapja egy hozzá hasonló jelenség kifejezési formáját. Ez az ismeretelméleti tény szinkron módon természetesen csak ritkán lelhető fel, mivel az eredeti összefüggések már nem tudatosak. Minden nyelvnek megvannak a maga saját eszközei ahhoz, hogy a valóság dolgait, jelenségeit nyelvi összefüggésbe hozza egymással, azaz a releváns jegyek nyelvenként mindig mások és mások. A kiindulópont mégis mindig a hasonlóság. Az *Erlebnis* — *Ergebnis* — *Ereignis* esete (I.) és a *Glas* — *Flasche* esete (II.) között fennálló különbséget és hasonlóságot sematikusán a következőképpen lehet ábrázolni:

I.

Idegen nyelv

II.

Jelmagyarázat: J = jelentés
F = forma (fonémasor)

¹² Vö. Juhász (1963) 20 kk.

¹³ Vö. Juhász (1968) IX. fej.

Mindkét esetben a hasonlóság képezi az alapot; az egyikben a fonémasorok hasonlósága, a realizációban tehát fonetikai hasonlóság, a másokban a jelentések azonossága az, ami az összetévesztéshez vezet. Minden különbség ellenére a két eset közös vonásait fontosabb tényezőnek tartjuk. Az, hogy a jelenségek nyelvészeti szempontból különböznek, nem jelent feltétlenül pszichikai különbséget: a homogén gátlás nem korlátozódik pusztán a hasonló nyelvi formákra, hanem a fogalmakra is kiterjeszti hatását. Ennek következtében a két típus között funkcionális párhuzam áll fenn.

Ezzel a nyelv és gondolkodás bonyolult összefüggésére sikerült ismét egy bizonyítékot találni a nélkül, hogy a kettőt azonosítanók. Ezúttal azonban nemcsak egyszerűen az összefüggés tényéről van szó általában, hanem egy konkrét összefüggés meghatározott mechanizmusáról. Itt is szimpptomák alapján következtetünk, a statisztika azonban megfelelő bizonyító erővel bír.¹⁴

5. Megállapításaink tanulságosak lehetnek több tudományág számára is. Most csak egy tanulságot szeretnénk megemlíteni.

Az idegen nyelvek oktatásában az a felfogás uralkodik, hogy hasonló elemeket könnyebben lehet megtanulni és megtartani, mint kontrasztív módon különbözőket. Van ebben a kijelentésben igazság is, hiszen pl. egy német számára könnyebb az angol nyelvet megtanulni, mint a kínait, éppen azért, mert az angol és a német nyelv között nagyobb a hasonlóság, mint a kínai és a német között. A hasonlóság kritériumát mégsem szabad túlságosan általánosítani: Ranschburg már a századforduló táján bebizonyította a homogén gátlás létezését, és újabban már agyantomiai hipotézis is felállítottak magyarázatára.¹⁵

Több szempontból nemcsak hogy nem célszerű, de egyenesen hibás az idegen nyelvek oktatásában hasonló formákat, ill. hasonló jelentéseket hordozó formákat egymás után tanítani. Éppen ellenkezőleg: meg kell kísérelni éles kontrasztok programozott előállítását. Ez éppúgy vonatkozik a tankönyvek összeállítására mint a közvetlen tanítási gyakorlatra. Németül beszélő magyarok hibáiból összeállított gyűjtemények egyértelműen bizonyítják egy ilyen eljárás szükségességét.¹⁶

*Eötvös Loránd Tudományegyetem
Német Tanszék
Budapest*

Irodalom

R. Egenberger, Psychische Fehlleistungen; Beihefte zur „Zeitschrift für Kinderforschung“ (Langensalza, 1913).

A. Ehrhardt, Das Ranschburgsche Phänomen bei Reaktionsbewegungen: Neue Psychologische Studien 5. 391—430 (1931).

Fodor István, L'analogie psychologique de la notion linguistique de l'entropie: Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani. (Bucuresti, 1965) 249—250.

Juhász János: Tudatosítás és automatizálás a haladófokú idegen nyelvi beszéd-tanításban (Disszertáció, Budapest, 1963).

¹⁴ Vö. Juhász (1968), 222.

¹⁵ Rohrachner (1963), 122.

¹⁶ Juhász (1968), 23 kk.

Juhász János: Probleme der Interferenz (Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1968).

Kardos Lajos: Általános pszichológia (Budapest, 1964).

Kelemen László: A pedagógiai pszichológia alapkérdései (Budapest, 1968).

Kollarits Jenő, Beobachtungen über Dyspraxien: Archiv für die gesamte Psychologie 99, 305—399 (1937).

F. Krueger: Zur Philosophie und Psychologie der Ganzheit (Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1953).

Lázár Szilárd, Über den Einfluß der Aehnlichkeit auf das Erlernen, Behalten und Reproduzieren mathematischer Formeln: Archiv für Pädagogik. Die pädagogische Forschung 2. 53—66, 163—181, 258—275 (1914).

E. Leisi: Der Wortinhalt (Heidelberg, 1961).

Ranschburg Pál: Über die Bedeutung der Aehnlichkeit beim Erlernen, Behalten und bei der Reproduktion: Journal für Psychologie und Neurologie 5. 94—127 (1905).

Ranschburg Pál, A magasabb szellemi működések helyes vagy téves voltát meg szabó törvényekről: Magyar Pszichológiai Szemle 10. 3—186 (1937).

H. Rohrer: Lehrbuch der experimentellen Psychologie (Bern—Stuttgart, 1963).

H. von Restorff, Über die Wirkung von Bereichsbildungen im Spurenfeld: Psychologische Forschung 18. 299—342 (1933).

S. Ullmann: Grundzüge der Semantik (Berlin, 1967).

U. Weinreich: Languages in Contact (New York, 1953).

A szókincs és a szófajok gyakoriságának alakulása 3–6 éves gyermekek beszédében verbális feladat megoldás, illetve kommunikáció során

A dialektika módszereivel összhangban vizsgálva a beszédfejlődés törvényszerűségeit, a beszédet a „történelmileg kialakult és társadalmilag meghatározott” (Rubinstein, 11.) jelzőfunkciója közben, tehát kommunikatív szituációban kell elemzésünk tárgyává tenni. Úgy véljük tehát, hogy valamely nyelvi anyagot pszicholingvisztikai szempontból akkor elemzünk legcélravezetőbben, akkor jutunk a beszéd funkcióján keresztül, legközelebb törvényszerűségeinek felismeréséhez, ha messzemenően figyelembe vesszük a körülményeket, amelyben az illető nyelvi anyag létrejött: a beszélő egyedet, a tárgyi és személyi környezeti feltételeket.

Egyetértünk N. Z. Kotjelovával (6.), aki úgy véli, hogy „a mondat lényege a logikai-grammatikai egységben, az aktuális általánosításban, a gondolat szabatosságában rejlik, felvértézve a kifejezendő gondolat céljával”, s aki ennek alapján megkülönböztet ún. „potenciális szintaxis”-t és „aktuális szintaxis”-t.

A dolgozat során „alkalmazott beszéd” kifejezéssel jelöljük azt a nyelvi anyagot, amelyet bizonyos jól körülhatárolható verbális szituációkból nyertünk és elemzésünk során adatainkat az illető verbális szituáció, illetve a beszélő egyedek életkorának függvényeként értékeljük.

A fenti módon nyert eredményeinket bizonyos szempontokból összevetjük korábbi szerzők azon adataival, amelyeket a nyelvi anyag keletkezésének körülményeire való tekintet nélkül, gyermekek folyamatos megfigyelése nyomán gyűjtött szótár jellegű, „abszolút” szókészlet alapján közöltek. A már óvodáskorú gyermek passzív és aktív szókincsére is bátran vonatkoztatható Lazicziusz-Bence-Vértes Edit véleménye (Magyar Nyelvőr 79. 338.), hogy „a szókészlet nagyságát jelölő szám véges, de közelebből meghatározhatatlan.” Mégis úgy tűnik, hogy bizonyos „aktuális szituációban” végzett felmérések közelebb visznek bennünket, ha nem is az „abszolút” szókészlet mennyiségi és minőségi adataihoz, de rávilágíthatnak a gyermeki beszéd néhány, pszicholingvisztikai szempontból érdekes jellemzőjére amellet, hogy bizonyos mennyiségi arányokra is engednek következtetni.*

* A következő vizsgálati anyag fejlődéslélektani aspektusú feldolgozását lásd: Magyar Pszichológiai Szemle 1969/2.

Irodalmi áttekintés

A 3—6 éves gyermekek beszédfejlődését vizsgáljuk, így kiinduló pontunk az idevonatkozó irodalom áttekintésében Wundt beszédfejlődési elméletének ún. harmadik stádiuma: a beszédtanulás kora, amely az első közlőszándékkal kimondott szótól a mondatokig terjed (16).

Ezt a fejlődési szakaszt jellemzi a beszéd grammatizálódásának folyamata: a beszédrészek megjelenése és különválása, amely a gyermek értelmi, érzelmi világának differenciálódását jelzi. A grammatizálódási folyamatot nyomon követve tehát a beszédben megnyilvánuló gyermeki psziché egyéb szféráinak elsősorban gondolkodásában realizálódó tudatának fejlődésére vonatkozó adatokat tükröző nyelvi anyag gyűjthető. Leontyevnek, a nyelv szerepét a tudat oldaláról megvilágító gondolatát idézve: „A tudat a valóságnak a társadalmilag kidolgozott nyelvi jelentések, képzetek, fogalmak prizmáján átszűrt tükröződése.” (8/271.) Ennek a prizmának a fénytöréseit vizsgálva viszont visszakövetkeztethetünk a tudatra, illetve szféráinak fejlődési szintjeire. Éppen ezért foglalkoztatja a kutatókat oly nagymértékben a fenti grammatizálódási folyamat törvényszerűségeinek feltárása.

W. Stern (14) szerint az „élmények káoszából először a személyek és tárgyak kategóriája válik ki: megnevezés — főnevek megjelenése; ezt követik a nyelvfejlődésben az akció stádiuma —, vagyis a tárgyakkal való cselekvés megjelölése: igehasználat; és végül a viszony és tulajdonság stádiuma: a határozószók és melléknevek fellépése a gyermek beszédében. A szerző szerint e stádiumok sorrendjében bővül a gyermek szókinése is.

Kenyeres Elemér (5) bírálva Stern fenti stádiumelméletét azt állítja, hogy szómondatot — amely tudvalevőleg a gyermeki értelmes beszéd első fázisának kategóriája — bármely szófaj képviselhet és minden szómondat magában foglalja mind a megnevezést, mind a megnevezett tárgyon végzett vagy végzendő akciót.

Elkőnyin (2) szerint a második év folyamán háttérbe szorulnak a generalizált, több jelentésű szavak: „a szavak jelentése állandósul és határozott tárgyi vonzásuk lesz.” A megjelenő két-három szavas valódi mondatok, amelyek főként kérdést, rámutatást fejeznek ki — alanyt és állítmányt, illetve tárgyat és állítmányt tartalmaznak.

Hurlock (4) a szókészlet alakulását új szempont szerint tárgyalja: „általános tartalmú” szavakat tanul meg először a gyermek, olyanokat, amelyeket bármilyen szituációban tud használni (pl. *megy, néni, szép*), ezen belül először a tárgyak nevét, majd akciók megnevezését tanulja meg, másfél év után pedig mellékneveket, határozószókat s végül a névmásokat, viszonyzókat. Az „általános szavak” mennyiségétől mindig elmarad a gyermek által megtanult, úgynevezett „speciális szavak” (etikai kifejezések, színek, számok stb.) száma, amelyeket a beszélő csak egy bizonyos tartalomra vagy egy bizonyos szituációban tud használni.

A beszéd fejlődésével foglalkozó pszichológiai irodalomban számos kutató alkalmazza a beszédfejlődés szakaszainak megállapítására a szókinés, illetve annak szófaji megoszlás szerinti feltérképezését, szófaj statisztikát.

tikák készítését. Mind a régi, mind a legújabb tanulmányokban megtalálhatók a szókincs bővüléséről felállított táblázatok, amelyek közül most néhány adatot kiragadunk.

A szó mennyiség értékei

Szerző	a 3 éves	a 4 éves	az 5 éves	6 éves gyermekeknek
Bakonyi Hugó (1) 20 hazai és külföldi szerző összesített adatainak alsó és felső határát jelöli	150—1000	250—1200	300—1400	500—1700
Salamon Jenő (13): W. Stern	1000—1100	1600—	2200	2500—3000
Ch. Bühler	600—2500			
D. B. Elkonyin	1200—1500			
E. H. Lenneberg (7) (10 gyermek átlaga)	450— 850	1200—1500	1800—2200	2600

A gyermek szókészlete szófaji megoszlásának statisztikai módszerét még szélesebb körben alkalmazták a kutatók a beszédfejlődési fok jellemzésére.

Bakonyi Hugó a „Gyermek” 1918-as évfolyamában „A gyermeknyelvi szókincs fejlődése” című cikkében (1) táblázatban közli a fent már idézett húsz külföldi, illetve hazai szerző párhuzamos, abszolút értékekben igen eltérő, de a megoszlás nagy arányait tekintve hasonló tendenciájú szófajmegoszlási adatait. A táblázaton látható, hogy a szókincs gyarapodás során a főnév mindvégig megtartja magasan kiemelkedő mennyiségi arányát, szemben az igével, bár az évek során (1—15 éves kort foglal magában a táblázat) az ige mennyiségi növekedésével arányuk közeledik egymáshoz. Fokozatosan növekedik a többi szófaj részaránya is, de a szerzők szerint 6 éves korig maximum 20%-os arányban szerepelnek a gyermek szókincsében. W. Stern külön is hangsúlyozza, hogy az igék száma a szókincsben soha nem éri el a főnevek számát.

Kenyeres Elemér (25) a fenti jelenséget azzal magyarázza, hogy a gyermek azonos akciókat hajt végre különböző tárgyakon, tehát főképpen a tárgy nevek bővülésével, a környezetében levő végtelen mennyiségű tárgy, anyag, személy megnevezésének megtanulásával az új főnevek használata kerül többségbe szemben az ige használattal.

A fent említett táblázatokból (1.), valamint Elkonyin adataiból (2.) állítottuk össze az alábbi, életkorok szerinti kimutatást a szófajok százalékos megoszlásával:

Szerző	kor év	főnév %	ige %	mellékn. %	határozósz. %	egyéb %
Preyer	2	60	13		4	
Tracy	2½	60	20	9	5	8,7
Morse Nice	3	57,2	20,5	11,6	5,1	5,6
Arkin	4	50,2	27,4	11,8	5,8	3,1
Langenbeck	5	56,8	19,3			21,8
Éltes	7	63,9	20,1	8,3	2,3	(15,2)
Kirkpatrick angol szótár		60	11	22	5,5	1,5
Brandenburg szótárak		48,4	27,5	18,6	4,9	0,8

Vizsgálati eredményeink elemzésénél összehasonlításokat végzünk majd az általunk nyert adatok és a fenti %-os eredmények között.

Metodika

Vizsgálatainkat 3—6 éves gyermekekkel végeztük az óvodai korcsoportok (kis-középső- és nagycsoport) szerinti korfelosztásban, három 10-tagú gyermekcsoporttal — összesen 30 gyermekkel.

A vizsgálatokból nyert nyelvi anyagot magnetofonnal regisztráltuk, majd 4 × 15 secundumos (ill. 1 perces) időegységek szerint jegyzőkönyvbe másoltuk át és vetettük alá szófaji elemzésnek.

Az alább tárgyalásra kerülő nyelvi anyagot 4-féle beszédsszituációból nyertük:

1. *Szabad óvodai játék* — konstrukciós, ill. szerepjáték — mint *gyermekek közötti kommunikációs szituáció*.
2. Bizonyos 5 témakört felölelő, nagyobbára kötött tematikájú, négy szemközi *beszélgetés* (exploráció) a kísérletvezető és a gyermek között, mint *gyermek és felnőtt közötti kommunikációs szituáció*.
3. A *képletírás* tíz darab, gyermekállatok játékát, ill. mamaállat és fiamviszonyt tükröző képsor alapján történt.
Az exponált képsor: L. Bellak: Children Apperception Test-Supplement (továbbiakban CAT-S) vizsgálati anyaga.
A képleírás, mint *vizuálisan exponált esemény verbális megfogalmazására* felszólító feladat szerepelt vizsgálatainkban.
4. A *mese kiegészítést* a gyermekek L. Düss projekciós mesetesztje alapján végezték. A tíz darab egy-két mondatból álló mese kezdet szintén gyermekekkel vagy gyermek-állatokkal kapcsolatos történeteket exponál, és kísérleti személy a pl. „Mit gondolsz, mit csinált a kismadár?” vagy „kisfiú?” kérdésekre adott válaszával fejezi be a történetet. Ez a beszédsszituáció (továbbiakban: Düss-vizsgálat) *verbálisan exponált eseményhez kapcsolódó verbális megoldást igényelt*.

A vizsgálati eredmények értékelése

A vizsgálatokhoz felhasznált összes szómennyiség, illetve annak vizsgálatonkénti megoszlása:

A négy vizsgálathoz (szabadjáték, exploráció, CAT-S, Düss-féle) felhasznált összes szómennyiség alakulására jellemző, hogy a kis- és középső-csoport között érzékelhető a minőségi ugrás: a középsőcsoport 244 szóval többet használ a négyféle szituációban, mint a kis-csoport, ugyanakkor a nagy- és középső-csoport között csak elenyésző különbség van (26 szó), bár a növekedés tendenciája itt is észlelhető.

A szóhasználat vizsgálatonkénti megoszlása a 4 vizsgálatához használt összes szómennyiség %-ában kifejezve :

Korcsoport	A 4 vizsgálatban felhasznált összes szó (100%) korcsoportonkénti átlaga	Szabadjáték %	Exploráció %	DÜSS %	CAT-S %
kis	437,1	19,7	24,5	34,1	21,7
középső	680,7	14,7	38,0	25,7	21,6
nagy	706,7	14,7	30,0	30,7	24,6

A kimutatásból megállapítható, hogy mindhárom korcsoportnál a legkisebb szómennyiséget az óvodai csoporton belül megvalósuló szabad játék adja, amit — mint a metodikai fejezetben említettük — vizsgálataink megtervezésénél a gyermekek egymás közötti, spontánul kialakult kommunikatív szituációjának tekintettünk. Úgy tűnik, hogy az óvodáskorú gyermeknél a csoportos játékokban — konstrukciós, ill. szerepjátékról van szó — a beszédnek csak az aktuális cselekvést kiegészítő szerepe van: kérdés, instrukció, konstatálás stb. formában jelentkezik.

Az exploráció mint felnőttel folytatott kommunikáció mindhárom korcsoportnál magas szómennyiséget eredményezett. A két kommunikatív helyzet adatai közötti különbséget részben ez utóbbi tisztán verbális kommunikáció, ill. a játék során, a helyzetből fakadóan, párhuzamosan jelentkező cselekvés és beszéd — jellegével magyarázhatjuk. A két szituáció közötti nagy, beszédbeli eltérés még magyarázható a gyermek—gyermek, ill. gyermek—felnőtt kommunikációs kapcsolat különbségével, amely érvényesülhet mint szociális és mint intellektuális tényező, amennyiben a felnőtt bizonyos gondolatsorokat indít el a gyermekben, és egyben az illető témához szükséges szókincs nagy részét a beszélgetés során a gyermek kiszűrheti a felnőtt beszédéből.

A Düss-teszt hasonlóan magas, sőt a nagy-csoportnál azonos szómennyiségei alátámasztják ez utóbbi fejtegetésünket.

A fenti, illetve a későbbiekben elemzett grammatikai adatok alapján szoros kapcsolatot kell feltételeznünk az exploráció és a mese kiegészítő teszt kommunikációs szituációja között.

A négyféle vizsgálatban felhasznált szómennyiség adatait, amelyek az összes megszólalást jelzik, tehát magukban foglalják az ismétlődő, azonos

szavakat is, összevetve az irodalmat áttekintő fejezetben közölt összefoglaló szókincs táblázat adataival, úgy találjuk, hogy a kis-csoportnál Ch. Bühler és Lenneberg adataihoz hasonló értékeket nyertünk. A középső-, illetve nagy-csoportnál viszont már igen nagy eltéréseket találunk, amely jelenség talán azzal magyarázható, hogy minél nagyobb a gyermek, annál nehezebben mérhető fel szókincsének bővülése, illetve abszolút értéke. Saját adatainkból mindenestre kitűnik, hogy a 3—6 éves gyermeknél bár a szó-

A 3 óvodai korcsoport (à 10 fő) nyelvi anyagának szófaji megoszlása

Módszer	Csoport	Összes szó	Ige	Főnév	Melléknév	Számnév
Spontán játék megfigyelése	Kis	86,2	31,8	14,4	3,5	0,6
	Középső	100	28,8	16,4	3,7	1,1
	Nagy	102,8	26,0	16,2	4,4	2,2
Exploráció	Kis	107,1	20,7	17,5	4,9	1,2
	Középső	258,8	20,7	18,7	5,3	1,6
	Nagy	212,6	24,2	16,7	3,6	1,9
Düss-teszt	Kis	149,1	25,7	17,7	3,0	0,8
	Középső	174,6	23,9	19,4	2,7	1,0
	Nagy	217,4	24,3	16,1	4,2	0,8
CAT-S teszt	Kis	94,7	25,4	30,1	1,3	1,7
	Középső	147,3	20,2	26,6	2,5	1,5
	Nagy	173,9	19,0	24,0	4,0	1,7

kincsbeli fejlődés nyilvánvaló, az „alkalmazott beszéd” szintjén ez sokkal lassúbb, mint a kutatók által közölt adatok alapján az „abszolút szókincs” bővülése.

A négy vizsgálat nyelvi anyagának elemzése a szófaji megoszlás szempontjából:

Mint korábban szóltunk róla, számos felmérést végeztek már a gyermeknyelv szófaji megoszlásáról, és annak a fejlődéssel járó változásairól.

Ezeket a szófajgyakorisági statisztikákat éppúgy, mint a szókincs táblázatokat egy-két gyermektől nyert nyelvi anyagból készítették a szerzők — tekintet nélkül az illető anyag eredetére (pl. a kommunikációs szituáció vagy a beszéd tárgya, egyéb körülmények: cselekvés jellege stb.).

Felmérésünk, amelynek adatait 3×10 tagú (3—4, 4—5, 5—6 éves)

gyermekcsoportok nyelvi anyagának átlagértékeiből kaptuk a beszédtevékenységre alkalmas négy különböző szituációban, úgy tűnik, részletesebb és a beszéd, mint „társadalmi termék” (Rubinstein-12) és egyben, mint az egyes ember „gyakorlati tudata” (Marx-8) jellemvonásait pontosabban körülhatároló eredményeket hozott.

Az alábbiakban közöljük a három korcsoportban végzett négy vizsgálati fázis összesített szófajgyakorisági táblázatát.

az összes szó (100%) százalékában kifejezve az egyes vizsgálatban

Névmás	Névelő	Névutó	Határozószó	Kötőszó	Indulatszó	Módosító szó	Tagadószó
12,2	10,7	0,6	9,4	5,8	1,7	3,5	5,8
12,4	10,1	0,4	9,3	5,3	3,3	5,1	4,1
11,4	10,8	0,8	9,0	6,0	2,9	5,5	4,8
8,3	7,9	0,1	12,4	18,1	0,1	4,9	3,9
6,8	10,9	0,3	10,0	15,9	0,1	6,3	3,4
8,7	8,7	0,9	10,9	15,2	—	5,1	4,1
8,6	8,0	0,2	5,2	18,9	0,1	3,7	8,1
7,9	11,6	0,5	4,6	21,2	—	3,5	3,7
10,0	10,7	0,4	7,6	17,2	—	5,3	3,4
13,5	10,0	0,9	4,4	5,4	0,1	5,6	1,6
7,8	17,2	0,8	5,3	10,8	0,2	5,3	1,8
7,9	18,5	0,3	7,8	9,9	—	6,2	0,7

Követve az irodalomból idézett szerzők elemzési szempontját a fenti táblázaton először a vizsgálatonkénti nyelvi anyag főnév, illetve ige arányának változásait tekintjük végig.

Már első ránézésre szembetűnik, hogy ugyanazon csoporton belül ez az arány igen nagy mértékben változik a beszédkörülmények befolyása alatt.

A szabadjáték fázisában a három korcsoport közül a kis-csoportban a legmagasabb az ige százalékos értéke, ugyanakkor a főnév használat a legalacsonyabb. A korcsoporton belül az ige és főnév használat közötti különbség 5%-kal magasabb az ige javára, mint a nagyobb csoportoknál, és mindhárom csoportnál, bár az életkor növekedésével fokozatosan csökkenő tendenciát mutatva 10–18%-kal meghaladja a főnév használatot.

Az explorációs fázisban is azt láthatjuk, hogy mindhárom korcsoportban magasabb százalékban fordul elő az ige, mint a főnév, azonban az ige értékei sokkal alacsonyabbak, mint a szabadjáték során alkalmazott igeik mennyisége: míg a főnév használat mindhárom csoportnál némileg magasabb értékeket adott. Így a két szófaj közötti különbség 2—8%-ra csökken.

Összehasonlítva a Düss-vizsgálat értékeivel azt tapasztaljuk, hogy igen hasonlóak a két vizsgálat ige-főnév megoszlási arányai, sőt a nagycsoportnál csak tizedesben eltérő, számszerű egyezést találunk az explorációs, illetve a mesekiegészítő fázis nyelvi anyagában.

Érdekes felfigyelni arra is, hogy mindkét vizsgálatban, a középső-csoporthoz viszonyítva, a nagy-csoportnál megnövekszik az igehasználat és csökken a főnév részaránya.

A fenti összehasonlító adatok alátámasztják azt, a szómennyiség elemzésénél említett verbális szempontú rokonságot, amely a két vizsgálat között fennáll.

Míg a Düss-vizsgálatban — ugyanúgy, mint az explorációban, illetve a szabadjáték során — az igehasználat meghaladja a főnév előfordulását a CAT-S, képleíró vizsgálatban mindhárom csoportnál a főnév részaránya 5—6%-kal magasabb, mint az ige százalékos értéke. A kis-csoporttól a nagy-csoport felé haladva mindkét szófaj előfordulásában fokozatos csökkenést láthatunk, amely folyamat a főnév százalékos arányának csökkenése tekintetében szabályosabbnak tűnik.

Összehasonlítva a CAT-S vizsgálat fenti értékeit az egyéb vizsgálatokkal, még inkább kihangsúlyozódik az ebből a vizsgálatból nyert nyelvi anyag nominális jellege: az ige előfordulása a többi vizsgálat eredményeihez hasonló értékeket mutat, a főnév használat viszont a kis-csoportnál 12—15 százalékkal, a közép- és nagy-csoportnál 7—10 százalékkal haladja meg az egyéb vizsgálati fázisból nyert értékeket.

A továbbiakban az idézett szerzőktől eltérően a főnév és névmás együttes részarányának — mint alanyt megjelölő, rámutató, alanyra kérdező szófajoknak — és az igeinek mint az alanyon vagy az alany által végzett akciót jelölő szófaj részarányának értékeit az ún. „alapvető szófajok” kategóriáján belül összevonjuk. Az így kapott adatot párhuzamba állítjuk a melléknévnek mint a főnév tulajdonságát, minőségét és a többi szófajnak együttesen mint a cselekvés viszonyait jelölő beszédrésznek előfordulási arányaival.

A szabadjátékon belül az ige, a főnév és névmás összesen — a kis-csoportnál az összes szómennyiség 58,5 százalékát, a középső-csoportnál 57,5 százalékát, a nagy-csoportnál 53,5 százalékát veszi igénybe. Ez azt jelenti, hogy a viszonyt, illetve minőséget jelző többi szófaj lassan növekvő arányban emelkedik (kis-csoport: 41,5 százalék, középső-csoport: 42,5 százalék, nagy-csoport 46,5 százalék).

Itt röviden szeretnénk utalni Stern beszédfejlődés-stádiumainak elméletére, amely szerint a beszédtanulás kezdetét a személyek és tárgyak neve jelzi, ezt követi az akció stádiuma, majd végül a minőség és reláció stádiuma (Stern, 14). Mint Kenyeres Elemér (5) rámutat — az első megnevezések akciót is magukban foglalnak és az első szavak között kiesszámban mellék-

név és határozószó is szerepelhet. Mégis a beszédfejlődés nagyvonalakban, tendenciájában — úgy tűnik — követi a fenti stádiumok egymásra épülésének irányát, állandó koegzisztencia mellett, a belső, mondatbeli arányok eltolódása révén — mind ez a fenti százalékos értékekből és a további eredményekből is kiderül.

Az explorációs fázisban az ige + főnév + névmás, illetve a többi szófaj arányából kitűnik, hogy hasonló arányú a minőséget, viszonyt jelölő szófajok előfordulása a három korcsoportban: kis-csoport 53,5 százalék, középső-csoport 54 százalék, nagy-csoport 50 százalék. Viszont a kis-csoport 53,5 százalékból 18 százalék esik a beszélgetésben hézagöltő, mellérendelő — és, meg — kötőszavakra (ez a két nagyobb csoportnál 16, illetve 15 százalékra esik). Egyéb szófajban nagymérvű, korcsoportonkénti változás nincs.

A Düss-vizsgálat adatait összefoglaló szófaj táblázatra tekintve a fenti szempontból a következő jellemzőket találjuk: az ige + főnév + névmás százaléka mindhárom korcsoportnál 50 körül van (1—1/2 százalékos, elenyészően csökkenő tendenciával). Tehát a kis-csoportban 48 százalék, a középsőben 49 százalék, a nagy-csoportban 49,5 százalék marad a többi szófaj számára a felhasznált összes szóból. Látható, hogy a megoszlás minden korcsoportnál kiegyensúlyozottabb, mint a CAT-S teszt esetében. Feltűnő minőségi változás a tulajdonságot, illetve viszonyt jelölő szófajokban a nagy-csoportban észlelhető: a melléknév részaránya duplájára emelkedik, a kötőszó részaránya közel a duplájára, a módosító szó 2,2 százalékkal emelkedik a középső-csoporthoz viszonyítva, azonban a kis- és középső-csoport között fennálló csak néhány tizedszázalékos változással. A fejlődésnek, a pontos kifejezőképességnek egyik jellemzője a hézagöltő kötőszavak csökkenése: a nagy-csoportnál a kis-csoport értéke alá süllyed.

Az előbbiekhöz hasonlóan összevonva az ige, főnév, névmás adatait, tehát a beszédből a megnevezést és akciót jelentő alap szófajokat, a CAT-S vizsgálatban a következő — mint fent említettük fokozatosságában is kiegyensúlyozatlanabbnak tűnő megoszlást találjuk: kis-csoport kb. 70 százalék, így az egyéb szófajra marad 30 százalék; középső-csoport 60 százalék — egyéb szófaj 40 százalék, nagy-csoport 50 százalék, egyéb szófaj 50 százalék.

A fejlődés vonala ebben a beszédhelyzetben is azonos a fentiekkel, de határozottabbak, nyilvánvalóbbak a fejlődés jelei. A kiscsoportnál például 12 százalékkal magasabb a név + akció százalékos értéke, mint a szabadjátéknál — a táblázatot követve kitűnik, hogy ebből az értékből az ige számottevő csökkenése mellett, ebben a vizsgálatban több mint kétszer annyi a főnév használat. Ez természetes is, hiszen képleírásról van szó, és a 3 év körüli gyermek elsősorban megnevezi, felsorolja a látottakat. A középső-csoportnál 10 százalékkal növekszik a többi szófaj aránya, de még mindig 2,5 százalékkal a szabadjáték aránya alatt marad. A nagycsoportban viszont — újabb 10 százalékos emelkedéssel — az egyéb szófajok aránya meghaladja az előbbi helyzetekben szereplő arányukat. Az 50—50 százalék megoszlás azt jelenti, hogy a képleírást a nagy-csoport már viszonylag magas beszéd színvonalon képes megoldani: egyenlő mértékben tudja megjelölni a képen ábrázolt alanyt, az általa vagy rajta végzett cselekvést, de ugyanakkor felismeri tulajdonságait, helyviszonyait és egyéb relációit.

A nyelvi differenciálódás kitűnik a minőséget és viszonyt jelölő szófajok részarányának növekedéséből is: a középső-csoportban — a kicsikhez viszonyítva — megduplázódik a melléknév: a nagycsoportban ismét megkétszereződik a melléknév, kétszeresére nő a határozószók részaránya, és fokozatosan emelkedik a számnév, a módosító szó, a kötőszó és a névelő százalékos értéke is.

A fent elemzett CAT-S vizsgálatban tehát feltűnő fejlődést észlelhetünk, néhány dolgot azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni: a kis-csoportnak a többi vizsgálatban elért eredményéhez mérten itt alacsony szintű a teljesítménye; mindhárom korcsoportnak viszonylag alacsony az e vizsgálat során használt szómennyisége, és ezen belül mindhárom csoportnál feltűnő az arányeltolódás a tárgy megjelölés felé, amelyet nyilván a sík ábrák, a kötött formák determinálnak, annak ellenére, hogy valamennyi kép mozgást és többségük jelenetet ábrázol.

Összefoglalás

A vizsgálatsorozatból nyert adatainkat áttekintve, tanulságként megállapítható tehát, hogy az aktivizált szókészlet nagysága, ill. a szófajok használatának aránya elsősorban a beszédszituáció függvénye.

A legbővebb szókészletet mindhárom korcsoportnál az exploráció, ill. a Düss-próba felnőtthez kapcsolódó, tisztán kommunikációs szituációja mobilizálta. *A szófaji elemzésből kiderült, hogy ugyancsak ez a két vizsgálati forma az, amely mindhárom korcsoportnál a beszédrészek megoszlása, vagyis a beszéd minősége — pontos, szabatos, kifejező — szempontjából is a legkiegyensúlyozottabb anyagot adta.* Mindhárom korcsoportnál a fentieknél kevesebb szókészletet mobilizált a képleírást igénylő CAT-S teszt, amelynek ábrái a gyermektől valamely figura, jelenet felismerését és megnevezését, ill. megfogalmazását kívánja meg.

A fentiekből kiderül, hogy szemben az előbbi két vizsgálattal, a CAT-S próba esetében kiegyensúlyozatlanabb minőségi megoszlást találunk a beszédrészek szempontjából — magasabb az „alapvető beszédrészek” részaránya, különösen a megnevezés értéke emelkedik ki — szemben a minőséget, viszonyt kifejező, a beszéd minőségi szintjét emelő egyéb beszédresszel. Ugyanakkor a korcsoportokon belüli fejlődés a beszéd minősége szempontjából feltűnőbb, mint az előzőkben említett két vizsgálatban, ahol, bár követhető a fejlődés menete, de ebben is kiegyensúlyozottabb eredményeket hoznak, mint a CAT-S teszt.

A szabad játékról, mint valamely spontán gyermekek között kialakult szituációról a passzív megfigyelés módszerével gyűjtött adatokból kiderül, hogy mindhárom korcsoportnál ez a szituáció mobilizálta a legkevesebb szómennyiséget, ugyanakkor ez a nyelvi anyag — az akciók megnevezésének nagy túlsúlyával — a legkiegyensúlyozatlanabb az „alap beszédrészek” megoszlása szempontjából. A beszéd minőséget, viszonyt jelölő alkotóelemeinek a beszédfejlődés során történő bővülése az explorációs és Düss-vizsgálatnál feltűnőbb, de a CAT-S próba adatainál kisebb mértékben nyilvánul meg.

Vizsgálati eredményeink összevetése az irodalmi adatokkal

A továbbiakban vizsgálataink adatait összevetjük azzal az irodalmi áttekintés fejezetében közölt táblázattal, amely bizonyos abszolút szókincs szófaji megoszlását tünteti fel — a különböző szerzők adatai alapján — a fejlődés sorrendjében. Megállapíthatjuk, hogy az abszolút szókincsben Brandenburg és Kirckpatrick szótári felméréseit alapul véve — nagyobb az arány eltolódás az alapvető beszédrészek és a minőséget, viszonyt kifejező szófajok között (az előbbi túlsúlyával), mint az vizsgálati eredményeinkben az alkalmazott, különböző szituációk által meghatározott nyelvi anyagban tapasztalható.

Ugyanakkor azonban a fejlődés során bizonyos számbeli közeledés mutatkozik az alapvető beszédrészek és az egyéb szófajok előfordulási arányában. Ebben a tekintetben megegyező tendencia olvasható le mind az idézett szerzők adataiból, mind pedig saját vizsgálati eredményeinkből.

Az abszolút szókincsben megnyilvánuló nominális stílus (főnévi többség), amelyre vonatkozóan valamennyi idézett szerző azonos véleményen van, és amelyet Stern és Kenyeres Elemér a környezetünkben levő számtalan tárgy nevével és a rajtuk végzett akciók számának véges és ismétlődő jellegével magyaráz, „alkalmazott vizsgálataink” szerint (kivéve a CAT-S próbát) másképpen nyilvánul meg. A számtalan főnév közül ti. az adott szituáció csak kis mennyiséget tartalmaz, ugyanakkor a gyakorlat, a környezettel való állandó kapcsolatbakerülés számos akciót tesz szükségessé. Ebben gondoljuk annak magyarázatát, hogy a vizsgálatainkban nyert nyelvi anyagot a verbális stílus jellemzi, vagyis az akció megnevezésének száma meghaladja a tárgy megnevezés számát — életkortól és szituációtól meghatározott mértékben.

MTA Pszichológiai Intézet

A dolgozatban hivatkozott művek

1. Bakonyi Hugó, A gyermeknyelvi szókincs fejlődése: A gyermek 1918. 12. 337—382.
2. Elkonyin, D. B.: Gyermeklélektan (A gyermek fejlődése születésétől hét éves koráig) (Budapest, 1964).
3. Gombocz Zoltán: Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan (Budapest, 1938).
4. Harlock, E. B.: Child Development (New York, 1956).
5. Kenyeres Elemér: A gyermek első szavai és a szófajok föllépése (Budapest, 1926).
6. Kotjelova, N. Z., O logiko—grammaticseszkom urovnye v jazike: Jazik i müslényije (Moszkva, 1967) 122—136.
7. Lenneberg, E. H., Speech Development: Speech, Language and Communication Brain Function vol. III. Univ. of Calif Press, 1966. 37—67.
8. Leontyev, A. N.: A pszichikum fejlődésének problémái (Budapest, 1964).
9. Pavlov, I. P.: Válogatott művei (Budapest. 1953).
10. Piaget, J.—Fraisie, P.—Reuchlin, M.: A kísérleti pszichológia módszerei (Budapest, 1957).
11. Rubinstein, Sz. L.: Lét és tudat (Budapest, 1962).
12. Rubinstein, Sz. L.: Az általános pszichológia alapjai. II. köt. (Budapest, 1964) 583—691.
13. Salamon Jenő: Fejlődéslélektan (Egyetemi jegyzet) (Budapest, 1966).
14. Stern, W.: Psychologie der frühen Kindheit bis zum sechsten Lebensjahre (Leipzig, 1921).
15. Vigotszkij, L. Sz.: Gondolkodás és beszéd (Budapest, 1967).
16. Viktor Gabriella: Gyermeknyelvi irodalom eredményei (Nagyvárad, 1917).
17. Wallon, H.: A gyermek lelki fejlődése (Budapest, 1958).

A mondat szemantikai—logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése

1. A nyelv és a gondolkodás viszonyának értelmezése kétségtelenül egyike a legérdekesebb, de ugyanakkor a legbonyolultabb kérdéseknek. Látszólag élesen elválasztható volna egymástól a pszichikai és a logikai aspektus. Az előbbi szerint arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy mi megy végbe az ember fejében akkor, amikor beszél és gondolkodik, független-e egymástól ez a két tevékenység, mennyiben határozzák meg egymást. A logikai szempont a fogalomnak és az ítéletnek mint logikai terminusoknak nyelvi megfelelőit állítja a vizsgálat központjába, a logikai és a nyelvi struktúra összefüggéseire irányítja a figyelmet. Három tudományág, nyelvészet, pszichológia és logika határterületén mozgunk, s ezek a tudományágak meglehetősen függetlenül fejlődtek egymástól, noha a tényanyag, amire téziseik vonatkoznak, sok tekintetben ugyanaz. Így érthető, ha a terminológiai összehangoltság hiánya vagy fogyatékosága is nehezíti olykor a tisztánlátást. Logikai tanulmányokban vagy tankönyvekben nemegyszer találkozunk olyan megállapításokkal, amelyek a nyelvi megformálást is érintik, de szerzőik másképp fogalmazták volna meg őket, ha a jelrendszer természetét jobban ismerték volna. Gondolok itt például valamely morféma meglétére vagy hiányára, amellyel kapcsolatban a nyelvész számára világos, hogy a jelöletlenség is lehet a megjelölés eszköze, de egyes logikai tárgyú cikkek erről megelégednek. A nyelvész hasonlóképpen hibát követ el, amikor könnyelműen bánik a *logika*, *logikus*, *logikai* szavakkal olyankor, amikor a szóban forgó megállapítás tulajdonképpen a logikát nem érinti, vagy a szó és a fogalom párhuzamba állításakor illetőleg összehasonlításakor megelégedezik arról, hogy egy meglehetősen magasfokú általánosítás van jelen abban a pszichikai alakzatban is, amit a pszichológiában képzetnek neveznek. Így gyakran fogalomról beszélnek akkor, amikor elégséges volna képzetről beszélni.

A pszichológia és a nyelvészet kapcsolatát illetően tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a nyelv és a beszéd pszichológiai vonatkozásainak vizsgálatában a társadalmi lélektannak legalább olyan szerepe van, mint az egyéni lélektannak. Mi sem jellemzőbb a jelenlegi bizonytalanságra, mint például az a tény, hogy egy modern pszichológia-tankönyvünk a beszéd és nyelv kérdéseit az általános pszichológia egyik fejezeteként tárgyalja, az

általános lélektant úgy határozza meg, mint az egyén lelki jelenségeivel foglalkozó tudományágat, s ettől elkülöníti a társadalmi lélektant. Más felfogás szerint viszont a nyelvi kérdések a maguk teljes egészében a társadalmi lélektan területéhez tartoznak, az individuálsz pszichológia nem illetékes arra, hogy velük érdemben foglalkozzék.

Akár mennyire bizonytalan is a helyzet, a nyelvész nem teheti meg, hogy érdektelenül menjen el az említett tudományágak eredményei mellett, már csak a terminológiai tisztaság érdekében is. S ha nem is köteles mindent úgy elfogadni a rokon tudományoktól, ahogy készen kap, munkahipotézisként bizonyos téziseket el kell fogadnia vagy fel kell állítania, hogy logikai ellentmondásba ne keveredjék. E téziseknek összhangban kell lenniük az érintkező tudományágak eredményeivel, de tartalmazhatnak eltérő véleményt is, ha ez indokolt, mert feltehető, hogy az ilyen eltérések, még ha téveseknek is bizonyulnak, a viták során fejlesztő hatással vannak a szóban forgó tudományágakra.

A nyelv és a logika viszonyát illetően határozottan el kell választani két kérdést. Az egyik a logika hagyományos és az ókor óta művelt tárgya: azoknak a téziseknek a gyűjteménye, amelyek segítségével megtudhatjuk, hogyan kapunk helyes ítéleteket. Ennek a tudományágnak végeredményben nem sok köze van a nyelvészethez. A nyelvészet nem törődik azzal, hogy milyen formális szabályai vannak a következtetésnek. A logika hagyományos tematikája és a nyelvészet egymással való kapcsolata szempontjából mégis különbséget kell tenni az Aristoteles óta művelt prédikátumlogika korábbi szakasza és a későbbi kijelentéslogika között. Az utóbbi az ítéleteket nem bontja fel, nem elemzi, míg az előbbi a közismert $S \text{ est } P$ (S = logikai alany, P = logikai állítmány, est = copula) ítéletszerkezettel operál. A kijelentéslogika egy elemi ítéletet egyetlen szimbólummal ábrázol, így nem probléma, hogyan rendeljük ezt az ítéletszimbólumot egy mondathoz. Az alanyra és állítmányra bontott ítélet már kérdéseket vethet és vetett is fel a nyelvészetre: 1. mi a viszony a logikai alany — állítmány és a grammatikai között; 2. milyen kapcsolatot van a mondat logikai és aktuális tagolása (ismert és új) között; 3. milyen a mondat logikai tagolása az olyan nyelvek esetében, amelyek mondatai nem kétpólusúak, tehát nem válnak szét világosan alanyi és állítmányi részre; általában ide tartozik minden nyelv minden olyan mondata, amelyben ez a tagolás nem világos. E problematikának óriási irodalma van, sok mellékvágánnyal és meddő vitával, nem kis mértékben a nyelvészek és a logika művelői kellő egybehangoltságának a hiánya miatt. Mivel — véleményem szerint — a logika szabályait vonták el a nyelvből és nem fordítva, ezen a ingoványos területen elsősorban a logika művelőinek kell rendet teremteni, nekik kell eldönteni, hogy saját szempontjukból egy-egy mondathoz hogyan rendelhető hozzá az $S-P$ struktúra, hogy a grammatikai alany, az ismert rész és a „cselekvéshordozó” három, sokszor azonos, de nem ritkán különböző szavak által képviselt kategóriájához hogyan kell hozzárendelni a logikai alanyt.

A nyelv és logika viszonyának vizsgálatában egy másik kérdés sokkal közelebb áll a nyelvészethez, bár ezzel a hagyományos logika keveset foglalkozott. Ide tartozik annak a vizsgálata, hogy különböző mondatstruktúráknak mikor felel meg ugyanaz az ítélet vagy fordítva: ugyanannak a mon-

datstruktúrának mikor van több ítélet-megfelelője; s ugyanez a paralelizmus a szó és a fogalom viszonyában is fennáll. Nyilvánvaló, hogy ez a kérdéskör a nyelvtani és szótári szinonímia és homonímia kérdésével is szorosan összefügg. Ez a témakör egyúttal a „nyelvészeti relativitás” („linguistic relativity”) Sapir—Whorf-féle hipotézisét is erősen érinti, azt a hipotézist, amelynek első nagy képviselője Humboldt, késői továbbfejlesztői között pedig jelentős szerepet játszik Weisgerber.¹

2. Jelen dolgozatomban egy olyan szintaktikai modell alapelveit vázolom fel,² amely szoros vonatkozásban van a nyelv és a logika kapcsolatának az imént említett kérdésével. A címben jelzett szemantikai-logikai és morfémastruktúra szembeállításra megfelel annak, amit belső és külső, újabban pedig mély és felszíni struktúrának szoktak nevezni. Ez utóbbi elnevezések azonban metaforikusak, s a tudományban a metaforák terminusként való használata nem a legszerencsésebb. A szemantikai-logikai megjelölés arra utal, hogy mondataink tartalmának van, illetőleg felvázolható egy olyan struktúrája, amely a tárgyi valóságra való utalást úgy fejezi ki, hogy nincs valamely nyelv konkrét morfémaíhoz, vagy akárcsak morfématípusaihoz is kötve. Ebben a szemantikai-logikai struktúrában nem szerepelnek olyan par excellence nyelvi fogalmak, mint esetrag, praepositio, névelő, de még olyanok sem, mint alany, állítmány, tárgy, jelző vagy főnév, melléknév, ige — grammatikai értelemben. Itt csak fogalmak és fogalomviszonyok szerepelnek. A fogalmak szoros összefüggést mutatnak a fő szófajokkal, a főnévvel, az igével, a melléknévvel és a határozószóval, de nem azonosak velük. Azt lehet mondani, itt mindezeknek a grammatikai szófajoknak egy „fogalmasított” és éppen ezért (!), ha nyelvileg akarom kifejezni, főnevesített formája van jelen: a „járás”, a „szépség”, a „fenség” fogalma, de az idézőjel arra utal, hogy ezt a fogalmat nem a maga konkrét grammatikai értelmében kell vennünk, hanem úgy, hogy például a „járás” fogalma grammatikai, azaz morfémastruktúra-szinten mint *járás*, *járó*, *járni*, *járva* vagy egy meghatározott szintaktikai kapcsolatban mint *járok*, *jársz*, *járt* stb. realizálódhat.

A fogalomkapcsolatokat a praedikátumlogikában használt két- vagy többváltozós függvények formájában ábrázolom. Ezek lényegesen eltérnek az egyváltozós függvényektől a nyelvre való alkalmazás szempontjából. A formális logikában a többváltozós függvényt az olyan mondatok, illetőleg ítéletek ábrázolására szokták használni, mint például *Erzsébet nővére Mária-*

¹ Vö. R. L. Brown: Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity (Hága — Páris, 1967) 10. (Ismeretetését lásd ebben a könyvben, 281. l.)

² Részletesebben vö. Károly Sándor: Bevezetés az általános és magyar jelentés-tanba (Budapest, 1967) Akadémiai doktori értekezés kézírata. Ugyanez nyomtatásban: Általános és magyar jelentés-tan. Budapest, 1970. A jelen dolgozat szempontjából releváns fejezetek: A jelkapcsolatok jelentése című részben a denotatív, szintaktikai és pragmatikus jelentésről szóló fejezetek (94—160), valamint a Jelentés és kommunikáció c. fejezet (176—210). A szemantikai—logikai és a szintaktikai sík összekapcsolásának szabályairól konkrét szövegrészek elemzésével illusztrálva ebben az utóbbi fejezetben van szó. Kísérletem egy szemantikai kiindulási generálás tervezése egyidejű W. L. Chafe és Ch. J. Fillmore hasonló témájú dolgozataival, amelyek 1967-ben láttak napvilágot, vagy akkor készültek el. Mostani dolgozatomban csak a jelenlegi témakör szempontjából figyelemre méltó gondolatokat tartalmazza.

nak; Az asztal nagyobb, mint a terítő. E mondatokban *Erzsébet és Mária* között a *nővéreknek lenni*, az *asztal* és a *terítő* között pedig a *nagyobbnak lenni* reláció van. Ezt így ábrázolják: $R(x, y)$, ahol R a reláció, és x, y a változók. Az olyan mondatok, mint *A labda gömbölyű*, vagy *A tenger hullámzik* viszont az egyváltozós függvényeknek felelnek meg a logika gyakorlata szerint, tehát ilyen ábrázolást kapnak: $P(x)$, ahol a P a *gömbölyűség* vagy a *hullámzás*, és x a változó.

Elvileg *A labda gömbölyű*-féle mondatok által kifejezett ítélet is felfogható relációs ítéletként, ahogy például egy logikai tankönyvben olvashatjuk: „Bizonyos értelemben minden egyszerű ítélet relációs ítélet. Relációt fejeznek ki a kategorikus ítéletek is. Az ítélet alanyát és az ítélet állítmányát képező osztályok közötti relációt, a »beletartozás«, illetve a »bele nem tartozás« relációját fejezik ki két osztály között. Vannak azonban olyan egyszerű ítéletek, amelyek nem »osztályba tartozást«, illetve »osztályba nem tartozást« fejeznek ki. Ezen ítéleteket nevezi a logika relációs ítéleteknek. Ilyenek: *Júlia szereti Rómeót. A Gellérthegy alacsonyabb mint a Jánoshegy.*”³ A relációs ítéletekben egynél több alany szerepel. A fenti első példamondatban ezek az alanyok: *Júlia* és *Rómeó*, az ítélet állítmánya pedig a *szeretet* viszonya. Mint a tankönyv példái is mutatják, a kétféle relációs ítélet között a logikában nagy különbség van. *A labda gömbölyű*-féle mondat, ha relációs ítéletnek fogom föl, a „beletartozás” relációját fejezi ki, tehát egy egészen absztrakt relációt, amely *m i n d e n* egyszerű ítélet esetében *u g y a n a z*. Az „igazi” relációs ítéleteknél azonban a reláció különböző: *szeretet viszonyában lenni, alacsonyabbnak lenni, testvérének lenni* stb. Nyelvi vizsgálat céljára ez az utóbbi, pontosabban meghatározott relációfajta az alkalmasabb. A logika számára az eddigi gyakorlat szerint nem látszott célravezetőnek *A labda gömbölyű*-féle mondatok esetében a *labda* és a *gömbölyű* között relációt keresni. A nyelvészet érdekeltsége azonban itt más. Bármennyire igaz is, amit a jelzett tankönyvben a továbbiakban olvashatunk, hogy tudniillik „nincs mechanikus kulcs arra vonatkozóan, hogy a nemzeti nyelvekben kifejezett ítéleteket hogyan fordítsuk át a predikátumkalkulus nyelvére” (172), a nem logika-szakember számára hozzá kell fűzni, hogy a logikai formulákra való átírást mégiscsak megszabja a logika tárgya és célkitűzése, ez pedig lényegesen eltér a nyelvész feladatától: a logika a maga formuláit a *k ö v e t k e z t e t é s* törvényszerűségeinek a megállapítására használja fel, az érdekli, hogy egyes ítéletek vagy ítéletkapcsolatok igazságából hogyan lehet más ítéletek vagy ítéletkapcsolatok igazságára következtetni formai szempontból, az ítélet konkrét tartalmától elvonatkoztatva.

Nyelvészeti célkitűzéstől vezérelve, a szemantikai-logikai mondatstruktúrák ábrázolásának a módszerét keresve úgy találtam, hogy célravezetőbb, ha minden mondatot kétváltozós függvénnyel ábrázolok. Hasonló elképzelés található Herbert E. Brekle német nyelvész egyik előadásában.⁴ Igen

³ Vö. G. Havas Katalin: Formális logika filozófiai megközelítésben (Budapest, 1969) Kézirat 161.

⁴ Vö. Herbert E. Brekle: Bemerkungen zur generativen Satzsemantik. (Beitrag zum Symposium on Mathematical Linguistics. Balatonszabadi, 1968).

figyelemre méltó, hogy egymástól függetlenül vetettük fel (én egy évvel korábban, mint ő) a legegyszerűbb mondatok szemantikai struktúrája kétváltozós függvénnyel való ábrázolásának a gondolatát. Brekle szerint „So kann man z. B. fragen, ob nicht zwischen dem Relationsterm *B* (= *beating*) und seinem Argument im Nachbereich *y* (= *dog*) auf einer tieferen Stufe eine satzsemantisch relevante Beziehung besteht.” Brekle ezt az angol mondat tartalmát *some man beating some dog* két relációra bontja: 1. $AFF(B, d) = \textit{beating of (some) dog}$; 2. $Caus(m, B) = \textit{beating of (some) man}$. Brekle előadása csak magának a kétváltozós függvény alkalmazásának a gondolatát vetette fel, részletesebb kidolgozás nélkül. Az említett két relációt ilyen formulában egyesíti: $Caus[m, AFF(B, d)]$. Így egyrészt kétséges, hogyan lehet az ilyen formulát más típusú mondatokra alkalmazni, másrészt egyáltalán hogyan lehet az ilyen formulával operálni egy csak közepesen bonyolult mondat esetében.

A kétváltozós függvény gondolatára bizonyos szintaktikai elméleti megfontolások vezettek, amelyeket a gyakorlati alkalmazás is igazolni látszott.

Az elméleti megfontolások közül talán legjelentősebb volt az a felismerés, hogy a nyelvek a legtermészetesebb szintaktikai viszonyok jelölésére semmiféle jelet nem alkalmaznak. A jelölésmódnak az ökonómiaja és a beszédnek a valóságra való vonatkoztatása lehetővé teszi, hogy a mondatban többet is kifejezzünk, mint amennyire konkrét nyelvi jelek állnak rendelkezésünkre. Ha mármost a mondatban két szó kapcsolata jön létre, a megfigyelőben az a benyomás támad, hogy a két szó között a jelentéskapcsolat eleve egyértelmű, hogy az egyes szavak jelentésének egyszerű szintéziséről van szó. Az igazság az, hogy egy-egy ilyen kapcsolathoz (*a ló rúg, a torony magas*) egy adott nyelv grammatikájának megfelelően határozott értelmezést fűzünk, és ebben az értelmezésben nem két, hanem három jelentésmozzanat van adva: két jeltárgynak a jelentése (*a ló* és *a rúgás*, illetőleg *a torony* és *a magasság*) és egy jelviszonyjelentés (*a ló végzi a rúgást, a torony tulajdonsága a magasság*). A jeltárgyak jelentése nyíltabban, a jelviszony jelentése rejtettebb módon van jelen. Két szó kapcsolata a mondatban tehát úgy fogható fel, hogy az általuk kifejezett fogalom között egy harmadik fogalom relációt létesít, amelyet, ha a nyomaték megkívánja, bizonyos mondat-típusokban és bizonyos nyelvekben külön szóval is kifejezhetünk. Példáinknál maradva az adott szókapcsolatok szemantikai-logikai szinten így ábrázolhatók: $R_{\text{aktív}}(N^1, V^1)$; $R_{\text{tul}}(N^2, A^1)$, ahol $R_{\text{aktív}}$ = aktív reláció a dolog és a cselekvése között, N^1 = ló, V^1 = rúgás; R_{tul} = tulajdonságre reláció, N^2 = torony, A^1 = magasság.

A kétváltozós függvénnyel való ilyenféle modellálás lényegesen különbözik azoknak a módszerétől, akik például *A fiú levelet ír* mondatot úgy ábrázolják kétváltozós függvénnyel, hogy az *ír* mint reláció mellé veszik zárójelbe az alanyi és tárgyi funkciójú változókat. Nálam ilyen esetben két reláció egyesítése történik:

$R_{\text{aktív}}(N^4, V^2)$, $R_{\text{pass}}(N^5, V^2)$, ahol $R_{\text{aktív}}$ = cselekvő reláció, N^4 = fiú, V^2 = írás; R_{pass} = szenvedő reláció, N^5 = levél, V^2 = írás. A két reláció egy közös szituációban lép fel, ezt kifejezi a V^2 közössége. A két egyesített reláció éppúgy bázisa egy aktív, mint egy passzív mondatnak. Hogy aktív

vagy passzív mondattal fejezünk-e ki egy ilyen szituációt, az a nyelv típusától, szintaktikai-grammatikai modelljétől, illetőleg, ha mindkét megoldás lehetséges valamely nyelvben, a beszédsszituációtól függ. A tárgyi szituáció önmagában nem szabja meg a mondatformát, ez utóbbihoz szükségesek olyan információk, amelyeket a beszédsszituáció határoz meg. Ebben a fel fogásban tehát a szemantikai-logikai struktúra és a morfémastruktúra (grammatikai struktúra) között nincs közvetlen kapcsolat. Ezt úgy értem, hogy az előbbi nem határozza meg pontosan az utóbbit. A kettő között a beszédsszituáció, a jelhelyzet tényezői létesítenek összekötő hidat. Az előbbi példamondatot véve alapul a tárgyi szituációban a következő két reláció szerepel: „a fiú írást végez” és „az írás a levélre irányul”. Ez a két reláció úgy fogható fel, mint két elemi ítélet, és általában a mondat, legyen az bármilyen hosszú, mint elemi ítéletek összege. A relációknak ítéletértéket lehet tulajdonítani, mert érvényes rájuk az ítélet kritériuma: lehetnek igazak vagy hamisak. Az említett két relációra az igazság kritériuma külön-külön vonatkoztatható. A relációk együttesét kifejező mondat csak akkor igaz, ha mindkét reláció igaz. *A fiú levelet ír* mondat csak akkor igaz, ha a fiú ír és levél az, amit ír. De maga az egész mondat két egységre bontható, s mindkettő lehet igaz vagy hamis.

Megmaradva példánknál, a két reláció felvétele hasznosnak mutatkozik, mert jól szemlélteti azt a különbséget, amely egy aktív és egy passzív mondat között akkor jön létre, ha csak az igei tagjuk közös. Beszéd közben, a beszédsszituációnak megfelelően nincs mindig szükség egy tárgyi szituációnak mind a két, aktív és passzív relációjára, holott a beszédsszituációtól függetlennek képzelt tárgyi helyzetben szükségképpen jelen van bizonyos igei fogalmak jelenlétekor mind a két reláció. Például ilyen fogalom az „írás”: az írást szükségképpen végzi valaki és az írás szükségképpen irányul valamire. A beszédsszituáció szempontjából azonban az egyik reláció lényegtelen lehet, elhagyható. Így jönnek létre az ilyen mondatok: *A fiú ír*; *A levelet írják*. Az első esetben nem tudni, vagy nem lényeges, hogy mit ír a fiú, bár szükségképpen ír valamit. A második mondat tartalma közömbös abban a tekintetben, hogy ki írja a levelet. Az, amit elhagytunk a két mondatból, nyilván nemcsak egy-egy fogalomnak megfelelő szó, hanem egy-egy reláció is, az „írás” fogalomnak egyszer aktív, másszor passzív relációja a „fiú”-hoz, illetőleg a „levél”-hez. Ez a különbség jut kifejezésre azokban a grammatikai formákban, amelyek a megfelelő relációk átírásainak tekinthetők. Az aktív reláció grammatikai átírásai ilyenek a magyarban: *A fiú ír*; *az író fiú*; *a fiú írása*; a passzív reláció grammatikai átírásai: *A levelet írják*; *A levél íratik*; *az írott levél*; *a levél írása*. *A fiú írása* és a *levél írása* homoním grammatikai formák, az egyiknek aktív, a másiknak passzív reláció felel meg.⁵ Viszont az ugyanazon relációknak megfelelő különböző grammatikai formák szinoním konstrukcióknak tekinthetők. Nyilvánvaló,

⁵ A passzív reláció és a passzív mondat terminológiai különbsége a mély és a felszíni struktúra szintjének a különbségével függ össze. A mélystruktúra passzív relációja a felszíni struktúrában aktív (grammatikai tárgyas) mondatban is realizálódhat. A szintaxis ismerője számára a tárgyas viszonyban kifejezett passzív jelentés közis-

hogy a homoním és szinoním konstrukciók száma és morfológiai jellege nyelvenként vagy dialektusonként különböző.

A beszédszituáció információi nem érintik a tárgyi szituációban meglevő relációk érvényét, de nélkülözhetetlen szerepük van a mondat formájának a kialakításában, a grammatikai eszközök kiválasztásában. Az egyes relációknak általában több konstrukció felel meg. Hogy ezek közül melyiket választjuk beszéd közben, attól függ, milyen szerepet szánunk a megfelelő relációnak a mondaton belül, egyáltalán hogyan tagoljuk mondanivalónkat mondatokká, melyik relációt akarjuk a mondat gerincévé tenni, mint grammatikai alany — állítmány viszonyt, mit tételezünk fel a hallgató(ság) részéről mondanivalónk ismerete szempontjából, tehát mit állítunk elé mint ismertet és mit mint újat (aktuális tagolás), mit emelünk ki vagy állítunk valamivel szembe, mit hagyhatunk el a beszédszituáció vagy a mondatelőzmény következtében stb. (Tehát ebben a koncepcióban a grammatikai alany—állítmány viszony már bizonyos kommunikációs célok érdekében való kiemelés.) Mindezek a kérdések algoritmikus rendbe szedhetők és a relációk mellé rendelhetők. Ezek az információk írják elő, hogy a szinoním konstrukciók közül melyeket válasszuk. A szinoním konstrukciók tehát az említett információk szempontjából már nem egyértékűek. Így a szinoním konstrukciókat úgy határozhatjuk meg, mint amelyek szemantikai-logikai síkon ekvivalensek, de kommunikációs és szintaktikai értékben különböznek. A jelzett értékkülönbséggel együtt jár emocionális értékkülönbségük is. Ezzel arra is próbáltunk magyarázatot adni, miben áll például egy praedikatív és egy attributív szerkezet különbsége. A grammatikai struktúra helyes értékelése tehát csak egy kommunikációs elmélet keretében lehetséges. Ha a mondatban egyszerűen a valóságviszonyok tükrözését látjuk, az egyes szerkezetek hamis értékeléséhez jutunk, nem ismerve fel a nyelvnek a tényleges beszédben realizálódó kommunikációs funkcióját. Az elvont cselekvésnévben például hajlandó volna az ember egy absztrahálási folyamat betetőzését látni (lát → látás), s az egész folyamatot a fogalomfejlődéssel vagy a cselekvésnév → dolognév metaforikus fejlődéssel magyarázni. Sokkal valószínűbbnek látszik azonban, hogy a személyragos igealak és a nomen actionis kifejlődése ugyanazon fejlődési folyamat két oldala. A beszéd ökonómiája megkívánhatta, hogy az igealak, mely eredetileg személyt nem jelölő igető volt, a nyelvtani személyekkel való állandó kapcsolatai következtében személyragokat vegyen magához. Ugyanakkor azonban meg kellett lenni annak a szükségletnek is, hogy az igetövet személytelenül használják. A személyragok kialakulása után, illetőleg ezzel párhuzamosan erre vagy úgy nyílt mód, ha az igetövet valamilyen suffixummal látták el, vagy pedig az absztrakt cselekvésnév suffixum nélkül maradt. A mindennapi életben ugyanis gyakran adódhatott már igen régtől fogva olyan beszédszituáció, amelyben a cselekvésnevet alanyként, tárgyként vagy határozóként hasz-

mert, már csak az *accusativus* elnevezés alapján is. Klemm például így ír erről Magyar történeti mondatnyelvről: „A tárgyeset elnevezés szintén csak a 19. sz. közepe óta (NyUSz.) fordul elő, régebbi elnevezés vádló, vádlóeset (*accusativus*), vádeset, szenvedő: a tárgy az állítmányban kifejezett cselekvést szenvedő” (271).

nálták. Ilyenkor olyan relációval állunk szemben, amelynek a zárójeles részében két V szimbólum van. Például: *A fal akadályozza a látást*: $R_{\text{aktív}}(N^1, V^1)$. $R_{\text{pass}}(V^1, V^2)$, ahol $N^1 = \text{fal}$, $V^1 = \text{akadályozás}$, $V^2 = \text{látás}$. *Az evés megkezdődött*: $R_{\text{aktív}}(V^2, V^3)$, ahol $V^2 = \text{evés}$, $V^3 = \text{megkezdés}$.

Most egy példával illusztráljuk, hogy valamely tárgyi szituációt alkotó relációsor több relációja lehet a mondat grammatikai alanya és állítmánya, a beszédsszituációtól függően. A relációsor a következő: $R_{\text{aktív}}(N^1, V^1)$. $R_{\text{pass}}(N^2, V^1)$. $R_{\text{quant}}(N^2, A^1)$. $R_{\text{birt}}(N^1, N^3)$. $R_{\text{idő}}(V^1, D^1)$, ahol $R_{\text{aktív}} = \text{cselekvő reláció}$, $N^1 = \text{macska}$, $V^1 = \text{ivás}$, $R_{\text{passív}} = \text{szenvető reláció}$. $N^2 = \text{tej}$, $R_{\text{quant}} = \text{mennyiségviszony}$, $A^1 = \text{sok}$, $R_{\text{birt}} = \text{birtoklásreláció}$, $N^3 = \text{mi}$, $R_{\text{idő}} = \text{időviszony}$, $D^1 = \text{reggel}$.

Az első relációt ($R_{\text{aktív}}$) írjuk át alany—állítmánnyá: *A macskánk reggel sok tejet ivott*. A mennyiségrelációból lesz alany—állítmány: *Sok az a tej, amit macskánk reggel megivott*. Az alany—állítmány-viszony alapja a birtoklásreláció: *A miénk az a macska, amelyik reggel sok tejet ivott*. A különböző alany—állítmány-realizációknak megfelelően más és más reláció kerül a mondat középpontjába. Az igeidő, az akcióminőség, a névelő és névmáshasználat grammatikai szabályainak is vannak előzményei a relációsorban, illetőleg a beszédsszituáció információi között, de ezekre nem térek most ki.

A tárgyi szituációnak relációkkal való ábrázolásában rendkívül fontos szerepe van annak, hogy az elemi osztályok szimbólumai (N , V , A , D), amelyek dolog-, cselekvés-, tulajdonság és viszonyfogalomnak felelnek meg, a fogalom egész körére kiterjednek-e, vagy csak egy individuumra, vagy több individuumra. Ezeket az információkat különböző mellékjelekkel jelölhetjük. Így például különböző személyeknek az ugyanazon igével kifejezett cselekvését is meg tudjuk különböztetni és egymásra tudjuk vonatkoztatni: Vegyük ezt a mondatot: *Miklós és Péter elszökött*. A szituációban a következő relációkat vesszük fel a mondat tartalmának az ábrázolására: $R_{\text{aktív}}(N^{1a}, V^{1a})$. $R_{\text{aktív}}(N^{2a}, V^{1b})$. $R_{\text{egyid}}(V^{1a}, V^{1b})$, ahol $R_{\text{aktív}} = \text{cselekvő reláció}$, $R_{\text{egyid}} = \text{egyidejűség relációja}$ (jelen esetben viszonylagos, tehát egy kisebb-nagyobb időegységen belüli egyidejűséget jelöl) $N^{1a} = \text{Miklós}$ (konkrét individuum), $N^{2a} = \text{Péter}$ (másik konkrét individuum), $V^{1a} = \text{elszökés}$ (egy konkrét individuum cselekvése egy alkalommal), $V^{1b} = \text{elszökés}$ (egy másik konkrét individuum cselekvése egy alkalommal). A mellékjelek segítségével lehetővé válik, hogy a különféle relációkban szereplő azonos fogalmaknak a konkrét szituációkban való realizálódását egyeztetni, illetőleg megkülönböztetni tudjuk, s így lehetővé váljék a relációk helyes összefűzése.

Most említett példamondatunk és kötőszavának megfelelő egységet relációs szinten nem találtunk. Ez viszont nem azt jelenti, hogy ezen a szinten semmi sem jelzi a kapcsoló kötőszó használatának lehetőségét. Két közös alanyú cselekvés egy mondatba fűzésének legalább annyi feltétele szokott lenni a tárgyi szituációban, hogy a két cselekvés az időbeli vagy térbeli egymásra vonatkozás viszonyában van. Példamondatunk esetében ezt a vonatkozást az egyidejű reláció fejezi ki.

Mondattartalmaknak relációkkal való kifejezése igen tanulságos abból a szempontból, hogy rávilágít arra, mennyire elnagyolt a nyelvi megformálás egy-egy adott szituációban.

A szituációban sokszor többet lehet vagy kell kifejezni, mint amennyit a mondatban kifejezünk. Ilyenkor vagy az a helyzet, hogy a mondat nyelvi eszköz nélkül adja tudtunkra a megfelelő szituációdarabot, vagy az, hogy a szituáció pontos kifejezése közömbös pragmatikus szempontból. Például az *Édesanyám ma főz és takarít* mondatból nem derül ki, hogy a főzés és takarítás pontosan milyen időbeli viszonyban van egymással. Ilyenkor kizáró vagylagosság viszonyába állított relációkkal ábrázolhatjuk a szituációt, a két igei cselekvés fogalmát mind az egyidejűség, mind az egymásutánosság relációjában feltüntetjük. Külön relációt vehetünk fel arra az esetre, ha két cselekvés váltogatja egymást.

A relációk és a mondat szembeállítása sokszor alkalmat ad annak a felfedésére, mennyire bonyolult viszonyokat fejezünk ki egyes grammatikai formaszavakkal. Ilyen szó például a magyarban a *helyett* és a *létére*. Ábrázoljuk azt a szituációt, amelynek ez a mondat felel meg: *Mária helyett Anna érkezett meg*. A *helyett* névutó sűrítő jellegét elárulja a következő, analitikusabb szerkesztésmód: *Máriának kellett volna megérkeznie, de Anna érkezett meg*. A szituáció ábrázolásába itt azt a két relációt kell bevinni, amelyeknek ezek a mondatok felelnek meg: *Mária megérkezése szükségszerű*. *Anna megérkezése nem szükségszerű*. Ezzel természetesen ellentétben van az a másik két reláció, amelyek így írhatók át: *Mária megérkezett*. *Anna nem érkezett meg*. Az ellentétet a fogalomkapcsolatok relációi önmagukban fejezik ki. Ezt az ellentétet a *helyett* is tartalmazza, az összetett mondatos megoldásban a *de*, *mégis* vagy más ellentétes kötőszó szolgál erre a célra.

A szituáció ábrázolása így fest: $R_{akt}(N^{1a}, V^{1a})$. $R_{akt}(N^{2a}, \bar{V}^{1b})$. $R_{egyid}(V^{1a}, \bar{V}^{1b})$. $R_{tulajd}(V^{1b}, A^{1a})$. $R_{tulajd}(V^{1b}, \bar{A}^{1a})$, ahol R_{akt} = cselekvő reláció, R_{egyid} = egyidejű reláció, R_{tulajd} = tulajdonságre reláció, N^{1a} = Anna, N^{2a} = Mária, V^1 = megérkezés, A^1 = szükségszerű, \bar{V}^{1b} = nem megérkezés, \bar{A}^{1a} = nem szükségszerű.

A *létére* használatára a következő relációsor vet fényt egy adott szituációban: $R_{aktív}(N^{1a}, V^{1a})$. $R_{elem}(N^{1a}, N^2)$. $R_{akt}(N^2, V^{1b})$. $R_{tulajd}(V^{1b}, \bar{A}) \rightarrow R_{tulajd}(V^{1a}, \bar{A})$, ahol R_{elem} = eleme az osztálynak reláció, N^{1a} = Péter, V^1 = sírás, N^2 = férfi, A = szokásos, \bar{A} = nem szokásos. A relációk leolvasása megfelelő átírás útján: *Péter sír*; *Péter férfi*; *A férfi sír*; (Ez a) *síráss szokatlan*; amiből következik, hogy (Péter) *sírása* (is) *szokatlan*. Ebben a szituációban is van ellentét, amit a *létére* is kifejez. Ha az első relációban tagadás volna (*Péter nem sír*), akkor a szituáció nem ellentétet, hanem következményes viszonyt tartalmazna (*Péter férfi, tehát nem sír*). Ez a „kis” logikai különbség magyarázza meg, miért használták régebben a *létére*-t az oki viszony kifejezésére is, ilyen mondatokban: *Péter férfi létére nem sír*. Mondatoknak relációkban való tartalmi ábrázolása tehát grammatikai eszközök történetének a feltárásában is segítségünkre lehet.

Két, látszólag teljesen egyforma szerkezetű mondat (homoním szerkezet) tartalmi különbsége jól ábrázolható relációs szinten: Legyen a két mondat: *A fiú letette a könyveket az asztalra, az üveglapra*. *A lány letette a virágokat az asztalra, a virágállványra*. A szavak jelentéssz összefüggése már szuggerálja, hogy az első mondat szerint egyetlen helyre kerültek a könyvek, a második

szerint különböző helyekre. Ezért nyelvilleg is jobban elkülöníti a két mondatot a következő szerkesztésmód: *A fiú letette a könyveket az asztalra, mégpedig az üveglapra. A lány letette a virágokat az asztalra s a virágállványra.*

Az első mondat szituációja: $R_{akt}(N^{1a}, V^{1a})$. $R_{pass}(N^{2'}, V^{1a})$. $R_{irány}(V^{1a}, N^{7a})$. $R_{rész}(N^{7a}, N^{3a})$. $R_{irány}(V^{1a}, N^{7b})$. $R_{rész}(N^{7b}, N^{4a})$. $R_{hely}(N^{4a}, N^{7a})$, ahol R_{akt} = cselekvő reláció, R_{pass} = szenvedő (tárgyas) reláció, $R_{irány}$ = irányulás-reláció, $R_{rész}$ = valaminek a része reláció, R_{hely} = valaminek a helye reláció. Az egyes relációk fogalomkapcsolata: fiú + letevés; könyvek (a ' jel a több egyed jelzésére szolgál) + letevés; letevés + felszín; felszín + asztal; letevés + felszín; felszín + üveglap; üveglap + felszín (-e az asztalnak). Az N^7 szimbólum a -ra ragnak felel meg, s két relációban szerepel egy cselekvéssel kapcsolatban. Ez az ábrázolásmód rámutat egyes határozóragok bonyolult szemantikai struktúrájára, amelyre még később visszatérek.

A második mondat relációkapcsolata, szemben az elsővel, nem tartalmazza az utolsó relációt, ezzel szemben tartalmazza a következőt: $R_{előz}(V^{1a}, V^{1b})$, s ennek megfelelően a megelőző relációkban is különbség van a V^{1a} és V^{1b} között. Tehát itt két cselekvésaktusról van szó, míg az előző mondat tartalmában csak egy volt. Ezért az első mondat tartalma így is megfogalmazható: *A fiú letette a könyveket az asztalon levő üveglapra.* A második mondatnak megfelelő relációk között az $R_{előz}$ egymás utáni cselekvések relációja, s a két cselekvésaktus a cselekvés tárgyát is megosztja: a virágok egy részét tette le a lány az asztalra, más részét a virágállványra. Ezért, ha egészen pontosak akarunk lenni, a relációk között két passzív relációt kell felvennünk: $R_{pass}(N^{6'}, V^{1a})$ -t és $R_{pass}(N^{6''}, V^{1b})$ -t, ahol $N^{6'}$ = a virágok egy része és $N^{6''}$ = a virágok másik része. A hétköznapi beszédben a valóság e finom különbségeit nem juttatjuk kifejezésre, de tudományos szövegben vagy bizonyos helyzetekben erre szükség lehet.

A relációsztint különbségével élesen elválnak egymástól az olyan szintaktikai homonímák, mint *Látom a házat távcsővel* és *Látom a házat a kerítéssel*. Itt a közvetlen összetevők szerinti elemzés is különbséget mutat, köztudomásszerűen. A relációk szerinti elemzés a tartalmi viszonyok különbségét is szemlélteti. Az első mondatban a távcsővel való látást eszköz-reláció, a ház és a kerítés kapcsolatát hozzátartozás-reláció fejezi ki, s mind a ház, mind a kerítés passzív relációt alkot a látással. Az utóbbi mondat tartalmában benne van, hogy mind a házat, mind a kerítést látom. A *házat a kerítéssel* szintaktikai-grammatikai forma és tartalmi viszonyokon kívül egy beszédshituációs információt is tartalmaz, amely szerint a *házat* kiemeltém a *kerítés*-sel szemben.

A magyar mondat a hangsúllyal és a sorrenddel ki tud emelni egy mondatrészt. Az ilyen mondat tartalmában egy ki nem mondott szembeállítás, egy ki nem mondott tagadás is rejlik. Ezt a tagadást a relációsztint tartalmazza. Vegyük a következő két mondatot: *A szürke ruhámat veszem fel. Azt a ruhámat veszem fel, amelyik szürke.* A második mondatban a kiemelés erősebb, de a két mondat relációsztinten azonos, mert mind a kettő tartalmazza a kiemelést, és az ennek megfelelő tagadást. Ezért a szituáció ábrázolásában szerepel egy olyan tulajdonságreláció, hogy „a ruha nem más-milyen.” Az ilyen kiemelést helyesen mondták eddig is „logikai kiemelés-

nek”, amennyiben kontrasztív jellegű, a szembeállítást pedig relációszinten is ábrázolni lehet.

Korábban utaltam egyes határozóragjaink bonyolult szemantikai struktúrájára. A beszéd ökonómiája a helyi viszonyok kifejezésére minden nyelvben (vagy a legtöbb nyelvben) kialakít egyszerű formánsokat. Ez érthető, mert ezek a helyi viszonyok nagyon gyakran kívánnak nyelvi kifejezést és számtalan tárgyfogalommal és cselekvésfogalommal mindig ugyanazok a helyi viszonyok kombinálódnak. A gyakori alkalmazás szüksége egyszerű nyelvi formákat teremt, de ezen egyszerű formák mögött bonyolult tartalmi viszonyok fedezhetők fel. Ilyenekre bukkanunk helyhatározóragjaink elemzésekor. Vegyük példának a *-ban*, *-ben* és a *-ra*, *-re* ragot. Az alaki variánsok különbsége most lényegtelen, az alaki invariánsok szimbólumainak válasszuk a BAN-t és a RA-t. Két példamondatunk legyen: *A ruha a szekrényben lóg.* *A lány a ruhát a ládára teszi.* A BEN tartalmi elemzéséből csakhamar kiderül, hogy az kettős vonatkozást tartalmaz, s van egy önálló fogalmi jelentése is. A fogalmi jelentést így lehet nyelviileg kifejezni: „belső rész”. Ha ezt nyomatékosan ki akarom emelni, akkor így fogalmazok: a szekrény belsejében. Ez a „belső rész” egyrészt vonatkozásban van a tárgyfogalommal, a „szekrénnel”. Ez a vonatkozás egy részreláció: a belső rész része a szekrénynek. A belső rész másrészt vonatkozásban van egy cselekvésfogalommal, a „lógás”-sal. Ez a vonatkozás egy helyi reláció: a lógás helye a szekrény. Így a *szekrényben lóg* két relációt tartalmaz: $R_{hely}(V^{1a}, N^{8a})$. $R_{rész}(N^{8a}, N^{3a})$, ahol V^{1a} = lógás, N^{8a} = belső rész, N^{3a} = szekrény. Ugyanez a helyzet a RA raggal. A RA fogalmi tartalma „felső rész, felszín” és az a reláció, amelyben a cselekvésfogalommal van: irány. A BAN, BA, BÓL különbsége a cselekvésfogalommal alkotott reláció különbsége: helyi, irány és távolodó irány reláció, de mindháromban közös a belső rész fogalmi tartalom, s a tárgyfogalommal való kapcsolat relációja is (például szekrénynek a belső része). A cselekvésfogalommal alkotott relációk mutatónévmásokkal is kifejezhetők: *ott*, *oda*, *onnan*. Például: *Láda felszíne*, *a lány a ruhát oda teszi*. A magyar nyelvtörténet ismerője számára világos, hogy az általam bemutatott elemzés egybevág határozóragjaink történeti magyarázatával is, legalábbis tipikusan, mindenestre az önálló szóból lett helyhatározóragok esetében.

Helyhatározóragjaink bemutatott tartalmi elemzése felvet egy általánosabb elméleti kérdést is, amely a nyelv és a logika viszonyát érinti. Arról van szó, lehet-e nyelvi segédelemeknek, ragoknak, praeposícióknak, postpositióknak, kötőszavaknak stb. fogalmi tartalmat tulajdonítani, vagy ez az eljárás csak a nyelv önálló szavainál jogosult. Ez a kérdés érinti a „nyelvészeti relativitás” hipotézisét is. Ha a nyelvi segédelemek fogalomkifejező képességét tagadjuk⁶ véleményem szerint a nyelvi formák abszolutizálása, a nyelv és a gondolkodás azonosítása mellett foglalunk állást. Az, hogy egy-egy nyelvben mit fejezünk ki segédelemmel és mit önálló szóval, a nyelv fontos megkülönböztető, illetőleg más nyelvekkel összekötő tipológiai sajátossága. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen sok univerzális sajátossággal is találkozunk, ami érthető: azok a jelentéskategóriák, amelyeknek a min-

⁶ Így jár el B. 3. Панфилов Грамматика и логика című könyvecskéjében. (Moszkva—Leningrád, 1963). 7.

dennapi életben való használata igen gyakori, és úgy foghatók fel, mint fogalmak járulékos elemei (sokszor viszonyító elemek), általában minden nyelvközösségben azonosak (személy, idő, aspektus, esetviszonyok stb.). Ugyanakkor több-kevesebb eltérés tapasztalható a nyelvek között a tekintetben, hogy milyen jelentésekre alakult ki segédelem. Gondoljunk olyan nyelvtani kategóriákra, mint a duális vagy arra, hogy egyes nyelvek az alanyt is jelölik (ergatív konstrukciók például), más nyelvek a jelzői vagy a határozói funkció jelölésére külön jelet használnak. Különösen nagy különbségek mutatkoznak a szóképző eszközök, a képzőformánsok alkalmazásában. A magyar *ágyaz* szónak a franciában például szókapcsolat felel meg: *faire un lit*. Az egyik eszkimó nyelvben van olyan végződés, amely azt jelöli, hogy a nominális tő, amelyhez kapcsolódik, olyan jelentést kap, hogy az általa jelölt tárgyat valaki felkeresi. A mi „gondolkodásunk” számára igen furcsa egy ilyen jelentésnek a grammatikalizálódása. Mindezek a különbségek azonban nem vonnak áthatolhatatlan gátat a nyelvek közé, amit az az általános gyakorlati tapasztalat is igazol, hogy a nyelvi tartalmak egyik nyelvről a másikra lefordíthatók. A nyelvi egységek számában mutatkozó különbség két nyelv egy-egy „azonos” tartalmú mondatában relációs szinten kiegyenlíthető. Az ilyen kiegyenlítéseknél mindig az a nyelv szolgál kiindulópontul a relációk megállapításánál, amelyik analitikusabb megoldással él. A relációs szint egy-egy fogalmi egysége az egyik nyelvre való átírás után önálló szó formájában jelenik meg, a másik nyelvben viszont az átírás után valamilyen grammatikai formáns szerepét kapja.

A nyelvek közti különbség magának a relációnak, a relációt kifejező fogalomnak grammatikai segédelemmel vagy önálló szóval való kifejezésében is megnyilvánul. Ugyanazon nyelvben is lehetséges egy-egy relációnak önálló szóval és segédelemmel (grammatikai morfémmal, esetleg \emptyset morfémmal) való párhuzamos kifejezése. Csak illusztrációként említek néhány példát a magyar nyelvből: aktív reláció: *valaki* (egyedül) *arat*; *valaki az aratást* (egyedül) *végzi*; *a gyerekek* (nagyon) *ordítottak*; *a gyerekek* (nagy) *ordítást vittek végbe*. A mondatpárok elsejében az aktív reláció kifejezése \emptyset , másodikában *végez*, *végbe visz*. — passzív reláció: *valakit megverték*; *valaki vereséget szenvedett*. — helyi reláció: *a nagy teremben vizsgáztatnak*; *a nagy teremben folyik a vizsgáztatás*; *a vizsgáztatás helye a nagy terem*. — oki reláció: *a rossz időjárás miatt megbetegedett*; *megbetegedésének oka a rossz időjárás*. — birtokreláció: *ez a könyv az enyém*; *ez a könyv az én tulajdonom*.

Az azonos relációknak önálló szóval és segédelemmel kifejezett módzatai között a különbség szemantikai—logikai szempontból lényegtelen, a beszédssituáció információi — kiemelés, új és ismert szerinti tagolás stb. —, valamint a nyelvtani szinonimika és homonimika összefüggéseiből adódó emocionális érték szempontjából releváns. Logikai szinten tehát — e fel fogásnak megfelelően — könnyebb különböző nyelvek mondatai között az ekvivalenciát megteremteni, mint a tényleges kommunikáció értékeinek a szintjén és emocionális szinten. Az emocionális szint különbségeit elmélyíti az a minden nyelvre jellemző elnevezési mód, amely metaforák és metonímiák útján, tehát átvitt jelentésekkel gazdagítja nemcsak a szókincset, hanem a nyelvtani eszközök használatát is.

Az elmondottakkal nem tagadom, hogy nyelvek között vannak olyan különbségek is, amelyek mélyebbek, mint pusztán formális különbségek, vagy tartalmibbak, mint a jelentésátvitel következtében beállott emocionális—szemléletbeli különbségek. (Az utóbbiak sorába tartoznak például az átvitt esetjelentések, bizonyos igék mellett bizonyos esetek, illetőleg praeposíciók használata.) Különböző kultúrák és közösségi magatartások kifejlesztettek a nyelvi struktúra szintjén is olyan különbségeket, amelyek valóban + vagy — információkra vonatkoznak. Ezeknek a száma azonban nem nagy, és sok olyan nyelvi sajátosság, amelyet ilyennek tartanak számon, végeredményben nem ide tartozik. Azt ugyanis nem tartom az egyik nyelv számára elvesztett információnak, amit grammatikai eszköz helyett lexikológiai eszközzel fejez ki. Ez a fontos nyelvi és tipológiai különbség, de a nyelv és gondolkodás szempontjából — a tartalmi oldalt tekintve — nem érinti a lényegét. Ilyen — felszíni különbség — többek között a nemek megkülönböztetése vagy meg nem különböztetése. Kommunikációs szempontból a férfi és a nő grammatikai elhatárolása pozitív és negatív jelenségnek egyaránt felfogható. A kommunikáció szempontjából ugyanis sokszor takarékossgot jelent például a nemeket megkülönböztető névmás használata. Máskor meg, amikor a beszédhelyzet szempontjából közömbös a nemi megkülönböztetés, a nem jelölése felesleges terhelés.

3. Egy fontos kérdésre még nem válaszoltam. A nyelv logikai és kommunikációs—emocionális szintje közti különbséget a relációk szintjén ábrázolható szemantikai—logikai információk és az ezekhez járuló kommunikációs (beszédhelyzeti, emocionális) információk különbsége okozza. A beszéd mondataiban e kétféle információ együtt van, teljes komplexitást alkotva. Feltevésem szerint e kétfajta információ megkülönböztetése operatív szempontból hasznos és a nyelv és gondolkodás kapcsolatának az elemzése számára nélkülözhetetlen. Nyelvi anyag vizsgálata közben ugyanis az egyik fajta információ vizsgálata csak akkor lehetséges, ha a másiktól elkülönítjük. Mivel azonban ezek az információk nem a priori vannak meghatározva, a kutatás gyakorlatában egyiknek a másikkal való vonatkoztatása révén lehet csak elválasztani őket. A nyelv logikai aspektusa csak akkor tanulmányozható, ha leválasztom az emocionális oldalt és fordítva. A gyakorlatban ez megkívánja mind a kettőnek az együttes figyelembevételét. Az egyik ugyanis a másikkal való szembenállás révén érvényesül.

Felmerül még ezzel kapcsolatban egy igen fontos módszertani kérdés. Ez azonban a dolog lényegét érinti. Ha a nyelv szemantikai—logikai oldala nem a priori adott, hanem a nyelvi megnyilatkozásokban együtt levő értékkomplexumokból kell kihámozni, mi a garanciája annak, hogy egy olyan relációrendszer, amelynek a körvonalait és alapelveit vázlatosan bemutattam, helyes? És egyáltalán mi az objektív kritériuma annak, hogy hány relációt veszek fel? Lehet-e konkrét nyelvektől elvonatkoztatni egy ilyen rendszert és metanyelvként kezelni?

Ami az első részkérdést illeti: kísérletemet operatív jellegűnek tekintem. Úgy látom, a nyelv és gondolkodás megközelítése szempontjából eredményes, és mindenféle nyelvi vizsgálat (leírás, történeti elemzés, tipológia) számára hasznos. Más hasonló modellek felállítását éppúgy lehetségesnek és hasz-

nosnak tartom. A második részkérdésre a válaszom az, hogy a relációk megállapítása nem önkényes. Önálló relációt akkor veszek fel, ha valamely fogalomkapcsolat-típus nyelvi kifejezése grammatikai eszközzel történik (valamely adott nyelvben: egy nyelvre vonatkoztatva; és a létező vagy vizsgált nyelvek valamelyikében összehasonlító nyelvészet céljaira). A fogalomkapcsolat-típus megállapítása mindamellett nem problémátlan, különösen az esethasználat típusainál. De nyelvek, dialektusok összehasonlítása szempontjából nem jelentéktelen egy olyan mérce sem, amelynek az abszolút értéke vitatott. A mértékegység állandósága lehetővé teszi az egyezések és eltérések kimutatását.

A harmadik részletkérdésre végeredményben a gyakorlat pozitív választ adott és ad nap mint nap akkor, amikor gondolat tartalmaknak egyik nyelvről a másikra való átültetését hajtja végre, a hétköznapi életben éppen úgy, mint a tudományban. E dolgozatban felvázolt relációrendszer, pontosabban ennek az elvei végeredményben egy metanyelv kidolgozását célozzák. Ez a metanyelv azonban a tényleges nyelvek által kifejezett valóságviszonyok típusainak az ábrázolása, tehát másodlagos a természetes nyelvekhez képest. Ez azonban nem is lehet másképpen, mert azok a viszonyok, jelentéstípusok, amelyeket a valóságban felismerünk, noha objektívan léteznek, lényegében csak a nyelvi, tehát társadalmi gondolkodás által megjelenítve válnak elemezhetővé. Fogalmakat és fogalomkapcsolatokat nem rögzíthetünk a nyelv (akár mesterséges nyelv) megkerülésével. Az azonban, ami az egyik nyelvben realizálódik, a valóságtükrözés lényegét érintve a másik nyelvben is megvalósul, illetőleg megvalósulhat. Szerény kísérletem a magyar nyelv elemzésén alapul, sok részletben azonban más nyelvekkel való összevetésben mint részleges metanyelv volt értelmezhető.

Utoljára a dolgozat alapján összegezni szeretném, miért nevezem a felvázolt relációrendszert kettős elnevezéssel szemantikai—logikainak, s miért nem elégszem meg a szemantikai megjelöléssel. Ez azért is szükséges, mert e tanulmány több helyén is kiemelttem a nyelvészet és a logika célkitűzésében az eltérést. 1. A felvázolt relációk szintje kísérlet azoknak az elemi gondolategység-típusoknak a rögzítésére, amelyekre már érvényes az igazság kritériuma. Így figyelembe vehetők a tényleges beszéd mondatai elemi ítéletekre való felbontásának a módszere szempontjából. 2. A relációk és a szintaktikai formák szembeállítása lehetővé teszi, hogy a különböző szintaktikai formákban megtaláljuk az invariáns szemantikai tartalmat. Ez a tartalom a logikai ítélet szempontjából is releváns tartalom. 3. A relációk felderítése kiterjed a nyelvi segédelemek (affixumok, kötőszók stb.) által kifejezett viszonyok vizsgálatára is, ennél fogva hozzásegít annak a megállapításához, mi a szerepük e segédelemeknek a logikai ítéletalkotás szempontjából. 4. Végül az ismertetett relációrendszer kapcsolatba hozható a valóság ontológiai struktúrája logikai ábrázolásával amennyiben a megismerésnek a nyelvből kihámozható objektumaira vonatkozik.⁷

*Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest*

⁷ Vö. Guido Küng: *Ontology and the logistic analysis of language* (Dordrecht—Holland, 1967). Eredetileg: *Ontologie und logistische Analyse der Sprache* (Wien, 1963).

Fogalomváltozás, jelentésváltozás

1. A nyelv lényegéről, funkciójáról, legfontosabb — vagy olyannak vélt — vonásairól kialakított elméletek sorában a kezdet kezdetétől fogva az érdeklődés középpontjában állt a nyelv és az általa jelölt (ábrázolt) valóság, a valóságról szerzett, kialakított ismeretek kapcsolata, e kapcsolat sajátossága. A klasszikus ókor és a későbbi korok legnagyobb gondolkodói tudatosan törekedtek az emberi megismerés és a nyelv viszonyának a feltárására, e viszony sajátos vonásainak a megrajzolására, a nyelv ismeretelméleti szerepének a megragadására. Ennek a több mint kétezer éves szellemi erőfeszítésnek középponti kérdése, legtöbbször vitatott problémája az általános és objektív lényegismeret, a valóság és a gondolat kölcsönös viszonyának a magyarázása volt. Ez szükségképpen ráirányította a figyelmet arra, hogy az emberi nyelv, a szó hogyan szolgálhatja ezt a lényegismeretet, milyen mértékben lehet ennek kialakítója (valóságtükröző funkció), illetőleg másokkal való közlésének eszköze (kommunikatív funkció).

A nyelv e két alapvető funkciójának a felfedezése nem kisebb horderejű megállapításon (zseniális megsejtésen) alapult, mint hogy a gondolatnak együtt kell mozognia a mozgó valósággal (Hérakleitosz), a szó, a név viszont a szóban forgó valóság rész tudati képmásának a jelölője, azaz jel, az ismeretszerzés folyamatában (érzet → képzet → fogalomalkotás) kikristályosodott fogalom jele. A jel és az általa jelölt valóságrész között nincs szükségszerű összefüggés, kapcsolatuk nem szerves, hanem önkényes. Ez az önkényesség azonban csak a fogalomban összegyűlemllett közös ismeretanyag megszorító keretein belül érvényesül (szó—fogalom—valóság): az egyes beszélők „önkényes” nyelvhasználatát társadalmilag szigorúan megszabott normák határozzák meg (Arisztotelész). Ha a nyelvi jelnek az általános emberi megismerésben játszott szerepét kiegészítjük az ismeretközlés meghatározó tényezőiről kialakított platóni elképzeléssel (valaki—valakinek—valamiről—beszél), kiteljesedik az a kép, amelyet a nyelv, a nyelvi jel legjellemzőbb vonásairól már az „európai gondolkodás hajnalán” megrajzoltak, és hadd tegyem hozzá: azok — a körülöttük kialakult több mint kétezer éves polémia tükrében is — fő vonásaikban helytállóknak bizonyulnak.

Akárhogyan értékeljük ugyanis a szó—fogalom—valóság klasszikus triászát, az együttes molekuláit összetartó erő a valóság talaján létrejött, a valóságot megközelítő pontossággal tükröző fogalom — természetesen azzal héraikleitoszi megkötéssel, ha az együtt mozog a mozgó valósággal —, mert máskülönben a szó és a valóság kapcsolata az önkényesség túlhangsúlyozásával a legvakmerőbb szofizmak szintjére süllyedne. Ha a valóság és a nyelvi jel kapcsolatának konvencionálisát úgy értelmezzük, hogy az a társadalmilag akkumulált ismeretek talajából nőtt ki és szakadatlanul abból táplálkozik, egészen más töltetet kap a jel és a valóságrész kapcsolata: a verbális gondolkodás folyamatában az önkényes jelleg egyre halványul, a tükrözött valóságrész fogalmi jegyei alapján a jel és a valóság kapcsolatának egyre inkább a szerves jellege domborodik ki. Csak így, ennek a folyamatnak az állandó szem előtt tartásával érvényes az a formula, amely szerint a nyelvi jel a fogalom közvetlen valósága, létezési formája vagy fordítva: a fogalom a nyelvi jel jelentése.¹

2. Ha az elmondottakat szűkebb témánk vetületében összegezni akarjuk, nyugodtan mondhatjuk, hogy a jelentés ~ fogalom bonyolult kérdéskomplexumának a lényege — akármennyire leegyszerűsített formában is — már a klasszikus ókorban megfogalmazódott.

Ez a „régí nézet” azután megjárta a tudománytörténet zezugos országútját. A desztillált racionális mag kétévezredes vándorútja következtében óriási elmélettörténeti poggyásszá terebélyesedett, kisebb-nagyobb mértékben deformálódott, egyre inkább elvesztette eredeti csengését. Meg kellett küzdenie a fogalmi realizmus idealisztikus támadásával, állni kellett a sarat a modern empirizmus talaján kinőtt deskriptivisták szemantikai nihilizmusával, megsemmisíteni akaró bírálatával szemben, meg kellett védenie valóságtükröző jellegét a modern szemantikus filozófia ideológiai rafinériájával szemben, de a modern lingvisztikai szemantika egysíkúságával szemben is. Minden okunk megvan annak a feltevésére, hogy az említett irányzatok, áramlatok elméleti fogyatékoságainak, hibáinak a gyökerét abban keressük, hogy azok kisebb-nagyobb mértékben vagy teljesen elhanyagolták a nyelvi jel valóságtük-

¹ Vö. „... der Mensch auch »Bewusstsein« hat. Aber auch dies nicht von vornherein, als »reines« Bewusstsein. Der »Geist« hat von vornherein den Fluch an sich, mit der Materie »behaftet« zu sein, die hier in der Form ... der Sprache auftritt.”: Marx—Engels 1953 (27); „... die Sprache ist das praktische, auch für andere Menschen existierende, also auch für mich selbst erst existierende wirkliche Bewusstsein.” (Ibid.); „Die unmittelbare Wirklichkeit des Gedankens ist die Sprache.” (Op. cit. 473); a szó „a fogalom létezési formája”: Rubinstein 1967 (II, 533); — „A mikor a gondolkodás a maga beszédformáját alakítja, maga is alakul... A gondolkodás a beszédben nemcsak kifejeződik, hanem nagyobbbrészt a beszédben valósul is meg.” (I. m. 651); „A jelentés a szóbeli gondolat”: Vigotszkij 1967 (327); „... jelek segítségével képtelenek volnánk két fogalmat egymástól világosan és tartósan megkülönböztetni. A gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt, amelyben szükségképpen semmi sincs elhatárolva. Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik.”: Saussure 1967 (144).

rö z ő f u n k c i ó j á t , ami nélkül pedig kommunikatív funkcióját sem tudja betölteni. A társadalmi megismerés és a kommunikáció egységes folyamat egymást kölcsönösen feltételező részeredményei, egyik a másik nélkül nem valósulhat meg. Ez a tény egyben utal a gondolkodás és a nyelv egységére is. Az amorf „gondolatfoszlányok” a verbális gondolkodás keretében kristályosodnak gondolatokká, és éppen ezért közölhetők másokkal a nyelv segítségével, tehát csak is verbálisan.²

Ha ebből a teljes, társadalmi, ismeretelméleti kontextusból kiszakítjuk, mondjuk, a fogalmat, és a nyelvi jel jelentésétől független létezését tulajdonítunk neki, a fogalmi realizmus idealizmusába esünk, ha pedig a fogalmi töltettől „mentes” jelentéskonceptiót fogadnánk el, vállalnunk kellene a szemantikus filozófia „valóságteremtő” nyelvi hiposztázia-felfogásának ódiumát.

3. Az eddig elmondottakból egyértelműen kiviláglik, hogy a nagyobb elvi tévedésektől mentes szemantika elmélet megalkotásában a fogalomnak megkülönböztetett szerepe van. Minden oka megvolt tehát Schaffnak arra, hogy ezt a „régí nézetet” felújítsa, a jelentés és a fogalom geneziséét — de legjellemzőbb vonásaikat is — a marxista gnoszeológia szemszögéből vizsgálja, és ezen az alapon élesen elhatárolja magát mind a fogalmi realizmus objektív idealizmusától, mind pedig a szemantikus filozófia jelfetisizmusától. Schaff elemzésének kiindulási pontja és következtetéseinek tartópillére a materialista tükröződési elmélet, amelynek prizmáján át a jelentés azért válik a társadalmi kommunikáció középponti kategóriájává, mivel a valóság általánosító tükröződésében ugyanazt a funkciót tölti be, mint a fogalom, pontosabban: mindkettő az egységes és szétválaszthatatlan folyamatnak (megismerés, kommunikáció) a terméke.³

Nem véletlenül csatlakozott ehhez a nézethez Klaus sem Segeth-tel közösen írt tanulmányában és egyéb írásaiban.⁴

² A csak is magyarázata: Az egyéb módon végrehajtott kommunikáció eszközei egytől egyig csak nyelvi jelekkel interpretálhatók és interpretálandók is! „... eine künstliche Sprache, die sich nicht in die Umgangssprache übersetzen lässt, eine sinnlose Zeichenspielerie ist”: Klaus 1964 (39). A telepátikus „kommunikáció” speciális jelenségeiről most nem beszélünk.

³ „... unter Begriff verstehen wir dasselbe Erzeugnis der verallgemeinernden Widerspiegelung der Wirklichkeit, das unter dem Aspekt der Verständigung von Mensch zu Mensch den Namen Bedeutung trägt. ... wir betrachten sie [Begriff, Bedeutung] als Namen verschiedener Aspekte derselben Erkenntnisbeziehung.” Schaff 1961 (717); „Hingegen steht es ausserhalb jeglicher Diskussion ... dass der Denkvorgang als Erkenntnisvorgang nicht nur mit Hilfe sprachlicher Mittel — der Wortzeichen — sondern in organischer Einheit mit den Sprachvorgängen erfolgt ... eine Ausserhalb der Sprache stattfindene Erkenntnis — gehört zur ausserwissenschaftlichen Mythologie” (715—16); l. még: Schaff 1966.

⁴ „Die Frage, warum man für ein und dasselbe zwei verschiedene Bezeichnungen — »Begriff« und »Bedeutung eines Wortes« — verwendet, wird u. E. hinreichend mit dem Hinweis darauf beantwortet, dass hier zwar ein und dasselbe, aber in verschiedenen Beziehungen betrachtet wird — einerseits in seiner Beziehung zum sprachlichen Zeichen, andererseits in seiner Beziehung zum Objekt der Widerspiegelung. Die Relation $R(A, Z)$ [= a gondolati képmás és a jel viszonya] besagt also, dass gedankliche Abbilder die Bedeutung sprachlicher Zeichen sind. Ihre Konverse $R(Z, A)$ besagt,

4. Ha elfogadjuk a schaffi—klausi formulát, azt olyan értelemben tesszük, hogy mind a jelentést, mind a fogalmat a megismerési folyamatban szójelke segítségével megvalósuló absztrakciós termékként fogjuk fel. A fogalom mint a társadalmi tükröződés formája (Klaus 1964. 166) és a nyelvi jel — jelentésével együtt — mint a fogalom létezési formája viszont csak úgy szolgálhatja az emberi megismerést, ha objektív tartalma van, ez pedig nem lehet egyéb, mint a valóság rész objektíve adott lényeges vonásainak szubjektív, tudati mása. Így értékelte Lenin is a hegeli dialektikát, közelebbről a hegeli „fogalom” fogalmának dialektikus vonásait, így fogadta el azt a zseniális hegeli megsejtést, hogy a fogalmak mozgásában, változásában stb. a való világ mozgása, változása stb. tükröződik.⁵ Minél mélyebben hatol bele az emberi (társadalmi) megismerés a végtelen anyagi világ „rejtelseibe”, annál pontosabban tükrözik a fogalmak (jelentések) ennek az állandó mozgásnak, változásnak a lényegét, annál határozottabban és hatásosabban tudja a tudatos emberi megismerés (cselekvés) a tükrözött valóságot saját humanisztikus célkitűzéseinek a szolgálatába állítani. A marxista gnoszeológiának ez az alaptétele egyben utal a materialista fogantatású fogalomkonceptió dinamikus jellegére is, ami megadja a kulcsot a jelentésfejlődések, jelentésváltozások lényeges vonásainak a feltárásához is.

5. A fogalom és a jelentés genetikai azonosságáról kialakított schaffi tétel elfogadása azonban nem azt jelenti, hogy e két kategória teljes mértékű funkcionális azonosságáról is beszélhetünk. A genetikai azonosság egyik sarkalatos pontja: a valóságtükröző funkció azonossága, amely a társadalmi megismerés folyamatában realizálódik.

A nyelv és a gondolat genetikai monizmusát azonban nem értelmezhetjük úgy, mint a nyelv és a gondolkodás azonosságát. Erre

dass sprachliche Zeichen die Existenzform gedanklicher Abbilder sind.”: Klaus — Segeth 1962 (1251); továbbá: „Unter der Bedeutung eines Satzes im engeren Sinne versteht man also die Aussage, als Widerspiegelung eines Sachverhaltes.”: Klaus 1964 (40), a mondat tehát „a kijelentés létezési formája: Existenzform einer Aussage” (uo.); l. még: Klaus 1963.

⁵ „Hegel zseniálisan kitalálta, hogy a fogalmak dialektikájában a dolgok (a jelenségek, a világ, a természet) dialektikája van.”: Lenin 1954 (172). Népszerűbben [Lenin kifejezése]: „Hegel zseniálisan kitalálta, hogy az összes fogalmak váltakozásában, kölcsönös függésében, ellentéteik azonosságában, egyik fogalomnak a másikba való átmenetében, a fogalmak örökös változásában, mozgásában csak a dolgok, a természet viszonya van.” (Uo.) Továbbá: „Hegel valóban bebizonyította, hogy a logikai formák és törvények nem üres burkok, hanem az objektív világ visszatükrözései. Jobban mondván, nem bebizonyította, hanem zseniálisan kitalálta.” (I. m. 156). A megismerés három tagjának egyike — a természet és az emberi agy mellett — „az a forma, melyben az emberi megismerés visszatükrözi a természetet; ez a forma: fogalmak, törvények, kategóriák stb.” (I. m. 158).

egy helyen Schaff is utal.⁶ Ugyanígy a megismerési és a kommunikációs folyamat szerves egysége, e két folyamat kölcsönös, kauzális feltételezettsége nem moshatja el azokat a funkcionális különbségeket, amelyek a két folyamat között felismerhetők. A nyelv ugyanis nemcsak a megismerési folyamat eszköze, hanem az azonos értékelésre, sőt közös cselekvésre irányuló „szervezőmunka” eszköze is. Ilyen értelemben a teljes tudattartalom interszjektív tételét segíti elő, tehát nemcsak a szubjektív megállapítások, ítéletek közlésének, hanem az akaratátvitelnek, felszólításnak, parancsolásnak is az eszköze. Csak ilyen eszköz birtokában tudja a cselekvő ember az őt körülvevő valóságot nemcsak megismerni, hanem hatni is rá, saját társadalmi érdekeinek megfelelően átalakítani, „újjaáteremteni”.⁷

Minden bizonnyal igaza van Schaffnak, amikor vitatja az értékelő, emocionális stb. „infekcióktól” mentes, „steril” fogalmak létét, mivel az ilyen „fogalmak” csak elektronikus agyakban „teremhetnének”, ahol a „teljes tudattartalmat” csak a „tiszta intellektuális fogalmak” kölcsönös feltételezettsége és dinamikus egymásra hatása tenné. Mindezek elismerése mellett az is eléggé vitathatatlanak tűnik, hogy a nyelvi jel jelentésén alapuló, teljes értékű (az ember magatartását, társadalmi cselekvését is befolyásolni hivatott) kommunikációban a tudatosráhatási, akaratátviteli mozzanatok egyre inkább előtérbe kerülnek, és éppen ez a voluntatív többlet jellemző az emocionális stb. árnyalatoktól is terhelt fogalom létezési formájának, a nyelvi jelnek a jelentésére. Az ítélet indikatív jellegének verbális közlésén túl a mondatnak (az ítélet létezési formájának) tartalmaznia kell — és tartalmazni tudja is — azt az imperatív többletet, ami a mondat jelentésére jellemző az ítélettel szemben.

A schaffi formula gnoszeológiaiilag nem mást mond tehát — és ez nem elhanyagolható szempont! —, mint hogy jelentésen kívüli, önálló fogalom nem létezik, hogy a gondolkodási folyamat mint megismerési folyamat nemcsak a nyelvi eszköz segítségével, hanem a nyelvi folyamatokkal organikus egységben valósul meg.

6. Schaff érdeme éppen abban áll, hogy a nyelvi jel jelentését az ember társadalmi-történeti tevékenységébe ágyazva magyarázza, amely tevékenység a valóság megismerésére, átalakítására irányul. Ebben a kontex-

⁶ „... helytelen a nyelv—gondolat monizmusának nyelv és gondolkodás azonosságának szellemében való értelmezése.”: Schaff 1964 (739).

⁷ „Az ember tudata nemcsak visszatükrözi az objektív világot, hanem teremti is.”: Lenin i. m. 187. „A beszéd segítségével lehetővé válik, hogy ne közvetlenül a cselekvéseket hangoljuk össze, hanem az azokat irányító, kiváltó lelki jelenségeket, vagyis: a cselekvések koordinációja a cselekvéseket irányító lelki jelenségek koordinációján keresztül valósul meg... Így alakulhat ki az emberi együttműködés legalapvetőbb feltétele: a közös cél.”: Kardos 1964 (156). „A nyelv területe sokkal szélesebb, mint a logikáé. Ugyanis nincs logikus gondolkodás, amely ne nyelvi formában lépne fel, de nem minden logikai, ami nyelvi formában jelentkezik.”: Klaus 1963 (12).

tusban a jelentés a természetes jelhelyzet függvényének minősül, és mint ilyen, meghatározott társadalmi viszonyt fejez ki, ami a viszonyok egész hálózatát, rendszerét foglalja magába. Ennek a társadalmi, történeti, pszichológiai, gnoszeológiai, pragmatikai jellegű viszonyhálózatnak (sajátságos struktúrának) az elemei:

- (a) a magukat egymással megértetni akaró emberek közötti viszony;
- (b) az emberek és a valóság közötti viszony;
- (c) az emberek és a jelek közötti viszony;
- (d) a jel és a valóság viszonya;
- (e) a jelrendszer elemeinek egymás közötti viszonya.⁸

A valóságos (természetes) jelhelyzet viszonyhálózatából vezethető le a nyelvi jel jelentése, ami szintén viszonyok hálózatát (struktúráját) reflektálja. A jelentés tehát bonyolult struktúra, amely az alábbi viszonyok kölcsönös feltételezettségét mutatja:

- (a) jel és jel között;
- (b) jel és tárgy (objektív realitás) között;
- (c) jel és a tárgy tudati tükröződése (fogalom) között;
- (d) jel és az emberi tevékenység között;
- (e) emberek között, akik az egymás közti érintkezés, egymásra való tudatos ráhatás megvalósítása érdekében jeleket „teremtnek”.⁹

A fentiek alapján a jelentés = [(a) + (b) + (c) + (d)] + (e), azaz a viszonyhálózat egymást kölcsönösen feltételező elemeinek halmaza.

E viszonyhálózat meghatározó eleme az emberek közötti viszony, a tudatos megismerési és a teljes értékű kommunikációs szándék, maga a megismerési—kommunikatív folyamat.

Ha a fenti viszonyhálózat (struktúra) egyes elemeit — a könnyebb áttekintés és kezelhetőség céljából — formalizálni és a napjainkban használatos jelentésaspektusokkal konfrontálni akarjuk, az alábbi sémát kapjuk:

- (a) $R_1(J, J)$ = szintaktikai jelentés;
- (b) $R_2(J, O)$ = denotatív v. lexikológiai jelentés;
- (c) $R_3(J, F)$ = deznatív jelentés;
- (d) $R_4(J, E)$ = pragmatikus jelentés;
- (e) $R_5(E, E)$ (a viszonyhálózat alapvetően meghatározó eleme).¹⁰

⁸ Schaff 1966 (237).

⁹ I. m. 202—3; I. még Schaff 1961 (614).

¹⁰ Vannak jelentéselméletek, amelyek a jelentésstruktúra konstitutív elemének tartják az ember és a valóság (objektív realitás) viszonyát is $[R(E, O)]$ (pl. Károly 1967). Megítélésem szerint ez felesleges, illetőleg helytelen az alábbiak miatt: (a) a szűkebb értelemben vett jelentés, a nyelvi jel jelentése ($R_1 + R_2 + R_3 + R_4$) szempontjából, az $R_2(J, O)$ a releváns elem, amely a valóság és a jel viszonyát reflektálja, a valóság mint tükrözött valóság az $R_3(J, F)$.

A tudományos analízis szükségessé teheti — és ez gyakran meg is történik —, hogy e viszonyhálózat egyes elemeit a vázolt kontextusból kiemeljük, és „izoláltan” vizsgáljuk, éppen azért, hogy egzakt részeredményekhez juthassunk. A részeredmények valódi értékét azonban csak e hálózatban betöltött szerepük adja meg. A Morrisnak tulajdonított közismert definíció pl. („A jelentés = a jelek használati szabálya”) lényegében azonos az R_1 (J, J)-vel, a jelentésnek csak egyik aspektusa, ami a teljes viszonyhálózatból kiszakítva és abszolutizálva a legkülönbözőbb elméleti, ideológiai hibák forrása lehet. A schaffi „jelentés = fogalom” is csak a fenti kontextus teljességében érvényes.

7. Ha a fogalom és a jelentés genetikai azonosságáról beszélünk, akkor a fogalomalkotás menete, de a fogalom lényege is a természetes jelhelyzet alapján rajzolódik ki. Ilyen értelemben a fogalom a természetes jelhelyzet talaján létrejött jelentésstruktúra egyik meghatározó eleme, a deznatív jelentés [R_3 (J, F)] konverzáns [R_3 (F, J)] minősül, olyan viszonyoknak, ami azt mondja ki, hogy a valóságrész gondolati képmása, a fogalom azonos a nyelvi jel jelentésével. A fogalom genezisének a valóságos jelhelyzetből történő levezetése egyben megadja a fogalom leglényegesebb, meghatározó vonását is, ami szerint a fogalom alkotó részei, a fogalom jegyei vagy ismertető jegyei végső fokon¹¹ a valóságrész jegyeinek felelnek meg, s így a fogalom „a tárgy lényeges jegyeinek gondolati összefoglalása és visszatükrözése.”¹²

A fogalomnak a valóságos jelhelyzetből való levezetése nem túlzott pedantéria, különösen nem lingvisztikai operacionalista játék, hanem a fogalom és a lét viszonyának [R (F, O)] központi kérdésében való egyértelmű állásfoglalás, ami egyúttal jelzi e viszonyoknak a jelentésstruktúra kialakításában játszott szerepét, de értékét is.

Az elmondottak alapján megoldható a fogalom lényeges jegyeinek a kiemelése, azok összekapcsolása, megadható a fogalom definíciója: „A fogalom az anyag legmagasabbrendű termékének, az emberi agynak legmagasabbrendű terméke, a hangnyelvben kifejezést nyerő [megvalósuló!] gondolkodás alapformája, amely az objektív külvilág, a tárgyak és a közöttük fennálló összefüggések közös elemeinek általánosítás útján való kiemelésével és összefoglalásával (analízis és

ben is szerepel; (b) helytelen viszont azért, mivel az ember és a valóság viszonya a valóságos jelhelyzet alapja, kiindulási pontja, amit nem szabad a jelentésstruktúra egyik elemévé degradálni.

¹¹ A „végső fokon” itt annyit jelent, hogy a fantáziatermékek (*pegazus, kentaur, mennyország* stb.) a fogalmi jegyek viszonylagosan önálló mozgásának az eredményei, pontosabban a valóságrész jegyeit tükröző fogalmi jegyek sajátos kombinációi, tehát végső fokon a valóság torz tükröződései.

¹² Fogarasi 1958 (146).

szintézis) az objektív valóság meghatározott részeit és összefüggéseit gondolatilag visszatükrözi.”¹³

Ha a gondolkodási folyamatok lényegükben nyelvi folyamatok, a gondolkodás alapegysége az ítélet, az ítéleté viszont a fogalom, a fogalom létezési formája pedig a nyelvi jel, akkor nincs abban semmi meglepő, hogy a nyelvi jel jelentésének és a fogalomnak a struktúrája között bizonyos mértékű izomorfizmus fedezhető fel. Mindkettő az objektív valóság tudati tükrözésének az eredménye, ami a nyelv és a gondolkodás szerves egységében manifesztálódik.¹⁴ A fogalom konstitutív elemeinek, ismertető jegyeinek helyességét, dialektikus egymásra vonatkozásának a rendjét, a jelentésstruktúra viszonyhálózatába való beleágyazása biztosítja.

8. A valóság, a valóságos viszonyok állandó mozgása, változása és a valóság meghatározó jegyeinek az egyre szélesedő és mélyülő tudati tükröződése a jelentésstruktúra elemeinek az állandó mozgását, a viszonyok relatív egyensúlyának a megbomlását, értékrendi átrendeződését vonja maga után, ami a fogalmi jegyek állandó mozgásának, átrendeződésének, átértékelődésének, egyes jegyek elavulásának, mások születésének, a fogalmak megváltozásának, elavulásának és új fogalmak születésének is az alapja. Ez a szerves összefüggés fogalomváltozás és jelentésváltozás között, ilyen értelemben beszélhetünk a fogalomváltozás és jelentésváltozás között felfedhető bizonyos mértékű izomorfizmusról.

A fogalomváltozás és a jelentésváltozás paralelizmusának az objektív töltetét tehát a jelentésstruktúra viszonyhálózatának dinamikus mozgásrendje szolgáltatja, aminek alapján mindenféle jelentésváltozás egzakt módon megmagyarázható, de a fogalom terjedelmének és tartalmának¹⁵ kontrasztív egysége is a fogalmi jegyek kölcsönös feltételezettségének és egymásra hatásának a tükrében dialektikusnak minősül.

9. A fogalom terjedelmének és tartalmának a viszonyát és a neki megfelelő jelentésspektus $[R_3 (J, F)]$ korrelációit érzékeltető példák:

¹³ I. m. 140.

¹⁴ „Die dialektische Einheit von Sprache und Denken äussert sich z. B. in dem . . . Zusammenhang darin, dass zwischen den Strukturen von Aussage und Satz eine gewisse Übereinstimmung besteht, wobei die Struktur der Aussage wiederum mehr oder weniger einer Struktur in der objektiven Realität entspricht.”: Klaus 1964 (38).

¹⁵ „A tárgyakkal azt az osztályt, amelyre a fogalom vonatkozik, a fogalom terjedelmének mondjuk.”: Klaus 1963 (140). „Egy fogalom tartalmán azoknak a tulajdonságoknak és viszonyoknak az összességét értjük, amelyeket a fogalom feltételez.” (Uo.)

9.1. Egyszerű fogalmak

A geometriai alakzat—sík idom—négyyszög—négyzet fogalmi rendszerben a *négyzet* a rendszer többi tagjaihoz képest terjedelmére nézve a legkisebb egyszerű fogalom, tartalmára (egymással bizonyos rendezett formában összekapcsolt jegyeinek összességére) nézve gazdagabb a rendszer többi tagjainál. A *négyyszög* terjedelmébe pl. mind a *téglalap*, mind a *rombusz*, mind a *romboid* stb. is beletartozik közös fogalmi jegyek (négyoldalúság, négyyszögűség) alapján. A *négyzet* fogalmának megfelelő „saját” fogalmi jegyek viszont:

- (a) egyenlőszögűség;
- (b) négyoldalúság;
- (c) egyenlőoldalúság.

A *négyzet* fogalmának tartalma tehát: (a) + (b) + (c).

Ha ezek közül egy jegy is hiányzik, már nem beszélhetünk *négyzetről*.

Az (a)—(c) halmaz lehetséges kombinációi ugyanis:

$$\left. \begin{array}{l} (1) : (a) + (b) + (c) = \textit{négyzet} \\ (2) : (a) + (b) - (c) = \textit{téglalap} \\ (3) : (b) + (c) - (a) = \textit{rombusz} \\ (4) : (b) - (c) - (a) = \textit{romboid} \\ \quad \quad \quad \textit{trapéz} \\ \quad \quad \quad \textit{trapezoid} \end{array} \right\} \textit{négyyszögek}$$

$$(5) : (a) + (c) - (b) = \left. \begin{array}{l} \textit{egyenlőoldali} \\ \textit{háromszög} \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{az oldalegyenlőség és a szög-} \\ \text{egyenlőség szempontjából viszo-} \\ \text{nyítva.} \end{array}$$

Az egyszerű fogalmak fogalmi jegyeinek a mozgása tehát nem fogalomváltozást eredményez, hanem a fogalmi jegyek más módon rendezett halmaza más fogalmat takar. Ennek megfelelően ilyen esetekben jelentésváltozásról sem lehet szó.

9.2. Más a helyzet az összetett fogalmakkal.

A lenini osztálydefiníció (politikai kategória)¹⁶ alapján vizsgáljuk meg a

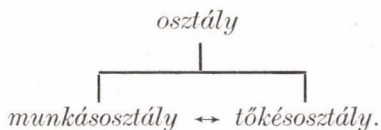
¹⁶ „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportját nevezzük, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyobbrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”: Lenin 1953 (428). A definíció második mondata foglalja magába az alapvető jellemző vonást.

társadalom
osztály
munkásosztály
bányász

sor harmadik síkján levő *munkásosztály* fogalmi jegyeinek mozgását, a *munkásosztály* fogalmának, illetőleg jelentésének változását.

A fogalom terjedelmére nézve a *munkásosztály* az *osztálynál* szűkebb, a *bányásznál* viszont tágabb terjedelmű. A fogalom tartalmára nézve fordított a helyzet: a tulajdonságok és viszonyok nagyobb halmazát tartalmazza, mint az *osztály*, viszont kisebbet, mint a *bányász*.

A szűkebb terjedelmű fogalmak tartalmazzák tehát az adott fogalomrendszer tágabb terjedelmű fogalmának jegyeit és még valamilyen új jegyet. A tágabb terjedelműből vezethető le tehát az adott fogalmi rendszer szűkebb terjedelmű fogalma annak az új fogalmi jegynek a hozzáadásával, ami megkülönbözteti az adott derivációs síkon elhelyezkedő más fogalomtól. Tehát: *osztály* \rightarrow *munkásosztály* \leftrightarrow *tőkésosztály*. Ábrázolva:

A *munkásosztály* fogalmi jegyeinek a megállapításánál tehát az *osztály* fogalmi jegyeiből kell kiindulni. A lenini definíció alapján az *osztály* fogalmi jegyei:

- (a) emberek nagyobb csoportja, amely
- (b) a társadalom fejlődésének adott szakaszára (az osztálytársadalmak kora) jellemző (tehát történelmi kategória);
- (c) az osztálytársadalmak korában a termelőeszközök birtoklása vagy annak hiánya alapján bomlik a társadalom alapvető osztályokra (gazdasági függőség, kizsákmányolási lehetőség). Ez az alapvető ismerv, fogalmi jegy;
- (d) minden osztály bizonyos történelmileg meghatározott termelési mód függvénye; antagonisztikus termelési mód antagonisztikus osztályokat hoz létre (*rabszolgatartó* \leftrightarrow *rabszolga*, *hűbérúr* \leftrightarrow *jobbágy*, *tőkés* \leftrightarrow *proletár*); az egyik *osztály* uralkodó, másik alárendelt;
- (e) a munka társadalmi szervezetében az *uralkodó osztály* irányítja (irányíttatja) a termelést, vezeti (vezetteti) az állami ügyeket, privilegizálja a maga számára a szellemi munkát, az alárendelt többség számára viszont a kimerítő, nehéz fizikai munka jut osztályrészül, nem szólhat bele a termelés irányításába és az állami ügyek vezetésébe, el van zárva a szellemi munkától;
- (f) a *tőkés* a jövedelem nagyobb részét *haszon* formájában kisajátítja, a *proletár* viszont, mint *bérmunkás*, *munkabér* formában a jövedelem csekély hányadában részesül, ami alig fedezi munkaerejének értékét.

A kapitalista társadalom *munkáosztály*ának fogalmi jegyei tehát:

(1) történelmi kategória, az osztálytársadalmak korában a kapitalista társadalmi rend terméke;

(2) a termelőeszközök birtoklása hiányában (csak saját munkaerejével rendelkezik) gazdaságilag a burzsoáziától függ, így általa kizsákmányolható;

(3) a burzsoáziához való viszonyára az antagonisztikus ellentét jellemző;

(4) a munka társadalmi szervezetében a kimerítő fizikai munkát végzi, el van zárva a szellemi munkától, nem szólhat bele a termelés irányításába és az állami ügyek vezetésébe;

(5) mint bér munkások halmaza kénytelen munkáját a burzsoáziának áruba bocsátani, ennek fejében munkabéreként a jövedelemből csak munkáerejének megközelítő értékét kapja meg.

A *munkáosztály* fogalma (kapitalista társadalomban) = (1) + (2) + (3) + (4) + (5).

A *munkáosztály* fogalma elválaszthatatlan a *burzsoázia* fogalmától, így kapitalista társadalmi rend *osztályszerkezetét* a burzsoázia és a proletariátus antagonisztikus ellentéteken „nyugvó” egysége határozza meg.

A *munkáosztály* jelentésébe a felsorolt fogalmi jegyek halmazán túl bizonyos emocionális, pozitív és negatív jellegű értékelő elemek is (osztályöntudat, osztályösszetartozás, az osztályharc szervezése, az osztálytársadalom megszüntetésére irányuló forradalmi harc előkészítése, a burzsoázia gyűlölete, mindenfajta elnyomás engesztelhetetlen gyűlölete stb.) beletartoznak. Ez az az emocionális, értékelő, szociológiai, pragmatikai stb. többlet, ami az adott szó jelentését az adott fogalomtól megkülönbözteti. Mindez természetesen attól függ, hogy melyik osztály szemszögéből vizsgáljuk, értékeljük a szó jelentését. A hatalom sáncaiból kirekesztettek számára az emberiség jobb jövőjéért folytatott küzdelem letéteményesét „jelenti”, a hatalmat birtoklók és azt makacsul védelmezők szempontjából viszont: a „törvényes rend” megdöntésére ágáló, szervező, lázadó tömeg. Ilyen értelemben (a jelentés pragmatikai aspektusa szempontjából) nem is beszélhetünk a szó egységes jelentéséről.

Az osztályok lényegét alapvetően meghatározó *termelési viszonyok* [az anyagi javak termelésének, cseréjének és elosztásának folyamatában az emberek között kialakuló viszonyok: $R_5(E, E)$] megváltozásával, a kizsákmányolási lehetőség felszámolásával megváltozik a társadalmi rend *osztályszerkezete*, ennek következtében a *munkáosztály* meghatározó fogalmi jegyei is alapvetően átértékelődnek, de jelentése is alapvetően megváltozik.

(1') Az osztály nélküli társadalom megvalósításáért küzdő *munkáosztály* a kizsákmányoló osztályok felszámolásával egyidejűleg nem szünteti meg saját magát is, sőt szerepe a szocialista forradalom győzelme után átmenetileg (az osztályok, a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka stb. stb. közötti mindenfajta különbség megszűnéséig) fokozódik. Tehát a *munkáosztály* mint a kapitalista társadalmi rend terméke, nem szűnik meg a kapitalizmus felszámolásával.

(2') A magántulajdon társadalmi tulajdonná tételével gazdasági függősége megszűnik, sőt mint az új társadalmi rend vezető osztálya, a termelőeszközök birtokosává válik.

(3') Az új társadalmi rend kialakulásával, a *burzsoázia* felszámolásával a *burzsoázia* és a *proletariátus* antagonisztikus ellentétén alapuló egysége megszűnik, az új rend másik alapvető osztályához, a *paraszt*sághoz fűződő viszonyát a közös érdekeken nyugvó barátság, szövetség jellemzi.

(4') A munka társadalmi szervezetében, a termelés (tervszerű) irányításában, az állami ügyek intézésében vezető szerephez jut, a kulturális forradalom sikeres megvalósításáért vívott küzdelem letéteményese lesz.

(5') Az osztály egyedeinek megszűnik a bér munkási státusa, azok a végzett munka mennyisége és minősége alapján részesednek a termelt javakból; befektetett munkájuk értéke — áttételesen — teljes mértékben megtérül.

(6') Mint az új társadalmi rend államának, a proletárdiktatúrának meghatározó osztálya a szocialista demokrácia egyre fokozódó megvalósításával az egész lakosságot szervezi és vezeti az új rend megszilárdításáért, védelméért, a szocialista társadalom teljes felépítéséért folyó küzdelemben. (A hatalom birtoklásából fakadó új fogalmi jegy.)

A *munkásosztály* fogalma (szocialista társadalomban) = (1') + (2') + (3') + (4') + (5') + (6'), ami annyit jelent, hogy a fogalom lényeges jegyei megváltoztak, azaz a szocialista társadalmi rendben a munkásosztály teljesen új fogalmával van dolgunk.

Ennek megfelelően a szó jelentésspektusai, az emberek közötti új viszony [R'_5 (E', E')] és az emberek és a megváltozott valóság közötti új viszony [R' (E', O')] alapján így alakulnak:

$$\begin{aligned} R'_1 & (J, J') \\ R'_2 & (J, O') \\ R'_3 & (J, F') \\ R'_4 & (J, E') \end{aligned}$$

A szó új jelentése tehát = $R'_1 + R'_2 + R'_3 + R'_4$, ami annyit jelent, hogy a szó régi hangalakja változatlan, de jelentése alapvetően megváltozott.

10. A bemutatott elemzés egy rendkívül bonyolult politikai fogalom jegyeinek dinamizmusát, a meghatározó jegyek ártértékelődése folytán az egész fogalom átstrukturálódásának menetét és jellegét kívánta érzékeltetni, és ennek megfelelően a fogalom létezési formája jelentésváltozásának a kiváltó okait volt hivatott felderíteni. Hasonló módon az egyszerűbb fogalmak fogalmi jegyeinek a dinamizmusát, a szemantikai struktúra szempontjából kevésbé bonyolult nyelvi jelek (*toll* > *toll*, *atom* > *atom* stb. stb.) jelentésváltozását is viszonylag kis hibaszázalékkal meg lehet magyarázni. Ha a jelentésváltozások törvényszerűségeinek feltárását a szemantika fontos feladatának tartjuk, talán sikerült e bonyolult kérdésesomó kibogozását ezzel a részvizsgálattal is elősegíteni.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Budapest

Irodalom

- Fogarasi B.: Logika (Budapest, 1958⁴).
Kardos L.: Általános pszichológia (Budapest, 1964).
Károly S.: Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba (Doktori értekezés. Kézirat) (Budapest, 1967).
G. Klaus: Bevezetés a formális logikába (Budapest, 1963).
G. Klaus: Moderne Logik. — Abriss der formalen Logik (Berlin, 1964).
G. Klaus: Semiotik und Erkenntnistheorie (Berlin, 1963).
G. Klaus—W. Segeth, Semiotik und materialistische Abbildtheorie: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1245—60 (1962).
V. I. Lenin, A nagy kezdeményezés — Művei 29. 415—43 (Budapest, 1953).
V. I. Lenin: Filozófiai füzetek (Budapest, 1954).
K. Marx—Fr. Engels: Die deutsche Ideologie. — Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner, und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten (Berlin, 1953).
Sz. L. Rubinstein: Az általános pszichológia alapja (Budapest, 1967).
F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Budapest, 1967).
A. Schaff: Die Bedeutung der „Bedeutung”: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 610—22, 708—24 (1961).
A. Schaff: Einführung in die Semantik (Berlin, 1966).
A. Schaff, Nyelv és gondolkodás: Magyar Filozófiai Szemle 718—51 (1964).
L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd (Budapest, 1967).

Szemantika nélkül

Korai szakaszában a chomskyánus nyelvelmélet nem vonta kétségbe egy — filozófiai és nyelvészeti őseitől örökölt — előfeltevés érvényességét, mely szerint alapvető különbség van a szintaktikai és szemantikai vizsgálódások között. Ez az előfeltevés — mely elválaszthatatlan egy meghatározott nyelvfilozófiai állásponttól — szemantika és szintaxis merev elkülönítésének metodológiai programját eredményezte. Ma azonban a nyelvészek már nem követik ezt a programot. Ma azt halljuk minden oldalról, hogy szintaxis és szemantika között nincs éles határ; hogy a szintaktikai és szemantikai mozzanatok egymásbafonódása a nyelv egy általános jelensége. Amint azonban oly gyakran megtörténik az eszmék fejlődése során, a régebbi álláspont alapvető tévedése — bizonyos tekintetben — megőrződik az újban. Tanulmányomban ennek az átalakulásnak és a hozzá kötődő szemantikai fogalmaknak természetét szeretném — filozófiai szempontból — megvizsgálni.

1. Egy jelentéselmélet körvonalai

Ebben a részben a jelentés olyan elméletét fogom röviden felvázolni, melynek heurisztikus segítsége — úgy gondolom — nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a szóban forgó fejleményeket helyesen ítéljük meg.¹

Egy leíró terminus jelentését az esetek túlnyomó többségében vagy valamilyen nyelven kívüli entitásnak tartják, mely az illető terminus denotuma, vagy valamilyen szellemi entitásnak, melyet a terminus kifejez, vagy pedig — valahogyan — mind a kettőnek.² Az ilyen elképzelések tart-

¹ A jelentés természetére vonatkozó e felfogást — jelen formájában — Wilfrid Sellars dolgozta ki. *L. Science, Perception and Reality* c. kötetét (London, 1963), különösen a 109–118., 200. és köv., 311. és köv., 321. és köv. oldalakat, továbbá „*Empiricism and Abstract Entities*” c. tanulmányát a P. A. Schilpp által szerkesztett *The Philosophy of Rudolf Carnap* c. kötetben (Illinois, 1963) és legújabban *Science and Metaphysics* c. könyvének (London, 1968) 3–5. fejezeteit.

² Bloomfield meghatározásában „egy nyelvi forma jelentése az a szituáció, melyben a beszélő kimondja, illetőleg a válasz, melyet a hallgatóból kivált”. (Bloomfield 139.)

hatatlanságát sokszor és sokféle célból bizonyították már, így a kérdéses érveket nem is részletezem, pusztán azt jegyzem meg, hogy a jelentés e felfogása abban a pillanatban, amint figyelmünket nem a tisztán leíró terminusokra irányítjuk, sokat veszít vonzó jellegéből. Egy leíró terminus — pl. „piros” — esetén könnyű azt gondolnunk, hogy — bár nem lenne a nyelv részé, ha nem játszanék meghatározott szintaktikai szerepet —, e szerepnek mégsincs köze a terminus jelentéséhez. Csakugyan plauzibilis az a gondolat, hogy pl. a német „rot” szó jelentését kizárólag nyelven kívüli tényezők határozzák meg, nevezetesen az a körülmény, hogy a németek a „rot” szót piros tárgyakkal asszociálják. Nyilván nem lenne igaz, hogy a „rot” a *pirosat* jelenti, ha a németek nem kötnék piros tárgyakkal e kifejezést. Látnunk kell azonban, hogy ez utóbbi elismeréséből egyáltalán nem következik az előbbieik érvényessége. Ha azt mondjuk, hogy „Az 'und' német szót azt jelenti, hogy és”, akkor nyilván nem arra utalunk, hogy az „und” és az „és” egyaránt a Konjunkció nevű entitással való összekapcsolás révén nyernek jelentést, hanem arra, hogy a németek pontosan úgy használják az „und” szót, mint mi az és-t. Hasonlóképpen, amikor Kovács közli, hogy „Ha Schmidt azt mondja, hogy 'rot', ez azt jelenti, hogy *piros*”, akkor ebből az derül ki, hogy Schmidt minden releváns vonatkozásban úgy használja a „rot” szót, mint mi a „piros” szót. Ez egy átfogó információ, melyből — többek között — következik az is, hogy Schmidt piros tárgyra szokta alkalmazni a „rot” szót. Valamely szó jelentését annak szerepe konstituálja — vagy másképpen, jelen céljainknak megfelelőben fogalmazva: egy szó jelentése annak a helynek függvénye, melyet az a nyelv, azaz a lehetséges mondatok totalitásában betölt.³ Egy szónak nincs jelentése attól a módtól függetlenül, ahogyan más szavakhoz kapcsolódik. E kapcsolatok közül néhány abszolút alapvető valamely adott szó jelentése szempontjából: bizonyos értelemben az illető terminusok implicit definícióinak tekinthetők. Az ilyen kapcsolatokat kifejező mondatok szükségszerűen igazak — igazságuk nem függ nyelven kívüli körülményektől, pusztán a bennük szereplő terminusok jelentése folytán igazak. Bár végső soron terminológiai kérdés, mégis fontos hangsúlyoznunk, hogy a kérdéses mondatok nem esnek egybe

— „A jelentést — írja Rulon Wells a témáról írt hasznos, de távolról sem kimerítő cikkében — legegyszerűbben a jel és valamely tárgy közötti diadikus relációként foghatjuk fel. E felfogás oly természetes, oly vonzó, hogy újra és újra feléled.” (Wells 236.)

³ A szó jelentésének ez a felfogása bizonyos vonatkozásban a *Tractatus* és a késői Wittgenstein felismeréseit ötvözi egybe. A kapcsolat az *Investigations*-szel nyilvánvaló. („Man kann für eine *grosse* Klasse von Fällen der Benützung des Wortes 'Bedeutung' — wenn auch nicht für *alle* Fälle seiner Benützung — dieses Wort so erklären: Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache. Und die *Bedeutung* eines Namens erklärt man manchmal dadurch, dass man auf seinen Träger zeigt.” *Investigations*, §43). Az elmélet szisztematikusabb jellege viszont nem annyira a késői Wittgensteint, mint inkább a *Tractatus*-t idézi emlékeztünkbe. (L. *Tractatus* 3.262, 3.3, és különösen 3.327: „A jel csak logikai-szintaktikai alkalmazásával együtt határoz meg valamely logikai formát.”)

Az itt körvonalazott jelentéseméletnek egyébként — Vigotszkij nyomán — jól megalapozott pszichológiai interpretáció adható. L. Kis J., Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei: *Magyar Filozófiai Szemle* 6. 1000 (1967).

azokkal, amelyeket általában a n a l i t i k u s a k n a k szoktak nevezni. „A sárga világosabb, mint a piros” szükségszerűen igaz, mégsem logikai igazság, és nem is tehető azzá explicit definíciók segítségével. Nevezzük az ilyeneket analitikus₁ mondatoknak, és foglaljuk össze a fentieket azzal, hogy a természetes nyelv szükségképpen tartalmaz analitikus₁ mondatokat, melyeknek az a funkciójuk, hogy az érintett terminusok nyelven belüli helyét meghatározzák, kényszerfeltételeket szabva ezáltal azon nyelven kívüli helyzetek vonatkozásában is, melyekben ezek a terminusok helyesen előfordulhatnak.

Figyeljünk fel arra, hogy e felfogás fényében szintaktikai és szemantikai szabályok megkülönböztetése minden természetességét elveszti. Azok a szabályok, melyek egy szó jelentését konstituálják, elvileg — egy bizonyos pontig — nem különböznek azoktól, amelyek „szintaktikai” státuszát meghatározzák.⁴ És az a pont, ahol a különbségek kezdődnek — ez döntő felismerés — nem más, mint az, ahol a megfelelő szabályok leszögezése már nem csupán nyelvi eszközök használatát kívánná meg. Az az információ, melyet Schmidt ad, aki miután azt mondja, hogy „Ich hebe meine Hand”, ténylegesen felemeli a kezét — természetesen nem reprezentálható csupán szintaktikai jellegű eszközökkel; de ez az információ „szemantikai” eszközökkel sem adható vissza, amennyiben ez utóbbiakat mint explicit nyelven kívüli viselkedést nem involválókat gondoljuk el — azaz, ha kizárunk olyan mozzanatokat, mint rámutatás egy tárgyra, annak észrevétele, hogy valami ilyen és ilyen jellegű, valamilyen cselekvés, melynek végzése közben leszögezzük, hogy most ezt a cselekvést végezzük stb.

Ne hagyjuk magunkat azon tény által félrevezetni, hogy csakugyan lehetséges az „Ich hebe meine Hand” mondat jelentéséről minden információt megadni pusztán annak megállapításával, hogy az ugyanazt jelenti, mint a „Felemelem a kezem” mondat. E megállapítás hasznosításakor ugyanis alapvetően felhasználjuk a „Felemelem a kezem” magyar mondat jelentésére vonatkozó ismereteket. A német nyelv egy olyan grammatikája, amely egy kifejezés szerepét csupán azáltal tudná megmagyarázni, hogy rámutat arra a magyar kifejezésre, melynek hasonló szerepe van, nyilvánvalóan nem adna valódi magyarázatot.

Jegyezzük meg azt is, hogy a javasolt felfogás szerint a hagyományos „szemantikai” információ — az a fajta pl., melyet a Katz-féle szemantika ad — nem válik elméletileg haszontalanná. Ellenkezőleg, pontosan ez a fajta információ az, melyet kezdetben össze kell gyűjtenünk — nem szabad azonban úgy tennünk, mintha ezen közben megmagyaráznánk valamit, vagy elméleti értékkel bíró általánosításokra jutottunk volna. Amikor pl. megállapítjuk, hogy „a 'bachelor', 'man', 'priest', 'uncle', 'boy'

⁴ Uriel Weinreich erre az alapvető azonosságra látszik utalni, amikor azt írja, hogy a „természetes nyelvekben a szemantikai viszonyok is szimbólumok közötti viszonyok” (Weinreich, 468.). Weinreich álláspontját ugyanakkor következtetlenné teszik az analitikus mondatok mibenlétével kapcsolatos nyelvfilozófiai bizonytalanságok: Weinreich végső soron csak az explicit definícióknak tulajdonít definitorikus képességeket, a definíciónak ellentmondó mondatokat pedig hol hamisnak (Weinreich, 446–447.), hol deviánsnak (Weinreich, 449. 84. jegyzet) tartja.

stb. angol szavaknak van egy közös szemantikai jegyük (feature), mely azonban nem része a 'child', 'mole', 'mother', 'classmate', 'nuts', 'bolts', 'cow' stb. szavak jelentésének" (Katz 1966. 157.), és amikor ezt annak a ténynek tudja be, hogy „az első csoporthoz tartozó szavak jelentése hasonló, amennyiben a csoport minden tagjának jelentése tartalmazza a hímneműség fogalmát, a második csoportra viszont ez nem áll" (uo.), akkor kétségekívül jelentős — bár nem nagyon mély és nem is nagyon váratlan — információt szolgáltatunk. Ez azonban éppoly kevésbé tekinthető általánosításnak, mint — termodinamikai vizsgálódások alkalmával — a „John, Peter és Tom valamennyien enyhe hőemelkedéstől szenvednek" kijelentés, sőt nem válik azzá akkor sem, ha „a (Male) szemantikai jelölőt minden egyes, az első csoportba tartozó szó szótári olvasatába belefoglaljuk, és nem foglaljuk bele egyetlen, a második csoportba tartozó szó olvasatába sem" (uo.). A hagyományos szemantikát leginkább olyan heurisztikai vagy kváziszintaktikai rendszernek tekinthetjük, amelynek szerepe és jelentősége úgy csökken, ahogy a nyelv kifejezéseinek fogalmi helyzetét megalkotó, nyelven belüli szabályosságokat sikerül világosan leírunk.

Ezek a megjegyzések egészen egyértelműen mutatják azt az utat, amelyen egy szemantikai elméletnek haladnia kell. Ebben a megvilágításban fogjuk most felmérni a generatív grammatika bizonyos fejleményeit. Látni fogjuk, hogy bizonyos változások (és az eredeti eszmék közül is néhány) olyan lehetőségeket teremtenek a korai Chomsky-féle grammatika kiszélesítésére, hogy az képessé válik hagyományosan szemantikai problémák megoldására is.⁵ Azt is észre fogjuk venni, hogy a fejlődésnek ez a vonala nem esik egybe a Katz-féle szemantika kialakulásával, sőt, szemben az általános felfogással, ezek a fejlemények alapvetően összeegyeztethetetlenek vele.

2. A Chomsky-féle szemantika fejlődése

2.1. A korai szakasz

A *Syntactic Structures*-ban Chomsky magatartása a szemantikai problémák vonatkozásában lényegében — ha nem is minden tekintetben — negatív. Nagyon rossz véleménnyel van a szemantikai kutatások addigi eredményeiről, és osztja Quine-nak a „jelentés" fogalma iránti megvetését. „A jelentés elméletével kapcsolatban az az egyik nehézség, hogy a 'jelentés'-t mindent átfogó terminusként alkalmazzák, melyet a nyelv mindazon aspektusának leírásában felhasználhatnak, amelyről nagyon keveset tudunk" (Chomsky

⁵ Chomsky grammatikáját alapvetően *instrumentális* elméletnek tekintem, azaz olyanak, melynek szabályait pszichológiailag általában nem lehet interpretálni. E grammatika legtöbb szabályát — különösen a „fentről-lefelé" generatív szabályokat — lehetetlen valamiféle pszichológiai realitással megfelelésbe hozni. Így tehát amikor amellett érvelek, hogy a jelentés egy elfogadható felfogása alapján Chomsky paradigmáján belül maradvá is kidolgozhatók szemantikai kérdések tárgyalására alkalmas módszerek, ezzel semmiképpen sem akarom azt sugallni, hogy alternatív, alapjaitban másjellegű szemantikai elméletek keresése immár felesleges.

1957. 103). Ebben az összefüggésben nagy gondot fordít annak kimutatására, hogy szemantikai meggondolásoknak nincsen relevanciájuk a grammatika számára. Nem nagyon világos, hogy mit akar ezzel a tétellel állítani,⁶ és a mellette felhozott érvek egyike sem igazán meggyőző. Ami Chomsky pozitív javaslatait illeti, véleménye szerint az általa leírt szintaktikai vizsgálódások valószínűleg szilárd alapot fognak szolgáltatni eljövendő szemantikai tanulmányok számára. Chomsky meglehetősen habozva teszi meg saját javaslatait. „Amikor azt mondjuk, hogy a szintaktikai struktúra bizonyos betekintést enged a jelentés és megértés problémáiba, veszélyes talajra merészkedtünk. Nincs a nyelvészeti tanulmányoknak olyan területe, amelyik több zavarnak lenne forrása, amely jobban igényelné a világos és óvatos megfogalmazásokat, mint az, amely a szintaxis és szemantika érintkezési pontjainál foglalkozik.” (Chomsky 1957. 93). Valójában Chomsky javaslatai sem túl világosak, de ez nem is meglepő, mivel azok implicite ellentmondanak „hivatalos” álláspontjának, mely szerint szintaxis és szemantika élesen elkülönítendő. Chomsky itt azt mondja, hogy a nyelv szintaktikai és szemantikai vonásai között bizonyos megfelelések állnak fenn. „Például a

- (I) John played tennis
- (II) my friend likes music

mondatok teljesen eltérnek fonológiai és morfológiai szinten. Ugyanakkor a mondatstruktúra (Phrase Structure) szintjén mindkettőt *NP-Verb-NP* formában jelenítjük meg; tehát nyilvánvaló, hogy valamilyen értelemben a beszélő hasonlóan fogja fel őket.” (Chomsky 1957. 86.) E megfeleléseket, bármilyen tökéletlenek is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ellenkezőleg, „a nyelv olyan általánosabb elméletében kell ezeket tanulmányoznunk, amelynek úgy a nyelvi forma elmélete, mint a nyelvhasználat elmélete része lesz. . . . A nyelv szintaktikai szerkezetének meghatározása után lehet majd azt tanulmányozni, hogy ez a szintaktikai szerkezet hogyan kerül alkalmazásra a nyelv tényleges használata során.” (Chomsky 1957. 102.) Az a tény, hogy „az egyetlen grammatikai kategóriához tartozó szavak vagy morféimák tekintélyes hányadát részben hasonló terminusokkal írjuk le szemantikailag . . . nem meglepő; azt jelenti, hogy a nyelvben adott szintaktikai eszközöket meglehetősen rendszerességgel használjuk.” (Chomsky 1957. 104.) A tagadhatatlan megfeleléseket tehát Chomsky nem a formális és „materiális” problémák egyöntetű kezelése felé mutatónak tekinti; a szemantikai témákat inkább úgy fogja fel, mint amelyek valamilyen módon a nyelv „tényleges működéséhez” kötődnek, a *performance* értelmében vett „használatához”. Ez a lépés megengedhetetlen, más út azonban nem áll nyitva Chomsky előtt, amennyiben meg akarja őrizni fő metodológiai gondolatainak *prima facie* összeegyeztethetőségét. Alternatív

⁶ Egy bizonyos értelemben persze igaz, hogy szemantikai meggondolások nem helyettesíthetik a grammatikai elemzést. Ebben az értelemben mondja Bloomfield, hogy az *osztály-jelentés* segítségével forma-osztályok nem definiálhatók (l. Bloomfield, 266–273). De Chomsky ennél erősebb állítást látszik megfogalmazni: úgy tűnik, hogy még a szemantikai intuíció heurisztikus értékét is kétségbe vonja. Ezt az erősebb állítást találom problematikusnak.

lépés lenne az önálló szemantika gondolatának teljes feladása, és a formális és szemantikai vonások közti megfelelés finomítására való törekvés, — azaz végső soron az utóbbiaknak az előbbiekre való visszavezetése. Ezt az alternatívát sugallja a jelentés adekvát elmélete, és, mint látni fogjuk, ténylegesen ez az az alternatíva, melynek választása felé Chomsky későbbi publikációiban hajlik.

2.2. A szubkategorizáció fogalma

Igen fontos ebben a vonatkozásban Chomsky „Some Methodological Remarks on Generative Grammar” című tanulmánya (Chomsky 1961). Jelentőségét az adja, hogy a „szubkategorizáció” fogalma Chomsky publikált műveiben itt kerül először explicit tárgyalásra.⁷ A fogalom bevezetése a grammatikai rendszer finomításának értelmezését von hivatva szolgálni. Érdekes azonnal megjegyeznünk, hogy az ilyen finomításokat igénylő esetek jellegzetesen olyanok, amelyek hagyományosan szemantikai megkülönböztetéseket igényelnek. És ténylegesen, a „formális”, illetőleg „materiális” vonásokat megjelenítő kategóriák nincsenek elvileg elkülönítve. Pontosan úgy, ahogy szintaktikai kategóriákat — melléknév, főnév stb. — arra használhatunk, hogy velük bizonyos mondatok közötti eltéréseket jelezzünk, „ugyanúgy könnyűszerrel megkülönböztethetjük a 'John plays golf' mondatot a 'golf plays John' mondatától olyan szintaktikai szubkategoriai alkalmazása által, mint pl. élő (Animate Noun) stb. Ezek egyszerűen az ismert kategóriák finomításával adódnak. Nem látok semmiféle alapvető különbséget közöttük.” (Chomsky 1961. 385.) Egy szubkategorizációs rendszer absztrakt szerkezete a következő (nem próbálom meg Chomsky saját, ragyogóan tömör megfogalmazását átírni). „Tegyük fel, hogy rendelkezésünkre áll egy olyan grammatika, amely kifejezések és az azokhoz tartozó strukturális leírások végtelen osztályát generálja. Nevezzük azokat az egységeket, melyeken keresztül e kifejezéseket reprezentáljuk — semleges terminussal — *formatívumoknak*... Tegyük fel továbbá, hogy rendelkezésünkre áll formatívumok kategóriáinak egy m szintű hierarchiája a következő szerkezettel: Az első szinten egyetlen kategóriánk van — jelöljük C_1^1 -gyel —, ez a kategória minden formatívumot tartalmaz. A második szinten a $C_1^2, \dots, C_{n_2}^2$ kategóriák helyezkednek el, a harmadikon pedig a $C_1^3, \dots, C_{n_3}^3$, ahol $n_3 > n_2$, és így tovább, ameddig el nem érjük az m -dik szinthez tartozó $C_1^m, \dots, C_{n_m}^m$ kategóriákat ($1 < n_2 < \dots < n_m$). A kategóriák minden egyes szintet kimerítenek abban az értelemben, hogy minden formatívum legalább egy, de esetleg több (grammatikai homonimitás esetén) kategória alá tartozik. Azt is megkívánhatjuk, hogy minden egyes szint az előző finomítása legyen, azaz az előző szint kategóriáinak szubkategoriai alá történő osztályozást jelentsen. Tegyük fel továbbá, hogy az m -ik szint kategóriái a generatív grammatika szabályai által érintett

⁷ Az „A Transformational Approach to Syntax” (Chomsky 1958) mondat szerkezet szabályai valójában már szubkategorizálnak, ennek jelentősége azonban ott nincs kiemelve.

legszűkebb kategóriák, azaz C^m elemei a generált kifejezésekben kölcsönösen felcserélhetők. E kategóriák között nagy számban lesznek olyanok, melyek csupán egyetlen formatívumot tartalmaznak.” (Chomsky 1961. 387.)

Jelenlegi perspektívánkból nézve különös érdeklődésre tarthatnak számot az utóljára említett, csupán egyetlen formatívumot tartalmazó kategóriák. Ha például a magyar szavakat tekintjük formatívumoknak, és a Piros és Sárga kategóriákat úgy képzeljük el, mint amelyek rendre csupán a *piros* és *sárga* szavakat tartalmazzák, akkor azt látjuk, hogy ezek a kategóriák az érintett szavak *minden* releváns vonását reprezentálni tudják, így, kiváltképpen, lehetséges lesz grammatikailag megjeleníteni azt a tényt, hogy az „Ez a könyv piros” mondat jelentése különbözik az „Ez a könyv sárga” mondat jelentésétől.⁸ Amennyiben grammatikai rendszerünkbe beépítjük a megfelelő szabályokat — és ennek semmiféle elvi akadályja nincs — még az is lehetségessé válik, hogy olyan mondatokat, mint pl. „A sárga világosabb a pirosnál” *szükségszerűen igazként* jelenítsünk meg. Chomskynak teljesen igaza van, amikor megjegyzi: „Ahogyan a grammatikai szabályok egyre részletesebbé válnak, azt találjuk, hogy a grammatika közelít ahhoz, amit valaha logikai grammatikának neveztek. Úgy tűnik, hogy formatívumok szűk, helyenként egymást átfedő kategóriáit tanulmányozzuk, ahol minden egyes kategóriát most már (lévén grammatikánk adott) valamilyen szemantikai vonásként ismerhetünk fel. Csak örülhetünk majd annak, ha ez a megállapítás — a probléma elmélyültebb tanulmányozása során — igazolást nyer.” (Chomsky 1961. 387.) Az *Aspects of the Theory of Syntax*-ot legfőként a szubkategorizáció problémájának „elmélyültebb tanulmányozása” felé tett döntő lépésként foghatjuk fel.

⁸ Egy másik érdekes következmény az lesz, hogy a grammatika fokozottabban válik képessé többértelműségek kimutatására. A „He wears a light suit in the summer” kétértelműnek fog számítani annak következtében, hogy a „light” a melléknév *két* szubkategóriájában fordul elő. A *Syntactic Structures*-ban Chomsky ezt még nem látta előre, amikor így írt: „Nem várhatjuk el egy grammatikától, hogy ... a 'light' (szín, illetőleg súly) stb. referenciális többértelműségét megmagyarázza.” (86) Ezeket a változásokat Katz egyszerűen *negligálja*, amikor a „The Structure of a Semantic Theory”-ban a grammatikát képtelennek mondja ilyen többértelműségek feltárására. — Ebben az összefüggésben megemlíthetjük, hogy „Semisentences” című tanulmányában Katz bírálja a „grammatikalitás fokozatai” probléma Chomsky-féle megoldását. Ez utóbbit — melyet a „Some Methodological Remarks on Generative Grammar” körvonalaz — röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy amennyiben egy mondat eltérése a megfelelő — tökéletesen jól formált — sortól a kategorizáció magasabb szintjein már jelentkezik, akkor grammatikalitási foka alacsony. Ha viszont az a tény, hogy a mondat deviáns, csak a szubkategorizáció szubtilisabb szintjein jeleníthető meg, akkor arra következtethetünk, hogy az illető mondat — bár nem teljesen grammatikus — a grammatikalitás magas fokán áll. Katz mármost azt bizonygatja, hogy az ily módon nyert konkrét eredmények sok esetben ellentmondanak az intuíciónak. Nem tudom, hogy ez a kritika mennyire helytálló — Chomsky érvényesnek ismeri el (*Aspects*, 213. 11. jegyzet) — de egy biztos: a szubkategorizáció eszméjét *nem* érinti, s így a tanulmány jelentőségét a szemantikai elmélet alapjai számára nem tette kétségessé. Chomsky hasonlóan látja a helyzetet. „Úgy gondolom, hogy Katz fő ellenvetései helytállóak — írja — de talán kikerülhetők akkor, ha javaslataimat leszűkítjük az itt tárgyalt problémára, nevezetesen a lexikai kategóriák szubkategorizációjának kérdésére ...” (uo.)

2.3. A szemantika problémája Chomsky későbbi munkásságában

Most már minden alapunk megvan arra, hogy ne lepődjünk meg Chomsky-nak az *Aspects*-ben tett megjegyzésein, melyek szerint „... nem szabad szükségképpen azt hinnünk, hogy a szintaktikai és a szemantikai meggondolásokat élesen el lehet választani egymástól.” (Chomsky 1965. 77.) Sőt, még azok a meggondolások, hogy vajon a szintaxis generatív szabályainak nem kellene-e a szemantikát *in toto* átvenniük (Chomsky 1965. 158—159) — Chomsky egyébként végül is nem dönti el *expressis verbis* a kérdést — sem döbbentenek meg már igazán. Bennünket valójában az érdekel, hogy a szubkategorizációs szabályok fogalma milyen fejlődésen megy keresztül, és hogyan elemzi ezt a fogalmat Chomsky.

2.3.1. Kategorizáció és szubkategorizáció

Az *Aspects*-ben a szubkategorizáció fogalma a hagyományos grammatikai információ adekvát megjelenítésének problémájával kapcsolatban kerül bevezetésre. Az az információ, amelyet a hagyományos grammatika szolgáltat, sokkal gazdagabb, mintsem hogy a Chomsky-féle szintaxis kezdeti eszközeinek segítségével megjeleníthető lenne. A „lány” szó pl. nem egyszerűen főnév, hanem — szemben a víz-zel, mely anyagnév — megszámlálható főnév (Count Noun); közös főnév — szemben a Brigitta tulajdonnévvel; továbbá élő (Animate Noun) — szemben a kő-vel; a szeret tárgyas ige — szemben az esik-kel; csak élő alanyt enged — szemben a fenyeget-tel; mind élő, mind élettelen tárgyakat megenged viszont — szemben a meggyőz-zel. Ilyen jellegű információk vonatkozásában Chomsky először is azt a kérdést veti fel, hogy vajon egyáltalán a szintaktikai komponens illetékes-e ezek tárgyalására, és — igenlő válasz esetén — vajon mennyiben relevánsak szemantikai meggondolások a megfelelő szintaktikai döntések meghozatalakor. Chomsky az előadás (presentation), illetőleg az igazolás (justification) kérdésének nevezi ezeket. Az utóbbival kapcsolatban az a véleménye, hogy „a szemantika iránt komolyan érdeklődő nyelvész feltehetőleg kísérletet fog tenni arra, hogy a szintaktikai elemzést kiterjessze és elmélyítse addig a pontig, ahol az már szubkategorizációra vonatkozó információ szolgáltatására is képessé válik, és nem hagyja az egészet a differenciálatlan szemantikai intuíción — a szemantikai alapon történő megkülönböztetésre más alternatívát ugyanis jelenleg nem látok.” (Chomsky 1965. 75.) E megjegyzés első fele tökéletesen megfelel azon jelentéselmélet szellemének, melyet korábban — az első pontban — körvonalaztam, és egyértelműen azt a vonalat követi, melyet Chomsky a „Some Methodological Remarks on Generative Grammar”-ban felvázolt (Chomsky 1961). A szubkategorizációra vonatkozó információt, ha azt akarjuk, hogy ennek elméleti értéke legyen (hogy ti. magyarázat legyen), a grammatika szintaktikai szabályainak kell szolgáltatniuk. — A megjegyzés második fele viszont kissé félrevezető. Chomskynak természetesen tökéletesen igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy a szemantikai intuíción

nem elégséges valamennyi megkívánt formális különbségtétel megalapozására. A nyelvnek számos olyan formális vonása lehet, melynek — annak ellenére, hogy a nyelv működésének szempontjából lényeges szerepet játszik — nincs szemantikai jelentősége. Fordítva azonban ez nem áll. Minden szemantikai különbségnek, amennyiben egyáltalán megjeleníthető tisztán nyelvészeti eszközökkel, elvileg megjeleníthetőnek kell lennie pusztán szintaktikailag is.⁹ A szemantikai intuíciónak ily módon a nyelv *formális szerkezete* felé mutat utat. A nyelv szemantikai szerkezete tükrözi ezt a formális szerkezetet — az előbbi ezek szerint bizonyos értelemben látszat csupán. A szemantikai Schein minden esetben valamilyen szintaktikai Form megjelenése — ez a jelenség azonban objektív abban az értelemben, hogy nem tűnik el azután sem, hogy pusztán jelenség voltát kimutattuk. A szemantika, bár pusztán Schein-wissenschaft, mégsem nélkülözhető.

Az előadás kérdését Chomsky „hivatalosan” nem dönti el. „A priori nincs mód annak eldöntésére, hogy az előadás terhére a generatív grammatika szintaktikai vagy szemantikai komponensének kell-e viselnie.” (Chomsky 1965. 78.) A további vizsgálódások során azonban ténylegesen az első alternatívát fogadja el.

Chomsky egészen világosan utal mármost arra, hogy a szubkategorizáció funkciója még akkor is megkülönböztetendő a kategorizáció funkciójától, ha az előbbi a szintaktikai komponens végzi; más szavakkal, a grammatika kategória-szimbólumai elvileg más-jellegű információt jelenítenek meg, mint a szubkategória-szimbólumok. Az első pontban körvonalazott stratégia azonban ezen a területen minden merev megkülönböztetéssel szemben gyanakvóvá tesz bennünket. Vizsgáljuk hát meg a hátterét ennek is.

Fentebb azt láttuk, hogy a szubkategorizáció fogalmának félreismerhetetlenül szemantikai hangulata van. Szinte nem lehet ellenállni a kísértésnek, hogy azt mondjuk: míg a kategorizáció a mondat grammatikai szerkezetét mutatja meg, addig a szubkategorizáció az alkotórészekként szolgáló kifejezések fogalmi összetételét tárja fel. Egy adott főnév pl. — bizonyos értelemben — egy közös főnév és egy konkrét főnév ötvözetének tekinthető, mint ahogy maga a mondat a főnévi rész és az igei rész ötvözete, azonban — és itt érezzük a különbséget — míg a kategorizációs szabályok ténylegesen a különálló NP és VP részekké szegmentálják a mondatot, addig a szubkategorizációs szabályok nem így működnek; a szubkategorizációs szabályok nem

⁹ Charles J. Fillmore „esetgrammatikájának” nagy jelentősége — véleményem szerint — éppen abban rejlik, hogy az kísérlet olyan explicit módszer felvázolására, melynek segítségével a szemantikai intuíciónak elvezethet a szintaktikai elmélet-alkotáshoz. Az „esetrendszerek 'fogalmi keret’ interpretációjának újbóli bevezetése” (Fillmore, 21.) új lehetőségeket teremt annak megértésére, hogy a nyelv szemantikai („fogalmi”) szerkezete miképpen felel meg (jelenti vetületét) szintaktikai szerkezetének. Fillmore számos olyan példát hoz fel, ahol hagyományosan nem megkülönböztetett grammatikai viszonyokhoz kapcsolódó eltérő szemantikai interpretációkról kitérnek azok szintaktikai relevanciája; munkája, úgy hiszem, igazi előrelépés annak megvalósítása felé, amit ő „szemantikailag indokolt univerzális szintaktikai elméletnek” (Fillmore, 88.) nevez.

csinálnak egy főnévből kettőt. Erre utal Chomsky, amikor azt írja, hogy a vizsgálódás tárgyát képező alacsonyabb szintű osztályozás „szubkategorizációra vonatkozik, nem pedig ’elágaztatásokra’ (azaz valamely kategóriának más kategóriák sorozatává történő elemzésére, mint amikor pl. az S-et NP-Aux-Vp-be vagy az NP-t Det-N-be elemezzük). Továbbá úgy tűnik, hogy itt csak azok a kategóriák jönnek szóba, amelyeknek elemei lexikai formatívumok.” (Chomsky 1965. 79.) Ez a gondolatmenet azonban — bármilyen vonzó legyen is! — feltétlenül rossz irányba vezet. Figyeljünk fel először is arra, hogy elkerülhetetlen előfeltételezése szerint, ha egy szót pl. konkrét főnévként osztályozunk, akkor valamit mondunk a jelentésről, ha azonban pusztán főnévként osztályozzuk, akkor formális vonásaira utalunk csupán. Ez az előfeltételezés ellentmondani látszik az első pontban érintett heurisztikus elveknek. (Most egy kicsit körben forog az okoskodás, de ez a kör nincs minden intuitív haszon híján. Elvégre nem azt tanultuk az iskolában, hogy pl. az ige „cselekvést, történést vagy állapotot fejez ki”? És bár a meghatározás ebben a formájában nem érvényes — nincs olyan jelentés, mely az igék forma-osztályához egyértelműen hozzátartoznék — bizonyos értelemben kétségekívül mondhatjuk, hogy ezen osztály leg több eleme között van valamilyen „szemantikai” hasonlóság.)¹⁰ De továbbmenve: ez a felfogás egyszerűen hibásnak mutatkozik, amint Chomsky tényleges grammatikájával összehasonlítjuk (itt most Chomsky 1958-as grammatikáját vagyunk kénytelenek használni — az, amelyet Chomsky 1965-ben bemutat, jelen célunk szempontjából túlságosan töredékes). Tekintsük pl. az (1) szabályt. Nyilvánvaló, hogy itt

$$(1) \quad NP \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} NP_{\text{sing}} \\ NP_{\text{pl}} \end{array} \right\}$$

nincs szó valamely kategóriának más kategóriák sorozatává történő elemzéséről, így tehát — a fent idézett szakasz értelmében — (1) szubkategorizációs szabálynak tekintendő. Az NP kategóriának, következésképpen, lexikai formatívumokat kellene tartalmaznia, ami viszont valójában nem áll fenn. Ténylegesen az a helyzet, hogy minden olyan szabályból, amely alternatívákat enged meg, kiszűrhető valamiféle szubkategorizáció. A (2) szabály pl. két szegmentáció

$$(2) \quad VP_1 \rightarrow V \left(\left\{ \begin{array}{l} NP \\ \text{Pred} \end{array} \right\} \right)$$

ehetőséget enged meg. Átfogalmazható a (3a)—(3b)

¹⁰ Ebben a kérdésben teljesen egyetértek Wallace L. Chafe álláspontjával (lásd Chafe 1967. 253) — Chafe felfogása egyébként — általánosságban tekintve — éppen az ellenkezője az általam védelmezettnek. Ő a *szintaxist* kívánja eliminálni, míg én — legalábbis bizonyos értelemben — a szemantikát. Érdekes megfigyelni, hogy e két szélsőségesen eltérő álláspont részletkérdésekben gyakran vezet hasonló eredményekre. Mindkettővel összeegyeztethetetlen pl. az a nézet, hogy egy cselekvő szerkezet és annak szenvedő „transzformációja” azonos jelentésű. Mellékesen szólva a Chomsky és Chafe közötti radikális különbségek az utóbbi számára a Chomsky-paradigma vonatkozásában néhány igen éleselméjű megjegyzést tesznek lehetővé — l. pl. Chafe 1968 kitűnő, à la Kuhn elemzését.

$$(3) \quad (a) \quad VP_1 \rightarrow V(A) \quad (b) \quad A \rightarrow \begin{Bmatrix} NP \\ Pred \end{Bmatrix}$$

vagy pedig a (4a)–(4c) szabályokká. A (3)-as szabály esetében először egy

$$(4) \quad (a) \quad VP_1 \rightarrow \begin{Bmatrix} VP_{11} \\ VP_{12} \end{Bmatrix} \quad (b) \quad VP_{11} \rightarrow V(NP) \\ (c) \quad VP_{12} \rightarrow V(Pred)$$

„elágaztatási” szabályt alkalmazunk, majd ezt követőleg kerül sor a szubkategorizációra. A (4) esetében először a szubkategorizáció történik meg, és ezután alkalmazhatjuk a két „elágaztatási” szabály valamelyikét. Vice versa, minden szubkategorizációs szabályt bele lehet építeni „magasabb szintű”, alternatívákat megengedő elágaztatási szabályokba.

Innen most a legnagyobb óvatossággal kell továbbmennünk. Tulajdonképpen mit mutattunk meg? Egy dolog világos: minden grammatikai rendszernek két különböző funkciót kell ellátnia, nevezetesen reprezentálnia kell a nyelvi egységek grammatikai szerkezetét (szegmentálás) és meg kell mutatnia azt, hogy valamely általános grammatikai szerep különböző struktúrák által realizálható (alternatívák). Azok a megfontolások, melyeket a (2)-es szabály (3)-asként, illetőleg (4)-esként való átfogalmazása illusztrált, arra mutatnak, hogy az említett két funkciót formálisan el lehet választani. Az azonban nem következik, hogy a két funkciót a generatív folyamat különböző szintjeihez lehetne hozzárendelni. Különösen nem áll az, hogy a szubkategorizáció nélkülözhető lenne azon kategóriák szintjén, amelyek nem tartalmazznak lexikai formatívumokat,¹¹ bár az igaz, hogy a lexikai formatívumokat tartalmazó kategóriák szintjén a szegmentáció már nem lehetséges. Az egyes szavak által megtestesített logikai vonások igen sokrétűek, és ezeket szubkategorizációs szabályok segítségével elemezni tudjuk annak ellenére, hogy maguk a szavak — szegmentumként tekintve — végső egységet jelentenek.

2.3.2. Kontextus-függő versus kontextus-független szubkategorizációs szabályok

Az *Aspects* 90. oldalán Chomsky olyan problémát vet fel, melynek taglalása — jelen nézőpontunkból — végül is egészen alapvető felismerésekre vezet. A probléma az igék szubkategorizációjával kapcsolatos. A tárgyas ige pl. az ige egy szubkategóriája; ennek a ténynek a maga teljességében való

¹¹ Ha tehát ragaszkodunk a szubkategorizációs szabályok „alacsony szintű” jellegéhez, és a magasabb szinteken kizárólag elágaztatási szabályokat kívánunk működtetni, akkor az utóbbiak szükségképpen más funkciókat is el fognak látni a szegmentáláson kívül, azaz a megkülönböztetés elveszti minden intuitív előnyét. Ez történik az *Aspects* 112. oldalán, ahol Chomsky ténylegesen újra definiálja az „elágaztatási szabály” fogalmát.

ábrázolásához azonban az eddig bevezetett fogalmak nem elegendőek.¹² E szubkategória különös volta abban áll, hogy lényegében *k o n t e x t u á l i s v o n á s o k a t* jelenít meg: egy ige pontosan abban az esetben tárgyas, ha bizonyos — formálisan jellemezhető — kontextusokban fordulhat elő, nevezetesen —NP környezetben. Egy ige tárgyas voltának e legökonomikusabb megjelenítése egyben a legvilágosabb is: mind a bázis (base) újraírási szabályaiban, mind pedig a lexikonban, csupán a kontextuális megkötések szükséges explicite jelezni. Így pl. a lexikon a következő elemet tartalmazhatja: (+V, + —NP).

Az ilyenfajta szubkategóriákat bevezető szabályokat *k o n t e x t u s f ü g g ő k n e k* nevezzük. Az első pontban foglaltak alapján feltétlen lelkesedéssel figyeljük e szabályok jelentkezését. Úgy tűnik, itt életre kel az az első pontban leszögezett heurisztikus elv, melynek értelmében egy szó jelentését azoknak a mondatoknak a totalitása határozza meg, amelyekben a szó előfordulhat. Éppen ezért rendkívül lényeges a kontextus-függő szabályok pontos szerepének megmutatása.

Chomsky két típusát különbözteti meg azon eseteknek, ahol a megfelelő szabályok valamely kategóriát annak környezeti vonásaira utalva elemeznek komplex szimbólummá. A környezeti sajátosságokat vagy kategória-szimbólumok, vagy pedig szintaktikai jegyek segítségével írja le. Pl. a tárgyas igét bevezető szabályt kategória-szimbólumok segítségével fogalmazzuk meg:

$$V \rightarrow [+V, +\text{Transitive}]/ -NP$$

(E szabály rövidített formája $V \rightarrow CS/ -NP$, ahol CS| azt jelenti, hogy „komplex szimbólum”). Olyan szabályok is vannak azonban, melyeket más módon kell megfogalmazni. Pl. a csak-elvont-alannyal-előforduló-ige szubkategóriáját a következőképpen vezethetjük be:

$$[+V] \rightarrow CS/[+ \text{Abstract}] \text{Aux} -$$

E szabály leírásában csak szintaktikai jegyek játszanak szerepet. A szabályok első típusát — azokat tehát, amelyek kategóriális környezetükre utalva elemzik az egyes szimbólumokat — Chomsky *s z i g o r ú s z u b k a t e g o r i z á c i ó s* szabályoknak nevezi; a második típushoz tartozó szabályokat pedig — ezek az egyes szimbólumokat környezetük szintaktikai vonásaira utalva elemzik — *s z e l e k c i ó s s z a b á l y o k n a k*. E formájában még némi tartózkodással szemlélhetnénk a megkülönböztetést — kategóriák és szintaktikai jegyek végül is csak jelölés tekintetében különböznek

¹² A „szintaktikai jegy” és a „komplex szimbólum” fogalmi lényeges szerepet játszanak a továbbiakban. Ezek bevezetését, mint ismeretes, azok a nehézségek indokolták, amelyek a szubkategorizáció nem szigorúan hierarchikus voltából adódtak. Az egyszerű kategória-szimbólumok komplex szimbólumokkal való felváltása alapvető technikai fejlemény. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy — elméleti szempontból — itt csupán a jelölésmód egyszerűsödéséről van szó, nem pedig elvi változásokról.

egymástól (vö. 9. jegyzet) — más, lényegesebb okok mégis elfogadására készítetnek. Chomsky megmutatja, hogy jó okaink vannak a csupán a „közvetlen” környezetet említő, illetőleg a „tágabb” kontextust is figyelembevevő kontextus-függő szabályok megkülönböztetésére. Igék szubkategorizációjakor pl. azok a szabályok, melyek csupán a VP környezetet veszik figyelembe, lényeges funkcionális eltéréseket mutatnak azokhoz a szabályokhoz képest, amelyek — mondjuk — az alanyhoz tartozó NP jellemzőit is figyelembe veszik. Az előbbi szabályok Chomskynál egybeesnek azokkal, melyeket kategória-szimbólumok segítségével célszerű megfogalmazni, míg az utóbbiak pontosan a szintaktikai vonásokra utaló szabályoknak felelnek meg. Ily módon az látszik a legegyszerűbbnek, ha a kérdéses fogalmakat a most említett kritérium alapján újra definiáljuk, és szigorú szubkategorizációs szabályoknak azokat nevezzük, amelyek

$A \rightarrow CS/a-b$, ahol aAb valamely Q ,

formájúak, és Q az a kategória-szimbólum, amely az A -t bevezető $Q \rightarrow \dots A \dots$ szabály bal oldalán áll. Azokat a szubkategorizációs szabályokat, amelyek nem ilyen formájúak, szelekciós szabályoknak fogjuk nevezni. Érdekes jelenség, hogy amint a grammatika kategorialis része adott, amint tehát tudjuk, hogy mit tartalmazhat az $\dots A \dots$ sor, automatikusan eldönthetjük, hogy milyen szigorú szubkategorizációs szabályokat lehet választanunk. „Más szavakkal, a grammatikának explicite pusztán azt kell jeleznie, hogy a kérdéses szabályok a szabálysor mely pontján helyezkednek el.” (Chomsky 1965. 100.)

Mindez nagyon is az első pont körvonalazta jelentésemleket szellemében van, és — úgy tűnik — az eredmények továbbvihetők ezen az úton. Észre kell vennünk, hogy a kontextus-függő és kontextus-független szabályok megkülönböztetése — bár formálisan jól megalapozott — egyáltalán nem tekinthető abszolútnak. Valamely kategória grammatikai mibenlétét lehetséges környezeteinek halmaza tökéletesen tükrözi — hiszen maga ez a halmaz konstituálja mindazokat a jellemzőket, melyekkel az illető kategória rendelkezik. A tárgyas íge szubkategória legvilágosabb megjelenítése az —NP kontextuális vonás által történhet. De vajon nem lehetséges-e a megjelenítésnek ez a módja elvben minden kategória esetében? Vajon a főnévi rész grammatikai mibenlétét nem tükrözi-e világosan a —Predicate-Phrase kifejezés? Tulajdonképpen nem ez a legvilágosabb megjelenítés? Vagy talán a segédige (Auxiliary) kategóriájának grammatikai mibenlétét nem tükrözi teljesen az NP—VP kifejezés, sőt — megfelelő konvenciókkal — maga a —VP?

Örökölt hagyományok, egyszerűségi megfontolások stb. következtében gyakran a „legvilágosabb” jelölés látszik a legnehezebben kezelhetőnek. A „felszíni szerkezet” azonban ne vezessen félre bennünket. Chomsky elgondolásai a szubkategorizáció vonatkozásában világosan mutatják az utat egy — a generatív grammatika keretei között felépíthető — adekvát szemantikaelmélet felé. Az első lépés már megtörtént. A nyelv általános természetére, és különösen a jelentés mibenlétére vonatkozó reflexiók előkészíthetik az utat a következő számára.

3. A Katz-féle szemantika

Megmutatni azt, hogy valami *n e m* áll — mindig a könnyebbik dolog. J. J. Katz szemantikai elméletéről általában feltételezik, hogy — bármi legyen is a helyzet egyéb teljesítményeit illetően — (1) összeegyeztethető Chomsky grammatikájával és (2) filozófiailag adekvát. Most, amikor röviden jelzem, hogy ez miért nincs így, célom elsődlegesen nem kritikai: egyszerűen csak a könnyebbik utat választom, és indirekte próbálok még valamit mondani mind Chomsky elméletéről, mind pedig a filozófiailag adekvát szemantikáról általában.

A „The Structure of a Semantic Theory” (Katz és Fodor 1963) megjelenése óta Katz álláspontja sok tekintetben megváltozott, de a változások egyike sem igazán alapvető. A fő eszmék — a „szemantikai interpretáció” elképzelése, valamint az ezzel kapcsolatos „szemantikai jelölő” és „projekciós szabály” fogalmak — lényegében változatlanok maradtak.

Katz szemantikai elmélete a grammatika báziskomponensének kimeneténél lép működésbe. E kimenet természete, mint láttuk, jelentősen megváltozott a régi szép idők óta. A kérdéses változások azonban nem érintik lényegesen a szemantikai komponens munkáját, így kezddhetjük akár az eredeti változattal is. Ebben az esetben a szintaktikai komponens mondatjelölőkkel ellátott formatívumsorokat szolgáltat. A formatívumok különböző lexikai kategóriák — *f ő n é v*, *m e l l é k n é v* stb. — alá tartoznak. Valamely sor interpretációjakor az első lépés maguknak a formatívumoknak interpretációja. Ez nagyon egyszerű. Tekintsük pl. a *bachelor* formatívumot (Katz kedvenc példája). A mondat-jelölő a *f ő n é v* címkét rendeli e szóhoz. A szemantikai komponens szótárában ténylegesen szerepel a *bachelor* formatívum, a hozzátartozó *g r a m m a t i k a i j e l ö l ő v e l*, mely jelen esetben a *f ő n é v*. A szótár négy különböző értelmet rendel a *bachelor* szóhoz, mi azonban tekintsünk csupán egyet (ez a magyar *aggle-gény*-nek felel meg): a *bachelor* idősebb nőtlen férfi (Katz és Fodor 1964. 495). A szótár ezt az értelmet sajátos módon jeleníti meg, amennyiben részben *felbontja*. Az aggregények — más tulajdonságaik mellett — hímneműek és emberek. A szótár e tényre azáltal utal, hogy a *bachelor*-hoz a (Human) és (Male) *s z e m a n t i k a i j e l ö l ő k e t* rendeli. Adalékként a [who has never married] megkülönböztető teszi teljessé a szótári bejegyzést. „A szemantikai jelölők azok az eszközök, melyek segítségével egy szótári tétel jelentését (egyik adott értelmét tekintve) elemi fogalmakra bonthatjuk, és így mutatjuk meg a szótári bejegyzés *b e l s ő* szerkezetét, valamint az egyes bejegyzések *k ö z ö t t* fennálló viszonyokat. Valamely szótári tétel különböző értelmei és a különböző szótári tételek értelmei között fennálló szemantikai viszonyokat ily módon a szemantikai jelölők és megkülönböztetők közötti formális viszonyokkal jelenítjük meg.” (Katz és Fodor 1964. 496.)

A *bachelor* formatívum szemantikai interpretációja előtt annak jelentését *n e m é r t e t t ü k*. Ebben a tekintetben a szemantikai interpretáció *u t á n* sem változott semmi. A szótári bejegyzés *n e m a d j a m e g* egy szó jelentését, csupán megjeleníti, *r e p r e z e n t á l j a* azt. Bár a szemantikai jelölők és a megkülönböztetők a természetes nyelvek ortográfiájában állnak

előttünk, ezek mégsem szavak. Teoretikus konstrukciókról van szó, melyeknek funkciója az, hogy az egyes szavak jelentésén belüli, illetőleg különböző szavak jelentése közötti rendszeres viszonyokat, különösen a szinonimitás és a többértelműség viszonyát reprezentálják.

A szemantikai komponens — miután az egyes formatívumokat interpretálta — áttér az összetett kifejezések, végül pedig a mondatok értelmezésére — az ún. „projekciós szabályok” segítségével. A projekciós szabályok tulajdonképpen annak megállapítására szolgálnak, hogy valamely adott kifejezés felmutat-e szemantikai anomáliákat vagy sem, illetőleg — ha az utóbbi eset áll fenn —, hogy többértelmű-e. Vagyis a mondatok interpretálása éppúgy nem adja meg azok értelmét, mint ahogyan az egyes formatívumok interpretálása nem adta meg azok jelentését.

Mindez teljesen összeegyeztethető a Katz által kezdetben kijelölt célokkal. Mert bár azt ígérte, hogy a beszélők „interpretatív képességét” fogja leírni és megmagyarázni, ezt a képességet eleve nagyon szűken értelmezte, és valójában a többértelműségek, anomáliák és jelentésazonosságok felfedezésének képességével azonosította (Katz és Fodor 1964. 486). És annak ellenére, hogy rögtön kezdetben fel lehetett ismerni annak jeleit, hogy e képesség végül is lényegesen sokoldalúbb lesz az eredetileg bevezetettnél — így pl. az analiticitás felismerésére is alkalmasnak bizonyul —, az teljesen világos, hogy a mondatok megértésének képességéről egyáltalán nem volt szó.

Az nem lephet meg bennünket, ha egy szemantikai elmélet nem ábrázolja a nyelv használóinak kompetenciáját annak teljességében. Mint arra az első pontban felfigyeltünk, a nem nyelven belüli szemantikai szabályosságok leírásához ténylegesen nyelven kívüli entitásokra volna szükség. A „piros” jelentésének megmagyarázásához elengedhetetlenek (ha nem is elégségesek) a piros tárgyak. Azok a szabályosságok, melyeket egy szemantikai elmélet le tud írni, szükségképpen nyelven belüliek, a szinonimitás, többértelműség és anomália *nyelvi* entitások közötti viszonyok. Mindez triviálisnak tűnhet, következményeit végiggondolva azonban a „szemantikai interpretáció” fogalma egészében válik kétségesé. Valamely elmélet első összefüggéseinek leírását általában nem szokták „interpretációnak” hívni.

A szemantikai elmélet tehát a grammatika szabályai által generált sorok bizonyos formális sajátosságait vizsgálja. A kérdéses sajátosságok azok, amelyek hagyományosan a jelentés fogalmához kapcsolódnak. Magától adódik ekkor az a kérdés, hogy vajon ezeket a sajátosságokat csakugyan alapvetően más módszerrel kell-e megragadnunk, mint a grammatika által vizsgáltakat. Az eddig áttekintett fejlemények határozottan tagadó választ sugallnak. Mint láttuk, nincs elvi akadálya a szubkategorizációs szabályok olyan finomításának, hogy azok már jellegzetesen „szemantikai” sajátosságokról is számot tudjanak adni. A problémát leszűkítve azt kérdezhetjük, hogy mi a különbség szintaktikai és szemantikai jelölők között. Katz ismételten hangsúlyozza, hogy ilyen különbség ténylegesen van. Szembetalálva magát az ember (Human Noun) grammatikai szubkategoría, illetőleg a főnevek kategóriájához tartozó formatívumokra alkal-

mazott (Human) szemantikai jelölő megkülönböztetésének problémájával, Katz kijelenti, hogy ezek pusztán látszólag azonosak. „Ahol úgy tűnik, hogy valamely jelölőt mind a grammatika, mind pedig a szemantika tartalmaz, ott ténylegesen az a helyzet, hogy két különböző jelölőnek azonos vagy hasonló neve van. Egészen világosan kiderül ez abból, hogy lexikai tételekre gyakran nem alkalmazható az a szemantikai jelölő, amely a helyesen alkalmazott grammatikai jelölő megfelelője lenne. A *ship*, *England*, *fortune* és *fate* szavak pl. grammatikailag nőneműek, de nyilvánvalóan hamis szemantikai interpretációhoz jutnánk, ha a (Female) szemantikai jelölőt rendelnénk hozzájuk. . . . A grammatikai és szemantikai jelölőknek így eltérő elméleti hatásuk van. A grammatikai jelölők funkciója az, hogy jelezzék a morfémasorok jól, illetőleg rosszul formáltsága mögött meghúzódó formális vonásokat, a szemantikai jelölők funkciója viszont az, hogy minden egyes jól formált sorhoz hozzárendeljék azt a fogalmi tartalmat, melyet azok normális nyelvi szituációban megjelenítenek. A szelekció eltérő típusaira vonatkoznak tehát, a nyelv szerkezetének más-más aspektusát fejezik ki.” (Katz és Fodor 1964. 518.)

E szakasz egy fontos érvet tartalmaz. Bloomfield arra használta ezt a típusú argumentumot, hogy kimutassa a formaosztályok szemantikai definíciójának lehetetlenségét. „A legtöbb indoeurópai nyelv nem-kategóriái — a francia két, a német három kategóriája — olyan, hogy azoknak a gyakorlati világban semmi sem felel meg — írja Bloomfield — és ez a legtöbb ilyen esetben így van.” (Bloomfield, 271.) Ez az érv azonban nem alkalmas annak alátámasztására, amit Katz itt bizonyítani akar. A grammatikailag nőnemű szavak osztálya nem esik egybe a nőneműeket jelölő szavak osztályával. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy — amennyiben egyáltalán valamilyen nyelvileg rendszeres sajátossággal jár a nőneműekre vonatkozás szemantikai sajátossága — a kérdéses szemantikai jelölő azokra és csak azokra a szavakra lesz alkalmazható, amelyeknek osztálya valamilyen formális kapcsolatok által definiálható. Ha egyszer ez így van, akkor viszont az illető jelölőt akár szintaktikainak is tekinthetjük. Az ennek működését meghatározó megfelelő szubkategorizációs szabályok bevezetése — ami, bár egyáltalán nem könnyű feladat, elvi nehézségekkel nem járhat — a grammatika további finomodását jelentené.¹³

Senki sem kételkedik abban, hogy bármely adott grammatikához lehet találni olyan jelenségeket, amelyekről az nem tud számot adni, és nincs akadály annak, ha valaki ezeket a jelenségeket a grammatikában addig használt módszerektől eltérő módon akarja rendszerezni. Katz pl. új utakon próbálja a grammatika által eddig nem rendszerezett jelenségeket rendszerbe foglalni. Az az állítás, hogy ebben az esetben a két módszer által használt konstrukciók különbözni fognak egymástól, igaz, de triviális. Ha viszont azt, amit Katz mond, úgy értjük, hogy a kétféle jelölők végső teoretikus szerepe eltérő, mivel a szintaxis és a szemantika teljesen

¹³ „A szemantikai jelölők tehát felfoghatók a szintaktikai jelölők sajátos alosztályainak; a szemantika pedig — legalábbis ebben a tekintetben — a szintaxis további kibontásának” — jegyzi meg Szépe György a Katz—Fodor szemantikát tárgyalva (Szépe, 171.).

eltérő területeket tanulmányoznak, akkor ez az állítás nem triviális ugyan, de — attól tartok — megalapozatlan.¹⁴

A „Világosság” szerkesztősége

Bibliográfia

- L. Bloomfield: Language (New York, 1954).
W. L. Chafe, Review of J. J. Katz, „The Philosophy of Language”: International Journal of American Linguistics, 33. 248—254 (1967).
W. L. Chafe, „Idiomaticity in the Chomskyan Paradigm”: Foundations of Language 4. (1968).
N. Chomsky: Syntactic Structures (Hága—Párizs, 1957).
N. Chomsky, A Transformational Approach to Syntax: A Proceedings of the 1958 Conference on Problems of Linguistic Analysis in English, 124—148. szerk. A. A. Hill (Austin, 1958). Újranyomtatva: Katz és Fodor (1964). Az oldalmegjelölések erre a kiadásra vonatkoznak.
N. Chomsky, Some Methodological Remarks on Generative Grammar: Word, 17, 219—239. (1961) Újranyomtatva rövidítésekkel: Katz és Fodor (1964). Az oldalmegjelölések erre a kiadásra vonatkoznak.
N. Chomsky: Aspects of the Theory of Syntax. (Cambridge Mass. 1965).
Ch. J. Fillmore, The Case for Case: Universals in Linguistic Theory. Szerk. E. Bach és R. T. Harms. Holt, Rinehart and Winston 1968.
J. J. Katz és J. A. Fodor, The Structure of a Semantic Theory: Language, 39. (1963). Újranyomtatva: Katz és Fodor (1964).
J. J. Katz és J. A. Fodor (szerk.): The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language. (New Jersey, 1964).
J. J. Katz: The Philosophy of Language (New York, 1966).
W. Sellars: Science, Perception and Reality (London, 1963).
W. Sellars: Philosophical Perspectives (Springfield, 1967).
W. Sellars: Science and Metaphysics (London, 1968).
Szépe György, A szótár a generatív nyelvtanban: Általános nyelvészeti tanulmányok IV. Budapest 1966.
Uriel Weinreich, Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics. Vol. III. The Hague 1966.
R. Wells, Meaning and Use: Word 10. 2—3 (1954).

¹⁴ A „projekciós szabályok” használata ilyen körülmények között teljesen feleslegessé válik. Valamely adott mondatra vonatkozó „szemantikai” kérdések megválaszolása nem igényel más információt, mint azt, amit a létrehozásában közreműködött szabályok leírásából merítünk.

Vissza a nyelvészethez!

A hatvanas évek elejétől kezdve Noam Chomsky egyre gyakrabban és egyre erősebb hangsúllyal állítja, hogy elmélete nem pusztán nyelvelmélet, hanem közvetlen hozzájárulás a pszichológiához is. Ez a hozzájárulás a klasszikus racionalista tanítás — a velünkszületett eszmék tanának — felújításában áll. A gyermek — mondja Chomsky — nem *tabula rasaval* indul anyanyelvének elsajátítására, így ugyanis nem érhetne célhoz olyan meglepően rövid idő alatt a rendelkezésére álló töredékes, tökéletlen nyelvi adatok alapján, hanem egy univerzális grammatika születik vele, amely eleve körülhatárolja a speciális (anyanyelvi) grammatika megkonstruálásának lehetséges útjait, és birtokában van egy választási stratégia is, amelynek segítségével szelektálja az e határokon belül előállítható alternatív grammatikai megoldásokat. Chomsky szerint a gyermek csak ezeknek az eszközöknek a segítségével juthat el anyanyelvének adekvát szabályrendszeréhez.

A generatív grammatika és a pszichológia összekapcsolódása e koncepcióban egyáltalán nem véletlenszerű, nem a grammatikus személyes érdeklődéséből következik, hanem benne foglaltatik magának a nyelvészethez a kettős célkitűzésében: egyrészt általános nyelvelméletet kell létrehozni, másrészt speciális grammatikákat is kell szerkeszteni. Az általános nyelvelmélet tartalmi és formai megkötésekkel ad a speciális grammatikák felépítésére nézve (ezeket a megkötések nevezzük nyelvi univerzáléknak), valamint egy választási stratégiát tartalmaz, az ún. egyszerűségi kritériumot, amely az empirikusan egyaránt adekvát és az általános elmélet szabta feltételeknek egyaránt megfelelő speciális grammatikák közül kiszűri a legegyszerűbbet. Az általános nyelvelmélet tehát a fentebb leírt elsajátítási folyamat modellje, s ezáltal közvetlenül mint nyelvelméletnek pszichológiai jelentősége van.

Chomsky elmélete az anyanyelv elsajátításáról szöges ellentétben áll a XX. században — különösen az angol nyelvterületen — uralkodó empirista filozófiai és pszichológiai irányzatokkal, s ezzel ő maga is tökéletesen tisztában van.¹ A velünkszületett eszmék tanának — az „innáta-hipotézisnek”

¹ Vö.: N. Chomsky, *Current Issues in Linguistic Theory: The Structure of Language*, szerk. J. A. Fodor és J. J. Katz (New Jersey, 1964) 55–62. — N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge Mass., 1965) 47–61. — N. Chomsky: *Cartesian Linguistics* (New York, 1966).

vagy „innátizmusnak” — a felújítása ezért igen vegyes fogadtatásban részesült. A filozófusokat különösen felkavarta: A *Synthese* hasábjain közzétett vitában H. Putnam és N. Goodman még az amerikai filozófiai polémikában szokásosnál is nagyobb szenvedéllyel foglaltak állást Chomsky ellen. Ez a vita az általános filozófiai és logikai meggondolások síkján zajlott le, és Putnamnak, úgy látszik, sikerült is végzetes hibákat felfedeznie Chomsky érvelésében.² A biológusok és a pszichológusok talán inkább hajlanak az innáta-hipotézis elfogadására: Az eddig legjelentősebb állásfoglalás E. H. Lennebergé volt; Lenneberg — a nyelvi viselkedés biológiájának és pszichológiájának vezető tekintélye az Egyesült Államokban — egész könyvet szentelt a kérdésnek,³ érvelése azonban nem győzi meg az olvasót az innátizmus elkerülhetetlenségéről.⁴

Valószínűleg hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a vita megnyugtató véget érjen. A nyelvész azonban nem várhatja ki a vita végét! Ha egyszer a generatív grammatika híve lett, számolnia kell az elmélet új fejleményeivel, és állást kell foglalnia mellettük vagy ellenük. Nem térhet ki az állásfoglalás elől azzal, hogy ő a maga részéről nem kívánja kiaknázni a nyelvelsajátítás innátista elmélete és a generatív grammatika szerkezete között mutatkozó analógiát. Az innáta-hipotézis felújításával egyidejűleg ugyanis Chomsky bevezetett egy új tudományelméleti megkülönböztetést is. Eszerint egy nyelvelmélet csak akkor lehet magyarázó elmélet, ha a nyelvi univerzálékon kívül tartalmaz egy értékelő mechanizmust, azaz, ha modelálja az anyanyelv elsajátításának — innátista módra felfogott — folyamatát. Egyébként megreked a leírás szintjén, nem is jöhet számításba a nyelvi viselkedés magyarázataként. Úgy látszik tehát, hogy a generatív nyelvelmélet és az innáta-hipotézis sorsa véglegesen összefonódik a tudományelméletben. Chomsky úgy állítja be a dolgot, hogy a generatív nyelvésznek, ha többit akar nyújtani a pusztá leírásnál, eleve el kell köteleznie magát a velűnkszületett eszmék tana mellett.

Szeretném kimutatni, hogy ez a beállítás hamis: A nyelvész számára nem az az első, hogy vannak-e velűnkszületett eszmék vagy nincsenek, hanem mindenekelőtt azt kell kiderítenie, hogy miért került olyan helyzetbe, amelyben úgy rémlik, mintha ez lenne a legégetőbb kérdés a számára. Elsősorban azt kell megvizsgálnia, hogy volt-e a generatív grammatika korábbi, még pszichológiamentes változatában valami olyan hiányosság, valami olyan probléma, amelynek kiküszöbölése és megoldása tényleg

² H. Putnam, The 'Innateness Hypothesis' and Explanatory Models in Linguistics: *Synthese* 17. 12—22 (1967). Putnam érvei közül a következő a leglényegesebb: Egy univerzális grammatika velűnkszületettsége feltételezése egymagában nem ad számot a nyelvelsajátítás tényéről. Ha emellett nem tételezünk fel heurisztikus eljárásokat, amelyek egy speciális nyelvre konkretizálják az univerzális grammatikát, akkor teljesen érthetetlen, hogyan tanulnak meg egy nyelvet a gyerekek. A pszichológia mai állapotában azonban szinte s e m m i t sem tudunk a heurisztikus eljárások természetéről. Ezért azt sem tudhatjuk, hogy szükség van-e az univerzális grammatika velűnkszületettsége feltételezésére a heurisztikus eljárásokon kívül ahhoz, hogy a nyelvelsajátítás lehetséges legyen.

³ E. H. Lenneberg: *Biological Foundations of Language* (New York—London—Sydney, 1967).

⁴ Lásd Bence György recenzióját Lenneberg könyvéről a jelen kötetben.

szükségessé tehetette az innátista pszichológia beépítését a nyelvelméletbe. S ha volt ilyen, akkor azután arra a kérdésre kell választ keresnie, hogy a felhasznált sajátos pszichológiai elmélet valóban képes-e betölteni ezt a feladatot. S végül, ha netán nemleges választ kell adnia, magának kell megoldást találnia a kiinduló problémára. Csupa olyan feladat, amely a nyelvész számára feltétlenül előbbrevaló az állásfoglalásnál a vita tartalmi kérdésében — vannak-e velünk született nyelvi mechanizmusok vagy sem —, hiszen ezeknek a feladatoknak a megoldására, legalábbis az első kettőére, de talán a harmadikéra is elegendőek a maga saját szakmai eszközei. Csak nem szabad engedni az innatizmus-vita intellektuális csábításának, amely abból ered, hogy Chomskynak volt mersze és voltak érvei is ahhoz, hogy egy teljesen vesztettnek látszó ügy nevében szálljon szembe az uralkodó kutatási irányzatokkal.

Dolgozatom első fejezetében megkísérlem felvázolni, hogy milyen volt a generatív grammatika legkorábbi változata. A második fejezet tudományfilozófiai kitérő, a tudományos elméletek instrumentalista és realista felfogásának ismertetése, szembeállítás. A harmadik fejezet az előzőben meghatározott tudományfilozófiai fogalmak segítségével világítja meg a korai generatív grammatika alapproblémáját, majd e probléma szemszögéből tekinti át Chomsky fejlődését a hatvanas évek elején. A negyedik fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a fejlődés eredménye — az innáta-hipotézis bevezetése — alkalmas volt-e a probléma megoldására. Válaszunk nemleges, ezért az ötödik fejezetben egy számunkra elfogadhatóbbnak tűnő megoldási javaslatot, Paul Kiparsky koncepcióját állítjuk szembe Chomskyéval.

1. A generatív grammatika létrejötte fordulatot jelent a nyelvtudomány történetében. Chomsky grammatikája szándéka szerint és ténylegesen is *teória* — teória a szó szoros, tudományelméleti értelmében, szemben a megelőző nyelvészet *taxonómikus* jellegével. Hogy ez pontosan mit jelent, ő maga így fogalmazza meg: „Minden számottevő tudományos elmélet arra törekszik, hogy összefüggést teremtsen a megfigyelhető események között oly módon, hogy hipotetikus konstruktumok segítségével általános törvényeket állít fel, és a megfigyelhető eseményeket ezekből az általános törvényekből vezeti le. Egy speciális grammatikában a megfigyelhető események az illető nyelv érvényes nyilatkozatai. Azt; hogy egy ilyen megfigyelhető esemény következik az elméletből, azzal bizonyítjuk, hogy meghatározzuk a struktúráját minden nyelvi szinten, és kimutatjuk, hogy ez a struktúra a grammatikai szabályoknak, vagyis az elmélet törvényeinek megfelelően jött létre. A grammatika tehát a megnyilvánulások elmélete, és ebben az elméletben olyan hipotetikus konstruktumok szerepelnek, mint a szóban forgó nyelv fonémái, morfémai, szókapcsolatai stb.”⁵

⁵ N. Chomsky: *The Logical Structure of Linguistic Theory* (Cambridge Mass., MIT Microfilm, 1955) 6–7. Ennek a műnek a rendkívül lerövidített és egyszerűsített változata a *Syntactic Structures* (Hága, 1957), amelynek megjelenésétől számítják a generatív grammatika kialakulását. — Chomsky meghatározásával vö. E. Nagel: *The Structure of Science* (New York–Burlingame, 1961) 5. — R. B. Braithwaite: *Scientific Explanation* (New York, 1960) 1. — R. B. Braithwaite, *Models in the Empirical Sciences: Logic, Methodology and Philosophy of Science*, szerk. E. Nagel, P. Suppes, A. Tarski (Stanford, 1962) 224.

Taxonómikus állapotából egyetlen tudomány sem lendülhet át teoretikus szintre külső, sajátos problematikájától idegen tényezők hatására. A tudomány saját anyagában merülnek fel olyan problémák, amelyek megoldhatatlannak mutatkoznak, ameddig a tudomány csupán az empirikus adottságok leírására, osztályozására szorítkozik, azaz, amíg taxonómia marad. Chomsky fordulatának is immanens nyelvészeti oka volt. Azok a nyelvészek, akik különféle külső motívumokat keresnek a fordulat magyarázatára — amelyek, ha léteznek is, legfeljebb egy Chomsky biográfus számára érdekesek —, nem látják, vagy nem akarják látni ezt a sajátos nyelvészeti problémát.⁶

A probléma a nyelvi viselkedés kreativitásának, teremtő jellegének felismeréséből származott, annak felismeréséből, hogy minden beszélő végtelen számú új, az alkalomnak megfelelő mondatot tud létrehozni és megérteni. Rövid megfontolás után nyilvánvaló, hogy a taxonómikus nyelvészet keretei között nem lehet számot adni a nyelvi viselkedés kreativitásáról. Ez a nyelvészet az empirikus adottságokból, a beszédmegnyilvánulásokból indul ki, s az a célja, hogy a nyelvi rendszert néhány egyszerű, mechanikus eljárás segítségével (szegmentációval, helyettesítéssel stb.) kivonja a beszédből.⁷ A beszédből ilymódon az elemeknek és az elemek lehetséges összekapcsolási sémáinak a listáit vonhatjuk ki. S ezeknek a listáknak az alapján csak abban az esetben lehet végtelen számú megnyilvánulást létrehozni, ha maguk a listák végtelen számú elemet, illetőleg sémát tartalmaznak. Ez azonban képtelenség, mert ha így állna a dolog, akkor — véges elménkkel — képtelenek lennénk elsajátítani egy nyelvet.

Hogyan oldható meg a probléma? Ha a nyelvész meg akarja érteni a beszédtevékenység kreativitását, nem indulhat ki magából a beszédből, fel kell tételeznie, hogy a beszéd mögött egy szabályrendszer van, amely véges elemből véges számú szabály segítségével végtelen számú mondat létrehozására alkalmas. Ezt a szabályrendszert kell rekonstruálnia, valami olyat tehát, ami közvetlenül nem adott számára. A feladat megoldása módszertanilag egyetlen úton képzelhető el: a rendszer tulajdonságaira vonatkozó hipotéziseket kell felállítani s ezeket ellenőrizni kell, vagyis az indukciót a hipotetiko-deduktív módszerrel kell felváltani. Vázlatosan ez a logikája annak a robbanásszerű módszertani fejlődésnek, amely kiragadta a taxonómiából és teoretikus szintre emelte a nyelvészetet.

A generatív grammatikus célkitűzése tehát az, hogy számot adjon a nyelvi viselkedés teremtő jellegéről. Mivel a teremtő jelleg nem egyetlen nyelv sajátja, hanem minden emberi nyelv megkülönböztető tulajdonsága, annak a szabályrendszernek, amely képes rekonstruálni ezt a tulajdonságot, olyannak kell lennie, hogy minden nyelv minden jól formált mondata

⁶ Lásd például D. L. Bolinger, *Linguistic Science and Linguistic Engineering*: Word 16. 374–91 (1960) — Paavo Ravila, *Die Philosophie der Transformationsgrammatik*: Journal de la Société Finno-ougrienne 68. 1–15 (1967) — Rebecca Posner, *Comments on Chomsky*: Current Anthropology 9. 131–132 (1968).

⁷ Taxonómikus nyelvészet — Chomskyt követve — elsősorban az amerikai deskriptív nyelvészetet, végső soron a XX. századi strukturalista nyelvészeti iskolát értem.

levezethető legyen belőle. Közvetlenül azonban nem lehet létrehozni ilyen szabályrendszert a nyelvek sokfélesége miatt. A célkitűzés csak két, egymásra vonatkoztatott részfeladat megoldásán keresztül valósítható meg: egyrészt alkotni kell egy általános nyelvelméletet, azaz jellemezni kell egy absztrakt rendszert, amely valamilyen módon véges elemből véges számú szabállyal végtelen számú formula megalkotását teszi lehetővé, másrészt speciális grammatikákat kell konstruálni felfedezve minden egyes nyelv esetében azokat a tartalmakat, amelyekben ez az absztrakt forma megvalósul.

Chomsky egy 1955-ben írt és kéziratban maradt művében a *The Logical Structure of Linguistic Theory*-ban fejti ki ezt a célkitűzést, s ugyanott felvázolja a megoldást is. Ennek részleteire nem térek ki, csak a továbbiak szempontjából lényeges kérdéseket érintem. Ilyen mindenekelőtt az általános elmélet és a speciális grammatikák viszonyának kérdése. Chomsky ezt a kapcsolatot módszertani jellegűnek tekinti: azt tartja ebben az időben, hogy az általános nyelvelmélet a speciális grammatikák meta-elmélete, a speciális grammatikák konstruálására vonatkozó elmélet. „Párhuzamot vonhatunk a tudományelmélet és a grammatika-elmélet között — mondja. A tudományelmélet az összes tudománnyal, a fizikával, a kémiával, a nyelv-elmélettel stb. foglalkozik, és megpróbálja meghatározni — egyebek között — azokat a kritériumokat, amelyek az elméletek felépítéséhez és a versengő elméletek közötti választáshoz szükségesek e tudományok mindegyikében. A nyelvelmélet a 'grammatikának' nevezett elég speciális elméletek halmazával foglalkozik, és szigorú elvek meghatározására törekszik, amelyek a speciális nyelvek grammatikáinak megkonstruálásához és a grammatikák közötti választáshoz szükségesek.”⁸

Tekintsünk el egyelőre az elméletek és a grammatikák közötti választás kérdéséről és vizsgáljuk meg a grammatikák felépítésére vonatkozó elveket, annál is inkább, mert ezeknek az elveknek a meghatározása vezet a választás problémájához.

A nyelvelmélet felépítésekor először is azt kell eldönteni, hogy hogyan közelíthető meg és adható vissza a nyelvi rendszer bonyolultsága. „Ha megkísérelnénk, hogy a grammatikailag helyes fonémasorok halmazának közvetlen leírását adjuk meg, biztosan felsülnénk. Ahelyett, hogy ezzel próbálkoznánk, a fonémasorokat morfémasorokra, a morfémasorokat szavakra és összetevőkre stb. tagoljuk. Így a rendszer komplexitását részenként építjük fel újra, kivonva és elkülönítve minden nyelvi szint hozzájárulását ehhez a komplexitáshoz.”⁹ Az általános elmélet feladata így a nyelvi szint fogalmának absztrakt meghatározása, és annak eldöntése, hogy hány és milyen nyelvi szintre van szükség ahhoz, hogy egy nyelv összes jól formált mondata — és csak jól formált mondatai — levezethetők legyenek. Chomsky főként az összetevő (Phrase Structure) szint és a transzformációs szint jellemzésével foglalkozik, és ez nem véletlen. Amit Phrase Structure szintnek nevez, az a strukturalista szintaxisok egzakt formára hozott vál-

⁸ N. Chomsky: *The Logical Structure* 82—83.

⁹ N. Chomsky: *The Logical Structure* 52.

tozata. A Phrase Structure grammatika létrehozásának az volt a célja, hogy világosan körül lehessen határolni azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek elvileg nem kezelhetők a strukturalista szintaxisokban, és így meg lehessen alapozni egy magasabb szintaktikai szint, a transzformációs szint bevezetésének szükségességét. A továbbiak szempontjából elég annyit tudni a két szintről, hogy ezek általános elméletében olyan fogalmak vannak definiálva, mint „összetevő”, „levezetés”, „strukturális leírás” stb., illetőleg „elemi transzformáció”, „transzformációs jelölő” stb. A két szint hierarchikus elrendezésű, a transzformációs szint az összetevő struktúra szintre épül, az ebben levezetett sorokat alakítja át másfajta sorokká, annak az információnak az alapján, amelyet a sorok strukturális leírása (derivációs története) tartalmaz. Azt, hogy egy ilyen rendszerben végtelen számú jól formált mondatot lehessen levezetni, a transzformációs szint beágyazó transzformációi biztosítják, amelyek bizonyos feltételek mellett egy mondatba más mondatokat (elvileg korlátlan számú más mondatot) ágyaznak be.

A szintek általános elméletének kidolgozása után kerülhet sor a speciális grammatikák létrehozására. A speciális grammatikák az általános elmélet alkalmazásai az egyes nyelvekre; az alkalmazás kulcskérdése mindig az, hogy mik legyenek a primitív terminusok az egyes szinteken. Hiszen: „A grammatika alapvető elemei a megnyilvánulások reprezentációi, és ezek a reprezentációk nyelvről nyelvre változnak azok között a határok között, amelyeket a szintekkel szemben támasztott formális követelmények szabnak meg.”¹⁰ Az általános elméletből tudjuk például, hogy az összetevő struktúra szinten az „összetevők” lesznek a primitív terminusok. Arról azonban az általános elmélet nem ad felvilágosítást, hogy mondjuk az angol nyelv esetében mi egy összetevő, és hány összetevőt kell primitív terminusként felvenni ahhoz, hogy jól formált és csak jól formált sorokat kapjunk a levezetések eredményéül.

Mindez azt jelenti, hogy az általános elméletben csak formai univerzálék vannak. „... azoknak a neveknek (pl. NP, V stb.), amelyeket a Phrase Structure szint elemei számára választottunk az angol interpretációban ... nincs jelentésük, tartalmatlanok. Nem kíséreljük meg tehát azt, hogy meghatározzuk a névszói csoportot az általános elméleten belül, csak az 'összetevő' fogalmát határozzuk meg ... Másképp szólva ez a következőket jelenti: Bár ezek a konstrukciók lehetővé teszik, hogy elkülönítsük az összetevőket bármely adott nyelvben, nem teszik lehetővé, hogy az egyik nyelv összetevőit összekapcsoljuk egy másik nyelv összetevőivel. Elképzelhető, hogy ezek a konstrukciók kiterjeszthetők oly módon, hogy magukba foglalják a névszói csoport stb. általános definícióját, de ez kívülesik a jelen vizsgálódás területén. Egyáltalán nem világos, hogy milyen módon kellene megalapozni az ilyen konstrukciókat.”¹¹

Ha a speciális grammatikák primitív terminusai tartalmatlan nevek, akkor teljesen mindegy, hogy milyen neveket és hány nevet választunk ki egy grammatika felépítéséhez, csak arra kell ügyelnünk, hogy a kiválasztott

¹⁰ N. Chomsky: The Logical Structure 93.

¹¹ N. Chomsky: The Logical Structure 194.

szimbólumokkal kizárólag olyan műveleteket végezzünk, amelyeket az általános elmélet megenged. Mivel a primitív terminusok kiválasztása teljesen önkényes, egyazon nyelv leírására is végtelenül sokféle grammatika konstruálható, mégpedig olyan grammatikák, amelyek mindegyikéből levezethető a szóban forgó nyelv összes jól formált mondata, más szóval olyan grammatikák, amelyek empirikusan egyaránt adekvátak.

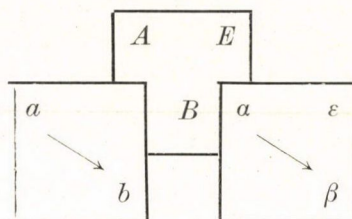
Felmerül tehát a kérdés, hogy melyiket válasszuk az általános elméletnek és a vizsgált nyelv tényeinek egyaránt megfelelő grammatikák közül? Chomsky a kérdést az „igazolás”-probléma összefüggéseiben fogalmazza meg. A speciális grammatikák igazolásának csak első lépése empirikus adekvátságuk, a nyelvi tényeknek való megfelelésük megállapítása. Még egy lépést kell tenni, ki kell választani a sokféle empirikusan adekvát grammatika közül azt, amelyet végül is az adekvát grammatikának fogunk tekinteni. „Egy elméletet az adatokhoz való viszonya alapján igazolunk. A grammatika esetében minden bizonnyal megköveteljük, hogy elégítse ki az adekvátság bizonyos külső kritériumait, azaz az általa generált mondatokat a nyelv beszélői elfogadják, a grammatikában megkonstruált nyelvi elemeknek legyenek bizonyos megfigyelhető megfelelői stb. Tételezzük fel, hogy ezek a külső kritériumok, akármilyen homályosan és tökéletlenül, de meg vannak állapítva. Ekkor kerülünk szembe azzal a problémával, hogy a különböző grammatikák közül, amelyek mindegyike eltérő struktúrát rendel egy nyelvhez, és mindegyike kielégíti az említett homályos és tökéletlen külső kritériumokat, kiválasszunk egyet. A nyelvészeti kutatás jelenlegi fázisában az igazolás-problémának ez az aspektusa a legizgalmasabb.”¹²

2. Igazolni minden elméletet kell. Az igazolás kifejezés azonban megtévesztő, magában rejtje az igazság fogalmát. Mondjuk ehelyett inkább azt, hogy minden elméletet ellenőrizni kell, ne kötelezzük el magunkat azonnal az ellenőrzés céljának egy határozott felfogása mellett. Ezt a célt ugyanis többféleképpen lehet érteni. Van olyan felfogás, amely szerint csak az elméletek empirikus adekvátságát kell ellenőrizni, azt tehát, hogy az elméletből levezetett megfigyelési adatok megfelelnek-e a valóságos tényeknek. Egy másik felfogás szerint az ellenőrzés feladata kettős, részben az elmélet empirikus adekvátságának, részben igazságtartalmának megállapítását célozza.

A két felfogás kellő megértésének érdekében el kell hagynunk az elméletek ellenőrzésének területét, és meg kell keresnünk azt a pontot, ahol ellentétük gyökerezik. Ez a pont az elméletek funkciójának megítélése. Karl Popper nyomán¹³ a következőképpen jellemezhetjük a két felfogást, amelyeket instrumentalizmusnak, illetőleg realizmusnak neveznek a tudományelméletben: Különböztessük meg egymástól (1) a realitások világát, (2) a megfigyelhető jelenségek világát és (3) a szimbolikus reprezentáció világát. Sémával:

¹² N. Chomsky: The Logical Structure 11.

¹³ K. R. Popper: Conjectures and Refutations (London, 1963) 108.

A realista számára a és b megfigyelhető jelenségek, A és B a nekik megfelelő realitások, a és β ezeknek a realitásoknak szimbolikus reprezentációi. E A és B tulajdonságainak halmaza, ε pedig az az elmélet, amely leírja E -t. ε -ból és a -ból levezethetjük β -t, ami azt jelenti, hogy elméletünk segítségével megmagyarázzuk, hogy a -ból miért következik b . Az instrumentalista felfogás ettől annyiban tér el, hogy eltekint (1)-től, a realitások világától. Az instrumentalista számára a és β az a és b megfigyelhető események közvetlen leírásai, ε pedig nem ír le semmit, eszköz, amely arra szolgál, hogy segítségével levezethessük a -ból β -t.

Látjuk, az instrumentalista kevesebbet tételez fel, mint a realista. Ennek az az oka, hogy mást, kevesebbet akar elérni is. Célja csupán az, hogy megmutassa: bizonyos megfigyelhető jelenségekből bizonyos más megfigyelhető jelenségek következnek, a -ból következik b . Ha egy elmélet reprodukálni tud egy ilyen viszonyt, akkor betölti funkcióját, mert képessé tesz minket arra, hogy előrelátásokat tegyünk, a fennállásából megjósolhassuk b bekövetkezését. Csupán azt kell ellenőriznünk, hogy a reprodukció sikeres-e, és ha sikeres, vagyis, ha az elmélet empirikusan adekvát, akkor akárhogy építettük is fel, akármilyen terminusokat használtunk is fel benne, elértük célunkat.

A realista viszont feltételezi, hogy azok a teoretikus terminusok, amelyek segítségével elméletét felépíti, valamilyen realitást reprezentálnak; nemcsak reprodukálni akarja a megfigyelhető jelenségek között fennálló viszonyokat, hanem magyarázatot akar kapni arra is, hogy miért állnak fenn ezek a viszonyok. Mivel a realista számára az ε -ban alkalmazott terminusok nem üres szimbólumok, hanem feltételezett tulajdonságok megnevezései, nemcsak azt kell ellenőriznie, hogy az elmélet adekvát-e empirikusan, hanem azt is, hogy léteznek-e, megvannak-e E -ben ezek a tulajdonságok, vagyis azt is, hogy igaz-e az elmélet.

Az elméletek ellenőrzésének értelmezése attól függ tehát, hogy valaki csak prediktív vagy pedig prediktív és magyarázó funkciót tulajdonít-e az elméleteknek; attól függ tehát, hogy instrumentalista-e vagy realista. Kérdés, hogy melyik felfogás mellett érdemes elköteleznünk magunkat. A válasz nem nyilvánvaló! Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy nyerünk-e valamit, ha az igényesebb megoldást választjuk, hiszen ez jóval nagyobb kockázattal is jár; s nincsenek szemmel látható előnyei annak sem, ha valamilyen összefüggést nem csak leírunk, hanem még meg is magyarázunk. A realista elméletfelfogás előnyei bizonyításra szorulnak, ki kell mutatni, hogy miért hátrányos az instrumentalizmus.

Ha egy kicsit alaposabban végiggondoljuk az instrumentalista felfogást, arra jutunk, hogy a tudós munkája befejeződik, ha elmélete empirikusan

adekvátnak bizonyul. Leírta a jelenségek egy szegmentumát, ezzel tovább semmi dolga, más szegmentumot kell keresnie — hogy hogyan, az rá van bízva. A tudomány történetének eszerint egy mozaik kirakásához kellene hasonlítani, egyre több, egymástól független (különböző jelenségszegmentumokra vonatkozó) elmélet létrehozásában kellene állnia. Ez nemkívánatos következmény! Azt várnánk, hogy a tudományos kutatás eredményeinek felhalmozódása valamilyen értelmes irányt mutat, hogy az egyik elmélet problémáinak megoldása értelemszerűen vezet el a másik elmélethez.

De még ehhez az eredményhez is csak úgy juthatunk el, ha előbb ki tudunk küszöbölni egy nehézséget, nevezetesen azt, hogy gyakran több, empirikusan egyaránt adekvát elmélet jön létre egyazon jelenségszegmentum leírására. Ez abból adódik, hogy az elméletek csak közömbös eszközök a tapasztalati következtetések, előrelátások megtételére, s többféle eszközzel is megkaphatjuk ugyanazt az eredményt. Hogyan lehet kiválasztani a legjobbat közülük, hogyan lehet eldönteni, hogy melyik kövecske illik a legjobban a mozaikba? Az instrumentalista megoldása a következő: ilyen esetekben a legegyszerűbb elméletet kell előnyben részesíteni.

A megoldással azonban az a baj, hogy maga az egyszerűség fogalma egyáltalán nem egyszerű, eredendően homályos fogalom.¹⁴ Ha Popper fejtegetései alapján¹⁵ megkülönböztetjük az egyszerűség terminus két lehetséges értelmét, azonnal eloszlik ez a homályosság, és kiderül, hogy a fogalomzavar mögött egy megengedhetetlen feltételezés lappang. Az egyszerűség először is vonatkozhat az elméletek bemutatására, kifejtésére. Gyakran mondják, hogy egy matematikai tétel valamely bizonyítása egyszerűbb, elegánsabb stb., mint a többi. Ez az egyszerűség esztétikai vagy pragmatikus értelme, ahogy Popper nevezi. Nyilvánvaló, hogy az egyszerűségnek ebben az értelemben nincs ismeretelméleti jelentősége. A kérdés az, hogy az egyszerűség esztétikai vagy pragmatikus fogalmának világos elkülönítése után marad-e valami, amit az egyszerűség ismeretelméleti fogalmának nevezhetnénk? Popper tagadólag válaszol a kérdésre. Azt mondja, hogy az egyszerűségi kritérium — ha egyáltalán van valami értelme — csak esztétikai vagy pragmatikus jellegű preferenciákhoz vezet. Nincs semmi alapja annak az elterjedt meggyőződésnek, hogy az egyszerűségi kritérium segítségével elválaszthatjuk egymástól a véletlent és a törvényszerűt. Az instrumentalista beállítottságú tudósok hajlamosak azt hinni, hogy közelebb jutottak a valóságos összefüggések feltárásához, ha a tapasztalati összefüggések leírására alkalmas formulák közül a legegyszerűbbet választják ki. De mit jelent az, hogy az egyik formula egyszerűbb a másiknál? Az ilyen összehasonlítások mindig feltételezik az egyszerűség valamilyen speciális hierarchiájának alapulvételét, mondjuk azt, hogy egy lineáris függvény egyszerűbb egy másodfokúnál, hogy egy kör egyszerűbb egy ellipsziszénél. És annak — mondja Popper —, „hogy az egyszerűségnek ezt

¹⁴ Lásd a kérdéssel kapcsolatban M. Bunge: *The Myth of Simplicity* (New Jersey, 1963).

¹⁵ K. R. Popper: *The Logic of Scientific Discovery* (New York, 1959) 137–38.

a speciális hierarchiáját válasszuk szemben bármilyen más hierarchiával, vagy hogy azt higgyük, hogy az egyszerű törvények előnyösebbek, mint a kevésbé egyszerűek, semmiféle oka sincs az esztétikai és pragmatikus okokon kívül.”¹⁶

Az egyszerűségi kritériumnak arra kellene szolgálnia tehát, hogy az instrumentalista ennek segítségével valóságos törvények birtokába jusson, a hátsó kapun utólag becsempéssze az elméletbe a realitások világát. Ez azonban csak akkor sikerülhet, illetőleg csak akkor hiheti valaki, hogy sikerülhet, ha elfogadja azt a feltevést, hogy a valóság éppen úgy egyszerű, ahogyan mi képzeljük az egyszerűséget. Erre azonban nincs semmiféle biztosítékunk, a feltevés mellett vagy ellene nem lehet racionálisan érvelni, elfogadása teljességgel irracionális döntésen alapul. Ha valaki ezt a feltevést nem fogadja el, azaz az egyszerűségi kritériumot nem tekintí ismeretelméleti kritériumnak és mégis instrumentalista marad, el kell jutnia a nyílt irracionálisizmus vállalásához. Quine — nagyon következetesen — így fogalmazza meg ezt az eredményt: „Én mint empirista továbbra is azt tartom a tudomány konceptuális sémáiról, hogy azok eszközök, végső soron arra való, hogy segítségükkel a múltbeli tapasztalatok alapján előre lássuk a jövőbeli tapasztalatokat. A fizikai objektumok mint konceptuálisan megfelelő közvetítők vannak bekapcsolva a szituációba, definíció szerint nem a tapasztalat terminusaiban kifejezve, hanem egyszerűen mint végső posztulátumok, amelyek ismeretelméletileg Homérosz isteneihez hasonlóak. Én, laikus fizikus lévén, a fizikai objektumokban hiszek és nem Homérosz isteneiben, és tudományos tévedésnek tartom, ha valaki másképpen hisz. De az ismeretelméleti megalapozottság szempontjából a fizikai objektumok és az istenek csupán mennyiségi és nem minőségi különbséget mutatnak.”¹⁷

Az instrumentalizmusnak két nemkívánatos következménye van tehát. Az egyik az, hogy az elméleteknek nincs heurisztikus értékük, nem lehet segítségükkel túljutni a már megfigyelt jelenségek körén, hiszen ha semmit sem tételezünk fel ezeknek a jelenségeknek a természetéről, akkor nem tételezhetünk fel semmit arról sem, hogy milyen jelenségek fűggnék össze velük, meg kell várnunk, amíg észrevesszük, hogy ezek együtt jelennek meg. A megfigyeléseknek tehát mindig meg kell előzniük az elmélet létrehozását; az elméletből pedig, bár végtelenül sok azonos típusú megfigyelés következik, nem következik egyetlen új típusú megfigyelés sem.

A másik nemkívánatos következmény az egyszerűségi kritérium alkalmazásával járó irracionálisizmus. Az egyszerűségi kritérium viszont semmiképp sem küszöbölhető ki az instrumentalizmusból, mert mindaddig, amíg az elméleteket pusztán következtetésre szolgáló eszköznek tekintjük, szükségképpen fel kell merülnie az egyenrangú elméletek közötti választás problémájának.

Láttuk, hogy a realista elméletfelfogás alapvetően abban különbözik az instrumentalistától, hogy feltételezi: a jelenségek mögött van egy mélyebb realitás, és az elméletek ezt a mélyebb realitást írják le. A realista elmélet-

¹⁶ K. R. Popper: *The Logie* 138.

¹⁷ W. V. O. Quine: *From a Logical Point of View* (New York, 1961) 44.

felfogás azt ígéri, hogy sikerül elkerülnie az instrumentalizmus nemkívánatos következményeit. A mögöttes realitás, amelyet a teoretikus terminusok leírnak, nemcsak azokkal a jelenségekkel függ össze, amelyeket már ténylegesen megmagyaráztunk ezekben a terminusokban; az elméletből ténylegesen levezetett tapasztalati következmények, az ellenőrzött tapasztalati előrelátások sohasem merítik ki az elmélet tartalmát. A mögöttes realitás leírásának mindig fennmarad egy többlete, amelynek még nem vizsgáltuk meg a tapasztalati következményeit — az elméletnek tehát heurisztikus ereje van, arra ösztönöz, hogy új jelenségeköröket vonjunk be a vizsgálatba, s egyben kijelöli a kutatás feltételezhető irányát is. A realista tudományfilozófia szerint továbbá nem állhat elő olyan helyzet, hogy két egymástól különböző elmélet egyaránt adekvát legyen; a különböző elméletek mindig különböző értékűek, s értékük attól függ, hogy mennyire közelítik meg az adott jelenségek mögött húzódó reális összefüggéseket.

Mielőtt azonban közelebbről megvizsgálánk, hogyan teljesíti a realizmus, amit ígér, szembe kell néznünk két ellenvetéssel. Ezek az ellenvetések azt próbálják bizonyítani, hogy nem lehetséges a mögöttes realitások megközelítése, egyáltalán nem lehetséges a jelenségek mögé hatolni, bármilyen kívánatos lenne is ez az instrumentalizmus buktatóinak elkerülése végett.

Mi értelme lehetne a mögöttes realitás megközelítéséről beszélni, amikor a tudományok történetében egymásra következő elméletek gyakran nem többet vagy kevesebbet, hanem radikálisan mást állítanak a mögöttes realitások természetéről? Hogyan lehet ezeket az állításokat összemérni? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, előbb válaszolnunk kell egy másikra, nevezetesen arra, hogy miért jönnek létre egyáltalán új elméletek? A válasz egyszerű: általában azért, mert a régi elmélet nem tud, vagy csak *ad hoc* módon tud megoldani bizonyos problémákat. S ezért olyan új elméletet kell keresni, amely nemcsak a már bevált megfigyelési előrelátásokat tartalmazza, hanem meg tud birkózni azokkal a tapasztalati adatokkal is, amelyekkel szemben a régi csődöt mondott. Ha ezt beláttuk, akkor már válaszolni tudunk a kiinduló kérdésre vagy inkább kérdés formájában megfogalmazott ellenvetésre is. A két elmélet összeméréséhez nincs szükség arra, hogy tartalmukat is összehasonlítsuk, elég arról megbizonyosodnunk, hogy az egyik empirikusan adekvátabb, mint a másik.

Ez a megoldás azonban újabb ellenvetést provokál. A realista igényű, de tartalmilag gyökeresen eltérő elméleteket empirikus adekvátságuk szerint mértük össze, és nem mondtunk semmit a teoretikus terminusok tartalmi adekvátságáról. Úgy látszik tehát, hogy semmivel sem mentünk túl az instrumentalizmuson: Az új elmélet jobb, nagyobb hatásfokú eszköz, több tapasztalati előrelátást tehetünk a segítségével, ebből azonban még nem következik, hogy teoretikus terminusai bármiféle leíró értelemmel rendelkeznek. Ezt az ellenvetést úgy védhetjük ki, hogy megvizsgáljuk, hol helyezkednek el a teoretikus terminusok az elméletek szerkezetében. Csak akkor van jogunk realista interpretációt adni egy teoretikus terminusnak, ha az az elmélet több, egymástól független és jól működő magyarázó hipotézisében szerepel ugyanabban az értelemben, amit eredetileg

tulajdonítottunk neki.¹⁸ Ezeknek az egymástól független magyarázó hipotéziseknek az ellenőrzése egymástól független evidenciákkal szolgál arra nézve, hogy az elmélet által rendszerezett és összekapcsolt jelenségek mögött valóban olyan realitások húzódnak meg, amelyeket a teoretikus terminusok jellemeznek. Az egymástól független bizonyítékok zárják ki az *ad hoc* magyarázatok lehetőségét. Ha a magyarázó elveket úgy választjuk meg, hogy azok éppen megfeleljenek a jelenségek egy bizonyos típusának, akkor igen kevésbé valószínű, hogy ugyanezek a magyarázó elvek megfelelnek más típusú, az előbbiektől független jelenségeknek is; ha viszont magyarázó elveink — teoretikus hipotéziseink — több egymástól független jelenségszegmentum feldolgozására is alkalmasak, akkor okunk van feltételezni, hogy többet tartalmaznak a kérdéses jelenségek pusztá leírásánál.

A független bizonyítékok keresésében azonban sohasem állhatunk meg. Bármilyen sok független bizonyítékunk van is egy elmélet igazságára, sohasem lehetünk biztosak abban, hogy tényleg adekvátan írja le a mögöttes realitásokat. Nincs más biztosíték, csak az elmélet állandó ellenőrzése, az újabb és újabb jelenségszférák bevonása a kutatásba. Természetesen a kutatás során az elmélet adekvátságának felmérése közben olyan problémák is előadódhatnak, amelyekkel az elmélet nem tud megbirkózni. Az ilyen problémák felhalmozódása vezet az új elméletek kialakulásához.

Miközben a második ellenvetésre igyekeztünk válaszolni, világosabb képet kaptunk arról is, hogy miképpen teljesül a realista tudományfilozófia első ígérete. Láttuk, hogy a realista módon interpretált elméleteknek valóban heurisztikus erejük van, ösztönöznek és utat mutatnak az empirikusan adekvát elméletek továbbfejlesztésére. Állandóan újabb független evidenciákat kell keresnünk, újabb jelenségszegmentumokat kell az elmélet áramkörébe kapcsolnunk, s hogy hogyan, azt a teoretikus terminusok tartalma többé-kevésbé meghatározza. — Hátra van még a második ígéret beváltása, az egymással versengő elméletek közti választás problémájának megoldása. A tudományfilozófiai realizmus sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy több új hipotézisrendszer is kialakuljon, amikor valamely régi elmélet végképp tehetetlennek bizonyul bizonyos problémákkal szemben. Mi a teendő akkor, amikor több olyan elmélet verseng egymással, amelyek számot adnak mindarról, amiről a régi számot tudott adni, és megoldják mindazokat a problémákat, amelyeken a régi fennakadt? Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy azt az elméletet érdemes választanunk, amelyiknek a legnagyobb a heurisztikus értéke, amelyik — várhatóan — a legtöbb új jelenség magyarázatára lesz alkalmas. Minél valószínűtlenebb, minél merészebb egy elmélet, annál inkább várható, hogy nem sejtett összefüggések felismeréséhez vezet. És mint láttuk, a mögöttes realitások megközelítésére csak egy mód van, mindig újabb és újabb jelenségek bevonása a vizsgálódásba. (Az elméletek merészségének persze kell, hogy legyen valamiféle határa, mert különben összemosódik a tudomány a science fiction-nel. Ez a határ az elméletek ellenőrizhetősége. Ha egy hipotézis

¹⁸ Vö. E. Nagel: *The Structure of Science* (New York—Burlingame, 1961) 147—148.

annyira merész, hogy tudásunk adott színvonalán nem lehet ellenőrizni, akkor — legalábbis ideiglenesen — a science fiction birodalmába kell kerülnie.)

3. Az előző fejezetben kidolgozott tudományfilozófiai fogalmak ismeretében megállapíthatjuk, hogy a generatív grammatika első változata instrumentalista elmélet volt, teoretikus terminusainak nem volt realista interpretációja. Ennek megfelelően az empirikusan egyaránt adekvát elméletek közti választás problémája is felmerült benne: „Minden tényezőt be kell építeni a nyelvelméletbe — írja Chomsky —, amely a grammatikák közötti választásnál számításba jöhet. A grammatika egyszerűsége ilyen tényező. ... olyan jelölési rendszert kell kidolgozni a grammatikai leírás számára, amely lehetővé teszi, hogy az egyszerűség mérlegelését a hosszúság mérlegelésével váltsuk fel azáltal, hogy lehetővé teszi a hasonló grammatikai kijelentések összevonását. Így előnyben részesülnek azok a grammatikák, amelyek generalizációkat tartalmaznak. Akkor van generalizáció a birtokunkban, ha állítások egy sorát, amelyek mindegyike egy elemről állít valamit, helyettesíteni tudjuk egyetlen, az elemek egész halmazára vonatkozó állítással...”¹⁹

Chomsky évekig nem látott hibát ebben a tudományfilozófiai koncepcióban, egyáltalán nem is reflektált rá. 1960-ban azonban váratlan fordulatot vesz a generatív grammatika módszertanának fejlődése. *Explanatory Models in Linguistic Theory* c. cikkében Chomsky egyszeriben realistának mutatkozik: „Nem azt kívánjuk egy grammatikától — írja —, hogy egyszerűen fedje a tényeket, hanem azt, hogy az intuíciónak megfelelő módon fedje azokat, valami olyat tehát, amit nehezebb meghatározni vagy elérni. Egy nyelvelmélettől pedig azt kívánjuk, hogy általános magyarázatot adjon azoknak a grammatikáknak a formális jegyeiről, amelyek helyes előrelátásokhoz vezetnek a naiv beszélő nyelvi intuíciójára vonatkozóan, amelyek azt nyújtják, amit a gyakorlott nyelvész szignifikáns generalizációnak ismer. Más szavakkal a nyelvi forma általános elméletétől azt követeljük, hogy olyan nyelvi leírások kiválasztásához vezessen, amelyek igazak és megfelelnek a nyelvi intuíciónak.”²⁰

Ugyanebben a cikkben tűnik fel először a leírás szintjén adekvát és a magyarázat szintjén adekvát elméletek megkülönböztetése, bár magát a „leírás szintjén adekvát” terminust Chomsky itt még nem használja. Azt mondja, hogy létre lehet hozni ugyan a nyelvi forma általános elméletét, de mivel egy ilyen elmélet alapján számos alternatív grammatikát lehet konstruálni, az elmélet nem magyarázó elmélet. Az ilyen elmélettel szembeállított magyarázó elmélet szilárd bázist teremt egyetlen empirikusan adekvát grammatika kiválasztásához. A magyarázó elmélet terminus bevezetése és szembeállítása a nem magyarázó elméletekkel világosan

¹⁹ N. Chomsky: *The Logical Structure* 727.

²⁰ N. Chomsky, *Explanatory Models in Linguistic Theory: Logic, Methodology and Philosophy of Science*, szerk. E. Nagel, P. Suppes, A. Tarski (Stanford, 1962) 549—50. — A kötet egy 1960-ban tartott nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza, ezért hivatkozom erre a cikkre mint Chomsky 1960-as munkájára annak ellenére, hogy csak 1962-ben jelent meg.

mutatja, hogy Chomsky felismerte az instrumentalista és a realista koncepció különbségét, és a realizmus mellett döntött.

De ez még nem minden, a meglepetések ezzel még nem érnek véget. A realista interpretáció bevezetése magával hozza a nyelvelmélet és a nyelvpszichológia összekapcsolását is. S nem is akármilyen nyelvpszichológiával találkozunk a nyelvelmélet a realizmus jegyében, hanem a felújított innátizmussal: „Meg kell próbálnunk létrehozni a következő eszközt:

$$\begin{array}{c} \text{megnyilvánulások} \\ \text{L-ből} \end{array} \rightarrow \boxed{} \rightarrow \begin{array}{c} \text{L formalizált} \\ \text{grammatikája} \end{array}$$

Ez az eszköz egy függvényt reprezentál, olyan függvényt, amely a megfigyelt megnyilvánulások halmazából kivetíti annak a nyelvnek a formalizált grammatikáját, amelyből a megfigyelt megnyilvánulások származnak. Ha inputként adva van valamely nyelv (az angol, a kínai vagy bármelyik) megnyilvánulásainak megfelelően nagy és reprezentatív halmaza, akkor az eszköz outputja ennek a nyelvnek a formalizált grammatikája lesz. Ennek az eszköznek a leírása így egy hipotézis felállítása, amely azokra a veleszületett intellektuális adottságokra vonatkozik, amelyeket a gyermek magával visz a nyelvtanulásba.”²¹

A módszertani fordulatnak csak örülni lehet. Láttuk, hogy milyen nemkívánatos következményekkel jár az instrumentalizmus, és tudjuk, hogy a realista interpretáció útját kell választanunk, ha ki akarjuk küszöbölni ezeket. Realista interpretációt kell adnunk elméleteink teoretikus terminusainak, és az interpretáció helyességét egymástól független evidenciacsoportokkal, új és új területek teoretikus összekapcsolásával kell ellenőriznünk. Minden további nélkül elképzelhető, hogy a grammatika esetében az első ilyen független evidenciacsoportot a pszichológia területén találjuk meg; tudományfilozófiai, logikai alapon azt sem lehet kizárni, hogy ezeket a független evidenciákat éppen egy innátista pszichológia szolgáltatassa. Első pillantásra tehát elfogadhatónak látszik, hogy a realista módszertani fordulat — bármilyen meglepő is ez a Chomsky korábbi munkáiban megnyilvánuló pszichológiai közömbösség után — a pszichológia és a nyelvelmélet összekapcsolását hozza magával. A különös csak az, hogy az egyszerűségi kritérium változatlanul része, mégpedig lényeges része marad az elméletnek, holott azt várnánk, hogy a realista interpretáció következtében fölöslegessé válik, hiszen — mint láttuk — a realista metodológia segítségül hívja az egyszerűség eredendő homályos fogalmának igénybevételét. Chomsky szerint a magyarázat szintjén adekvát nyelvelméletnek tartalmaznia kell „egy módszert, amely értékeli a számításba jövő alternatív grammatikákat”, s ez a módszer nem más, mint az empirikusan egyaránt adekvát grammatikák egyszerűségük szerinti összehasonlítása.

²¹ N. Chomsky, *Explanatory Models* 530. — A leírás és a magyarázat szintjén adekvát elméletek megkülönböztetése, és a magyarázat szintjén adekvát elmélet összekapcsolása az innátista nyelvelsajátítási modellel a legvilágosabb formában a következő két helyen van kifejtve: N. Chomsky—M. Halle, *Some Controversial Questions in Phonological Theory: Journal of Linguistics* 1. 99–100. (1965), és N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge Mass., 1965) 30–34.

Ki kell derítenünk, hogy mi az oka ennek a furesaságnak, rekonstruálnunk kell a fordulat logikáját.

4. 1959 előtti írásaiban Chomsky nem foglalkozik a nyelvelmélet és a pszichológia kapcsolatával. Első korszakának főművében, 1955-ben kifejezetten elutasítja az elmélet tartalmi kategóriáinak realista interpretációját: „egyáltalán nem világos — írja —, hogy milyen módon lehetne megalapozni az ilyen konstrukciókat.”²² Vagyis nem jut eszébe — többek között — a pszichológia sem, mint olyan terület, ahol a megalapozást keresni lehetne. Egy 1959-es cikkében azokra a kísérletekre reflektálva, amelyekben a generatív grammatikát reális pszichológiai folyamatok modelljeként próbálták értelmezni, ezt mondja: „Ez a grammatika nem analitikus (nincs tekintettel az elemző nyelvész vagy a hallgató szempontjára) és nem szintetikus (nincs tekintettel a beszélő szempontjára). Sem arra nem tesz képessé bennünket, hogy egy partikuláris mondatot létrehozunk, sem arra, hogy egy partikuláris mondatot elemezzünk. Ez a grammatika pusztán a nyelv jól formált mondatainak jellemzése és leírása, a lehető legközömbösebb terminusokban, amit el tudok képzelni.”²³

De 1959-ben jelent meg híres Skinner bírálata is, s ez az első írása, amelyben maga is megpróbálja felmérni a generatív nyelvelmélet pszichológiai konzekvenciáit. Az eredmény egyelőre főként negatív, a behaviorista nyelvpszichológia bírálata. Chomsky kétségbe vonja mind a nyelvhasználat, mind a nyelvelsajátítás behaviorista magyarázatának helyességét. A stimulus-kontroll sémával dolgozó behaviorista elméletek nem tudnak számot adni a nyelvhasználat teremtő jellegéről. S mivel a nyelvhasználat teremtő jellegéről egyedül számot adó generatív nyelvelmélet mechanizmusai igen bonyolultak, egy adekvát nyelvelsajátításelméletnek több tényezőt és ezek bonyolultabb kölcsönhatását kell feltételeznie, mint amennyit a behaviorista pszichológia tételez fel. „Ami a nyelvelsajátítást illeti — írja —, világosnak látszik, hogy abban a megerősítés, a véletlenszerű megfigyelés és a természetes kíváncsiság (amelyet az utánzásra való erős hajlam egészít ki) ugyanolyan lényeges tényezők, mint a gyermek figyelemre méltó, nagyon specifikus és nyilvánvalóan igen bonyolult módon működő képességei a generalizálásra, a hipotézis-alkotásra és az 'információ feldolgozásra', amelyeket még nem tudunk leírni, éppen csak kezdünk érteni, és amelyek éppúgy veleszülethetnek a gyerekekkel, mint ahogy kifejlődhetnek valamiféle tanulási folyamatban vagy akár az idegrendszer érési folyamatában is. Az a mód, ahogyan ezek a tényezők működnek és egymásra hatnak a nyelvelsajátításban teljesen ismeretlen.”²⁴

A nyelvi viselkedés kreativitásának pusztá ténye valóban lehetetlenné teszi, hogy a behaviorizmus alapján meg lehessen magyarázni ezt a viselkedést. Chomsky kritikája ezen a ponton tökéletesen megalapozott. De fel kell figyelniünk egy apróságra, amely önmagában talán jelentéktelen,

²² N. Chomsky: *The Logical Structure* 194.

²³ N. Chomsky, *A Transformational Approach to Syntax: The Structure of Language*, szerk. J. A. Fodor és J. J. Katz (New Jersey, 1964) 240. — A cikk 1959-ből való.

²⁴ N. Chomsky, *Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior: Language* 35. 43 (1959).

észre sem vennénk, ha csak a Skinner recenziót ismernénk, ám retrospektíve, a későbbi művek ismeretében feltűnik és jelentőssé válik. Chomsky az elsajátítás problémájával kapcsolatban arra hivatkozik, hogy azok a pszichológiai mechanizmusok, amelyekkel a behavioristák operálnak, elégtelenek egy olyan bonyolult rendszer elsajátítására, mint amilyen a generatív grammatika. Mármost abból, hogy a generatív grammatika igen bonyolult mechanizmusok segítségével adja vissza a nyelvi rendszer kreativitását, semmiféle konkrét pszichológiai következtetést nem lehet levonni, ameddig meg nem bizonyosodunk arról, hogy ezeknek a grammatikai mechanizmusoknak egyáltalán van-e pszichológiai realitásuk. Míg tehát a nyelvi viselkedés kreativitása önmagában is elégséges érv a behaviorizmus nyelvhasználat-konceptiója ellen, pusztán a kreatív jellegből nem következik, hogy a nyelvelsajátítás nem mehet végbe (legalábbis egy bizonyos pontig vagy részben) stimulus-kontroll keretek között. Még kevésbé következik ez a generatív grammatika adott formájából.

Az érvelésnek ez az elcsúszása részben azért nem tűnik fel a Skinner bírálatban, mert Chomsky nem megy messzire, a generatív grammatika bonyolultságából még csak arra következtet, hogy néhány új pszichológiai tényezőt is figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni a nyelvelsajátítás folyamatát, s ez a megállapítás igen plauzibilis. Részben pedig nem tűnik fel amiatt a szkepszis miatt sem, amellyel Chomsky a nyelvelsajátítás egész problémakörét kezeli. „Úgy tűnik — írja —, hogy semmiféle empirikus evidencia és semmiféle ismert érv sincs, amely bármilyen meghatározott állítást alátámaszthatna akár a környezetből érkező 'viszacsatolás' viszonylagos fontosságáról, akár az 'organizmus független hozzájárulásáról' a nyelvelsajátítás folyamatában.”²⁵

A Skinner recenziót egy évvel követő *Explanatory Models*-ben — mint láttuk — már nyoma sincs ennek a szkepszisnek; Chomsky a leghatározottabban állást foglal egy nyelvelsajátítási modell, az innáta-hipotézis mellett. Ezt a váratlan — és a szerző által kommentálatlan — változást csak egy módon lehet értelmezni. Az értelmezés kulcsa a Skinner bírálatban felfedezett gondolat-csuszamlás. Chomsky, úgy látszik, már ott kezdi úgy tekinteni a generatív grammatika szabályrendszerét, mint ami a beszélők fejében működő pszichológiai mechanizmusokat reprezentálja. Egyébként ugyanis nem érvelhetne azzal, hogy a behavioristák által feltételezett mechanizmusok elégtelenek egy ilyen bonyolult rendszer elsajátítására. Ha elfogadjuk, hogy ez történt, vagyis Chomsky egyszeriben realista elméletnek kezdte tekinteni a generatív nyelvelméletet abban a formában, ahogyan az már korábban megszilárdult, akkor nem kell furcsának találnunk az *Explanatory Models*-ben kifejtett koncepciót. Könnyen helyet találhatott az egyszerűségi kritériumnak, a választási stratégiának ebben a realista módon újraértelmezett elméletben, csak azt kellett mondania, hogy a magyarázat szintjén adekvát teória nem a nyelvhasználat, hanem a nyelvelsajátítás realista elmélete. Ami korábban a grammatika megalkotásának nyelvészeti technikája volt, most úgy jelenik meg, mint annak az eljárásnak a leírása, amelyet a nyelvet elsajátító kisgyermek alkalmaz.

²⁵ N. Chomsky, Skinner 44.

Az első lépés tehát az volt, hogy Chomsky a generatív grammatikát a nyelvhasználat pszichológiai modelljének kezdte tekinteni. A következő lépésben az empirikusan egyaránt adekvát generatív grammatikák közötti választás módszerének is pszichológiai értelmet tulajdonított. S ezzel elkerülhetetlenné vált egy harmadik lépés megtétele is. Ha mind a kész generatív grammatikának, mind a választási stratégiának pszichológiai jelentősége van, akkor pszichológiai jelentőséget kell tulajdonítani azoknak a korlátozó feltételeknek is, amelyek meghatározzák a lehetséges generatív grammatikák formáját. Ha ugyanis az a pszichológiai apparátus, amellyel a kisgyermek nekivág a nyelv elsajátításának csak a választási stratégiát tartalmazná, akkor a kisgyermeknek előbb fel kellene fedeznie a minden nyelv grammatikájára érvényes korlátozó feltételeket, hogy a választási szituáció egyáltalán kialakulhasson. Ez pedig mégis csak túlzás lenne, hiszen a kisgyermek csak egy (rendkívüli esetekben: néhány) nyelv anyagával kerül szembe. Ebben az új összefüggésben megváltozik Chomsky elképzelése az általános elmélet, az univerzális korlátozó feltételek, és a speciális grammatikák közötti viszonyról is. Korábban az általános elméletet a speciális grammatikák meta-elméletének tekintette, olyan elméletnek, amely a grammatikák formájára vonatkozó megkötések tartalmazza; a fordulat után nem meta-elméletről, hanem univerzális grammatikáról beszél, amelyben nemcsak formai, hanem tartalmi univerzálék, azaz tartalmi megkötések is vannak.

Eszerint — eltekintve most a meta-elmélet és az univerzális grammatika közötti eltéréstől — Chomsky eredeti, 1955-ös és újabb, 1960 körül kialakult koncepciója között csak az a különbség, hogy 1960-tól kezdve egyszerűen új interpretációt adott annak az elméleti rendszernek, ami már 1955-ben kialakult; ami 1955-ben a nyelvhasználat instrumentalista elmélete és ennek az elméletnek a módszertana és metaelmélete volt, az 1960-tól kezdve a nyelvelsajátítás realista elméletének számít. Az instrumentalista elméletet realista elmélet váltotta fel, s egy ilyen változás önmagában véve igen kíváncsú. De Chomsky nem tette meg mindazt, amit egy ilyen változás előkészítéséhez meg kellett volna tennie. Nem dobta el az egyszerűségi kritériumot, nem vizsgálta meg független pszichológiai evidenciák alapján, hogy tényleg az van-e a beszélők fejében, amit a generatív grammatika reprezentál. Mindezt átugrotta, és egyenesen a realizmusnál kötött ki. Mintha azt mondta volna, hogy jöllehet az instrumentalista elméletnél jobb a realista, de mivel az adott esetben maguk a valóságos folyamatok zajlanak le oly módon, ahogy az instrumentalista elméletek megalkotásának mechanizmusa működik, jogomban áll instrumentalista elméletemet egyszerűen realistának tekinteni.

Bármennyire gyanús is ez a feltételezés, bármennyire kétséges is, hogy ilyen huszárosan át lehet vágni a realista elmélet kidolgozásának nehézségein, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy Chomskynak ilyen szokatlan módon is sikerült jelentős felfedezést tennie. Meg kell vizsgálnunk, hogy vannak-e ellenőrizhető következményei ennek az új elméletnek, s ha igen, akkor el kell fogadnunk, amíg kiállja az ellenőrzés próbáját, bár kialakításának módját semmiképpen sem fogadhatjuk el követendő példának.

Chomsky azt állítja, hogy az új elmélet ellenőrizhető: „Minden ilyen hipotézis falszifikálható, valójában nagyon is könnyen azáltal, hogy kimutatjuk, hogy valamely más nyelv elsődleges adataira nem nyújt deskriptíven adekvát grammatikát; nyilvánvaló ugyanis, hogy a gyermek nem prediszonált inkább egy nyelv, mint egy másik megtanulására.”²⁶ Nos, abból, hogy egy univerzális grammatika ellentétben van valamely nyelv szabályszerűségeivel, kizárólag az következik, hogy nem univerzális. Nem következik belőle, hogy nem velümszületett; éppúgy, ahogy abból, hogy egyelőre nem sikerült falszifikálni, nem következik, hogy tényleg velümszületett, csak az, hogy eddigi adataink fényében univerzálisnak bizonyult. Az innáta-hipotézis nyelvészeti nem ellenőrizhető, ellenőrzésének Chomsky által javasolt módja egy másik hipotézisrendszer, az univerzális grammatika empirikus ellenőrzésére szolgál.

Természetesen, ha az innáta-hipotézis a nyelvészettől független, pszichológiai evidenciák alapján bizonyítva volna, akkor nem lenne semmi hiba az érvelésben: a falszifikált univerzálék valóban nem lehetnének velümszületettek. Chomsky azonban nem ad összefüggő és konkluzív pszichológiai argumentációt, legfeljebb ötleteket, s többnyire ezek is félrevezetőek.²⁷ Érvelése ezért körben forog. Jól szemlélteti ezt a körbenforgást a következő idézet: „Ha igaz, hogy azok a principiumok, amelyeken a generatív grammatikák alapulnak nem sajátíthatók el tapasztaláson és begyakorláson keresztül, akkor annak az intellektuális organizációnak a részei kell hogy legyenek, amely a nyelvvelsajátítás előfeltétele. Következésképpen ezeknek a principiumoknak univerzálisnak kell lenniük, minden generatív grammatikának rendelkeznie kell ezekkel. A nyelvi univerzálék megközelítésének két különböző útja van. Az egyik a nyelvek nagy sokaságának vizsgálata. A nyelvi univerzálék természetére vonatkozó hipotéziseknek ki kell elégténiük azt az empirikus feltételt, hogy egyetlen természetes nyelv se falszifikálja őket . . . De van az univerzálék vizsgálatának egy másik, jelenleg ígéretesebb útja is. Ez egyetlen nyelv mély vizsgálatában áll, amely vizsgálat annak a megállapítására irányul, hogy mik a nyelv alapvető, nagyon absztrakt organizációs principiumai. Amint birtokában vagyunk ezeknek a principiumoknak, meg kell magyaráznunk létezésüket. Plauzibilis az a hipotézis, hogy ezek velümszületettek, tehát univerzálisak.”²⁸

²⁶ N. Chomsky: Aspects 26.

²⁷ Vö. Putnam bírálataival (2. jegyzet). — Putnam nem tért ki Chomskynak arra az elgondolására, amely szerint a nyelvi képességek velümszületett jellegének tanulmányozása annak analógiájára történhet, ahogyan a biológusok tanulmányozzák az öröklött képességeket, például azokat a képességeket, amelyek lehetővé teszik, hogy egy madár elsajátítsa azt az ismeretet, amely az éneklésben fejeződik ki. Az analógia sántít. A madarak esetében viszonylag egyszerű a megoldás: fogjuk a madarat (esetleg akkor, amikor még nem is madár, csak tojás), és olyan környezetbe tesszük, amelyben az adott képességek vonatkozásában nem juthat hozzá semmiféle elsődleges adathoz. Ha képességei így is kifejlődnek, akkor velümszületettek, ha nem, akkor nem. A csecsemők esetében az ellenőrzésnek ez a módja utoljára Psammethikos egyiptomi királynak jutott eszébe (Herodotos II, 2). — Lenneberg sokkal igényesebb biológiai párhuzamai sem győznek meg arról, hogy el kell fogadnunk az innátizmust.

²⁸ N. Chomsky, Linguistic Theory: Northeast Conference on Teaching Foreign Languages. Reports of the Working Committees, szerk. R. G. Mead (1966) 44.

Amint látjuk, nemcsak az univerzalitás bizonyítja a velűnkszületett jellegét, hanem a velűnkszületett jelleg is bizonyítja az univerzalitást. A kettő összekapcsolódásából olyan körforgás keletkezik, amelynek centrifugális ereje kiveti az elméletből még az igényét is az univerzális grammatika empirikus ellenőrzésének. „Azt gondolom — mondja Chomsky —, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában, jóllehet ez paradoxonnak hat, a legjobb evidencia arra nézve, hogy mi univerzális tulajdonsága a nyelvnek, egyetlen nyelv tanulmányozásából adódik.”²⁹

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a generatív grammatika eredeti elmélete reális tudományfilozófiai problémákat vetett fel, s e problémák megoldását abban az irányban kell keresnünk, amelyben Chomsky próbált előrejutni, a realizmus irányában. Konkrét megoldását azonban el kell vetnünk, mégpedig nem egyszerűen tartalmi-empirikus megfontolások alapján, hanem azért, mert módszertanilag félrevezető. A realista elmélet kialakításának ára van, s ezt az árat nem lehet megtakarítani: át kell alakítani az elmélet szerkezetét, ki kell dobni az egyszerűségi kritériumot és új, független jelenségköröket kell összekapcsolni az elmélettel. Chomsky takarékosága nagyon sokba került! Körben forgó és még kiaknázatlan nyelvészeti jelenségektől távoleső pszichológiai okoskodások irányába terelte a kutatást.

5. *Nyelvi univerzálék és nyelvi változás* c. cikkében Paul Kiparsky világosan megfogalmazza a régi generatív grammatika instrumentalizmusának problémáját: „Tegyük fel, hogy valakinek sikerül olyan grammatikát írnia, amely korrekt módon előszámolja egy nyelv mondatait, és a helyes strukturális leírást rendeli ezekhez a mondatokhoz. Egy ilyen grammatika *ipso facto* helyesen ábrázolná a naiv beszélő tudásának tartalmát. De nem ábrázolná szükségképpen helyesen ennek a tudásnak a formáját abban az értelemben, hogy ténylegesen megfelelne annak a szabályrendszernek, amelyet a beszélő internalizált . . . A helyzet a következőhöz hasonlít: egy aritmetikát tanult ember tudását, azt, hogy végtelen számú helyes aritmetikai számítást tud végezni, többféle szabályrendszerrel lehet meghatározni, amelyek közül egyesek — például a halmazelmélet bizonyos axiómái, a számítógép-programok stb. — pszichológiailag helytelenek, mások — minden ismeret, ami aktuálisan felhasználásra kerül az aritmetikai teljesítményben, például az iskolai aritmetika szabályai, a szorzótábla stb. — pszichológiailag korrektek. Honnan tudhatjuk, hogy a generatív grammatika pszichológiailag nem éppen olyan rossz modellje-e a nyelvi kompetenciának, mint a halmazelmélet az aritmetikai kompetenciának?”³⁰

A probléma megoldását azonban Kiparsky más irányban keresi, mint Chomsky: rámutat arra, hogy a generatív grammatika pszichológiai reali-

²⁹ A Universal Grammar; Noam Chomsky, Stuart Hampshire and Alasdair MacIntyre on Philosophy and Linguistics: The Listener 79. 687 (1968).

³⁰ P. Kiparsky, *Linguistic Universals and Linguistic Change: Universals in Linguistic Theory*, szerk. E. Bach és R. T. Harms (New York—Chicago—San Francisco, 1968) 177.

tásának közvetlen pszichológiai igazolása tudásunk mai fokán — ha talán nem is reménytelen — rendkívül nehéz lenne. Tudjuk, hogy a beszédtevékenység alapját a beszélő által internalizált grammatika képezi, de tudjuk azt is, hogy a grammatikán kívül sok más tényező is belejátszik egy beszédaktus létrejöttébe. A generatív grammatika a beszélő kompetenciáját — a beszédtevékenység alapjául szolgáló nyelvi szabályrendszert írja le, s egyelőre nyitott az a kérdés, hogy a tényleges teljesítmény, a performancia leírásához mi mindent kellene még ismernünk. Így a teljesítmény pszichológiai vizsgálatából nem tudunk egyértelműen következtetni az alapjául szolgáló grammatikai mechanizmusokra, mert nem tudjuk, hogy milyen tényezőket kell leszámítanunk, hogy az elemzés tényleg a kompetencia természetéről nyújtson felvilágosítást. Még sincs más választásunk, csak a teljesítményből indulhatunk ki, nem kérdezhetjük meg a beszélőt — ahogyan az aritmetikai kompetencia vizsgálatakor megtehetjük ezt —, hogy milyen szabályokat alkalmaz, amikor beszél; nincs értelme megkérdeznünk, mert a naív beszélő nem tudja explicálni a nyelvi szabályokat. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy birtokában van a nyelvi szabályrendszerre közvetlen bizonyíték, hogy kritizálni tudja a beszédmegnyilvánulásokat. Minden beszélő rendszeresen különbséget tud tenni jól formált érosszul formált mondatok között, és a rosszul formált mondatok csoportjában is tud fokozatokat megállapítani; de ez a kritikai tevékenység nem a szabályok explicálásával, hanem példák és analógiák segítségével megy végbe.

A grammatika pszichológiai realitásának közvetlen pszichológiai igazolása pillanatnyilag nem kecsegtet sikerrel. Ez azonban nem jelenti azt — mondja Kiparsky —, hogy le kell mondanunk az igazolásról. A grammatika pszichológiai realitásának igazolására van egy másik — a nyelvész számára igencsak kézenfekvő — megoldás is: a nyelvi változás vizsgálatának bekapcsolása a kutatásba. Minden nyelvi változás, amely leírható az univerzális grammatika terminusaiban, független evidencia ezeknek a terminusoknak a realitására. S fordítva, ha kimutatható, hogy nincs olyan nyelvi változás, amelynek leírásához szükség volna egy bizonyos teoretikus konstrukcióra, akkor ezt önkényes, realitás nélküli képződménynek kell tekintenünk.

Az ellenőrzésnek ez a módja tulajdonképpen ésszerűen következik Chomskynak az általános elmélet státusáról 1960 után kialakított álláspontjából, de Kiparsky érdeme, hogy ezt felfedezte. Amíg a grammatika egyszerűen egy nyelvmondatainak az elmélete, a nyelv elmélete pedig ennek a grammatikának az elmélete, vagyis amíg az általános elmélet és a speciális grammatikák viszonyát tisztán módszertani viszonyként értelmezzük, addig a nyelvi változásnak nincs helye a nyelvelméletben. Viszont „ha a grammatikát a nyelvi kompetencia elméletének, a nyelvelméletet pedig az univerzális grammatika stúdiumának tekintjük, ... a nyelvi változás tényei új értelmet nyernek, a nyelv természetére vonatkozó empirikus evidenciává válnak. Tisztán szinkron kérdéseknél is számításba kell vennünk őket, például, ha egy fonológiai változás egy bizonyos nyelvelmélet alapján megmagyarázható, de egy másik alapján nem, akkor a két elmélet közül azt kell választanunk, amelyik a fonológiai változásról is

számot ad. A nyelvi változás alkalmazása a nyelvelméletre így legalább olyan fontossá válik, mint az ellenkező folyamat.”³¹

Kiparskynak tehát sikerült végrehajtania azt a tudományelméleti fordulatot, amelynek szükségességére Chomsky hívta fel a figyelmünket. A nyelvi változásban megtalálta azt a területet, ahol keresni kell az univerzális grammatika igazolásához szükséges független evidenciákat, s ezzel egyben felfedezte a diakron és szinkron nyelvészet egyesítésének régóta keresett lehetőségét.³²

A nyelvi változás vizsgálatának bekapcsolása a nyelvelméletbe ezenfelül egy, a pszichológia számára is jelentős általánosításhoz is elvezette Kiparskyt. Jakobson fedezte fel, hogy a gyerekek a fonémákat rögzített sorrendben sajátítják el, és ezt a sorrendet nem a fonémák előfordulásának gyakorisága, hanem nyelvi komplexitásuk mértéke határozza meg. Ugyanez a komplexitás szabja meg egy adott fonémarendszer változásának lehetőségeit is, csak éppen a sorrend fordított. Az elsajátítás során a gyermek az egyszerűtől halad a bonyolult felé, a szabályos hangváltozás viszont a bonyolulttól az egyszerű felé veszi irányát. Kiparsky általánosítja Jakobson felfedezését, és kimutatja, hogy a szintaxis esetében is találhatunk hasonlóan párhuzamos szabályszerűségeket.

Ha a történeti változás leírható a generatív grammatika terminusaiban, és a gyermeknyelv fejlődésének stádiumai közötti átmenetek párhuzamosak a nyelvi változás szabályszerűségeivel, akkor a gyermeknyelv fejlődésének tanulmányozása független, még hozzá független pszichológiai evidenciával szolgálhat az univerzális grammatika realitására. Ezzel az általánosítással Kiparsky szilárd alapot vetett azoknak a kutatásoknak, amelyek a generatív grammatikai mechanizmusok elsajátítását vizsgálják.³³

*

Látjuk, hogy érdemes volt vállalni a független evidencia keresésének munkáját, Kiparskynak sikerült, mégpedig a nyelvészet saját területén sikerült független evidenciákat találnia a generatív grammatika elméleti hipotéziseinek realitására. A probléma tehát gyakorlatilag megoldódott. Ez azonban nem teszi szükségtelenné a megoldás történetének módszertani elemzését. Kiparsky kifejezett formában nem bírálja Chomskyt. Megelé-

³¹ P. Kiparsky, *Linguistic Universals* 188.

³² Vö. Telegdi Zsigmond, *A nyelvtudomány meg hasonlításáról: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.* (Budapest, 1963) — Telegdi Zsigmond, *Nominalizáció és történelem: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV.* (Budapest, 1966).

³³ R. Brown—U. Bellugi, *Imitation and Structural Change in Children's Language: New Directions in the Study of Language*, szerk. E. H. Lenneberg (Cambridge Mass., 1964) — R. Brown—U. Bellugi, *Three Process in the Child Acquisition of Syntax: Harvard Educational Review* 34. 135–51 (1964) — W. Miller—S. Ervin, *The Development of Grammar in Child Language: The Acquisition of Language, Monographs of the Society for Research in Child Development*, szerk. R. Brown—U. Bellugi 29. (1964) — R. Brown—C. Fraser, *The Acquisition of Syntax: Verbal Behavior and Learning*, szerk. C. N. Cofer—B. S. Musgrave (New York—San Francisco—Toronto—London, 1963).

szik azzal — ami gyakorlatilag a legfontosabb —, hogy a helytelent egy helyes megoldással cserélje fel. Ez azonban kevés ahhoz, hogy leküzdjük az innátizmus csábítását és a generatív grammatika által felszabadított kutatási energiákat visszatereljük a nyelvészet medrébe. Tudományfilozófiai és módszertani kritikára van szükség, hogy megmutassuk: a generatív grammatikus hihet ugyan a velünk született nyelvi képességek tanában, de nem kell hinnie benne — attól még generatív grammatikus marad.

*Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest*

Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége

A XX. század nyelvészei Bopp és Grimm nyomán a nyelvi valóság új aspektusát tárták fel, vetették alá tudományos elemzésnek; munkásságuk minőségi változást jelent a nyelv vizsgálatában egyáltalán. De amennyiben a nyelvtudomány egyedüli tárgyát a nyelvek történetében látták, az előző korszakhoz képest súlyosan korlátozták, elszegényítették a nyelvészeti kutatás problematikáját; háttérbe szorultak, feledésbe merültek felismerések, amelyek lényeges kérdéseket vetettek fel, nagyra hivatott kezdemények megrekedtek.

Az utóbbiak közé tartozik a nyelvészeti tipológia is.

Ennek a diszciplínának megalapozásában döntő jelentőségű Wilhelm von Humboldt munkássága. Előtte is találni kísérleteket nyelvi típusok megkülönböztetésére, nyelvek típusok szerinti osztályozására, de a tipológiai kutatás nála talál először helyet a nyelvtudomány egységes, nagyszabású koncepciójának keretében.

Humboldt közönségesen az általános nyelvészet alapítójának tekintik és ő valóban tudatosan, kifejezetten arra törekedett, hogy közreműködjek egy ilyen tudomány, egy „allgemeine Sprachkunde” létrejöttében. Erről a tudományról szól első, programmatikus akadémiai felolvasása is, noha a cím — „Über das vergleichende Sprachstudium”¹ — látszólag mást mond; valójában a két névnek ugyanaz a vonatkozása, lényege szerint a humboldti általános nyelvészet a nyelvek összehasonlító stúdiuma.²

Ezzel azonban még keveset mondtunk; az összehasonlítás eszköz, az a kérdés, milyen célra alkalmazzuk.

Humboldt a nyelveket — amint ő maga írja³ — az emberiség nyelvalkotó képességére vonatkoztatja, ami azt jelenti, hogy úgy tekinti őket, mint alkotásokat, amelyekben ez a képesség megnyilatkozik, explicálja, kifejti, kiteríti magát; a nyelvek összehasonlítása néki arra szolgál, hogy azt a képességet, amelyből azok erednek, módszerei és terjedelme szerint áttekintsük, és, ezen túl, meghatározzuk a nyelvek sokféleségének jelentőségét az emberiség (szellemi) fejlődésében.

A feladat megoldása azonban súlyos akadályba ütközik. Egy nyelvet szigorúan véve csak úgy hasonlíthatunk össze egy másikkal, ha egységes egészként szemléljük őket, különben nem nyelveket, csak azok elemeit

vagy éppen töredékeit hasonlítjuk össze; de ha a nyelvet szokás szerint egyes objektumok („szavak, szabályok, mindenféle analógiák és kivételek”)⁴ összességének fogjuk fel, részletek aggregátuma, rendszertelen halma áll előttünk.

Ezt az akadályt Humboldt szerint az a felismerés háríthatja el, hogy a nyelv *így* tekintve, ebben a nézetben (aspektusban) másodlagos, a beszédtevékenység terméke, egysége rajta kívül, ebben a tevékenységben rejlik.⁵

Ez a tevékenység, amely a nyelv lényege, *munka*, szakadatlan megújuló erőfeszítés, amely arra irányul, hogy az artikulált hangot (azaz: a hangot artikuláció által) képessé tegye, rákényszerítse a gondolat kifejezésére.

A beszédtevékenység munkája produktív, azaz valami újat hoz létre, de konstans és egyöntetű módon megy végbe. Ez a mód, ahogyan egy nyelv alakítja és rendezi a maga hangjait a gondolat kifejezésére, a nyelv „formája”. A nyelvi formán tehát (Humboldt értelmében) a „nyelvalkotás módszerét” kell értenünk, azt a törvényt, amely szerint egy közösség szakadatlanul létrehozza, „generálja” a maga nyelvét.⁶

Egy nyelv számtalan részlete eszerint egy meghatározott, egységes, egyéni tevékenység műve, ebben találjuk meg összefüggésüket, valódi természetüket, egységüket. Így értendő Humboldtnak az a megállapítása, hogy a nyelv igazi definíciója csak genetikus lehet:⁷ a nyelv mint mű csak abból a tevékenységből érthető, amely létrehozza. Ez nemcsak a nyelvész kutatót érinti. Humboldt szerint egy nép vagy az egyén csak azáltal sajátítja el, teszi magáévá az örökölt kapott nyelvet, hogy felismeri a részletek egységét, a nyelv formáját.⁸

Humboldt tehát új feladat elé állítja a nyelvrostálást: felismerni, kimutatni, hogy a tárgyalt nyelv részletei hogyan illeszkednek egységes, egyéni egésszé. Bárhogya is vélekedjünk a tézisérl, amely szerint a nyelv lényegét a beszélő tevékenységében kell keresnünk, és ezzel a feladat megoldásának útjáról, aligha vitás, hogy a humboldti feladat valóságos és sarkalatos.

Amint láttuk, Humboldt gondolatában a nyelvek összehasonlítása elsősorban arra szolgál, hogy felmérjük, eljárásában és terjedelmében, az emberiség nyelvalkotó képességét. Ez a képesség azonban csak alkotásainak összességében valósítja meg, tárja fel magát teljesen; hogyan lehetséges hát áttekinteni anélkül, hogy az összehasonlítást — ami gyakorlatilag lehetetlen — kiterjeszteni valamennyi nyelvre?

Humboldt válasza a kérdésre röviden abban foglalható össze, hogy: *a nyelvek tipológiájának segítségével*. „Szeretném megmutatni”, írja egyik levelében, „hogya ami egy nyelvet egy bizonyos nyelvvé tesz, az a nyelv grammatikai struktúrája, és azután kifejteni, hogy a grammatikai struktúra, bármilyen különbségeket is mutat nyelvenként, csak bizonyos, egyenként elsorolható módszereket követhet.”⁹

Még egy pontot kell említenem, amely nélkül ez a vázlat vázlatnak is hiányos maradna.

A XVIII. században nemcsak a grammatikusok, hanem a művelt közönség körében is elterjedt, uralkodó nézet volt, hogy az a grammatikai sokféleség, amelyet a világ nyelvei élénk tárnak, voltaképpen felszíni: a különböző nyelvek közös elvek szerint járnak el és ezek általánosak és állandóak,

mindenütt és mindenkor azonosak, mert racionálisak, az emberi gondolkodás természetén alapulnak; a nyelvek különbsége önkényes vagy véletlen konvenciók eredménye. Ebből a nézetből pedig az a következtetés adódott, hogy csak ezeknek az elveknek a vizsgálata, az általános grammatika tartathat igényt a tudomány („science”) rangjára, egy partikuláris grammatika, valamely adott nyelv grammatikája csupán „mesterség” („art”), gyakorlati (nem spekulatív) tevékenység, amely az egyes nyelv önkényes és szokásos (pusztán a szokáson alapuló) institúcióit a beszéd általános elveire vonatkoztatja.¹⁰

Humboldt egészen másképp vélekedett a nyelvek sokféleségéről. Szerinte minden egyes nyelv, mint egy egyéni „forma” műve, egységes, sajátos organizmus¹¹ (más szóval: rendszer); másrészt minden egyes nyelv a világ egy sajátos nézetét tartalmazza, „hangokhoz fűződő szellemi világ, amely közvetít az ember és a külvilág között”;¹² a nyelvek sokfélesége, ennek eredete és jelentősége egyáltalán a humboldti általános nyelvészet központi problémája. Ugyanakkor Humboldt nem vonja kétségbe, hogy az általános grammatika jogos és szükséges: a gondolkodás törvényeinek egyformaságán és a nyelv lényeges természetén alapul, és mint kánon, „frame of reference”, amelyre az összehasonlított nyelveket vonatkoztatjuk, nélkülözhetetlen feltétele a nyelvek összehasonlításának.¹³ Humboldt tehát jól látta, hogy a nyelvek tipológiai vizsgálata elválaszthatatlan a „nyelvi univerzáléknak”, a nyelvek közös formájának tisztázásától.

Úgy gondolom, ebből a néhány utalásból is kitűnik, hogy Humboldt nyelvtudománya szerves egész és hogy a tipológia ennek az egésznek integráns, elmaradhatatlan része. Könnyű átlátni, hogy viszont, a nyelvtudomány újgrammatikus koncepciója logikusan nem terjedt ki a nyelvek tipológiai vizsgálatára; ebben a koncepcióban legfeljebb a nyelvi változások tipológiájának volt helye.

A tipológiai kutatások felelevenedése viszonylag újkeletű. Roman Jakobson az oslói kongresszuson, 1957-ben előadott referátumában megjegyzi, hogy a világháborúk közti korszakban bármely konkrét utalás a tipológiára szkeptikus intelmeket váltott ki.¹⁴

A fordulatnak kétség kívül lényeges feltétele volt, hogy az utolsó 100—150 év folyamán, de különösen a mi századunkban, hatalmasan kitágult a nyelvészet materiális horizontja, megsokszorozódtak a világ nyelveit illető ismereteink. Ez azonban magában nem lett volna elegendő. Tanulságos, hogy az Egyesült Államokban éppen az indián nyelvek káprázatos sokféleségének hatására egy ideig közönséges nézet volt, hogy az emberiség nyelvei korlátlanul és előreláthatatlan módon különbözhetnek egymástól; Martin Joos ezt a nézetet mint az amerikai (boasi) hagyományt állítja szembe Trubetzkoy-nak azzal a törekvésével, hogy általánosan érvényes fonológiai törvényeket állapítson meg.¹⁵

Valójában a tipológiai kutatások felélénkülésében döntő szerepet játszott nyelv és nyelvészet felfogásának az a mélyreható átalakulása, amelynek Saussure előadásai jelzik a kezdetét.

Láttuk, hogy Humboldt szerint a nyelvek méltó összehasonlítása (tehát tipológiája is) megköveteli, hogy felismerjük az összehasonlított nyelvek „formáját”, organikus egységét, azt, hogy részleteik hogyan illeszkednek

organizmussá, rendszerré; ez a nézet pedig magában foglalja a hagyományos grammatika gyökeres megújításának követelését.

Az újgrammatikusok álláspontján nem vetődött fel ez a feladat. A hagyományos grammatikát ugyan ők sem tekintették tudománynak; szemére vetették, hogy összefüggéstelen részletek pusztá regisztrálására szorítkozik, nem értelmezi, teszi érthetővé a maga tárgyát, a vizsgált nyelv szerkezetét. De ők a fogyatékoság eredetét a grammatika hagyományos tárgyában keresték, szerintük egy nyelvállapot, amíg önmagában tekintjük, valóban az, aminek ez a grammatika feltűnteti, részletek összefüggéstelen halmaza, amelynek értelmét csak rajta kívül, történeti előzményeiben találjuk meg. Ezért az újgrammatikusok nyelvészete a hagyományos grammatikát alapjában véve elfogadta mint nyelvállapotok leírását; így bírálata és, egyben, eredeti korlátai között, igazolása is volt ennek a grammatikának.

A Humboldt-nál megjelölt feladatot Saussure ismeri fel a maga jelentőségében. Szerinte minden nyelv elemek zárt rendszere; egy adekvát grammatika feladata tehát abban áll, hogy feltárja ezt a látszólag önálló elemek halmaza (aggregátuma) mögött rejtőző rendszert. Amennyiben Saussure a nyelvet mint rendszert vagy organizmust határozza meg — ezek a kifejezések nála is rokonértelműek —,¹⁶ Humboldthoz csatlakozik; de a nyelvi organizmusnak, egyáltalán a nyelv természetének felfogásában jelentősen eltér tőle.

Az organizmus lényegéhez tartozik, hogy tagjainak természete és kölcsönös viszonyuk csak az egész felől érthető, határozható meg. Ennek megfelelően Humboldt, amikor a nyelvet mint egy organikus lény kinyomatát („Aushauch eines organischen Wesens in dessen sinnlicher und geistiger Geltung” *Werke* 4. 3) jellemzi, nem éri be azzal a megállapítással, hogy a nyelv minden egyes eleme csak a másik, hanem hozzáteszi azt is, hogy valamennyi csak egyetlen, az egészet átható erő által létezik; amint láttuk, a nyelvek összehasonlítása, egyáltalán mélyebb, valódi megismerésük Humboldt szerint lehetetlen, ha fel nem tárjuk ezt az erőt, a nyelv „formáját”, egységének princípiumát. Saussure is tudja, hogy a nyelv rendszerét nem építhetjük fel elemeiből, azokat összegezve, hanem, ellenkezőleg, a „szolidáris egészből” kell kiindulnunk, annak elemzése útján juthatunk csak el a benne foglalt elemekhez.¹⁷ De míg Saussure szüntelen hangoztatja, hogy a nyelv minden egyes elemét (bármely nyelvi „értéket”) csak a többihez való viszonya alkotja, a nyelv egésze, az, ami a viszonyok hálózatát összetartja és végső soron meghatározza, nála háttérbe szorul, homályban marad.¹⁸

Valósággal ellentétes nézeteket vall a két tudós a nyelv természetének kérdésében. Humboldt szerint a nyelv elsődlegesen alkotó tevékenység; az, amit nyelvnek szokás nevezni, egy szókészlet és egy szabályrendszer, ennek a tevékenységnek kész és holt terméke csupán, csak abból érthető. Saussure viszont a beszédtevékenységet lényegileg a rögzített termék, a társadalmi intézmény egyéni alkalmazásának tekinti, az ő szemében ez az intézmény a nyelv. A genfi mester nem vitatja, hogy a nyelv történetileg, tényleg a beszédből áll elő, „kristályosodik ki”; ez azonban, szerinte, nem változtat azon, hogy logikusan a nyelv az első, más nyelvi jelenségek megértésének alapja.

A Saussure halálát követő évtizedekben — amint ő maga előrelátta — a nyelvek szerkezetének vizsgálata kerül a nyelvészeti kutatás középpontjába. Ma, nevezetesen a transzformációs grammatika alapján, világosabban látjuk a strukturalizmus korlátait,¹⁹ de nem kétséges, hogy mindezek ellenére az irányzatoknak ez a komplexuma korszakos haladást jelent a nyelvtudomány történetében.

A strukturalizmus új lendületet adott a tipológiának. A nyelvek újszerű, magasabb rendű vizsgálata lehetővé tette a tipológiai kutatásokat szilárdabban megalapozni, egzaktabbá tenni, és — azáltal, hogy mélyebb, addig ismeretlen összefüggéseket tárt fel — szélesebben kiterjeszteni. A strukturális tipológia törekvéseinek és eredményeinek szép mintája Jakobson ismeretes oslói referátuma.²⁰

Meillet egy találó megjegyzését variálva, amely szerint „chaque siècle a la grammaire de sa philosophie”,²¹ úgy gondolom, mondhatni, hogy „chaque époque a la typologie de sa grammaire”. Ha ez így áll, elvárhatjuk, hogy Chomsky transzformációs grammatikája új szakaszt fog nyitni a tipológia fejlődésében is. Annyi máris világos, hogy a grammatikának ez a koncepciója új, az eddigieknél legalábbis bizonyos vonatkozásokban hatékonyabb eszközöket bocsát a tipológiai kutatás rendelkezésére — ennek a kifejtése azonban messze vezetne.

A tipológia feladatát sokan a nyelvek osztályozásában látják és ennek is inkább gyakorlati jelentőséget tulajdonítanak, mint ami arra szolgál, hogy valahogyan eligazodjunk a nyelvek rengetegében. Ez a nézet nem adja meg a tipológiának azt, ami megilleti.

A nyelvek bizonyos jegyek alapján osztályokat alkotnak úgy, hogy ezek egy-egy típust képviselnek. A tipológia feladata, véleményem szerint, inkább abban áll, hogy ezeket a típusokat, miután kidolgozta őket, vizsgálat alá vegye, és egyenként feltárja egységüket, azaz jegyeik szükségszerű összefüggését. Humboldt, amint láttuk, azt a célt tűzte a maga nyelvészete elé, hogy az felmérje az emberiség nyelvalkotó képességét eljárása és terjedelme szerint. Én úgy gondolom, hogy ez valóban a nyelvészet egyik fő célja, és hogy a specifikus eszköz ezt a célt elérni a tipológia.²³

Telegdi Zsigmond

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
Budapest

JEGYZETEK

¹ Az értekezés teljes címe: „Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung”. *Wilhelm von Humboldt, Werke*. Hg. von A. Leitzmann. (A továbbiakban: *Werke*) 4 (Berlin, 1905) 1—34. (Humboldt 1820. június 29-én olvasta fel értekezését.)

² Humboldt az értekezésben tárgyalt stúdiumnak két részét különbözteti meg, ezeket hol az összehasonlító nyelvtudomány, hol egyszerűen a nyelvtudomány két részének nevezi (vö. „zwei verschiedene Teile des vergleichenden Sprachstudiums” § 9. ~ diese beiden Teile der Sprachwissenschaft” § 10.).

Egy későbbi értekezésében, amelynek először Leitzmann adta közre a teljes szövegét („Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues” *Werke* 6. 1.

111–303), Humboldt részletesen kifejti, miben látja ő az általános nyelvészet tárgyát: „Die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues aufzusuchen, sie in ihrer wesentlichen Beschaffenheit zu schildern, die scheinbar unendliche Mannigfaltigkeit von richtig gewählten Standpunkten aus, auf eine einfachere Weise zu ordnen, den Quellen jener Verschiedenheit und vor Allem ihrem Einfluss auf die Denkkraft, Empfindung und Sinnesart der Sprechenden nachzugehen, und durch alle Umwandlungen der Geschichte hindurch dem Gange der geistigen Entwicklung der Menschheit an der Hand der tief in dieselbe verschlungenen und sie von Stufe zu Stufe begleitenden Sprache zu folgen, ist das wichtige und viel umfassende Geschäft der allgemeinen Sprachkunde.” A humboldti általános nyelvészet tárgya tehát egy szóval a nyelvek különbsége; a különbség felismerése viszont feltételezi az összehasonlítást, csak abból, annak eredményeként tűnhet ki.

Vö. még *Werke* 4. 243 sk. (minden egyes nyelv több szempontból is töredék; ezért ha akármelyiket is „alaposan” (*in ihren Gründen*) meg akarjuk magyarázni, össze kell hasonlítanunk minél több más nyelvvel).

³ Vö. „Der grammatische und lexikalische Bau der Amerikanischen Sprachen kann durchaus getrennt von ihrer Örtlichkeit untersucht werden. Man betrachtet die einzelnen Sprachen als ebensoviele Lösungen der Aufgabe, Gedanken und Empfindungen zu bezeichnen, und vergleicht sie in dieser Hinsicht unter sich, und mit den Sprachen der übrigen Weltteile. Dies ganze Geschäft gehört der Technik der allgemeinen Sprachkunde an . . . Die Sprachen werden unmittelbar auf das Sprachvermögen der Menschheit bezogen, und eigentlich nur benutzt, um dieses in seiner Verfahrungsweise und seinem Umfange zu erforschen”. *Werke*. Fünfter Band. 5. Egy 1828. december 3-án Fr. G. Welckerhez intézett levelében Humboldt a következőket írja kutatásai céljáról: „ . . . mein Zweck ist . . . ein Studium, welches die Sprachfähigkeit in ihrem Innern, als menschliche Fähigkeit behandelt und ihre Wirkungen, die Sprachen, nur als Quellen der Kenntnis und Beispiele bei der Entwicklung benutzt. Ich möchte . . . entwickeln, wie der grammatische Bau in allen seinen Verschiedenheiten doch nur gewissen, einzeln aufzuzählenden Methoden folgen kann . . . Mit diesen Methoden selbst aber betrachte ich natürlich den Einfluss jeder auf den Geist und das Gemüt . . . und knüpfe also das Sprachstudium an die philosophische Übersicht der Bildungsfähigkeit des Menschengeschlechts und an die Geschichte.” *Wilhelm von Humboldt, Briefe an Fr. G. Welcker*. Hg. von R. Haym. Berlin 1859. 144 sk.

⁴ *Werke* 7. 1.44.

⁵ Vö. „ . . . im wahren und wesentlichen Sinne kann man auch nur gleichsam die Totalität (des jedesmaligen) Sprechens als die Sprache ansehen. Denn in dem zerstreuten Chaos von Wörtern und Regeln, welches wir wohl eine Sprache zu nennen pflegen, ist nur das durch jenes Sprechen hervorgebrachte Einzelne vorhanden . . .”

⁶ „Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefasst, ist . . . die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den artikulierte Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen.” *Werke*. 7. 1. 46. Vö. „Der Mensch nötigt den artikulierte Laut . . . huseinen körperlichen Werkzeugen durch den Drang seiner Seele ab” *uo.*, 65; „Die Artikulation beruht auf der Gewalt des Geistes über die Sprachwerkzeuge, sie zu einer der Form seines Wirkens entsprechenden Behandlung des Lautes zu nötigen.” *uo.*, 66. — „Diese Arbeit . . . wirkt auf eine konstante und gleichförmige Weise.” *uo.*, 47. — „Die Sprachform, ganz im Allgemeinen betrachtet, ist die Form, in welcher eine Sprache ihre Wortlaute zum Ausdruck des Gedankens gestaltet und ordnet.” *uo.*, 6. 1. 248. — „Eine Methode der Sprachbildung” *uo.*, 7. 1. 50. — „Unter Form kann man nur Gesetz, Richtung, Verfahrungsweise verstehen.” *uo.*, 5. 455.

⁷ „Definitio genetica dicitur, quae rei genesin seu modum, quo ea fieri potest, exponit.” Chr. Wolff. *Logica* § 195 (idézi A. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Se éd. revue et augmentée. Paris 1960.). „Eine Definition ist genetisch — olvassuk Kant logikai előadásainak Jäsche-féle feldolgozásában —, wenn sie einen Begriff gibt, durch welchen der Gegenstand a priori in concreto kann dargestellt werden; dergleichen sind alle mathematischen Definitionen.” *Kant's Werke*. Bd. 9. Berlin (Leipzig 1923. 144.) A szónak erre a használatára utal Humboldt, amikor azt írja, hogy a nyelveket genetikusán szemléljük, ha mint a szellemnek egy meghatározott célra irányuló munkáját tekintjük őket. (*Werke* 7. 1. 19.)

⁸ „Sie[*: die Form der Sprache*] ist in ihrer Natur selbst eine Auffassung der einzelnen, im Gegensatz zu ihr als Stoff zu betrachtenden Sprachelemente in geistiger

Einheit. Denn in jeder Sprache liegt eine solche, und durch diese zusammenfassende Einheit macht eine Nation die ihr von ihren Vorfahren überlieferte Sprache zu der ihrigen." *Werke*. 7. 1. 50. Vö. „So wie ein Volk oder eine menschliche Denkkraft überhaupt Sprachelemente in sich aufnimmt, muss sie dieselben . . . in eine Einheit verbinden, da ohne diese Operation weder ein Denken durch Sprache im Individuum, noch ein gegenseitiges Verständnis möglich wäre." *uo.*, 160. —

N. Chomsky több ízben foglalkozott a nyelv humboldti koncepciójával (vö. *Current Issues in Linguistic Theory*. The Hague 1964. 17–25; *Cartesian Linguistics*. New York/London, 1966. 19–31.) és ezek a fejtegetések kétség kívül új fejezetet nyitnak Humboldt nyelvészeti hagyatékának értelmezésében és értékelésében; de, ha jól látom, ez a kiváló tudós téved, amikor úgy véli, hogy egy nyelv formája Humboldt felfogásában „lényegileg az, amit a ma használatos terminológiával generatív grammatikának nevezünk" (*Cartesian Linguistics* 87; megjegyzendő azonban a megszorítás *uo.*, 28.)

Amint láttuk, a humboldti „értékelő összehasonlítás" (beurteilende Vergleichung) elengedhetetlen feltétele, hogy a vizsgált nyelveket sajátos egységükben ragadjuk meg, a szétszórt vonásokat egy organikus egész képévé vonjuk össze (*Werke*. 7.1. 45.). Ez Humboldt szerint lehetséges, amennyiben bármely nyelv egy éltető elvtől áthatott organizmus (*uo.*, 6. 2. 342 sk.); a részletek látszólag összefüggéstelen sokaságában ennek az „alkotó és átalakító" elvnek a működését kell látnunk. Ezt az elvet, egy nyelv egységének és egyéniségének elvét nevezi Humboldt a nyelv formájának. A humboldti „Sprachform" tehát nem az a struktúra, amelynek egy generatív grammatika a megfelelő reprodukciója, hanem az az elv (közelebbről: élő „Drang"), amely ezt a struktúrát létrehozza, és annak részleteit, amennyiben kifejezésre jut bennük, egységgé foglalja össze. (Vö. „in jeder Sprache die Form aufzufinden, aus welcher die Beschaffenheit ihres Baues fließt" *uo.*, 7. 1. 162).

A nyelvi forma humboldti fogalmáról ld. még Steinthal fejtegetéseit Humboldt nyelvfilozófiai műveinek abban a gyűjteményében, amelyet ő állított össze (*Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von Humboldt*. Herausgegeben und erklärt von H. Steinthal. Berlin 1884. 256–260.)

⁹ „Ich möchte zeigen, dass dasjenige, was eine Sprache zu dieser oder jener bestimmten macht, ihr grammatischer Bau ist, und nun entwickeln, wie der grammatische Bau in allen seinen Verschiedenheiten doch nur gewisse, einzeln aufzuzählenden Methoden folgen kann, so dass sich bei dem Studium jeder Sprache zeigen lässt, welche Methoden in ihr herrschend sind." *Wilhelm von Humboldt Briefe an Fr. G. Welcker*. Hg. von R. Haym. 145.

¹⁰ „La Grammaire générale est une science parce qu'elle n'a pour objet que la spéculation raisonnée des principes immuables et généraux de la Parole; une Grammaire particulière est un Art, parce qu'elle envisage l'application pratique des institutions arbitraires et usuelles d'une langue particulière aux principes généraux de la Parole." *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. 7 (1757) s.v. *Grammaire*. (A cikk szerzői Beauzée és Douchet.)

Az első kísérlet vázolni a különböző nyelvek közös grammatikai alapját („les fondements de l'art de parler") A. Arnauld és Cl. Lancelot, egy filozófus és egy grammatikus kollaborációjából állt elő; ez az 1660-ban Párizsban megjelent *Grammaire générale et raisonnée* („*Grammaire de Port-Royal*"). A munka két évszázadon át klasszikusnak számított („un des chefs-d'oeuvre de l'esprit humain", írja róla egy grammatikus a XVIII. század derekán) és 1845-ig számos kiadást ért meg. Néhány év óta két fakszimile-lenyomatban is rendelkezésre áll; az egyik a Német Szövetségi Köztársaságban jelent meg Herbert E. Brekle gondozásában (*Grammaire générale et raisonnée ... Édition critique*. T. I.: Nouvelle impression en facsimilé de la troisième édition de 1676. Stuttgart—Bad-Cannstatt 1966. XXXII. 167 p. T. II: Variantes, annotations, *ibid.*, 1966. 39 p.), a másik Angliában (Claude Lancelot and Antoine Arnauld, *Grammaire générale et raisonnée*. 1660. A Scolar Press Facsimile. Menston 1967.).

Arnauld és Lancelot grammatikáját behatóan elemzi („en quelque sorte comme un système clos") R. Donzé, *La Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*. Contribution à l'histoire des idées grammaticales en France. Berne 1967. 257 p. Az általános grammatika talán legkiválóbb képviselőjének, Du Marsais-nak G. Sahlén szentelt terjedelmes monográfiát (*César Chesneau Du Marsais et son rôle dans l'évolution de la grammaire générale*. Paris 1928. XVI. 490 p.) Az általános grammatika fejlődését a

maga fénykorában, a XVIII. században áttekinti A. François Brunot monumentális sorozatában (*Histoire de la langue française des origines à 1900*. T. 6. 2-me partie. Fasc. premier. Paris, 1932. 899–921.). Az egykori általános grammatika jelentőségét és történeti helyét illetően újat és lényegeset nyújt N. Chomsky, *Cartesian Linguistics*. A chapter in the history of rationalist thought. New York/London 1966. 119 p. Vö. még L. Rosiello, *Linguistica illuminista*. Bologna 1967. 217 p.

¹¹ Organizmus a nyelv Humboldtnek amennyiben „minden egyes eleme csak a másik, és valamennyi csak egyetlen, az egészet átható erő (értsd: nyelv formája) által létezik” (*Werke*. 4. p. 3; vö. „Es soll damit ausgedrückt werden, dass in der Sprache Alles durch Jedes und Jedes durch Alles bestimmt wird” *uo.*, 5. 394); ebből következik, hogy a nyelvben semmi sem áll magában, elszigetelve, elemei egyenként egy egész részeinek vallják magukat („Es gibt nichts Einzelnes in der Sprache, jedes ihrer Elemente kündigt sich nur als Teil eines Ganzen an.” *uo.*, 4. 14 sk.), és hogy minden egyes nyilatkozat az egész nyelvet involválja („da die Sprache immer Eins ist . . . , und mithin die ganze Sprache sich in dieser einzelnen Aeusserung ausprägt...” *uo.*, 5. 394; „Erscheinen der Sprache an jedem einzeln Gesprochenen” *uo.*; „Damit der Mensch nur ein einziges Wort wahrhaft . . . verstehe, muss schon die Sprache ganz und im Zusammenhange in ihm liegen.” *uo.*, 4. 14).

Humboldt azonban ismételtlen hangsúlyozza, hogy a nyelv nem „Naturkörper”, a természet rendjéhez tartozó szerves lény, hanem egy ilyennek sajátos funkciója, amelyet a szó szoros értelmében még „szervesnek” sem nevezhetünk. (Vö. „Überhaupt muss man sich wohl hüten, die Vergleichung des Sprachsystems mit Natursystemen weiter zu führen, als der Gegenstand es erlaubt. Eine Sprache kann nicht, wie ein Naturkörper, zerlegt werden, sie ist . . . eine Verrichtung, ein geistiger Prozess, wie das Leben ein körperlicher.” *Werke*. 5. 309; „Die Sprache ist eine natürliche-menschliche, mit dem Begriffe des Menschen selbst gegebene Funktion.” *uo.*, 451; „das Reden kann niemals im eigentlichen Verstande eine organische Verrichtung genannt werden.” *uo.*) A figyelmeztetés nem volt felesleges: „Die Sprachen — írja Bopp 1827-ben — sind als organische Naturkörper anzusehen, die nach bestimmten Gesetzen sich bilden, ein inneres Lebensprinzip in sich tragend sich entwickeln, und nach und nach absterben . . .” *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik* Febr. 1827. col. 251 sk.

¹² „Die Eigentümlichkeit der Sprachen besteht darin, dass sie, vermittelnd, zwischen dem Menschen und den äusseren Gegenständen eine Gedankenwelt an Töne heftet.” *Werke*. 5. 110. Vö. „[Die Verschiedenheit der Sprachen] ist nicht eine von Schällen und Zeichen, sondern eine Verschiedenheit der Weltansichten selbst.” *uo.*, § 20.

¹³ „Die allgemeine Grammatik ist der Kanon, auf den jede einer besonderen Sprache bezogen werden muss, in Rücksicht auf den überhaupt grammatische Sprachvergleichung möglich ist. Denn sie umfasst und entwickelt was, vermöge der Einerleiheit der Gesetze des Denkens und der wesentlichen Natur der Sprache, in allen Mundarten Gemeinsames liegt.” *Werke*. 6. 342. (Egy régiebb verzió *uo.*, 5. 453.) A korabeli általános nyelvtan azonban Humboldt súlyosan fogyatékosnak tartotta; szemére vetette, hogy voltaképpen csak a nyelv elemeivel, a gondolatok összefűzéséhez szükséges szóalakokkal foglalkozik, tehát a nyelvnek csak egy részével, termékével, más szóval: a nyelvet nem mint tevékenységet („das Verfahren der Sprache in seinem ganzen Zusammenwirken”) vizsgálja. (*uo.*, 5. 373). Figyelemre méltó továbbá, hogy Humboldt hangsúlyozza: minthogy egy nyelv egységes egész, az általános nem a sajátos m e l l e t t található benne, hanem az általános nyelvtan által meghatározott viszonyok nyelvenként sajátos módon valósulnak meg („da die Sprache immer Eins ist . . . , so besteht nicht etwa das Gleichartige neben dem Charakteristischen, sondern geht in dasselbe über, das heisst die allgemeine, dem ganzen Menschengeschlechte inwohnende Kraft bestimmt sich individuell.” *Werke*. 5. 394; vö. *uo.*, 453; 6. 342).

¹⁴ R. Jakobson, *Selected Writings*. I. The Hague 1962. 524. Hasonlóan a *Universals of Language* c. gyűjteményben (Cambridge, Mass. 1963. 209; a gyűjtemény egy 1961. április 13–15. tartott konferencia anyagát tartalmazza). — Megjegyzendő azonban, hogy, egyebek közt, még a húszas évek elején jelent meg Sapir jelentős kísérlete a nyelvek tipológiai osztályozására (E. Sapir, *Language. An introduction to the study of speech*. New York 1921. 120 skk.)

¹⁵ „ . . . the American (Boas) tradition that languages could differ from each other without limit and in unpredictable ways” *Readings in linguistics*. The development

of descriptive linguistics in America since 1925. Ed . . . by Martin Joos. New York 1958. 96.

¹⁶ Vö. „Si on préfère, au lieu de parler d'organisme, on peut parler de *système* [de langue]. Cela vaut mieux et cela revient au même,” *CFS* 15 (1957) 47. (a második *cours*-ról készült jegyzet; l. még R. Godel, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique général de F. de Saussure*. Genève/Paris 1957. 270 s.v. *organisme*.)

¹⁷ „ . . . ce serait croire qu'on peut commencer par les termes et construire le système en en faisant la somme, alors qu'au contraire c'est du tout solidaire qu'il faut partir pour obtenir par analyse les éléments qu'il renferme.” *Cours de linguistique générale*. 1949. 157. Vö. Godel, *i.m.* 228.

¹⁸ A nyelv „organikus” természete az újgrammatikusok figyelmét sem kerülte el. Paul a *Prinzipien* első kiadásának egy helyén (*Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle 1880. 26) igyekszik számot adni arról, miért nem terjesztette ki vizsgálódásait, noha általános érvényű megállapításokra törekszik, a nyelvek szélesebb körére. „Es wäre vielleicht — írja ebben az összefüggésben — nicht so schwer gewesen aus sprachwissenschaftlichen Werken eine Anzahl von Beispielen zusammenzuraffen. Ich habe es aber gerade deshalb unterlassen, weil ich von der Überzeugung durchdrungen bin, dass alles in der Sprache aus dem Ganzen heraus beurteilt werden muss.” Brugmann a század elején Ries-szel vitázva megjegyzi, hogy a grammatika hagyományos hármas felosztása nincs arányban a nyelv összefüggéseinek bonyolultságával: „das Objekt der Grammatik, die Sprache — hangoztatja — [ist] eine sehr komplizierte menschliche Tätigkeit, bei der die verschiedensten Faktoren in gegenseitiger Abhängigkeit zum Ganzen zusammenwirken, bei der im Grunde alles durch alles bedingt ist”. (K. Brugman, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg 1964. VIII.) De az újgrammatikusoknál az ilyen megállapítások csupán alkalmi megjegyzések.

¹⁹ Vö. N. Chomsky, *Current Issues in Linguistic Theory*. The Hague 1964. 16 skk.; Paul M. Postal, *Foundations of Language* 2(1966) 151 skk. A Saussure óta végbement fejlődés összefüggését, egységét állítja előtérbe M. Bierwisch kitűnő áttekintése („Strukturalismus. Geschichte, Probleme, und Methoden.” *Kursbuch*, herausg. von R. M. Enzensberger 5(1966) 132 skk.).

²⁰ „Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics” (R. Jakobson, *Selected Writings*. I. 522—532). Ide tartozik Jakobsonnak egy néhány évvel később tartott előadása is: „Implications of language universals for linguistics” *Universals of language*. Cambridge, Mass. 1963. 208—219. — A tipológia újabb, gazdag és sokrétű irodalmának áttekintése egész tanulmányt kívánna. Itt csak egy átfogó és eredeti munkát emelnék ki: B. A. Uspenskij, *Strukturnaja tipologija jazykov*. M. 1965. 286. p. (Bőséges bibliográfiával pp. 251—273).

²¹ *Linguistique historique et linguistique générale* [1] Paris 1921. VIII.

²² Vö. Sapir megjegyzését: „it is necessary to structuralize before typologizing a given language” (idézi Uspenskij, *i. m.*, 10).

²³ Vö. a tipológia céljának meghatározását Uspenskijnál: „sozdanie naibolee ékonomnogo sposoba kodirovanija informacii o strukture jazykov mira” *i. m.*, 17.

Nyelv és gondolkodás

A gondolkodás a valóság tudatunkban való tükröződése. Ez a tükröződés azonban korántsem egy passzív folyamat. A gondolkodás mindenekelőtt csak valamiféle nyelvi közvetítő eszközzel valósulhat meg. A mondataink pedig — a régi elképzeléssel szemben — nem egyszerűen a valósággal szembeesítve nyerik el a jelentésüket. A közvetlenül megjelenő mondat alatt az összefüggések egy sorával kell számolnunk. A mondatoknak csak ez a — láthatatlan háttérben folyó, közvetlenül nem érzékelhető — mozgása az, amely a mondatok jelentését érthetővé teszi. A mondatformák (nyelvi kifejezések) mozgása és a valóság közötti összefüggés több szempontból vizsgálható. Az alábbiakban ezt az összefüggést vizsgáljuk meg néhány szempontból.

1. A nyelvi rendszer és valóság közvetlen összefüggése a valóság gondolati tükröződésében (A valóság konstruktív nyelvi szemlélete)

A valóság a tudatunkban gondolatilag tükröződik. A valóság gondolati tükröződése pedig — végső soron — csak a nyelvi ábrázolás eszközeivel valósulhat meg. Felmerül most már a kérdés: van-e egy belső összefüggés a nyelv struktúrája és a valóság struktúrája között. A valóság — mindennapi gyakorlat (tapasztalat) szintjén — elsajátítható összefüggései és a nyelv struktúrája között közvetlen összefüggés állapítható meg. A mondatformáknak egy olyan rendszere építhető ki, amelyben a mondatok levezethetők egymásból; az egymás után következő formák mind általánosabb módon tükrözik a valóság összefüggéseit (= *szerves rendszer*). A levezetések során pedig a mondatok a valóság mind szélesebb összefüggéseinek a tükrözésére válnak alkalmassá. Vagyis: a valóság mind szélesebb összefüggéseinek a megragadása valamint az összefüggések mind általánosabb szinten való ábrázolása feltételezik egymást. A nyelvi struktúrának ezt a (szerves) aspektusát, amely a valóság — mindennapi gyakorlatunk szintjén elsajátítható — struktúrájával függ össze, a nyelv *pragmatikus rendszerének* nevezzük.

A nyelv pragmatikus rendszerének összefüggéseit — a tárgyas igékkel kapcsolatban — az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) Transzformációs csoportok, pl.:

$$\begin{bmatrix} (1) \text{ I} + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ (2) \text{ I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{bmatrix}$$

A transzformációs csoport két sora ugyanazt a denotátumot (pontosabban: egy egységes tényállást) ábrázol, de nem azonos módon:

A belső tárgyat ($-t/*vel$) tartalmazó sor (1) részleteiben ábrázolja a tényállást; részben a szituáció kiegészítésével válik teljes értelművé. Az (1) tehát közvetlenül tükrözi a tényállást.¹ Az accusativus objectivust tartalmazó sor (2) a tényállás bizonyos részleteitől eltekint; az első sor által tükrözött mozzanatokot hallgatólagosan magába zárja. A (2) tehát nagyobb távolságból, az (1)-nél általánosabb módon ábrázolja a tényállást.

A transzformációs csoportok sorai szerint alkot szerkezeteket az igék egy jelentős rétege. Ehhez a réteghez tartozó igék nagyon egyszerű, érzékletes cselekvéseket ábrázolnak. Pl.: *üt, szór, szűr, ken, old* stb.

(2) Magányos sorok

Vannak mondatok, amelyek nem képesek az előbbi mondatokhoz hasonlóan transzformációs alapon váltakozni egy másik mondattal. Ezek az ún. magányos sorok. Pl.:

$$\frac{\text{I} + \text{F}_1(-t) + \text{F}_2(\text{loc.})}{\text{I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t)}$$

$$\frac{köti + a tehenet + a jászolhoz}{feltöri + kalapáccsal + a diót}$$

A magányos sorok egy accusativus objectivus körül jönnek létre. Az accusativus objectivus ezekben a sorokban egyszerűen oda van állítva. Másfelől ugyanez a viszony a transzformációs csoport keretei között levezethető. A magányos sorok úgy tekinthetők, mint a transzformációs csoportok $\text{I}-\text{F}_2(-t)$ -jeinek folytatásai:

¹ Ha a konyhában az asszonytól megkérdezem, mit csinál, és a válasz: „zsírt kenek a kenyérre”, akkor az asszony részletesen ábrázolja azt, hogy „keni a kenyeret zsírral”. A „kenem a zsírt” implicit mondat jelentése pedig a szituációtól világosodhat meg.

² A „keni a kenyeret” annyit jelent, hogy „vmit ken a kenyérre”. Ellenkező esetben, pl. „olyan lágy a kenyér, hogy a falra lehet kenni” — a jelentése más.

$$\left[\begin{array}{l} (1) \text{ I} + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ (2) \text{ I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\downarrow$$

$$\frac{\text{I} + \dots + \text{F}_2(-t) + \text{F}_3(\text{loc.})}{\text{I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t)}$$

Kérdés, miben van a transzformációs csoportokról a magányos sorokra való áttérés jelentősége.

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatot:

köti + a tehenet + a jászolhoz

A *köti + a tehenet*³ viszonya önmagában nem érthető. Ez a viszony viszont a transzformációs csoport keretei között érthető, levezethető:

$$\left[\begin{array}{l} köt + vmit + vmire \\ \mathbf{köt(i)} + vmivel + \mathbf{vmit} \end{array} \right]$$

A vizsgált mondatban a *köti + a tehenet* a transzformációs csoport kerete között áll elő, onnan szakad ki — és egészül ki tovább:

$$\left[\begin{array}{l} köt (jel_1) + vmit + vmire/kire \\ köt (jel_1) + vmivel + vmit/kit \end{array} \right]$$

$$\downarrow$$

$$[köti (jel_2) + \dots + vmüt/kit + vhová]$$

Ahogy a transzformációs csoport (2) sora az (1) sort magába zárja, a magányos sorok közvetlenül a transzformációs csoport (2) sorát, illetőleg a (2) soron keresztül az egész transzformációs csoportot zárják magukba:

$$[\text{I} + \dots + \text{F}_2(-t)] \supset \left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

A kérdéses mondat

köti + a tehenet + a jászolhoz

egy olyan tényállást ábrázol, amelynek két mozzanata van:

$$(1) \mathbf{köt} + \frac{vmit}{vmivel} + \frac{vmire}{\mathbf{vmit}}$$

$$(2) köt + (\quad) + vmit/kit + vhová.$$

³ Esetleg pl. egy tehén alakú könyvjelzőt (bőrből) a ceruzára köt.

Az (1) mozzanat ábrázolható a transzformációs csoport (1) vagy (2) sorával:

- az (1) sorral részletezve, közvetlenebbül;
- a (2) sorral általánosabb módon.

A (2) mozzanat: a transzformációs csoport keretei között ábrázolt mozzanatot egy pontjára redukáljuk; a redukált tényállást egy átfogóbb tényállás részévé tesszük meg. Ennek során a tükrözött valóságtartalom kitágul; a mondatforma pragmatikus teljesítőképesége fokozódik.

A kérdéses mondat tulajdonképpen két mondat junkciós kapcsolatán alapul:

$$\begin{array}{c} \text{köt} + \frac{vmit}{vmire} + \frac{vhová}{vmit} \\ \text{és} \\ \text{köt} + \dots + vmit + vhová. \end{array}$$

A kérdéses mondatban hallgatólagosan egy másik mondat és egy *és* foglaltatik benne. A junkció — Tesnière szerint — a mondat tartalmának mennyiségi növekedését jelenti. A kérdéses mondatra tehát a tükrözött valóságtartalom mennyiségi növekedése jellemző.

A vizsgált mondatokhoz hasonlóan állnak elő az igekötős változatok: *ki-köt, fel-köt, le-köt, be-köt* stb. Pl.:

$$\text{le-köti} + a \text{ beteget} + a \text{ műtőasztalra.}$$

A magányos sorokra való átmenet során az I jelentéstartalma óriási mértékben kitágul:

I	<table><tr><td>jel 1</td></tr></table>	jel 1	transzformációs csoportok			
jel 1						
<hr/>						
I	<table><tr><td>jel2(a)</td><td>jel2(b)</td></tr><tr><td>jel2(c)</td><td>. . .</td></tr></table>	jel2(a)	jel2(b)	jel2(c)	. . .	magányos sorok
jel2(a)	jel2(b)					
jel2(c)	. . .					

A *köti + a tehenet + a jászolhoz* (és az igekötős alakulatok) a transzformációs csoport I—F₂(-t)-jének abszolutizálódásából álltak elő. A magányos sorok szerint működnek, de a transzformációs csoportokra visszavezethetők. A kérdéses mondat (és az igekötős változatok) azután újabb sorok kiindulási pontjai, amelyekben a transzformációs csoportoktól való elszakadás elmélyül. Pl.:

$$\begin{array}{l} \text{köti} + a \text{ felvételt} + a \text{ gimnázium elvégzéséhez} \\ \text{ki-kötötte} + \text{hogyan} + a \text{ fiú fejezze be tanulmányait} \end{array}$$

Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} I(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ I(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 I(jel_2) + \dots + F_2(-t) + F_3(loc.) \\
 \downarrow \\
 I(jel_3) + \dots + F_2(abstr.) + F_3(loc.) \\
 \quad \quad \quad (-t) \\
 \downarrow \\
 \text{ill. } I(jel_3) + \dots + F_2(-t) = M
 \end{array}$$

A kérdéses mondatok mintegy harmadfokon szakadnak el a közvetlen valóságtól.⁴ A közvetlen valóságtól való elszakadással párhuzamosan jelennek meg a nominalizációs eljárások, illetőleg a generális transzformáció.

A generális transzformáció megjelenésével a junkciókkal meginduló folyamat befejeződik. A nyelv képessé válik eredetileg különböző egységnek számító mondatokat egy átfogóbb, egységes mondat keretei közé foglalni. A generális transzformáció megjelenésével minőségi változás következik be a mondatformák fejlődésében.

A valóság meghatározott összefüggéseit csak a megfelelő formák valóságra való rávetítésével tudjuk megragadni. A formák teszik lehetővé a valóság konstruktív szemléletét.

A formák belső fejlődése arra a folyamatra utal, amely során az emberi gondolkodás mind általánosabb szinten vált képessé a valóság tükrözésére. A formák belső rendszere a rendszer történeti kialakulásának reprodukálódása. A történeti folyamat reprodukálódásának az oka pedig: a nyelvi formák — a mindennapi tapasztalatok során — úgy strukturálódnak (épülnek fel az egyszerűtől a bonyolult felé), ahogyan tapasztalatunk számára a valóság mind szélesebb összefüggései tárultak fel történetileg, ahogyan a valóság egyáltalán elsajátítható struktúrája történetileg kialakult.

2. A nyelvi rendszer és valóság összefüggése a gondolat közvetítésén át (A valóság komplex nyelvi szemlélete)

A nyelv pragmatikus rendszere — mint a valóság gondolati elsajátításának eszköze — csak egy oldala a nyelvi rendszer és a gondolkodás összefüggéseinek. A gondolkodás a valóságra való tekintet nélkül is a mondatformák végzi a maga munkáját. Az így megmunkált mondatformák pedig a valóság és a nyelvi rendszer összefüggése szempontjából meghatározó fontosságúak.

⁴ A transzformációs csoport (2) sora az (1) sorhoz képest a közvetlen valóságtól eltávolodást jelent; a magányos sorok az $I(jel_2)$ mellett mintegy másodfokon szakadnak el a közvetlen valóságtól; az $I(jel_3)$ szintjén pedig a szakadás véglegessé válik.

2.1. Közvetítő szabályrendszerek

A fentebb vizsgált formák nem mindig határozzák meg közvetlenül mondatainkat; gyakran csak bizonyos közvetítő szabályrendszereken átszűrődve vannak jelen a mondatainkban. A közvetítő szabályrendszerek:

(1) Implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [I + \dots + F_2(-t)]_{impl.} \\
 \left[\begin{array}{cc} ken + zsírt + kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [keni + \dots + a kenyeret]_{impl.}
 \end{array}$$

(2) Anorganikusan bővült formák, pl.

$$\begin{array}{c}
 \left\{ \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] + F_3 \left[\begin{array}{c} -vel \\ -nek \\ loc. \end{array} \right] \right\} \\
 \\
 \left\{ \left[\begin{array}{cc} ken + zsírt + a kenyérre \\ keni + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] + F_3 \left[\begin{array}{c} késsel \\ a fiának \\ az edényből \end{array} \right] \right\}
 \end{array}$$

(3) Anorganikusan bővült implicit formák, pl.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ I + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [I + \dots + F_2(-t)]_{impl.} \\
 \downarrow \\
 \{[I + \dots + F_2(-t)]_{impl.} + F_3(loc.)_{anorg.}\}
 \end{array}$$

2.2. Homoszintaktikai formák

Az 1.-ben, illetőleg a 2.1.-ben felsorolt formák konfrontálása egy újabb szabályrendszert eredményez. Pl. az alábbi mondatok:

keni + a zsírt
keni + a kenyeret

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[I + F(-t)]$$

Vagy az alábbi mondatok:

keni + zsírral + a kenyeret
keni + késsel + a zsirt

közvetlenül szintén egy azonos formán alapulnak:

$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)]$$

A fentiek alapján azonban világos, hogy a közvetlenül elvonható formák két különböző formára vezethetők vissza:

$$[I + F_1(-t/*vel) + \sqrt{F_2(loc.)}]_{impl.}$$

↓

$$[I + F(-t)]$$

↑

$$[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{impl.}$$

Illetőleg:

$$\begin{bmatrix} ken + zsirt & + a kenyérre \\ keni + zsírral & + a kenyeret \end{bmatrix}$$

↓

$$[I + F_1(-vel) + F_2(-t)]$$

↑

$$\left\{ \begin{bmatrix} ken + zsirt & + \sqrt{a kenyérre} \\ keni + zsírral & + a kenyeret \end{bmatrix} + késsel \right\}$$

A homoszintaktikai formák az (1)-ben ismertett formák különbségeinek a megszüntetéséből jöttek létre. Az (1)-ben a formák egy differenciálódási folyamat során általánosultak; a homoszintaktikai formák általánossága az (1)-ben kifejtett különbségek megszüntetésén alapul. A formák mozgása a rendszerben:

$$\left[\begin{array}{c} (1) \text{ ————— } \\ (2) \text{ ————— } \end{array} \right] \quad (\text{transzf. csoportok})$$

↓

$$\left[\begin{array}{c} \text{=====} \\ \text{-----} \end{array} \right] \quad (\text{magányos sorok})$$

↓

$$\boxed{\text{homoszintaktikai formák}}$$

A homoszintaktikai formák nemcsak az elemzés hiányos voltából fakadnak. Legérdekesebb tulajdonságuk bizonyos ellentétesség:

(1) a korábban (1., 2. 1.) kifejtett formák viszonyainak a megszüntetéséből állnak elő; a formarendszer legáltalánosabb képződményei;

(2) másfelől közvetlenül vonhatók el a mondatokból; felszíni alakulatok.

Az elmondottakból következik: a homoszintaktikai formák a formarendszer legközvetlenebbül adott és ugyanakkor legáltalánosabb alakulatai.

Homoszintaktikai szinten a rendszer leegyszerűsödik, de az egyszerűség kétféle lehet:

- (1) a differenciálódást megelőző egyszerű;
- (2) a differenciált viszonyok kiegyenlítődéseéből előállt egyszerű.

Magán a homoszintaktikai szinten belül az egyes formák belső mozgása nem világos, a különböző formák pedig mozdulatlanul állnak egymás mellett. A homoszintaktikai formák mechanikus, statikus „rendszert” alkotnak.

2.3. A nyelvi rendszer szimultaneitása

Az 1. és a 2. alapján úgy tetszik, hogy vannak a szerves (v. pragmatikus) rendszerhez tartozó (illetőleg a közvetítő szabályrendszereket követő) formák, és vannak homoszintaktikai formák.

A valóságban azonban a kétféle formarendszer nem választható el egymástól mechanikusan. Ugyanis:

- (1) Egyfelől, bármely forma a szerves rendszer valamely sora, amely egy meghatározott helyet foglal el a formák hierarchikus rendszerében. (A homoszintaktikai formák mélyén mindig ott áll a szerves rendszer valamely sora, pl. az alábbi mondatok formája:

$$\begin{array}{r} keni + a zsírt \\ keni + a kenyeret \\ \hline [I + F(-t)] \end{array}$$

csak a transzformációs csoport soraihoz képest az, ami.)

- (2) Másfelől, bármely forma a maga közvetlenségében úgy is értelmezhető, mint homoszintaktikai alakulat.

(Pl. az alábbi mondat

$$keni + zsírral + a kenyeret$$

közvetlenül ugyanazon a formán nyugszik, mint

$$\begin{array}{r} keni + késsel + a zsírt \\ \hline [I + F_1(-vel) + F_2(-t)] \end{array} .)$$

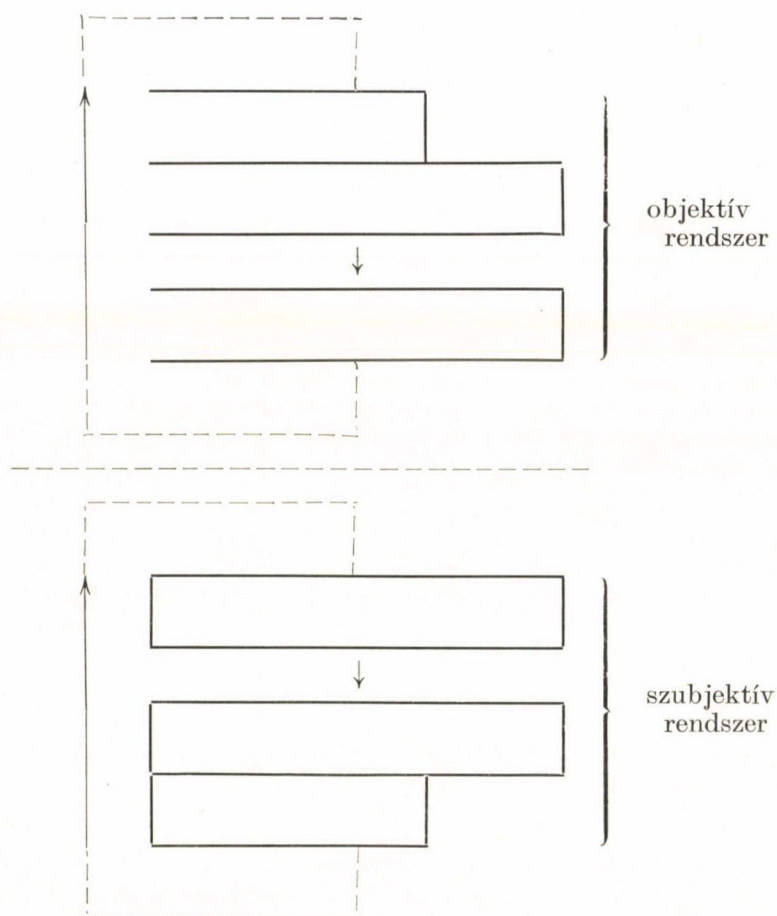
Az elmondottakból következik: bármely forma egyszerre szemlélhető a szerves rendszer és a homoszintaktikai rendszer aspektusából. Bármely formának van egy belső struktúrája, amely azokból a rétegekből tevődik össze, amelyek közé a forma külsődlegesen beépül.

2.4. Objektív rendszer — szubjektív rendszer

A mondatformák objektív rendszerében a formák kétféle irányban függenek össze egymással:

egyfelől az egyszerűbb formákból bonyolultabb formák jönnek létre; másfelől minden forma közvetlenül a legáltalánosabb szinten, homoszintaktikai szinten jelentkezik (— és a formák csak egy sokoldalúbb konfrontálása után áll elő a formák egyszerű → bonyolult összefüggése.) Az objektív rendszer legmélyén — történetileg — a formák egyszerű → bonyolult áramlását kell feltennünk.

A beszélni tanulók a maguk gyakorlatában éppen megfordítva: a mondatokból közvetlenül a homoszintaktikai formákat vonják el. Vagyis a mondatok szabályairól elsődlegesen egy nagyon általános, mozdulatlan képet alakítanak ki. A formák mozgó, szerves rendszere pedig csak fokozatosan bontakozik ki; és ezzel párhuzamosan: a formák üres általános (homoszintaktikai) rendszere fokozatosan válik levezetetté. A beszélni tanulók tudatában a formák éppen egy fordított úton szerveződnek rendszerre, mint ahogy az objektív rendszer történetileg kialakult:

A nyelv elsajátítása után a beszélőben a vázolt folyamat eredménye homoszintaktikai szint \rightarrow (szerves rendszer \rightarrow homoszintaktikai szint) (elemzetlen általános) (levezetett általános)

mint két ellentett irányú, egymást egyidejűleg feltételező mozgás

szerves rendszer \rightarrow levezetett általános

levezetett általános \rightarrow szerves rendszer

működik.

2.5. A gondolkodás szerepe a valóság komplex nyelvi tükrözésében

Az (1) szerint a nyelvi struktúrának van egy olyan aspektusa, amely a valóság — mindennapi tapasztalatok szintjén kialakult — struktúrájának közvetlenül megfelel.

A mondatformák — láttuk — nemcsak úgy szervesek, hogy a formák egyes rétegei szervesen vezethetők le egymásból. Az egyes formáknak megvan a maguk belső szerkezete, vagyis a formák maguk olyan rétegekből épülnek fel, amelyek közé mint a külső rendszer egyes tagjai beépülnek.

Ez annyit jelent, hogy a valóság valamely részletét, a nyelvi formát rávetítve, komplex módon tükrözzük. Vagyis a valóság részleteit egy sokkal bonyolultabb módon szemléljük — a nyelvi formán át —, mint ahogyan a nyelv pragmatikus rendszerében a tényállásnak közvetlenül megfelelő forma mutatja. Bármely formával tükrözzük a valóság egy részletét, a formán keresztül a részletet az egész formarendszeren át látjuk. A valóság bármely részletének a reflexiójában egy nagyon általános módon az egész valóságról való képünk benne van.

Végeredményben a nyelvi formák struktúráját elsajátítva tanuljuk meg a valóságot komplex módon felfogni.

3.1. A mondatformák és az őket alkotó elemek belső egysége (A rész és az egész dialektikája)

A gondolkodás tehát a nyelvi formákon állandóan végzi a maga munkáját, és éppen ez a munka teszi lehetővé, hogy az ember a valóság részleteit, összefüggéseit komplex módon lássa. A mondatformák szerves és homoszintaktikai formájának összefüggése azonban csak egy formája az ember komplex nyelvi látásmódjának, szemléletének.

A formákat egymásból levezetve a formákat alkotó elemek is kapcsolatokba lépnek egymással. Mégpedig: egyfelől a különböző esetek között külsődleges összefüggések állapíthatók meg. Pl. a transzformációs csoporton belül minden viszony feltételezi egymást, egymáshoz képest az, ami:

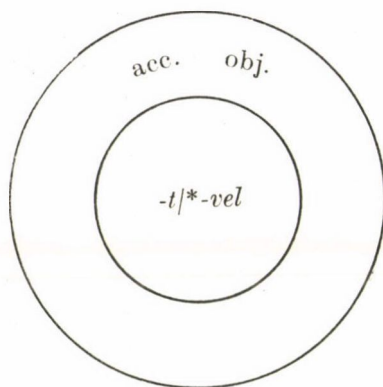
$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{ccc} I \leftrightarrow F_1(-t/*vel) & \leftrightarrow & F_2(loc.) \\ \downarrow & & \\ I \leftrightarrow F_1(-vel) & \leftrightarrow & F_2(-t) \end{array} \right] \end{array}$$

A csoporton belül minden viszony úgy tekinthető, mint a csoporton belül érvényes viszonyok egy sajátos kondenzációja — a rendszer egy pontját illetően.

Másfelől az esetek belsőleg is feltételezik egymást. Pl. a transzformációs csoportban a (2) sort az (1)-ből levezetve az accusativusnak egy általánosabb formája (acc. obj.) áll elő. Az acc. obj. közvetlenül egy localisból lép elő; a localis maga azonban csak egy belső tárgyhoz kapcsolódva válik az acc. obj. forrásává:

$$\begin{array}{c} I + \underbrace{F_1(-t/*vel) + F_2(loc.)} \\ \downarrow \\ I + \dots\dots\dots + F_2(-t) \end{array}$$

Az acc. obj. egy belső tárgyat is magába zár: az acc. obj. a belső tárgyi viszony kibontakozása:

A magányos sorok pedig a transzformációs csoport acc. obj.-ának—mint acc. obj. (1)—nek a folytatásai:

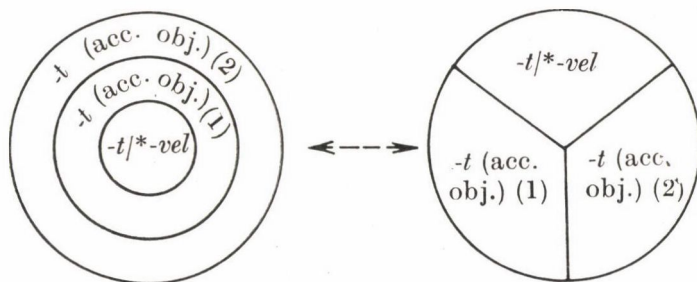
$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{cc} I + F_1(-t/*vel) + F_1(loc.) & \\ I + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \begin{array}{c} I + \dots\dots\dots + F_2(-t) + F_2(loc.) \\ \hline I + F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \end{array}$$

A magányos sorokban az I—F (-t) viszonyában (acc. obj. (2)) a transzformációs csoport viszonyai mintegy összesűrítve vannak jelen.

3.2. Az esetek homoszintaktikai struktúrája

Homoszintaktikai szinten az esetek különbségei megszűnnek: csak egyféle tárgy, eszközhatározó stb. létezik. Vagyis ezen a szinten az esetek szerves struktúrája összetörik: a szerves rendszer különbségei nem léteznek.

Az esetviszonyoknak tehát van egy nagyon általános szintje, ahol a különböző funkciók mechanikusan állnak egymás mellett. A beszélni tanuló előtt közvetlenül minden viszony homoszintaktikai szinten mint üres általános viszony jelentkezik. A nyelv elsajátítása után a beszélő számára az esetek szerves és homoszintaktikai struktúrája egyidejűleg van érvényben:

3.3. A szintaktikai sorokat alkotó elemeknek mint elemeknek a rendszere

Fentebb azt fejtettük ki, hogy a formáknak van egy szerves és egy szervetlen rendszere. A két rendszer állandóan egymást feltételezve van érvényben. A formarendszer szimultaneitása biztosítja a nyelvi szemlélet komplexitását. Nem tudunk egy összefüggést úgy szemlélni — nyelvileg —, hogy egyúttal ne az egész rendszeren át nézzük.

Az utóbbi pontban arra a belátásra kell jutnunk, hogy a sorokat alkotó elemeknek mint elemeknek van egy belső struktúrájuk. Ez a struktúra szintaktikai viszonyok kondenzációja. Az elemek — Ternière szerint pl. — összefüggések közé csak a szintaktikai sorokban jutnak, ott telnek meg mozgással. Valójában: az elemek csak azért szerepelhetnek szintaktikai sorokban, mert arra belső struktúrájukban diszponálva vannak. Amiből következik: az elemek belső struktúrája az elemek által alkotható külső struktúrájuknak felel meg. Nem tudunk egy elemet úgy szemlélni, hogy ne mint a lehetséges kombinációk elemét nézzük.

4. A szavak jelentésstruktúrájának kettős aspektusa

A lexikai elemek szemantikai struktúrája — bizonyos szempontból — a mondatformák struktúrájához hasonló vonásokat mutat.

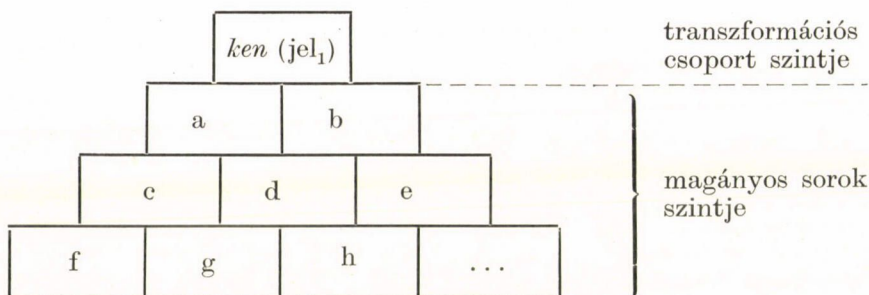
Pl. a *ken* eredetileg (jel_1) a transzformációs csoport keretei között alkot szerkezeteket:

$$\begin{array}{ccc} I & F_1 & F_2 \\ \left[\begin{array}{l} ken(jel_1) + zsírt + a kenyérre \\ keni(jel_1) + zsírral + a kenyeret \end{array} \right] \end{array}$$

Az $I(jel_1) - F_1(-t/*vel : vel)$ viszonyából állnak elő — a $ken(jel_1)$ specializálódásaként — a magányos sorokban:

zsíroz; be-sároz; stb.

A $ken(jel_1)$ terjedelme a $zsíroz(jel_2)$, $sároz(jel_2)$ stb.-n keresztül mindinkább megnövekszik. A $ken(jel_1)$ terjedelmének növekedését az alábbiakban ábrázolhatnánk:

$a = zsíroz$, $b = besároz$, $c = bepiskít$ stb.

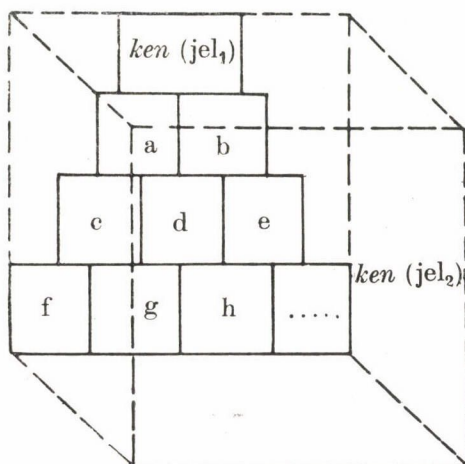
Másfelől ez a specializálódás a $ken(jel_1)$ -re is visszahat. A parafrázis szerint: a $zsíroz(jel_2)$ stb.: $= ken + zsírt + vmire; stb.$ Vagyis a ken tartalma mindinkább a specializált változatokból vonható el (jel_2). A $ken(jel_2)$ általánossága a specializált változatok függvénye:

$$ken(jel_1) \rightarrow ken(jel_2) : ken(jel_1) \rightarrow a, b, c \text{ stb.}$$

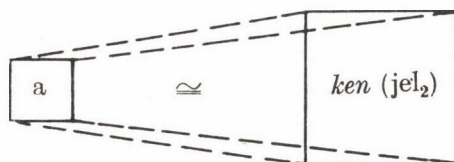
Illetőleg:

$$ken(jel_2) \supset [a, b, c \text{ stb.}]$$

A ken , illetőleg $zsíroz$ stb. jelentésstruktúráját az alábbiakban ábrázolhatnánk:

Aki beszélni tanul, közvetlenül az üres általános $ken(jel_2)$ szintjén sajátítja el a $ken(jel_1)$ -et, illetőleg az a , b , c stb.-t. Tehát pl.:

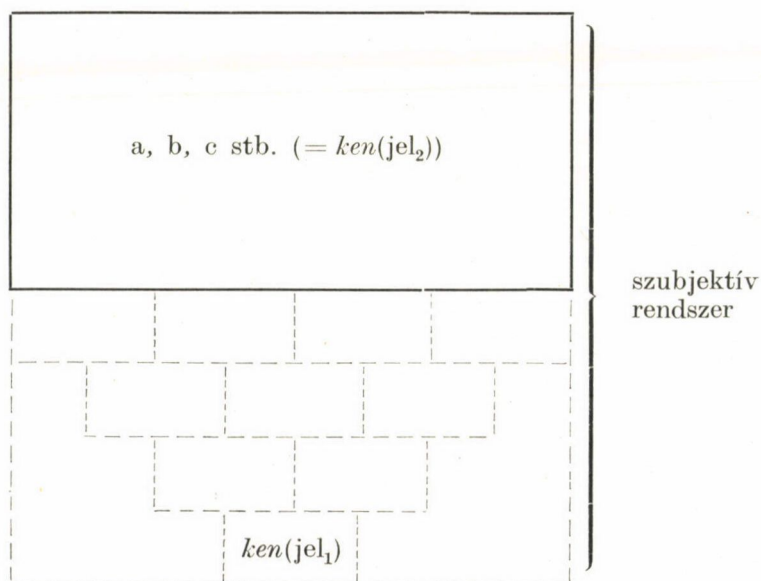
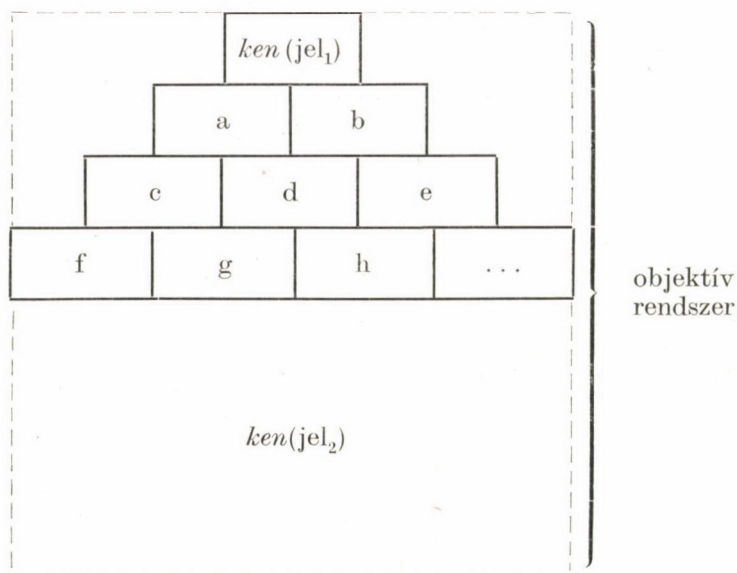

Az a , b , c stb. a $ken(jel_2)$ szintjén eredetileg mechanikusan áll egymás mellett:

$$\boxed{a = ken(jel_2)} \quad / \quad \boxed{b = ken(jel_2)} \quad / \quad \boxed{c = ken(jel_2)}$$

És a $ken(jel_1)$, a , b , c stb. fejlődő szerves struktúrája csak fokozatosan áll elő. A beszélőben tehát a struktúra egyszerű \rightarrow bonyolult összefüggése éppen egy fordított módon bontakozik ki, mint ahogyan az objektív rendszerben érvényben van: lásd: 253. l.

A szavak jelentésének tehát egy belső struktúrája figyelhető meg, amely során az egyszerűbb jelentésekből bonyolultabb jelentések alakulnak ki. A struktúrán belül a jelentések hierarchiáját pedig a struktúra pragmatikus aspektusa biztosítja. Másfelől a gondolat maga hoz létre összefüggéseket a jelentések között — tekintet nélkül a nyelv és valóság struktúrájának közvetlen összefüggésére. A gondolat által produkált összefüggésekben a kiindulás a szerves rendszer utolsó szintje — mint üres általános jelentés. A struktúra bármely eleme közvetlenül az üres általános szintjén egy szervetlen formában van adva. A jelentéselemeket összevetve csak fokozatosan találjuk meg az általánosság azonos szintjén jelentkező elemeknek a szerves rendszerben őket megillető helyét, és jutunk vissza az általánoshoz mint tartalmas, levezetett általánoshoz.

A. J. Greimas: Sémantique structurale Paris, 1966. Larousse. 262 l.

A. J. Greimas könyvének témája az általános nyelvészet legújabb törekvéseinek jellemző megnyilvánulása. Nem kisebb feladatra vállalkozik mint a strukturalizmus szellemében fogant jelentéstani kutatás új módszertanának kidolgozására; könyvének alcíme („Recherche de méthode”) is erre utal. A szerző nemcsak hogy elismeri a jelentést, hanem ezt a nyelvet teljesen átható jelenségnek fogja fel, sőt egyetemes jellegűnek tekinti, a szemantika az ő számára nem pusztán nyelvi természetű, hanem a világ megismerésének eszköze is. A nyelvnek és a jelentésnek ilyen felfogása szervesen folyik abból, hogy Greimas a francia filozófiai strukturalizmusnak, Cl. Lévi-Straussnak meggyőződéses követője; könyve és módszertani kísérlete ékesen szóló példája annak, hogy a Saussure-ból kiindult nyelvészeti strukturalizmus a fenomenológiával keresztezve hogyan vált filozófiai módszertanná és iskolává, de iskola-példája annak is, hogy a nyelvészetre való visszaalkalmazása mennyire tévútra viheti még a tapasztalt és jól felkészült kutatót is.

Greimas nemcsak filozófiailag, hanem nyelvészetiileg is strukturalista, a dán iskola, elsősorban Hjelmslev tanítását fogadja el: elméleti alapállása a nyelvnek kifejezésre (expression) és tartalomra (contenu) tagolása, ezeknek pedig formára és szubsztanciára való felosztása. A tartalom egyenlő a jelentéssel, szerzőnket igazában csak ez foglalkoztatja. Ezt a már kiindulásában is bináris szemléletet még magasabb hatványra emeli a Jakobson dichotómiájával való azonosulás: a világ és ennek minden jelensége két arcú, pozitív és negatív megnyilvánulások összege. Itt ismét előre kell bocsátani még egy elvi fenntartásunkat: úgy tűnik, hogy az a binarizmus, ahogyan a francia szerző a világ és a nyelv jelenségeit szemléli, lényegében véve dialektikus, hiszen ezek az ellentétek egységeként jelennek meg. A dialektikának valóban nem kis szerepe van Greimas gondolkozásmódjában, ez a dialektika azonban éppen azért, mivel nagyon sok esetben a valóságnak önkényes magyarázatán és tagolásán alapul, végső kicsengésében mechanisztikus: a megnyilvánulási kettősségek a dichotómia produktumai.

Kissé furcsának tűnhet, hogy egy jelentéstani mű ismertetése során már eleve filozófiai jellegű megjegyzésekre kerül sor. A kérdéseknek az ilyen felvetése azonban nem a recenzens akadémizmuskodása, hanem magának a műnek az alapállásából folyik (pl. „a szemantika nyíltan vallja, hogy az érzékelhető minőségek világának leírási kísérlete” (9); a 133. lapon „Nyelvészeti episztemológia” c. alfejezetet találunk). Az ismeretelméleti kiindulás önmagában távolról sem kifogásolható, sőt a mű igen magas

elméleti igényét mutatja. A jelentés problematikájának tárgyalása során az én nézetem szerint sem kerülhetők meg bizonyos ismeretelméleti alapkérdések. Egészen más dolog azonban az, ha a jelentést mint sajátosan nyelvi jelenséget, mint a nyelv sajátosságát vizsgáljuk — és ehhez hozzátartozik a nyelv és a valóság, a nyelvi rendszer és a logika viszonyának a vizsgálata is — és megint más dolog az, ha a jelentést kiemeljük létezési formájából, a nyelvből, azt minden nyelvi burkától megfosztjuk és egy ilyen teljesen elanyagtalánított („delexikalizált és degrammatizált” — 147. l.) jelentéskomplexumot mint a világot magyarázó elvet („a világ megismerésének nyelvi feltételei” — 133. l.) posztulálunk. Sajnos a könyvnek éppen ez a végső kicsengése és célja. Utolsó három fejezetét — „Gondolatok az aktanciális modellekről” (172—191), „Transzformációs modellek nyomában” (192—221), „Leírási mutatóvány” (222—256) — maga a szerző is ideiglenesnek, egyelőre feltételes módban tartottnak minősíti; de lényegében ezeket az eszmefuttatásokat készíti elő „A leírás eljárási módjai” (141—171) és részben „A jelentés leírása” (119—140) című két fejezet is.

Az itt kifejtett nézetek bírálata, a velük való vita tulajdonképpen már nem a nyelvész, hanem a filozófus feladata. Ezen a fokon Greimas számára a valóságos nyelv már nem is létezik, az utolsó fejezetekben alig-alig esik róla szó és a „szemantikai szintakszis” feladata, hogy a „szemantikai mikrouniverzumok” modelljét szerkessze meg. (Ez az előbb említett „aktanciális modell”; struktúráját pedig hat anyagtalan jelentésfaktor — a Tesnière-től terminusként átvett „actant” — alkotja.) Mindezek során az elemzés csak terminológiaiul nyelvi, a nyelvészeti terminológia pusztán eszköz arra, hogy a szerző a világ vélt berendezéséről alkotott nézeteit, illetve a gondolkodásnak ezt szubjektíven tükröző formáiról vallott elképzeléseit kifejtse. Izeltől csak ennyit: Greimas hat „actant”-ja a következő: alany („sujet”), tárgy („objet”), a cselekvés rugója, elindítója („destinateur”), a cselekvés címzettje, akire a cselekvés irányul („destinataire”), a segítő („adjuvant”) és az akadályozó („opposant”). Hogy ez a séma hogyan tölthető ki, arra többek között a következő párhuzamos „modell” szerepel (181):

Actant	Idealista filozófia	Marxizmus
„Sujet”	Filozófus	Ember
„Objet”	Világ	Osztály nélküli társadalom
„Destinateur”	Isten	Történelem
„Destinataire”	Emberiség	Emberiség
„Opposant”	Anyag	Burzsoázia
„Adjuvant”	Szellem	Proletariátus

Nem követjük a szerzőt ezen a sikamlós talajon, egy példa is meggyőz, hogy milyen messze kerültünk a jelentés kutatásától, bármennyire tetszetős is az a szigorú logikával végiggitt gondolatmenet, amíg a szerző ide eljutott. A könyv egyik jellegzetes, de úgy is mondhatni, tragikus önellentmondása, hogy a hibás elméleti kiindulás a legragyogóbb logikai konstrukció ellenére is megbosszulja magát. Az egész könyvön egy sajátos kettősség vonul végig: a kitűnő elméleti felkészültségű, a jelentés hallatlan bonyolult problematikájából sok mindent meglátó és megoldására komoly erőfeszítéseket tevő *nyelvész látásmódja*, amellyel azonban sajnálatos módon szinte a kérdés-

feltevés szintjén párhuzamosan halad a *strukturális filozófus jelelete*. Ez azonban már nem a nyelvi anyagra, hanem abból formális logikai dedukcióval és erősen ellentmondásosan elvont — mivel a nyelv valóságát már nem tükröző — absztrakciókra épül. Nézetem szerint mindennek az alapoka abban rejlik, hogy Greimas a fenomenológia (Merleau—Ponty) és a strukturalizmus ismeretelméleti követelményeinek megfelelően a jelentés megértésének helyét a „nem nyelvi illetőségű” érzékelésben látja (8), hiszen a jelentés igazi területe a jelentés immanens egyetemessége („l’univers immanent de la signification”). Az érzékelés egyetemességéből azonban még valami következik: „a nyelvi jelentésnek sajátos rendezettségű, autonóm osztályát nem tudjuk felállítani, így fel kell oldani a nyelvi szemantika és a saussure-i szemiotika közötti megkülönböztetést” (8—9). Ilyen módon Greimas-nál is megjelennek a Lévi-Strauss iskolája megkövetelte szuper-társadalomtudomány körvonalai (l. erre nézve a könyvnek az idézetünket követő mondatait is), és egy olyan módszertant próbál létrehozni, amely valamennyi társadalomtudományt átfogná. Ez lenne a szemantika: „[a szerző] számára világos, hogy a matematikai logikának és magának a logikának a segítségével a szemantika csak önnön általános fogalmainak szemlélődésénél vesztegelne, de ugyanúgy tudatában van annak is, hogy egy szemantikai indítás (initiation), amely nem jár a zűrzavaros állapotban levő társadalomtudományok előtt, még sokáig elszigetelt foglalatosság maradna” (8).

A „Sémantique structurale” nem tartozik a könnyű olvasmányok közé, hiszen nem kisebb feladatot tűz maga elé, minthogy a világnak nyelvi alapon történő magyarázatát adja és ilyen értelemben a már említett hat *actant* tulajdonképpen Kant nyolc kategóriájával vethető egybe. Míg azonban a kanti kategóriák az objektív realitásnak bizonyos valós tükrözései voltak, ezt Greimas *actant*-jairól nem merném ilyen határozottan állítani. Egyetértünk-e vagy sem a szerzővel, de az érintett problémák súlyát, a megoldásra való tudós törekvést feltétlenül méltányolni kell. A mű megértésének van azonban egy eléggé komoly akadálya, ez pedig a metanyelv, az új és nagyrésztben egyéni terminológia. A könyv bizonyos tekintetben nem egyéb mint definíciók egymást követő sorozata. A szerző tudatosan teremt új műnyelvet, mivel szerinte a szemantikai leírás csakis egy olyan metanyelv alapján történhet, amely bármely természetes nyelvtől teljesen független (15). Ez az igyekezete azonban nem mentes az ellentmondásoktól. Metanyelvének számos eleme a francia nyelvből származik és ezeket mint szemantikai terminusokat mintaszerűen definiálja; ugyanakkor azonban nem mindig válik el egymástól „természetes” és metanyelvi használatuk. Nagyon is egyetértünk vele, amikor valamely fogalomra a terminust más nyelvéstől veszi át (pl. a *széma* és az *osztályszéma* B. Pottier rendszeréből, módosított értelemben használja Tesnière *actant*-ját), ezért sokszor nem egészen világos, miért alkot új metanyelvi terminust, amikor ez lényegében már más nyelvésznél szinte készen megvan (az ő *discours*-ja alig tér el Saussure *parole*-jától). A szerző vitathatatlan joga, sőt kötelessége, hogy új terminusokat vezessen be, ha ez a gondolat egyértelmű megértéséhez feltétlenül szükséges, de könyve emlékeztető példája marad az „embarras de richesse”-nek. A könyv leendő olvasójának azt tanácsolnám, hogy a későbbi szöveg megértése érdekében az új terminusokról megjelenésükkor készítsen a maga számára definíciósztárt. Megéri a kiírásokra fordított energiát, mivel megkímél az állandó keresgéléstől, visszalapozástól.

Mindezek után próbáljunk behatolni „a jelentések és jelentéseffektusok világának ködös övezetébe” (9), ahol az embert szakadatlanul a legkülönbözőbb természetű közlemények („message”) érik. A jelentésnek ez az övezete tulajdonképpen maga

a világ, „az a szemantika pedig, amely a jelentés mindenütt jelenvalóságából indul ki, szükségszerűen az ismeretelmélettel fonódik egybe” és ki kell dolgoznia a maga episztemológiáját (8). A szemantikai univerzum („l'univers sémantique”) két egymást kölcsönösen feltételező rétegből áll: az első az immanencia birodalma („l'univers immanent de la signification”), a második a megnyilvánulása („l'univers manifesté de la signification”). A későbbi tárgyalás során kiderül, hogy ezt a szemantikai univerzum „kifejezést pedig kétségkívül be lehet helyettesíteni... a kétértelművé vált *langage* terminus helyébe” (104). A szemantikai univerzum a minden anyagi burkától megfosztott pusztán jelentéses elemek világa, ahol a jelentés csak absztrakt logikai szinten van jelen. Ahhoz, hogy a valóságos anyagi természetű nyelvhez eljussunk, egy újabb lépést kell megtennünk, el kell jutni a kifejezés síkjára. Ez a *discours*, ahol már a hangokban működő nyelv jelenik meg. Tévedés lenne azt hinni, hogy Greimas Saussure *langue* ~ *parole* kettősségét fogalmazza újra. Saussure-nál a lényeg és a jelenség nem teljesen felismert, de mély szakadék el nem választotta egységéről van szó, míg Greimas a konkrét nyelv bonyolultságát, összetettségét a szemantikai univerzum logikai tisztaságával és rendezettségével szemben eléggé bizalmatlanul szemléli.

De térjünk vissza egyelőre az immanenciához, amely maga is két szintből, a szemiológiai és a szemantikai szintből tevődik össze. A szemiológiai szint egysége a *széma* („sème”), ez per definitionem a megkülönböztető elem („éléments différentiels de Saussure” — 22. l.), egymást kölcsönösen feltételező, tehát viszonyt, azaz struktúrát alkotó ellentétpár egyik tagja (19. kk.). A szémák maguk is rendszereket alkotnak („systèmes sémiqes”). Egy ilyen rendszert, a térbeliség számarendszerét, ennek szigorúan binárisan és hierarchikusan felépített egészét mutatja be a szerző a 33. lapon. A számarendszerek összessége adja a szemiológiai szintet. Ez lényegében nem egyéb, mint az érzékelések világa, mindazok az impulzusok, amelyekkel a világ érzékszerveinkre hat (erre vonatkozóan figyelemre méltó „Megjegyzést” találunk a 63. lapon), de nem a maga valóságában, hanem elvont, absztrakt módon.

A második, a szemantikai szint még ennél is elvontabb, pontos meghatározását sajnos nem is sikerült megtalálnom. Mindenesetre itt már olyan szémák jelennek meg, amelyeknek a jelentése nem pusztán valamely, a külvilág kibocsátotta ingerből vezethető le, hanem a kontextusból, pontosabban magát a kontextust létrehozó más és magasabb természetű elvonatkoztatásból fakad. E szint szémájának a neve először kontextusszéma („sème contextuel”), majd később osztályszéma („classème”), míg az eredeti széma a továbbiakban nukleáris szémaként szerepel.

Az immanencia két autonóm szintjének kapcsolódása révén a manifestáció jön létre, ennek egysége a szémakapcsolat: a nukleáris széma és az osztályszéma együttese a szeméma („sémème” — 45), szimbólumokkal kifejezve $S_m = N_s + C_s$. A szeméma megjelenéséhez legalább egy-egy nukleáris széma és osztályszéma szükséges, de számuk tetszőleges lehet. A későbbiek során az is kiderül, hogy a jelentés manifestálódott univerzumának még egy egysége van: ez az osztályszémák kapcsolata, a metaszeméma, benne azonban a nukleáris széma, azaz a szemiológiai szint már nincs jelen (107). Greimas a metaszeméma ilyen meghatározásának ellentmondásos jellegét úgy oldja fel, hogy ezt másodlagos kategóriaként jellemzi, azaz „a másodlagos síkok éppen azért, hogy az alapsík létét eleve felteszik, olyan egységeket is tartalmazhatnak, amelyek csak osztályszémák kapcsolatai” (107).

Greimas jelentéselemei kétségkívül eléggé absztraktak, de ha a nyelvet valóban minden ízében átható jelentéses elemek rendszereként szemléljük, ezek a további

kutatás számára nem abszolút elvetendő. Számomra különösen figyelemre méltónak látszik a szeméma, mint a nukleáris széma és az osztályszéma kapcsolatának meghatározása. Az anyagi kifejezés síkján a szeméma grosso modo mint szókészleti elem, *lexéma* jelenik meg (51). Ennek mint jelentéskomplexumnak a felfogása a kutatást feltétlenül előreviszi. Ha az *N* (nukleáris széma) elemet mint fogalmi tartalmat fogjuk fel, amelyhez egy grammatikai természetű jelentéselem *C* (osztályszéma) járul, magának a szónak (szókészleti elemnek) a jelentésszerkezetét, a kettős jelentéstartalmát sikerül pontosabban meghatározni. Sajnos Greimas ezt nem teszi meg, sőt az ő rendszerében a *C* elem nem véletlenül változtatja állandóan a szerepét és vele a nevét. A szerző túlságosan is bizalmatlan a lexéma iránt, hogy teljes mélységében megérthesse azt, hogy a találatlan elnevezett számamag („noyau sémique”) magának a lexémának a centrális, lényegi része. A lexéma *N* eleme éppen azért társulhat más lexémákkal, mert jelentésszférájának periférikus, más lexémák hasonló jelentésrészével érintkező *C* eleme köti össze velük (l. erre nézve az 50—52. lapok fejtegetéseit).

Greimas osztályszámájában nem nehéz felismerni a nyelvi kompatibilitás és egy szemantikailag meghatározható szófajiság jegyeit, számára azonban ez nem válik teljesen tudatossá. Nagyon közel jut azonban ehhez, amikor a kontextusszéma terminust osztályszámára cseréli, mivel — mint mondja — ez a széma lényegében magának a szónak a jelentéséhez, nem pedig a kontextushoz tartozik (53).

A szeméma mint jelentésszerkezet ($N + C$) ábrázolása nagy segítséget adhat a szókészleti egységek (= lexéma) és a mondattani alapszerkezet (= szintagma) különböző természetének felismerésében. Míg a szintagma esetében egy $Ns_1 + Cs_1$ és egy $Ns_2 + Cs_1$ elem kapcsolódásáról van szó (a *s* itt a széma szimbóluma), azaz szintagma = $[N_1 + N_2]/Cs_1$ (Greimas formulája az 53. lapon), addig a lexéma esetében, még akkor is, ha nem szinkretikusan, hanem szintagmatikus formában jelenik meg, mindig csak egy $N + C$ szerkezeetről lehet szó. A szerző joggal mutat rá, hogy a lexéma „el-térő méretű közlésegyeségek” formájában lehet jelen, de nyelvileg pontatlan, amikor az *abricot* 'barack', *pomme de terre* 'burgonya', *pain de seigle* 'rozskenyér' formációkat mint lexémát, paralexémát, szintagmát mutatja be (38), hiszen ezek — és itt már egyetértünk vele — „a minket kizárólagosan érdeklő szemantikai szempontból azonos természetűek és azonos eljárási módokkal kezelhetők” (uo.). A szintagma-ként említett formáció csak genetikusan az, mondatba helyezve pontosan úgy viselkedik, mint az egyszerű lexéma.

Bármennyire ellentmondásosak is legyenek Greimas fejtegetései, a tapasztalt nyelvész hangját halljuk ott, ahol konkrét nyelvi anyaggal dolgozik és sokban hozzájárul a nyelvi jelentés összetettségének a feltárásához. Ha vitatható is, de nem érdektelen az az összeállítás, amelyet egy szémaosztály és egy lexémacsoport összefüggéseiről ad (35), ellentmondásra ösztönöz ugyan, de tanulságos ahogyan a francia *tête* 'fej' szó és összetételei jelentésszempontjaival foglalkozik (43—50), vagy ahogyan a 'fáradt' francia megfelelőinek szinonimikáját fejtegeti (78—85), meggondolkoztató, amit a *tête* összetételeinek vizsgálata során a *figuratív denominációról* és a *transzlatív denominációról* mond (75—78). Az első lényegében a névátvitel *tête d'un clou* 'szögfej', a másodikkal azonban a szóösszetétel eredeti jelentésétől mint komplex egész szakad el, pl. *tête de nègre* 'sötét gesztenyeszín' (négerfej). Mindennek az ellenvéleményt is kifejtő elemzésére sajnos egy ismertetés keretei között nincs mód.

Lényegében mindeddig csak a szókészleti egység, a lexéma problematikájáról volt szó, de az osztályszéma kapcsán már meggyőződhattünk arról is, hogy Greimas számára a jelentés és ennek vizsgálata nem korlátozódik az izolált szóra. Könyvének

egyik legpozitívabb vonása éppen a jelentés mindenütt jelenvalóságának kihangsúlyozása és a feltárására való irányultság. Tökéletesen egyetértek vele, amikor az úgynevezett formaszókat is jelentésszerű egységekként tárgyalja; terminológiailag is helyes *morfo-lexémáról* (pl. névelő), mint a *morfo-szémák* (pl. „nem”, „szám”, „determináció”) realizációjáról beszélni. Ez a felismerés vezet el a lexéma olyan meghatározásához, amely elméletileg is helyesen foglalja magába mind a „fogalomszó”, mind a „formaszó” kritériumait, sőt eljut a lexéma történeti jelenséggé váló szemléletéhez is (37—38). Ilyen megfontolások alapján beszél az egyes kötőszókról vagy határozószókról mint „lexikalizált viszonyokról” és a szófajokról mint az osztályszémák (osztályszéma-csoportok) lexikalizációjáról, és így jut el a saját rendszerébe csak logikai mesterfogással beilleszthető morfo-szémához (107).

Innét már csak egy lépés kell, hogy a jelentésnek a szintaktikai szerkezetben való meglétét is fel- és elismerjük. Greimas meg is teszi ezt a lépést. „La combinatoire syntaxique” című pontjában (121—123) a szemémáknak két speciális alfaját vezeti be: egyik az *actant* mint diszkrét egység, a másik a *predikátum* ('*prédicat*') mint integrált egység. Ez lényegében véve nem egyéb, mint a mondatnak alanyi és állítmányi főrésze tagolása. Innen kezdve azonban az *actant* és a *predikátum* olyan kezelésének leszünk a tanúi, amely már nem nyelvi, és így jutunk el a már említett aktanciális modellhez. A szerzőnek magát ezt a kezdeti lépését módszertanilag is erősen vitathatónak tartom. Nézetem szerint hibás a szintakszist, még a „szemantikai szintakszist” is ugyanolyan elemekre visszavezetni, mint a szóképzési elemeket. Az alanyi és az állítmányi részt azonos természetű szeméma-fogalomhoz kapcsolni, mint a lexémát vagy a morfo-lexémát, nem vezethet helyes eredményre, bármennyire is komplikáljuk az osztályszémához való viszonyában. Greimas helyesen ismeri fel, hogy a jelentés itt is jelen van, de azt már nem méri fel a maga teljes mélységében, hogy a szintaktikai szerkezetek jelentése funkcionálisan más. Ez eléggé furcsa, hiszen a mondat, illetve a nyelvi közlés („message”) az ő számára is „a szemémák osztályának fölérendelt struktúra” (132). A szeméma realizálódhat mint szintagmaszerű kapcsolat vagy akár mint deszintaktizált szintagma (pl. a szókapcsolatok esetében), de a szintakszis a mondatbeli kapcsolatok területe, a mondatban más természetű jelentés nyilvánul meg. Nem véletlen, hogy Greimas a valóságos mondatnál nem is tud mit kezdeni, az ő szemantikai szintakszisa szükségszerűen vezet minden formális elem eltávolításához, hogy végül csak hat *actant* maradjon. A szintakszishoz szemantikára való redukálásával ugyan mit oldottunk meg? Legfeljebb azt értük el, hogy a nyelvből visszajutottunk egy definicionális logikához, amit ugyan a nyelvből vontunk el, de amelynek a kategóriái sem a nyelvnek, sem a valóságnak nem felelnek meg.

A Greimas elképzelése szerinti jelentéselem — itt elsősorban a manifesztálódás egységére, a szemémára gondolok — az archifonémához hasonlít. Ez az invariáns csak teljesen üres absztrakt módon, csak logikai szinten létezik. Éppen ezért realizálódhat több formában, veheti magára több lexéma hangtestét és itt a lexéma fogalmát nem egyszerű („szinkretikus”) vagy több elemből álló („szintagmatikus”) nyelvi megformáltsága, hanem éppen jelentés-, ha úgy tetszik „szemémikus” tartalma határozza meg. Greimas téved, amikor az invariáns variációs megjelenéseit, mint annak tökéletlenségét, a nyelvre korlátozza. Gondolkozásunk is végtelenen szegény lenne, ha csak az invariáns létezne. Másrészt a realizálódott szeméma lexémaként beépül a nyelv rendszerébe, sajátos jegyeket kap (ezek lehetnek tartalmiak is, formálisak is). Ezek az attribútumok azonban már a szubsztanciát is áthatják, elhagyásuk magát a lé-

nyezet hamisítja meg. Greimas, amikor benne a nyelvészt nem nyomja el a filozófus, nemegyszer szögezi le, hogy a nyelv formális rendszer, hogy a formális elemeknek jelentésük is van, és ezt — akár tetszik, akár nem — a vele foglalkozónak tudomásul kell vennie.

A nyelvet, ha objektív valóságában akarjuk vizsgálni, olyannak kell venni, amilyen. Ha a nyelvet minden formális elemtől megfosztjuk — és Greimas nem is titkolja, hogy ezt teszi —, képletesen szólva a csontvázat távolítjuk el belőle, és a megmaradt részeket kényünk kedvünk szerint rakosgathatjuk össze. Bármilyen szépen hangozzék is, hogy a formális és lexématisztikus elemekkel a nyelvből a variábilist, az irreleváns elemeket, az esetlegeset távolítottuk el annak érdekében, hogy az objektív jelentést tanulmányozhassuk, nem szabad elfelejteni, hogy ha olyan lépésekben absztrahálunk, amelyek a konkrétéhoz való visszavezető utat lehetetlenné teszik, a szubjektív értékelés birodalmába jutottunk. Logikai módszerek alkalmazásával fel lehet építeni tetszetős fogalmi hierarchiát, ez azonban a szubjektív, azaz hibás elvonatkoztatás következtében távolról sem a valóság kondenzációja lesz. A gondolkodás a maga konkrét és nem virtuális valóságában — nevezhetjük ezt szemantikai univerzumnak is — csak a nyelv révén létezik, ez a megnyilvánulási formája. Absztrahálni természetesen lehet és kell, de nem szabad úgy, hogy az absztrahált megnyilvánulást természetétől idegen sémákba kényszerítsük. A valóságos nyelvben az elvont fogalmi („szémi-kus”) jelentés elválaszthatatlanul összefonódott az adott nyelv rendszerébe való beilleszkedés során kapott, azt módosító elemekkel, olykor a formális jelentés jegyeivel is — e tekintetben lexéma és szintagma egyformán viselkedik —, és aki ezt nem veszi észre vagy nem akarja észrevenni, menthetetlenül zsákutcába jut. Így azután a valóságos nyelv egységei nem rendelkeznek hozzá a „szemantikai univerzum” alapegységeihez, a működő nyelv (a „discours”, a „kifejezés síkja”) nem egyértelmű leképezése a jelentés logikai és nem nyelvi szinten megkonstruált világának. Ez azonban a modell, nem pedig a nyelv hibája!

Ez a magyarázata annak, hogy szerzőnk már eleve némi bizalmatlansággal közeledik a jelentés elvont síkjához képest jóval bonyolultabb és összetettebb valóságos nyelvhez, a *discours*-hoz. A szeméma-lexéma esetében még valahogy lehet megoldást találni, a mondattan terén azonban már nem. A nyelvész szempontjai háttérbe szorulnak a filozófuséval szemben, és így számára a nyelv formális rendszerének eszközei már úgy jelennek meg, mint a kommunikációnak a manifestálódott jelentést deformáló eszközei. A nyelvész ugyan mindvégig jelen van és a szintakszis mibenlétéről sok igazat és érdekeset mond, de ugyanakkor sajnálkozva állapítja meg: „A manifestációnak a grammatikalizációja kiváló dolog lenne, ha a jelentésnek és a kommunikációnak a funkciói határozottan elkülönülnének. Sajnos [!] a kommunikációs struktúráknak, bármit is mondjanak egyesek, jelentésük van, és, mint láttuk, a jelentés struktúrái a kommunikáció érdekében rendeződnek el: ebből a *discours* állandó torzulásai következnek” (116). Egyéb megjegyzéseiből is kitűnik, hogy a valóságos nyelv, a *discours* a szemantikai univerzumot nem képes adekvátan tükrözni. Jellemző példaképpen idézzük „Nem is lépünk fel azzal az igénnyel, hogy objektíven fogjuk fel a komplex grammatikai valóságot, pusztán annak a szemantikusként a megzavart tekintetét vetjük rá, aki annak érdekében, hogy a benne kódolt jelentésnek a lefutását jobban megfigyelhesse a legegyszerűbb eszközt keresi ahhoz, hogy lebontsa a grammatika kusza (‘baroque’!) konstrukcióit” (116). A grammatika szerepének, mint torzításnak a szemlélete vezet odáig, hogy Greimas a *discours* helyett a *diszkurzív manifestációt* teszi meg a maga szemantikai szintakszisa alapján. Eképpen sikerül a nyelvből

a jelentés hordozóját, a nyelv teljes formarendszerét kiküszöbölnie; ez azonban magának a valóságos jelentésnek a feladásával jár.

Az ismertetés végéhez érve veszem észre, hogy Greimas rendszerének két sarkalatos pontja, a nyelvi izotópia és a szemantikai mikrouniverzum kimaradt. Ezeknek a megtárgyalása szétfeszítené ennek az amúgy is túlságosan hosszúra nyúlt írásnak a kereteit. Annyit azonban meg kell említeni, hogy ezek a bemutatottakhoz hasonlóan erősen vitathatók, de ellentmondásosságukban is előremutatók, ha a helyes alapgondolatot a helyére tesszük. Nem sikerült számot adni a szerző egyéb érdekes ötleteiről, állásfoglalásairól sem. Mindez azt bizonyítja, hogy nem mindennapian gazdag tartalmú művel állunk szemben, a vele való beható foglalkozás, a benne rejlő önellentmondások feloldása, egyes gondolatoknak helyes irányban történő értékesítése a jelentéstan kutatóját sokban segítheti. A könyvet komoly kritikával kell olvasni, de megkerülni nemigen lehet.

*Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest*

Bakos Ferenc

Eric H. Lenneberg: Biological Foundations of Language.

With appendices by Noam Chomsky and Otto Marx. John Wiley and Sons, Inc.: New York — London — Sydney, 1967. XVI+489 l.

Nem járulunk hozzá a kifejezés egyre fokozódó inflációjához, ha tudományos forradalomnak nevezzük a generatív grammatika kialakulását. Chomsky és követői forradalmi változást idéztek elő a nyelvtudományban a szó szigorú tudományfilozófiai értelmében.¹ Elméletük új magyarázó fogalmak segítségével ad számot minden tapasztalati összefüggésről, amelyet a korábbi elméletek fel tudtak dolgozni, s az új magyarázó fogalmak lehetővé teszik új tapasztalati összefüggések felfedezését és feldolgozását is.²

A generatív grammatika körül kialakuló kutatási irányzatok és viták képe pedig megfelel a tudományos forradalmak elfogadott tudmányszociológiai leírásának: A forradalmi helyzetben sohasem befejezett, valamennyi részletükben kidolgozott elméletek kerülnek szembe egymással. Mindig maradnak olyan nyitott kérdések, amelyeket a régi elmélet a maga hagyományos eszközeivel is meg tud oldani, de amelyeket a válság kialakulásának idejére még nem sikerült ténylegesen megoldania. Az új elmélet kihívására ezért többnyire az a legkézenfekvőbb válasz, hogy a régi hívei elmélyítik és kiterjesztik a hagyományos kutatásokat, megközelítésmódjuk termékenységének gyakorlati bizonyításával térnek ki a fellépő irányzat lehetőségeinek elméleti mérlegelése elől.³ Az ellenállás másik lehetősége abból adódik, hogy fellépésekor az

¹ T. S. Kuhn: The structure of scientific revolutions (Chicago, 1962). — Vö. Bence György, A tudományfejlődés „logikája” a neopozitívizmusban: Magyar Filozófiai Szemle 9. 625—659 (1965).

² A szintaxis vonatkozásában Postal ennek formális bizonyítását is kidolgozta. — P. Postal, Constituent structure. A study of contemporary models of syntactic description: International Journal of American Linguistics 30. Part III (1964).

³ Lásd Pike célkitűzéseit; idézi Postal, Constituent 51.

új elmélet jórészt még csak ígéret, s képviselői az ígéretet metafizikai — vagy, hogy tárgyunkra vonatkoztassuk a szót: meta-grammatikai — érvekkel igyekeznek hihetővé tenni. Ellenfeleiknek tehát módjuk van arra, hogy zárójelbe tegyék az új elméletnek azokat az eredményeit, amelyek már megfelelnek a szorosabb szaktudományos követelményeknek, és a tüzet az ígéretet indokoló inkább filozófiai természetű háttér-hipotézisekre irányítsák.⁴

A generatív grammatika körüli vitában különleges jelentősége van ennek a polémikus frontnak. A generatív grammatika úttörői ugyanis önálló feladatnak tekintik, hogy részletesen kifejtsék általánosabb, filozófiai elképzeléseiket, amelyek szaktudományos hipotézisrendszerük kidolgozásában vezetik őket.⁵ S ezek az elképzelések az újkori filozófia racionalista hagyományára támaszkodnak, amivel eleve kihívják maguk ellen az empirista elkötelezettségű nyelvészeket. De a „kartézianus” nyelvfilozófia bizonyos tételei aggodalmat keltenek azokban is, akiktől távol áll az empirizmus, akik rokonszenvvel fogadnak minden olyan teóriát, amely az emberi viselkedés és ezen belül a nyelvhasználat tevékeny, teremtő jellegét hangsúlyozza. Chomsky és követői ugyanis nemcsak azt a következtetést vonják le az emberi beszédtevékenység bizonyos elemi tényeiből — abból például, hogy minden beszélő végtelen sokféle mondat megalkotására és megértésére képes —, hogy a nyelvhasználat nem alapulhat az anyanyelv megtanulásának periódusában hallott korlátozott mennyiségű nyelvi példa passzív regisztrálásán, azaz a korlátozott nyelvi példaanyag segítségével történő kondicionáláson, hanem egészen addig a feltételezésig mennek el, hogy a nyelvi tevékenység kreatív jellege öröklött nyelvi képességekből származik. Ez pedig nem más, mint a specifikusan emberi tevékenység módok biológiai rögzítettségéről szóló, rég túlhaladottnak hitt filozófiai tanítás felelevenítése, egyfajta *nyelvi innátizmus*, a velünk született „erkölcsi érzék”, a „művészi ösztönök”, a „velünk született eszmék” rokona.

A nyelvi tények azonban önmagukban nem zárják ki és nem is zárhatják ki a nyelv-elsajátítás másféle magyarázatát, s nincs egyetlen mai filozófia sem, amely hajlana az innátista megoldásokra. A generatív grammatikahívei számára ezért felvetődik a kérdés, hogy vajon nem volna-e helyesebb elválasztani a nyelvi képességek biológiai rögzítettségének problémáját a generatív grammatika ügyétől. Ám a kérdést nem lehet pusztán nyelvészeti és filozófiai megfontolások alapján eldönteni. Ha a biológia eredményei mégis megerősítik Chomskyék feltételezését, akkor nem számítanak a filozófiai aggodalmak és nem számít az sem, hogy a természetes nyelvek tudományos leírásával elsajátításuk mechanizmusának többféle modellje is összeegyeztethető. Ebben az esetben szoros kapcsolatnak kell kialakulnia biológiai és nyelvészeti kutatás között, akár tetszik ez a nyelvészeknek, akár nem, mert — ha vannak ilyenek — akkor a velünk született nyelvi képességek határozzák meg a minden nyelvben meglevő tulajdonságokat, az ún. nyelvi univerzálékat (vagy legalábbis ezek egy részét). Ha viszont a biológia nem tud független bizonyítékokat hozni a velünk született és sajátosan nyelvi képességek létezésére, akkor helyesebb feladni az innátizmus állásait, mert különben az ellenségesen hangolt teoretikusok joggal mondhatják, hogy a nyelv-elsajátítás ilyen magyarázata üres szemfényvesztés, voltaképpen abból áll, hogy a megmagyarázandó jelenségeket el-

⁴ Lásd pl. N. L. Wilson, *Linguistic butter and philosophical parsnips*; H. Hiz, *Methodological aspects of the theory of syntax*; G. H. Harman, *Psychological aspects of the theory of syntax*: *Journal of Philosophy* 64. 55–87 (1967).

⁵ N. Chomsky: *Cartesian linguistics* (New York–London, 1966). — J. J. Katz: *The philosophy of language* (New York, 1966). — Vö. Kis János–Pap Mária, *A generatív grammatika filozófiai háttere*: *Magyar Filozófiai Szemle* 12. 588–594 (1968).

rejtjük a „képességek” bűvészcilinderében, hogy azután a döntő pillanatban elővarázsoljuk őket.

A végső elhatározásban tehát a biológia bizonyítékai a perdöntőek, s Lenneberg könyve ezeknek a bizonyítékoknak az összegyűjtését vállalja. A szerző következtetése egyértelmű: a biológia fejlődése éppen a sajátosan nyelvi képességek örökletességének elismerése felé tart, azaz a generatív grammatika filozófiáját támasztja alá. A főszöveg állandó utalásain túl a könyv két függeléke is a biológia és a nyelvelmélet találkozását hivatott demonstrálni. Az egyikben Otto Marx a nyelv biológiai alapjait tárgyaló elméletek történetét vázolja fel a múlt század végéig, a másikban Chomsky ismerteti, mintegy ötven oldalon, a generatív grammatika filozófiai hátterét és technikai eredményeit. A vádat — a bizonyítandó tételt — tehát Chomsky képviseli, s Lenneberg a vádhatóság szakértője.⁶ Tulajdonképpen ők vállalják a bíró feladatát is, ők fogalmazzák meg a két lehetséges verdiktet. Vagy az lesz az ítélet, hogy bár csak az ember biológiai konstitúciója teszi lehetővé a nyelv elsajátítását és ennyiben a nyelvnek van biológiai alapja, azonban az ember biológiai konstitúciójában nincs semmiféle *sajátosan nyelvi* tényező, s ezért az embert mint biológiai lényt fel kell mentenünk Chomsky és Lenneberg vádja alól. Vagy lehet az a verdikt — s az ügyész és szakértője ezt akarják elérni —, hogy az embernek mint biológiai lénynek igenis része van a nyelv elsajátításában, az ember biológiai konstitúciója döntő és tevőleges szerepet játszik ebben a folyamatban. A recenzióra így hát a védő szerepköre marad, s ha nem is teljes mértékben, de igyekszik vállalni ezt a szerepet. A védőnek joga van kétségbevonnia a vád szakértőjének kompetenciáját és joga van felvonultatni a maga szakértőit. Ezzel a lehetőséggel nem élünk, nemcsak elismerjük Lenneberg szakmai tekintélyét, hanem elfogadjuk azt is, hogy az ügyben éppen annak a biológiai ágazatnak — az etológiának — van döntő jelentősége, amelyre ő hivatkozik. Élni fogunk viszont a védelemnek azzal a jogával, hogy kétségbevonja a szakértői következtetéseket konkluzivitását.

Lenneberg rendkívül határozottan lép fel — a védő közbe szeretne vágni, mondván, hogy a szakértőnek nincs joga úgy tenni, mintha már megvolna az ítélet. Mindjárt a könyv első oldalán olyan megfogalmazásokat találunk, amelyeket még akkor is túl erősnek kell minősítenünk, ha tudjuk, hogy a szerző nem az emberi és az állati kommunikációs rendszerek teljesítőképessége, hanem csakis ezek biológiai rögzítettsége között akar párhuzamot vonni: „... az ész, a felfedezés és az intelligencia fogalmai — írja — éppannyira irrelevánsak a nyelv meglétének, mint a madarak énekének vagy a méhek táncának a magyarázatához.”

Gondoljuk csak meg, mit mond az etológia a madarak énekéről és a méhek táncáról.⁷ Az énekesmadarak egyes fajaira jellemző hangmegnyilvánulások állandóságának öröklött alapjai vannak. Az újabb kutatások tanulságait úgy foglalhatnánk össze,

⁶ Chomsky és Lenneberg hatására újabban G. A. Miller is közeledett az innátizmus-hoz. A kérdésre vonatkozó írásai egyelőre azonban inkább csak programatikus jellegűek. — G. A. Miller, *The psycholinguists: Psycholinguistics*, szerk. C. E. Osgood—T. A. Sebeok (Bloomington, 1965). — G. A. Miller, *Some preliminaries to psycholinguistics: Readings in the psychology of language*, szerk. L. A. Jakobovits—M. S. Miron (Englewood Cliffs N. J., 1967).

⁷ K. von Frisch, *Lernvermögen und ergebundene Tradition im Leben der Bienen: L'instinct dans le comportement des animaux et de l'homme*, szerk. P.—P. Grassé (Paris, 1956). — W. H. Thorpe, *Learning and instinct in animals* (London, 1963) 268 kk, 420 kk. — R. A. Hinde, *Animal behaviour* (New York—London, 1966) 127 kk, 332 kk.

hogy az egyszerűbb hangjelek teljes egészükben veleszületett jellegűek, a bonyolult dalok esetében pedig egy leegyszerűsített, a normális megnyilvánulásnál durvább dallamstruktúra van genetikailag rögzítve. A finomabb részleteket az egyed utánzásával sajátítja el, de ennek a tanulásnak szoros életkori határai vannak; az izolációs kísérletek azt mutatják, hogy ha pl. egy erdei pinta 13 hónapos koráig nem sajátította el a fajra jellemző teljes főéneket, akkor egész életében meg kell elégednie annak redukált, az öröklésben adott változatával. Észre kell vennünk továbbá, hogy a veleszületett alapének működtetése és a finomabb részletek kidolgozása önálló, a tevékenységhez genetikusan hozzárendelt energiakészletre támaszkodik; semmi jel sem mutat arra, hogy a tevékenységet vagy a tanulási folyamatot jutalomszerű, vagyis az elsődleges szükségletek kielégítésével kapcsolatos megerősítés követné. A másik példa, a méhek életében oly nagy szerepet játszó „tánc” esetében még nagyobb szerepe van az öröklött mozzanatoknak. A „táncossal” a gyűjtőútjukról visszatérő méhek a még kiaknázatlan élelemforrások irányát és távolságát jelzik, mire a kaptárban levők egy része követi a tánc alakzatait, s ezzel mintegy beprogramozza magát a megfelelő repülési irányra és távolságra. Mind a tánc figurái, mind a figurák „interpretációja” teljes mértékben veleszületik az egyedekkel, csak a követés gyakorlati kivitelezésében van némi szerepe a tanulásnak. A sajátos viselkedés itt is önálló motivációs energiával rendelkezik, mert bár a visszatérő méhek táncának pontos „értelmezését” hamar megerősíti a talált élelem, magára a visszatéréskor eljátszott táncra nincs semmiféle megerősítés.

A könyv első fejezete — ahonnan az idézett helyet is vettük — az etológia koncepcióját a behaviorizmus általános pszichológiai elméleteivel való heves vitában fejti ki. Ezek az elméletek úgy értelmezik a tanulási folyamatokat, hogy általános, minden fajra érvényes elveket állítanak fel a tanulás mechanizmusára és energetikai bázisára vonatkozóan; minden tanulási folyamatot az ingerek összekapcsolásának és megkülönböztetésének, illetve az elsődleges szükségletek kielégítéséből eredő megerősítésnek az általános törvényszerűségeivel magyaráznak. Lenneberg a következő hasonlattal jellemzi ezeket az elméleteket, s a jellemzést a szélsőséges behavioristák alighanem el is fogadnák.⁸ Az állat olyan, mint egy szerszám, amelynek felhasználási lehetőségeit csak fizikai formája (az adott faj anatómiai és fiziológiai sajátosságai) és a fizikai törvényszerűségek (a tanulás és a motiváció általános törvényszerűségei) korlátozzák — hogy azután e lehetőségeken belül ténylegesen mire használtatik fel, az kizárólag a természetes környezet viszonyosságaitól, ill. a kísérleti feltételektől függ. Az etológia elmélete szerint ellenben a viselkedést és a tanulást mindig az adott faj terminusaiban kell magyarázni. A viselkedés, a tanulási képességek elválaszthatatlanok az organizmus biológiai alkatától: „... a viselkedésnek — írja Lenneberg — ugyanaz a története és az eredete, mint az (anatómiai) formának és a fiziológiai folyamatoknak” (3).

A viselkedés és a tanulás biológiai orientációjú, faj-specifikus vizsgálatának önálló elméletté szerveződése, visszafordíthatatlan kiemelkedése a leíró természetrajzból,

⁸ Kuo például, az ösztönelméletek egyik legkeményebb kritikusa, így foglalta össze álláspontját 1930-ban: „A múltban rossz irányban folyt a viselkedés kutatása, mert az állatban próbáltuk megkeresni a természetét, ahelyett hogy azt vizsgáltuk volna, milyen természet építhető be az állatba... A viselkedés tekintetében az az állat természete, ami beépíthető, s nem az, amiről azt gondoljuk, hogy belülről kibontakozik.” Z. Y. Kuo, *The genesis of the cat's response to the rat: Instinct*, szerk. R. C. Birney—R. C. Tevan (Toronto—New York—London, 1961) 25.

egyszóval az etológia megszületése Konrad Lorenz nevéhez fűződik.⁹ Lorenz központi fogalma az „ösztöneselekvés”. Az ösztöneselekvés saját energiakészlettel (motivációs centrummal) rendelkező, az adott fajra jellemző és a faj minden egyedével veleszületett viselkedéskoordináció, amelyet — normális esetben — ugyancsak genetikailag rögzített kiváltó mechanizmusok, genetikailag meghatározott ingerkomplexumok hoznak mozgásba. A fogalom köré épült elmélet segítségével sikerült megmagyarázni egy sor olyan jelenséget, amelyet a behaviorista teóriák nem tudtak megmagyarázni, illetve amelyeket egyszerűen figyelmen kívül hagytak. Érthetővé vált, hogy miért mutatnak egyes fajok olyan szilárd és állandó viselkedési sajátosságokat, hogy ezek a rendszertani osztályozásnak a morfológiai jegyekkel egyenrangú alapjául szolgálhatnak. Világossá vált sok egyedfejlődési sajátosság és furcsa jelenség biológiai értelme, nem kellett többé megerősítéses tanulást keresni ott is, ahol nemhogy megerősítés, de tanulás sincs: az ösztöneselekvések különböző részei különböző sorrendben érnek meg, ezért sok fajnál előfordul, hogy a fiatal állat lejátszik olyan komplex viselkedéseket, amelyek önmagukban vagy/és az adott környezeti összefüggésben értelmetlenek; az ösztöneselekvések kifejlődésének „éresi” elmélete teszi érthetővé, hogy miért vannak az egyes ösztöneselekvéseket összekapcsoló és kiegészítő tanulási folyamatoknak kritikus periódusai, amelyeknek határain túl már nem jöhet létre a tanulás; az ösztöneselekvések önálló motivációs rendszere hozza létre az ún. üresjárat-reakciókat, amikor a felhalmozódó energia a normális kiváltó ingerkomplexum jelenléte nélkül is elindítja a cselekvést stb.

Lenneberg természetesen nem az etológia eredeti, már a harmincas években kialakult elméletére épít.¹⁰ Mégis szükség volt az eredeti elmélet körvonalainak felvillantására, mert csak így vehetjük észre érvelésének két állandóan visszatérő fogását. Ezek a fogások nem az etológia fejlettebb teóriáinak vagy az elmélet valamilyen önálló továbbfejlesztésének a lehetőségeit használják ki, hanem a mindvégig szilárdan megmaradó elméleti alapok ügyesen leplezett gyengítését jelentik. Azt lehet mondani, hogy a szerző ténylegesen csak egy gyengébb tételrendszert bizonyít, de a bizonyított tételekből azután olyan következtetéseket von le, amilyeneket csak egy szokásos etológiai elmélet engedne meg.

Az etológia abban fejlettségének mai fokán sem tér el a behaviorista hagyományoktól, hogy bizonyító anyagát alapvetően a külső viselkedésből meríti. A különbség ma is csak onnan származik, hogy az etológusok jóval nagyobb mértékben veszik figyelembe

⁹ K. Lorenz: Über tierisches und menschliches Verhalten (München, 1965) I, 283—342.

¹⁰ Csak jelezhetjük az elmélet továbbfejlődését. Tinbergen az egyes ösztönmechanizmusok hierarchikus összefüggéseinek és konfliktusainak tanulmányozása felé vitte tovább az eredeti indítást. Az etológia cambridge-i iskolája (Thorpe, Hinde) elsősorban az ösztönmechanizmusokat kiegészítő tanulási típusok differenciáltabb elemzésével, a drive-elmélet kritikájával és az ösztönmechanizmusok egy sajátos típusának elkülönítésével (amelyet az ideális ingerkomplexumot kereső viselkedésnek nevezhetnénk) szerzett érdemeket. Von Holst és munkatársai idegfiziológiai bizonyítékokat hoztak az ösztönmechanizmusok létezésére. S végül az Egyesült Államokban is meggyengült a behaviorizmus ellenállása, a Lorenz által kezdeményezett európai irányzat összetalálkozott a rokonszemű amerikai kutatók, elsősorban Lashley törekvéseivel. Ennek a találkozásnak az egyik eredménye Lenneberg könyve is. — N. Tinbergen: The study of instinct (Oxford, 1951). — Thorpe: Learning. — Hinde: Animal. — E. von Holst—U. von St. Paul, Vom Wirkungsgefüge der Triebe: Die Naturwissenschaften 47. 409—422 (1960). — Szerk. F. A. Beach: The neurophysiology of K. S. Lashley (New York—Toronto—London, 1960) 372—392.

azokat a mozgásszekvenciákat, amelyek csak a természetes környezetben bontakoznak ki a maguk teljességében és amelyeknek állandóságát és biológiai értelmét is csak a természetes környezetben lehet felismerni. Az etológiai kutatás elsődleges tárgya ma is az *ösztönselekvés*, nem az ösztönselekvés belső megfelelője, s minden bizonnyal éppen ez az etológia fölénye az okkult entitásokkal, körbenforgó magyarázatokkal dolgozó régi ösztönelméletekkel szemben. Lenneberg seholsem mondja meg, hogy tárgyának természete ebben a tekintetben lehetetlenné teszi, hogy az etológia útját kövesse. A madárének analógiája módszertanilag félrevezető! Ha vannak is velülnszületett nyelvi képességeink, ezek *nem úgy* szolgálnak a nyelvi viselkedés alapjául, ahogy az énekesmadár genetikusan rögzített viselkedéskoordinációja alapjául szolgál az egyszerűbb hangjelzéseknek és a bonyolultabb énekek keretdallamának. A velülnszületett nyelvi képességeknek ugyanis nincs közvetlen viselkedésbeli megfelelőjük. Nincs és nem is lehet közvetlen viselkedésbeli megfelelője a már elsajátított kompetenciának sem, hiszen a kompetencia végtelen sokféle performanciális megnyilvánulás létrehozására ad lehetőséget. Lenneberg azonban ilyen közvetlen megfelelést sejtet a velülnszületett nyelvi képességek és a nyelvi viselkedés között, holott ezeknek a képességeknek — ha vannak egyáltalán — szükségképpen nagyon általánosítottaknak kell lenniük, voltaképpen csak a tanulási folyamatban adott példaanyag feldolgozásának általános korlátozó feltételeit és stratégiáját tartalmazhatják.

A másik megengedhetetlen fogást akkor alkalmazza a szerző, amikor játszik azzal az alapvető különbséggel, amelyen a két lehetséges verdikt közti választás múlik. Az általános kérdést, amelyet feltesz, így fogalmazhatjuk meg: „Van-e biológiai alapja annak, hogy az ember az egyetlen faj, amely nyelvvel rendelkezik?” Vagy, zárójelbe téve az antropogenezis homályos korszakát: „Van-e biológiai alapja annak, hogy csak az emberek képesek elsajátítani az emberi nyelveket?” Ezekre a kérdésekre *kétféle* igenlő választ lehet adni. Mondhatjuk azt, hogy egyedül az ember biológiai konstitúciója *teszi lehetővé* a nyelv elsajátítását, s mondhatjuk azt is — ez lesz az erősebb állítás —, hogy egyedül az emberben vannak meg azok a *sajátosan nyelvi képességek*, amelyek képessé teszik arra, hogy a korlátozott példaanyagból kialakítsa a teljes kompetenciát. Lenneberg nyilvánvalóan az erősebb tételt igyekszik alátámasztani, ám fejtegetéseinek igen jelentős része nemcsak nem bizonyítja ezt a második állítást, hanem egyenesen olyan természetű, hogy nem is hozható kapcsolatba vele, kifejezetten az első, a gyengébb tétel körébe tartozik. A különbségek azonban gyakran nem világosak, Lenneberg gyakran nem határozza meg, hogy a két állítás közül melyikről beszél.

Már az első két fejezetben keverednek a két különböző erősségű tételre vonatkozó érvek. A szerző maga is megmondja, hogy bár van bizonyos kapcsolat a morfológiai és a viselkedésbeli jellemzők között, az anatómiai formák tanulmányozásából nem vonhatunk le egyértelmű következtetést a vizsgált faj sajátos viselkedésformáira vonatkozóan; előbb a viselkedést kell ismernünk, hogy megállapíthassuk az egyes morfológiai sajátosságok funkcióját. A morfológiai tanulmányok ilyenformán nem szolgálhatnak bizonyítékokkal az erősebb tézis számára, mégis az első fejezet jelentős részét és az egész második fejezetet ezeknek szenteli. Ugyanezt kell elmondani a harmadik fejezetről is, amely a beszédtevékenység néhány fiziológiai korrelátumát vizsgálja. A „beszédszervek” névvel jelölt anatómiai struktúrákat és a különböző viselkedések időbeli összehangolását irányító fiziológiai mechanizmusok az embernél sajátos módon alkalmazkodtak a beszédtevékenység követelményeihez. Ezeknek az alkalmazkodásoknak a leírása ugyanazt a logikát követi, mint a morfológiai struktú-

raké. Ezek *teszik lehetővé* a beszédtevékenységet, de vizsgálatuk nem mond és nem is mondhat semmit az ember feltételezett sajátosan nyelvi képességeiről, az igen nagy mértékben általánosított elsajátítási stratégiákról, amelyek függetlenek a beszédtevékenységtől, hiszen olyan egyedekben is működhetnek, akik nem képesek beszélni (pl. némák, süketnémák).

Lenneberg a második fejezetet még a soronkövetkező fejtegetések logikai hatáskörének világos kijelölésével kezdi: „A beszédszervek anatómiai leírása . . . nem ad magyarázatot az ember nyelvi képességeire” (33). A harmadik fejezetben ilyesmiről már szó sincs, sőt egyhelyütt kifejezetten félrevezető megfogalmazással is találkozunk. A hangképző szervek irányításának modelljét tárgyaló szakaszt így foglalja össze: „ . . . azt találtuk, hogy a szekvenciális lánc-modell több vonatkozásban is képtelen számot adni a tényekről, míg a hierarchikus dominanciával járó központi terv-modell . . . sokkal inkább kielégítő. A diszkusszió az a legérdekesebb következménye, hogy a tisztán fiziológiai folyamatok formális aspektusai hasonlítani látszanak bizonyos grammatikai folyamatok formális aspektusaihoz; sőt, úgy tűnik, mintha a kettő — fiziológia és szintaxis — bensőséges kapcsolatban volna egymással, mintha fokozatosan átmennének egymásba.” (106)

Az első, valóban az erősebb tétel mellett szóló érvet a negyedik fejezet tartalmazza. Lenneberg azt állítja, hogy az emberi egyedfejlődés tényei feljogosítanak arra, hogy a nyelv elsajátítását — az ösztönselekvések kifejlődésének etológiai elmélete alapján — elsősorban éresi és ne tanulási jelenségnek tekintsük. Igaz, a feltételezett éresi folyamat alapját képező sajátos strukturális változásokat nem sikerül kimutatnia az agyban, megelégszik azzal, hogy összefoglalja jelenlegi ismereteinket, amelyek később hasznosak lehetnek a kapcsolat tényleges kimutatásához (bizonyos mértékig ezt a vonalat folytatja az ötödik fejezetben is: „A beszéd és a nyelv neurológiai aspektusai”). Mégis úgy véli, hogy a megfigyelhető külső viselkedés tanulmányozása önmagában is elég bizonyítékkal szolgál: a nyelv elsajátításának mérföldköveit jelentő fejlődési előrelépések meghatározott sorrendben következnek egymás után; ez a sorrend megmarad akkor is, ha a fejlődés valamilyen okból tovább tart a normálisnál és/vagy elszakad a többi szabályos éresi folyamatot mutató fejlődési sorozattól (pl. az egyenes tartás, a járás stb. kialakulásától); az egész fejlődési folyamatnak kritikus alsó és felső határa van, semmiféle tanítással nem lehet elérni, hogy a gyermek egy bizonyos életkoron alul, ill. egy bizonyos életkoron túl képes legyen az elsődleges nyelvelsajátításra (a felső határ körülbelül egybeesik a pubertással); a nyelvelsajátítás egyre magasabb fokainak elérése nem abból származik, hogy megváltozik a gyermek környezete, hanem abból, hogy az éresi folyamat különböző szakaszaiban másképp és másképp használja föl a viszonylag állandó környezetet nyújtotta alkalmakat; nem lehet kimutatni, hogy az elsajátítás döntő szakaszában valamiféle — a korábbi periódusok szükségleteitől eltérő — sajátos „kommunikációs szükséglete” volna a gyermeknek, amelynek kielégítése a speciális megerősítés szerepét játszhatná stb.

Ezek a tények valóban megfelelnek az etológia által leírt éresi folyamatok tényeinek. Lenneberg mégsem elégedhet meg ezzel az egyetlen érveléssel. A maturációs érvet ki kell egészítenie, mert a nyelvelsajátítás — koncepciója szerint — nem egy specifikus *cselekvéseggyűttes* elemeinek, hanem egy specifikus *képesség* alkotórészeinek fokozatos beérésén alapul. A képesség működtetéséből eredő cselekvés megjelenésének maturációhoz hasonló sajátosságai nem zárják ki, hogy a folyamat mögött valamilyen általánosabb, nem sajátosan nyelvi képesség érése működjék, amely a nyelvi viselkedés mellett még egy sor más viselkedésformára is vonatkozik.

A további érveknek tehát ezt a lehetőséget kellene kizárniuk, s végső következtetésünk — a „verdict” — attól függ majd, hogy ez sikerül-e. Lenneberg kifejtésében ez az összefüggés csak alkalmilag jelentkezik. A maturációs érvet bemutató fejezet bevezetőjében (125—127) nem él ugyan a már ismertetett fogásokkal, világosan megfogalmazza az *ösztönselekvések* és a specifikus *képességek* különbségéből adódó problémát; de az összefoglaló szakaszban (178—182) már nincs szó arról, hogy az érv kiegészítésre szorul, s maguk a kiegészítő érvek sem úgy jelennek meg, mint az egész argumentáció érvényességének szükséges feltételei. Ezek az érvek különben is elszórtan vannak kifejtve a negyedik, ötödik és elsősorban a hetedik, nyolcadik fejezetben, össze kell állítani őket az önálló egészet képező gondolatmenetek egyes részeiből. A gondolatmeneteket, amelyek egyebek között rendszeresen tárgyalják az afázia és a gyermeknyelv egész kérdéskörét, nem ismertetjük részletesen és folyamatosan. Csak azt jegyezzük meg, hogy az említett fejezetek, a könyv többi részéhez hasonlóan, sok új kutatási eredményt tartalmaznak és rengeteg olyan ismeretet foglalnak össze, amelyet csak nagy fáradtsággal lehetne összegyűjteni, s így önálló értékkel bírnak, függetlenül attól, hogy a szerzőnek sikerül-e elérni a célt, amelynek érdekében felkutatta anyagát. A továbbiakban csak a hiányzó érvek rekonstruálására törekszünk.

Az első kiegészítő érv a hasonlóság és a transzformáció szembeállításán alapul (lásd 296—304 és VIII. fejezet). Az ember akkor is képes azonos kategória alá foglalni a környezetében adott vagy a saját mozgása által létrehozott ingerkomplexumokat, ha ezek a szó szokásos értelmében nem hasonlíthatnak egymáshoz. Ez a helyzet, amikor bonyolult tárgyakat egészen különböző perspektívákból is azonosítani tudunk; ez a helyzet, amikor bal kézzel és jobb kézzel, a szájunkba vett és a lábunk ujjai közé fogott ceruzával nagyjából azonos ábrákat rajzolunk. A nyelvi rendszer különböző szintjeiről is hozhatunk példákat: a fonémák azonosítása (tudvalevő, hogy pusztán fizikai mérésekkel ez lehetetlen), az aktív—passzív mondatpárok szinonimitásának felismerése, egy szó denotátumainak megtalálása stb. A kategorizálásnak ilyenkor az az alapja, hogy a nem hasonló, de azonos kategória alá rendelt eseteket úgy kezeljük, mint egy mélyebb szinten levő, az egyes esetekből indukció útján kielemezhetően struktúra transzformációit.

Lenneberg láthatólag úgy véli, hogy ezekből a premissákból már egyszerűen következik mindaz, amit bizonyítani akar: A behaviorizmus általános tanulás-elméletei az indukció elveire (az eltérő tulajdonságok megkülönböztetésére és a közös tulajdonságok kiemelésére) épülnek; a transzformációkat és a mélystruktúrákat nem kaphatjuk meg induktív úton; ezért kézenfekvőnek látszik, hogy a fajra jellemző, az egyedekkel veleszületett képességekhez számítsuk őket; a nyelvi viselkedés is feltételez transzformációkat; következésképpen vannak genetikailag rögzített és sajátosan nyelvi képességek. A következtetés elfogadhatónak látszik, de ha jobban szemügyre vesszük, kiderül, hogy túl sokat bizonyít, olyannyira hogy abszurd eredményre vezet. Ha ugyanis minden transzformáció és minden mélystruktúra szükségképpen velünk született, akkor olyan specifikus képességek genetikusan rögzítettségét kell feltételeznünk, amelyek semmiképpen sem tartozhatnak a faj biológiai örökségéhez. A természetes nyelvek használatában megnyilvánuló sajátos — vagyis nem univerzális — transzformációk semmiképpen sem alapulhatnak öröklött képességeken, hiszen minden normális kisgyermek minden természetes nyelvet egyaránt el tud sajátítani. Lenneberg nem térhet ki az abszurd következmény elől azzal, hogy csak a transzformáció elve, a transzformációk alkalmazásának általános képessége öröklődik,

hiszen éppen ezt a lehetőséget akarta kizárni. Ha ugyanis megengedjük, hogy az egyes transzformációk tanulás útján elsajátíthatók, akkor egy olyan általános heurisztikus stratégiát, egy olyan általános tanulási képességet tételezünk fel az egyedről, amely feleslegessé teszi az egész sajátosan nyelvi képességrendszerét. Lenneberg érvelése nem győz meg arról, hogy szükség van a sajátosan nyelvi képességek velünk születettségének feltételezésére, inkább azt mutatja meg, hogy egyelőre igen keveset tudunk az ember általános problémamegoldó képességeiről, általános tanulási stratégiáiról.¹¹

Éppen ezért nem fogadható el a másik kiegészítő érv sem, amely a szellemileg elmaradott gyermekek nyelvi fejlődéséből próbál következtetéseket levonni (főleg 309—320). Nincs okunk kétségbevonni, hogy az intelligencia kísérleti mérésének jelenleg használatos módszereivel nem sikerült összefüggést találni nyelvi fejlődés és intelligencia között (eltekinthetve azoktól az esetektől, amelyek egy egészen alacsony küszöb alatt maradnak). A szellemileg elmaradott gyermekek nyelvi fejlődése is a normális fázisok szerint halad, csak lassabban a normálisnál, ill. elakad a normális kompetencia teljes elérése előtt. De elméletileg semmit sem lehet kezdeni ezekkel az eredményekkel, amíg nem tudunk többet az általános heurisztikus stratégiákról, amíg nem tudjuk valóban kizárni azt a lehetőséget, hogy az általánosabb képességek károsodása okozza a nyelvi fejlődés retardációját is.

Bírálatunkban nem vontuk kétségbe Lenneberg általános biológiai elméletét, sőt, még a nyelvi viselkedéssel kapcsolatos egyes biológiai tények bemutatásának hitelességét sem.¹² Érvelését logikailag találtuk hibásnak, azt mutattuk meg, hogy a kívánt eredményekhez csak bizonyos újra és újra visszatérő fogalomcsúsztatások segítségével sikerült eljutnia. Végső ítéletünk így csak egy lehet: Lenneberg nem tudta a biológia eszközeivel megalapozni a nyelvi innátizmust. S mivel kísérlete a probléma mindenoldaltú feldolgozására irányult, talán szabad megkockáztatni azt a következtetést is, hogy a generatív grammatika ügyét helyesebb volna elválasztani a nyelvi innátizmusétól.

Igazságtalanság lenne azonban kritikai ismertetésünket ezzel az egyértelműen negatív konklúzióval zárni. A generatív grammatika teoretikusainak és biológus támogatóiknak próbálkozása akkor sem hiábavaló, ha végülis nem sikerül bebizonyítaniuk tételüket. Csak egy alternatív elméleti javaslat képes összefogni és a maguk drámaiságában leírni a hagyományos behaviorista elsajátításelméletet cáfoló evidenciákat. Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy nem bizonyul elfogadhatónak a javasolt új megoldás,

¹¹ H. Putnam, *The innateness hypothesis and explanatory models in linguistics*: *Synthese* 17. 12—22 (1967).

¹² A hatodik fejezet bírálata arra kényszerítene a recenzenst, hogy túllépjen vállalt szerepének korlátain, túlmenjen a pusztán logikai kritikán. Lenneberg ebben a fejezetben azt fejtegeti, hogy a sajátosan nyelvi képességek örökletessége nem mond ellent fejlődéstörténeti és genetikai ismereteinknek. Ezen a ponton meg kell elégednünk azzal, hogy érdemi bírálat helyett utalunk az etológiai irodalomban általánosan elfogadott ellenkező nézetre: Az embert etológiaiilag éppen a specifikus ösztönmechanizmusok nagyfokú leépülése jellemzi. — Lorenz: *Verhalten* II, 114—200. — H. Piéron, *L'évolution du comportement dans ses rapports avec l'instinct: L'instinct dans le comportement des animaux et de l'homme*, szerk. P.—P. Grassé (Paris, 1956). — W. H. Thorpe: *Science, man and morals* (London, 1965) 89.

de ha csak azt sikerült elérni vele, hogy a nyelvészek és a pszichológusok felismerjék, mennyire nem tudnak elméletileg számot adni a nyelvelsajátítás elemi tényeiről sem, már ezzel is közelebb jutottunk az igazi megoldáshoz.

*Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Intézet
Budapest*

Bence György

**Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer.
(Tárgyas mondatstruktúrák.)**

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1966. 130 lap.
(Nyelvtudományi Értekezések 53. szám.)

János Zsilka, The System of Hungarian Sentence Patterns

Mouton & Co. Bloomington, 1967. 167 lap.
(Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 67.)

Zsilka Jánosnak itt ismertetendő könyve első nagyszabású összegezése a tárgyas mondatformákra irányuló kutatásainak. A könyv három éve jelent meg. Azóta a szerző lényeges pontokon továbbfejlesztette elméletét. Helytelen volna, ha a könyv legfőbb megállapításainak bemutatásakor az újabb eredményeket nem vennénk figyelembe. A szerző — elméletének kifejtése során — bírálja a legmodernebb külföldi általános nyelvészeti irodalmat. Az egyes kérdéskörök lezárásaként utalunk arra, hogy eredményei mennyiben haladják meg az eddigi nézeteket.

1. Zsilka János elmélete szerint az egyes mondatformák levezethetők egymásból; a levezetések során a nyelv szerves rendszeréhez jutunk el. Ez a rendszer főbb vonásaiban már 1966-ban megjelent könyvében készen áll.

1.1. Az egész rendszer alapját az ún. transzformációs csoportok képezik. Ezek rendszerint két-két három tagú sorból állnak. Mindegyik sor középpontjában egy-egy tárgyi viszony áll. A transzformációs csoport a nyelvi rendszernek egy viszonylag zárt részrendszere. A csoporton belül mindegyik viszony feltételezi egymást kétféle irányban: a) az egyes elemek feltételezik egymást külön-külön az egyes sorokon belül; b) a megfelelő elemek feltételezik egymást a különböző sorok között.

A transzformációs csoportok sorai gyakran a mondatok magvát alkotják. A mondatok magvának meghatározása ebben az esetben éppen a transzformációs összefüggések figyelembevételével történik. A transzformációs csoportok formái szerint egyszerű, konkrét jelentésű ígék alkotnak mondatokat.¹

A transzformációs csoport sorai szinkronikusan levezethetők egymásból. A levezetés alapja a mondatformákban előforduló eseteknek egymással való összefüggése, illető-

¹ A transzformációs csoportok képleteit és példákat l. többek között az ugyanebben a kötetben közzétett cikkben: Zsilka, Nyelv és gondolkodás.

leg levezethetősége az általánosság alapján. Az első sorban egy primerebb, szűkebb hatókörű tárgyeset található (belső tárgy); a második sorban egy fejlettebb, szélesebb hatókörű tárgy (acc. obj.) jelenik meg, egyelőre még a csoport esetviszonyaihoz kötve. A transzformációs csoport soraiig egy hipotetikus történeti folyamat rekonstruálásával jut el a szerző. Ennek a folyamatnak az egyik fázisa a tárgy egy ősi, differenciálatlan formájának a kialakulása, amely a három tagú szintaktikai sorok megjelenéséhez van kötve. A második fázis a mai tágabb hatókörű tárgy (acc. obj.) megjelenése, amely a transzformációs csoportok keretében megy végbe. A transzformációs csoportok sorai az első fázisban kialakult sorokból egymást feltételezve vezethetők le. A mai transzformációs csoportok első sorának szűkebb hatókörű ún. belső tárgyában pedig az első fázis ősi tárgy-típusa él tovább. A szinkrón transzformációs csoportok levezetéseiben tehát a hipotetikus történeti fejlődés reprodukálódik.

1.2. A ma használatos tárgyas mondatok nagy tömege már nem képes transzformációs váltakozásra. A *magányos sorok* tárgyában a csoportok második sorának fejlettebb tárgyesete (acc. obj.) már a csoport viszonyaiból kiszakadva és további elemekkel bővítve jelenik meg. A levezetésben tehát ezek a magányos sorok a transzformációs csoportok után állnak. Ezen a szinten jelenhetnek meg az ígéhez kapcsolódó főnevek pozícióiban *nomen actionisok*, illetőleg általában nominalizált mondatok.

A szerves rendszer fogalma ez ideig ismeretlen volt; csak egyoldalú deduktív rendszereket dolgoztak ki. Az egyoldalúan deduktív levezetések azonban mindig csak önkényes jelleggel tudják ábrázolni az egyes formákat, illetőleg ezek egymással való összefüggését. A szerves rendszer leglényegesebb vonása: a szükségszerűség elvének bevezetése a nyelv leírásába.²

2. Mi indokolja az 1.-ben ábrázolt levezetést, illetőleg a feltételezett történeti fejlődést?

2.1. A mondatformák összefüggéseinek a megállapítása a szerves rendszerben elsősorban a mondatokat alkotó *esetek elemzése* alapján történt. Így a mondatformák összefüggésének a megállapításával párhuzamosan egyúttal az esetek között is összefüggéseket állapít meg, az esetek rendszerét. A mondatformák rendszerének keretében az eseteknek mind általánosabb formái állnak elő egy differenciációs folyamaton belül.

A paradigmák megítélésére a statikus szemlélet nyomta rá a bélyegét. Ez a megállapítás Saussure-tól Tesnière-ig érvényes. (Az amerikai nyelvészet elhanyagolta ezt a kérdést.) Zsilka a paradigmák szerves, dinamikus rendszerét dolgozta ki. Szerinte a paradigmatis rendszer a szintaktikai rendszer kondenzációja, tehát a nyelv legáltalánosabb, legnagyobb hatásfokú szabályrendszere.

2.2. A mondatformák levezetésével párhuzamosan az *ige jelentése* is megváltozik, a konkrétól az általános, absztrakt, átvitt jelentések felé halad. Az ige szemantikai és szintaktikai struktúrája egymást feltételezve válik egyre általánosab-

² L. Zsilka: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer: A MTA nyelv-és irodalomtudományi osztályának Közleményei XXIV, 299–395. (1967). — Szerves rendszer — szervetlen rendszer (a generatív grammatika kritikája): uo. XXVI, 267–284. (1969).

bá. Például a *fon* vagy az *old* konkrét jelentésében transzformációs váltakozást mutat, elvont formájában (pl. *befon ígéreteivel valakit; felold valakit az ígérete alól*) már csak magányos sorokat alkothat. Az ige szemantikai különbségeinek és szintaktikai kapcsolódásainak párhuzamba állítását a szerző későbbi cikkeiben részletesen tárgyalja.

A mondatformák és a jelentésrendszer belső összefüggését ez ideig nem tanulmányozták. A transzformációs műveletek és a jelentés közötti belső összefüggést pedig mindinkább elvileg tagadják. Zsilka szerves rendszerében a mondatformák fejlődése végső soron a jelentésrendszer fejlődésén alapul; a transzformációk egyes típusai (a szinguláris transzformációk a transzformációs csoportokban, a nominalizációk, illetőleg generális transzformációk a magányos sorokban) egy-egy magasabb jelentésszint kialakulásának eszközei.

2.3. Egy — a könyvben még csak futólag érintett — kérdést a későbbiekben fejt ki bővebben a szerző: hogyan függnek össze a szerves rendszer egyes fejlődési fokai a valóság struktúrájával?

A transzformációs csoport két sora is különbözőképpen tükrözi ugyanazt a tényállást: az első sor közvetlenebbül, részletezve, a második sor általánosabban, a részletektől eltekintve. A magányos sorokban az ábrázolás közvetlensége tovább csökken, még több részlettől eltekint, viszont — mivel új nyelvi elemmel bővül — a valóság szélesebb összefüggéseit képes ábrázolni.

A levezetés egymás után következő soraiban tehát az egy mondatban kifejezett valóság köre egyre tágul, egyre újabb és újabb elemekkel gazdagodik. Ennek kiteljesedése az a fok, amikor az egyik főnév helyén már mellékmondat is megjelenik, sőt egyes igék esetében már csak a mellékmondatos szerkesztés lehetséges.

A nyelv és a nyelven kívüli valóság összefüggését a strukturális irányok általában figyelmen kívül hagyták. Zsilka rendszerének egyik legjelentősebb eredménye az ún. pragmatikus struktúra feltárása. Lényege az, hogy a nyelvi struktúrának van egy olyan aspektusa, amely a valóság struktúrájával közvetlenül összefügg.³

3.1. Az 1966-os könyvben is megjelenik már az a gondolat, hogy a valóságos beszédben nagy számmal vannak a szerves rendszer eddig említett soraihoz viszonyítva hiányos (implicit) vagy bővebb (anorganikusan bővült) mondatok, illetőleg a két típus összekapcsolódásai (anorganikusan bővült implicit mondatok). Ezek a későbbiekben a közvetítő szabályrendszer nevet viselik.

3.2. A szerves rendszer mondatformái sokszor nem közvetlenül, eredeti formájukban jelennek meg a valóságos beszédben, hanem fenti módosulásaikban. Ennek következménye az lesz, hogy a nyelv mondatformái, melyek különben a rendszer különböző pontjain állnak, egybeeshetnek. (Pl. a transzformációs csoport egyik sora a csoport másik sorának implicit és anorganikusan bővült változatával; vagy két implicit sor, amelyek a transzformációs csoport más-más sorából vezethetők le stb.) Ezeket a közvetlen elemzés számára egybeeső mondatformákat nevezi Zsilka homoszintaktikai formáknak.

³ A 2.2. és 2.3. újabb kifejtését l. Zsilka, Transzformációs csoportok és magányos sorok: Nyelvtudományi Közlemények LXX, 105—125. (1968). — Konnexió, junkció, transláció (Szintaktikai struktúra, szemantikai struktúra): Magyar Nyelv LXIV, 416—426. (1968). — A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa: Nyelvtudományi Közlemények LXXI, 387—396. (1969).

3.3. A korábbi megfogalmazásban a homoszintaktikai formák a szerves rendszerhez viszonyítva felszíni alakulatok, véletlen egybeesések eredményei. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek a véletlenszerű jelenségek végső soron a szerves rendszer függvényei, tehát bár véletlenszerűek, nem önkényesek. A szerves rendszer birtokában eleve megállapítható, hogy milyen homoszintaktikai formák lehetségesek. Továbbá Zsilka már a korábbi megfogalmazásban hangsúlyozza: aki a nyelvet tanulja, először a homoszintaktikai szerkezetekkel találkozik; csak később, lassan épül ki benne a szerves rendszer ismerete.

A homoszintaktikai síkon a rendszerbeli szintaktikai különbségek (pl. a tárgy, az eszközhatározó különféle típusai között) megszűnnek, illetőleg csak mint szemantikai különbségek érzékelhetők. A homoszintaktikai szinten tehát a rendszernek éppen a szerves, levezethető jellege szűnik meg.

A későbbiekben a homoszintaktikai formák felfogása lényeges fejlődésen megy át. Korábban úgy tűnt, hogy vannak magjelenségek (transzformációs csoportok, magányos sorok), vannak közvetítő szabályok, továbbá vannak homoszintaktikai formák. Később a szerző arra az eredményre jut, hogy a valóságban a formák nem válnak olyan mechanikusan el egymástól, mint ahogyan az elemzett rendszer mutatja. Bármely forma vizsgálható úgy, mint a szerves rendszer egy sora, vagy úgy, mint homoszintaktikai alakulat. Vagyis a homoszintaktikai rendszer az egész nyelvre kiterjedő általános szabályrendszer.

Az eddigi szakirodalom a homoszintaktikai jelenségekre nem adott magyarázatot, pedig a transzformációs elemzés éppen a szerkezeti homonímia problémájából indult ki. Mint láttuk, Zsilka a homoszintaktikai szintről kimutatja, hogy nem fogyatékos elemzés eredménye, hanem az egész nyelvi rendszert átfogja. A beszélő a nyelvről egy nagyon általános, nagyon leegyszerűsített (üres általános, mechanikus) képet először éppen a homoszintaktikai szinten alakít ki.

4. A nyelvi rendszer működésének a mélyebb megértése Zsilkanál éppen a homoszintaktikai szerkezetek jelentőségének a megismeréséhez kapcsolódik. Ugyanis a homoszintaktikai szerkezetek problémáját végiggondolva jut el a nyelvi rendszer kettős aspektusának felismeréséhez, pontosabban a két aspektus szimultaneitásának a gondolatához.

A mondatformák között egyfelől szerves összefüggések állapíthatók meg, amelyek során az egyszerűtől haladunk a bonyolult felé: transzformációs csoportok → magányos sorok → közvetítő szabályrendszer → homoszintaktikai sorok. A szerves rendszer mint a legáltalánosabb szinthez vezet a homoszintaktikai szinthez, ahol a rendszer szerves összefüggései felbomlanak.

A rendszer másik aspektusa: kiindulunk a nagyon általános, de üres általános homoszintaktikai formákból (ez egy statikus „rendszer”); és csak a formák nagyszámú összevetése után találjuk meg a közvetlenül homoszintaktikai szinten jelentkező formáknak a szerves rendszerben őket megillető helyét, építjük ki a szerves rendszert, és ennek során jutunk vissza a homoszintaktikai formákhoz mint a rendszer legáltalánosabb, de most már levezetett általános szabályrendszeréhez.

A két aspektus szimultán érvényesül. Ez azt jelenti — mint már láttuk —, hogy bármely forma vizsgálható úgy, mint a szerves rendszer egy sora, és felfogható úgy, mint homoszintaktikai forma.

Az előbbiekben már kiemeltük, hogy a deduktív rendszerekkel szemben Zsilka rendszere szerves: az egyszerű formáktól halad a bonyolultabb formák felé. A homo-

szintaktikai formák természetének kifejtése alapján azonban a szerves rendszer Zsilka rendszerének csak egy aspektusa; a nyelvi rendszer induktív és deduktív egy-szerre.

5. A deduktív rendszer gondolata — mint ahogyan a nyelvtudomány története mutatja — a konkrét tények jelentőségének bizonyos lebecsüléséhez vezet. A nyelvi rendszer kettős aspektusának gondolata — ezzel szemben — végül is a közvetlenül adott valóságot juttatja vissza jogaiba. Ugyanis Zsilka elemzéseiben konkrét mondatokból indul ki. A konkrét mondatokból — részben kiegészítésekkel — egy mélyen-fekvő, nagy hatósugarú rendszert, a nyelvi rendszer magvát vonja el. Ezután a szabályrendszerek egy sorát dolgozza ki (a közvetítő szabályrendszereket), és ennek folyamán jut el a homoszintaktikai formákhoz. A homoszintaktikai formák viszont a mondatokból közvetlenül elvonható formák, tehát azok, amelyekből kiindultunk. Mindebből az következik, hogy a mondatokból közvetlenül elvonható formák a legkomplexebb szabályok.⁴

6. Zsilka nyelvszemléletének egyik legfontosabb tényezője a szinkrónia és a diakrónia új felfogása.

A mondatformák szinkrón rendszerét egy elméleti hipotézis: a tárgy fejlődéstörténetének elmélete alapján építi ki. Saját módszerét így indokolja: „A szinkrón rendszer kiépítésével a mondatformák logikus egymásutánjához jutunk el. A szinkrón rendszerben minden sor bizonyos előzmények logikus folytatása. A mondatformák logikus rendszerének az alapja: a szinkrón rendszerben a formák egymásutánja a formák történetileg kibontakozó szükségszerű egymásutánjának vetülete” (112—3. l.).

A szinkrónia és a diakrónia kérdése összefügg a mozgás és az állapot viszonyával. Zsilka egy későbbi cikkében kimutatja, hogy a mozgás nem sajátosan a történeti fejlődés tulajdonsága. Az állapotnak — a szinkrón rendszernek — megvan a maga mozgása. Ez a mozgás két irányú: egyfelől az egyszerűtől a bonyolult felé halad, másfelől a bonyolulttól az egyszerű felé.

A hagyományos történeti nyelvészet nem tud továbbjutni az alapvető grammatikai kategóriák megfigyeltében szövegösszefüggések hiányában. A fentebb vázolt elmélet szerint a szinkrón rendszer összefüggései végső soron a rendszer történeti kialakulásának újból és újból való reprodukálódásai. Ez a gondolat a történeti nyelvészet számára utat jelenthet azoknak a történeti problémáknak a megfigyeltéhez, amelyeket a mai történeti módszer megközelíteni nem tud. Úgy látszik: ma egy magasabb szintű történeti vizsgálódásnak a kialakítása a szinkrón nyelvészeten keresztül vezet. Ez a magasabb szintű nyelvészet a szinkronikus és diakronikus vizsgálat dialektikus felfogásán fog alapulni, a szinkronikus és diakronikus kutatások szintézise lesz.⁵

⁴ A 3.1.—3., a 4. és 5. pontokhoz l. főképp Zsilkanak következő cikkeit: Objective system, subjective system and analysed system: *Acta Linguistica Hung.* 18. 25—124. (1968). — Szerves rendszer, szervetlen rendszer: *Nyelvtudományi Közlemények LXXI*, 155—162. (1969). — A konkrét és általános viszonya a nyelvi rendszerben (a nyelvi rendszer kettős aspektusa): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös nomine. Sectio Linguistica Tom. I.* (1970.)—Továbbá a 2. jegyzetben már említett cikkeket.

⁵ L. Zsilka, *Mozgás és állapot viszonya a nyelvben: Nyelvtudományi Közlemények LXX*, 409—426. (1968).

7. Korántsem tudtuk bemutatni ezen a néhány lapon azt a gondolatgazdagságot, sokoldalúságot, amely Zsilka János nyelvszemléletének és módszerének a sajátja. Szempontjai új rendező elvet visznek bele az ismert nyelvi tényekbe, új megvilágításba helyezik őket, új tények és összefüggések feltárását teszik lehetővé.

Zsilka könyve három éve jelent meg, de — sajnálatosan — alig volt visszhangja egy-két hivatkozáson kívül. Reméljük, ez az ismertetés hozzájárul ahhoz, hogy kutatásai szélesebb körben ismertekké legyenek és követőkre találjanak.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
I. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Budapest

Berrár Jolán

Miller, George A.: The Psychology of Communication. Seven Essays.
New York — London, 1967. Basic Books, Inc. VII+197 lap.

Arthur Hastings többek között az alábbi véleményt írja le a fenti kötetrel kapcsolatban: „Ezek a tanulmányok — jóllehet nem hasonlíthatók G. A. Miller egyéb pszichológiai írásműveivel — igen érdekes adatokat, gondolatokat (ha nem is végeredményeket) tartalmaznak számos témával kapcsolatban. A szerző egyéb művei, nevezetesen a *Language and Communication* és a *Plans and Structure of Behavior*, nagyobb horderejűek ennél...” (Quart. J. of Speech. Vol. LIV. 191.). Hastings végig hasonló hangnemben írott, több helyen lekicsinylő kritikájával nem értünk egyet: mi a fenti Miller-kötetet a szerző egyéb műveivel egyenértékű tudományos teljesítménynek tartjuk. Igaz, sokakat esetleg megtéveszthet a tanulmányok könnyedsége, stílári igényessége, sokan arra gondolnak ugyanis, hogy e tanulmányokban ismeretterjesztésről van szó. Valójában azonban ezekben eredeti probléma-megközelítésekkel és kérdésfelvetésekkel találkozunk, melyek megértését egyhangúságmentes, könnyed stílussal teszi könnyebbé a szerző.

A kötet tulajdonképpen tanulmánygyűjtemény: hét önálló dolgozat, illetve előadás szövegét tartalmazza, melyek közül hat már korábban megjelent és csak a hetedik jelenik meg itt először.

Az első tanulmány címe: *Információ és memória*. A szerző ebben néhány szót ejt azokról a kísérletekről, melyeket az emlékezet pszichológiai vonatkozásaival kapcsolatban mások végeztek. Hivatkozik például W. Hamiltonra, aki szétszórt gyermekjátékgolyók egy ránézéssel végzett jellemzését csak akkor tudta megtenni eredményesen, ha a szétszórt golyók száma 7 alatt volt. Hivatkozik Miller J. Jacobs-ra is, aki számokat olvasott fel (másodpercenként egyet) felnőtteknek, akiknek aztán a felolvasott számokat emlékezetből papírra kellett jegyezniök. 7—8 számjegy hibátlan lejegyzésére voltak csak képesek (1887-ben). Miller a kísérleti eredményeket később az információk mennyiségének mérésével kapcsolatos módszerek próbájának is alávetette és azt tapasztalta, hogy akár alacsony bitértéket képviseltek a megjegyzendő szimbólumok, akár magasat, az emlékezés eredménye mindig az információ kifejezésére igénybevett szimbólum-egységek mennyiségétől függött. Másképpen fogalmazva „mindig (a megjegyzendő anyag) hosszúsága és nem pedig ennek változatossága az, ami határt szab emlékező-képességünknek” (13).

A második tanulmány főcíme: „*A mágiás hetes szám + — 2*”. E tanulmány az előzőével rokon témát tárgyal. Ott arról értesültünk, hogy az emlékezetnek milyen

korlátai vannak, itt a minőségek (hang, szín, szag, íz stb.) közötti megkülönböztetés, tehát bizonyos értékeléshatár, ítéletalkotásbeli kapacitás terén mutatkozó emberi korlátoltságunkról lesz szó. Itt is kísérleti eredmények sorára hivatkozik, amelyek zömmel az ún. abszolút ítélet (absolute judgment) esetére (hangmagasságok közötti különbségtétel úgy, hogy nincs mód e hangmagasságoknak az abszolút a-hanghoz való viszonyítására stb.) vonatkoznak. Példát közöl Miller a kétdimenziójú abszolút ítéletre is (ha pl. egy pont helyét egy téglalapon belül, tehát az oldalaktól számított hozzávetőleges távolságokra emlékezve kell megállapítani). A viszonyítás ilyen adottsága mellett már nem csak $7 + - 2$ minőséget képes megkülönböztetni magas pontossággal az ember, hanem ennél többet (11–14 minőség-fokozatot). A többdimenziós viszonyítás még további emelkedést hozhat a teljesítményben. Miller kisebb számban a relatív ítélet esetére is közöl kísérleteket. — A fenti kísérleti megfigyelések alapján úgy látja, hogy az észlelés magas nivójú hibátlansága akkor biztosított, ha az észlelő 1) nem abszolút ítéleteket, hanem viszonylagos ítéleteket alkot a jelenségekkel kapcsolatban, 2) ha növeli azoknak a „dimenzióknak” a számát, amelyekhez viszonyítva az ingerek minőségeit regisztrálni kívánjuk, 3) ha úgy rendezi a dolgot, hogy ha mégis abszolút ítélet alkotására kényszerülne, akkor lehetőleg több sorozatban ismételve hozza meg ezeket az ítéleteket.

A harmadik tanulmány címe: „Az emberi láncszem szerepe a kommunikációs rendszerekben.” Ebben Miller azon véleményének ad hangot, hogy az ember a kommunikációs folyamatok hatalmas rendszer-hálózatában tulajdonképpen „csatornának” tekinthető — az érzékszerveit érő ingerek a csatorna „inputjának”, a reakciói viszont a csatorna „outputjának”. Ez a gépiesnek tűnő modell még annyira sem gépies azonban mint d'Holbach báró embergép modellje. A szerző nem ért egyet azokkal, akik az „embert mint csatornát” a technikai eredetű zajhatásokkal szinte egyenrangú „zajforrásnak” tekintik. Figyelmezteti e merev teoretikusokat arra, hogy kommunikáció zaj nélkül — még saját elméleti koncepcióik alapján sem képzelhető el, így hát az ember — ha a kommunikáció-továbbítást zajkeltésével néha nehezíti is — a kommunikációs folyamatokból kiiktathatatlan láncszem. A merev „emberellenesség” helyett inkább az ember szerepének megtalálása, és minél aprólékosabb leírása a cél. Ezt a célt a pszichológusok mihamar felismerték, hiszen „alig száradt meg a tinta Claude Shannon 'Mathematical Theory of Communication' című kötetén, a pszichológusok máris alkalmazták a koncepciót kísérleteiknél” — állítja Miller (48–49.). Számos példát idéz a pszichológusok e koncepció alkalmazása révén elért eredményeire (az átvitt információ mennyiségének meghatározása, a beszéd-sűrítés problematikája, a megkülönböztető jegyek felderítése), de hozzáteszi, hogy a cél (az ember kommunikatív szerepének megértése) még mind a mai napig távoli messzeségben lebeg, ez ideig pusztán részletkérdések tisztázódtak. A negyedik tanulmány címe: „*A Psychical Research ürügyén*”. Csak a tanulmány második lapján derül ki, hogy mire is utal a cím: C. D. Broad 1962-ben könyvet írt *Lectures on Psychical Research* címen és Miller tanulmánya tulajdonképpen e kötet bírálata kíván lenni. Ismeretes, hogy az USA-ban igen távoli múltra tekint vissza az úgynevezett érzéken túli megismerés (extrasensorial perception) jelenségeinek kísérleti tanulmányozása (J. B. Rhine, S. G. Soal, J. G. Pratt, H. Pearce, G. N. M. Tyrell). Nos, C. D. Broad Miller által kritizált könyve is ugyanezt a jelenség-csoportot tanulmányozza. Miller e jelenségekkel kapcsolatban nem foglal el olyan dogmatikus álláspontot, mint a nálunk nemrég megjelent „Kislexikon”, amely szerint a telepátia „... feltételezett, valójában azonban ... szándékos megtévesztésnek bizonyult képesség” (846–7.), hanem a kommunikáció-

elmélet nézőpontjából igenis megvizsgálendő jelenségnek tartja ezeket is. Esetleg úgy magyarázhatók e jelenségek, hogy „az emberi egyedek agyközpontjai a valóságban nincsenek egymástól olyan hermetikusan elszigetelve, mint ahogy azt a legtöbb ember gondolja” (57). Ámde Miller e jelenségek tényleges realitását a tippeléseken alapuló kísérletek során egy-egy ritka esetben tapasztalható meglepő (a várt valószínűséget messze meghaladó) eltalálási arányból még nem látja bizonyítottnak, a statisztikai bizonyítékokon túlmenően közvetlen bizonyítékokra vár. Az ilyen bizonyítékok jövőbeni megtalálásának lehetőségét illetően azonban messzemenő szkepticizmust tanúsít.

Az ötödik tanulmány címe: „*A pszichonyelvészek*”. E nyelvészetileg igen jelentős dolgozatról már hírt adtunk pszichológusok (M. Pszichol. Szemle. XXIV. köt. 604—5.) és nyelvtanárok (Modern Nyelvoktatás, 1967. 1—2. szám. 195—9.) számára. Hasznos lesz talán néhány mondatban még az általános nyelvészeti jelentőségét is összefoglalni. Tudvalévő, hogy 1957 nyári hónapjaiban N. Chomsky és G. A. Miller a Stanford Egyetemen közös kutatást végezve a „finite state grammars” témáján dolgoztak. Később a Michigani Egyetemen is együtt szerepeltek a közösen írt „Pattern Conception” című dolgozatukkal. Miller tehát, látván munkatársa grammatikocentrikus kutatásait, arra kereshetett választ ebben az időben, hogy lehet-e, és ha igen, miként lehet a grammatika-elmélet eredményeit pszichológiailag, ill. fiziológiailag is igazolni. Én a szóban forgó tanulmány megszületését ezzel a törekvéssel hozom kapcsolatba. A szerző tanulmányát, rövid tudománytörténeti körületekintés után, a „pszichonyelvészeti folyamat” (a beszélő agytevékenységétől a hallgató agytevékenységéig terjedő kommunikációs folyamatot nevezi így, szerintünk rosszul megválasztott kifejezéssel) részekre bontásával kezdi. Majd felteszi a kérdést, hogy a beszéd-észlelés folyamatának fázisait változtatás nélkül alkalmazni lehet-e a beszélés folyamatának fázisaiként is. E kérdés megválaszolása érdekében feltesz egy közvetítő kérdést: különálló képesség-e a beszéd-felfogás és a beszélés? E kérdésre adott válaszában, melyben e két képesség alacsonyabb szinteken való teljes különleműsége mellett foglal állást, élesen szembe helyezkedik a behavioristákkal és Pavlov tanításával. Tagadja, hogy a szavak jelentésének felfogása ezek hangalakjának bizonyos „belső reprezentációkkal” való egybevetésén alapszik. Ez a „belső reprezentáció” akkor lenne hatékony, ha minden egyes szót már hallottunk volna korábban és ezekhez egy-egy jelentés feltételesreflex-szerűen már korábban hozzátapadt volna. A kísérletek azonban azt mutatják, hogy sohasem hallott szavak (pl. az angol „understander” szó) jelentését is tökéletesen és azonnal megérti a hallgató, ha szükséges. Ez az emberi agy „generáló képességével” magyarázható: egy adott struktúra, egy meghatározott nyelvi rendszer ismerete elegendő az ember számára — következteti Miller — ahhoz, hogy rugalmasan használhassa ezt különféle — talán teljesen új nyelvi megnyilatkozások felfogására, illetve saját nyelvi megnyilatkozásainak összeszerkesztésére. Ha ez így igaz, akkor a nyelv grammatikai szabályainak és ezzel a mondattan-nak sokkal nagyobb szerepe van a nyelvi tevékenység létrehozásában, mint ahogy azt eddig hittük. — Egy további pszichonyelvészeti kérdés a grammatika-elmélettel kapcsolatban az, hogy az emberi agy mindenütt azonos alaprendszerre építi-e fel a nyelvet. Az egymással rokonságban nem lévő nyelvek közötti egyes szerkezeti hasonlóságok, vagy onnan erednek — elmélkedik Miller —, hogy a nyelvi alapszerkezet szükségképpen minden nyelvnél nagyjából azonos, vagy onnan, hogy biológiai alkatunk számára éppen a jelenlegi formájú és szerkezetű nyelvek a legalkalmasabbak. Az algol és egyéb programnyelvek rendszerére hivatkozva Miller nyomban el is

veti az első lehetőséget és megtartja a másodikat. Sajnos azonban az emberi természetes nyelvek alapjellegzetességei és az ember biológiai adottságai között részletekbe menő párhuzamot nem von. — Annyit mindazonáltal megemlít Miller, a nyelvi tevékenység biológiai—zoológiai vonatkozásainál maradva, hogy ez „a viselkedés egy faj-specifikus” (83) formája, mégpedig az emberi faj specifikuma. Persze a fajspecifikusság fogalmát több oldalról kellene megvilágítani. Ha a közléscélok oldaláról vizsgáljuk a nyelvet, akkor beárnyékolódik annak fajta-specifikus jellege, hiszen nem egy közléscél, ami az emberi beszédnél motiváló szerepű, megvan az állatnál is (vö. Sebeok-Ramsay: *Approaches to Animal Communication*. 185-6). Miller tehát a fajta-specifikusság fogalmát leszűkítve alkalmazza és azt érti ezen, hogy az ember, a többi élőlénytől eltérően, nem pusztán jeladásra képes, hanem egy, a tárggyal pusztán szimbolikus-kapcsolatban levő jelzéssel képes felidézni a jelölt tárgyat, és azt, hogy nem egy-egy jelzés megtételére képes, hanem a jelek variációs láncával a jelentés-kifejezés skáláját rendkívül meg tudja növelni. E fenti nyelvi tevékenységi jellemzők valóban „fajta-specifikusak”, hiszen genetikusan rögzített, a faj minden egyedével veleszületett képességen alapulnak. E specifikus képességeknek (melyeknek egyik bizonyítéka a kisgyermek anyanyelv-tanulási fogékonysága), természetesen, korlátai is vannak: A grammatikai struktúrák végtelen érvényesülését az emberi psziché percepciói akadályai (lásd az 1. és 2. tanulmány kérdéskörét) korlátozzák. N. Chomsky a *Handbook of Mathematical Psychology* c. gyűjteményes kötetben (2. köt. 11—13. fejezet) utal arra, hogy elvben végtelen hosszúságú mondat szerkeszthető. Csakhogy, jegyzi meg Miller, a végtelen hosszú mondat néhány első szakaszának elmondása után az emberi agy felfogó képessége lehanyaglik és a végtelen hosszú mondat hovatovább megnemértett akusztikai zörejjé degradálódik. A dolgozat végén éppen egy idevágó (St. Isard-dal együtt végzett) kísérletét ismerteti. A Harvard Egyetem hallgatóival bonyolult grammatikai szerkezetű mondatokat tanultattak meg, úgynevezett „beágyazásos mondatokat” (sentences with embeddings), amelyeknél a beágyazások számától függően gyorsan csökkent a tanulás, az emlékezetbe vésés hatékonysága. Miller példamondatait a magyar nyelv eltérő struktúrája miatt teljesen visszaadni nem lehet, megközelítőleg ilyenféle mondatokról volt szó: „Azok a lányok / akiknek talizmánját az a csapat / amelyet a football-mérkőzésben egymással szemben álló felek közül mi buzdítottunk / viselte / a parkban voltak.” A tanulmány legvégén Miller néhány buzdító szót hangoztat a grammatika-elmélet megállapításainak pszichológiai-kísérleti módszerekkel való átvizsgálására és ellenőrzésére vonatkozólag.

A hatodik tanulmány címe: „*Számológépek, kommunikáció és gondolkodás*”. Miller e tanulmánya elején a számológépek működési elvét és teljesítő képességét világítja meg egybevetve ezt az emberi agy működésével. Rámutat arra, hogy milyen mély és alapvető különbség van még a számológép működése és az emberi agy tevékenysége között. Persze hasznos lenne, ha Miller gondolatmenetét részletesebben ismertethetnénk, és utalhatnánk azokra a működésbeli és teljesítménybeli azonosságokra, illetve eltérésekre, melyekre Miller dolgozatában kitér. E részletezés viszont olyan kibernetikai és általános rendszer-elméleti vonatkozások megvilágítását is szükségessé tenné, amelyekre terjedelmi okokból nincs lehetőség — Miller jelen dolgozata végén (118) felidéz néhány olyan laikusoknál gyakran megjelenő félelmet: „nem fognak-e bennünket végül is elpusztítani számológépeink” stb., amelyek e tematika felemlítése, tehát a gépi és az emberi gondolkodás kapcsolatának tárgyalása során szinte minden esetben felmerülnek. E számológép-fóbia szerinte két félelem-mozzanatra vezethető vissza: 1) Nem csökkenti-e a számológép, a maga hallatlan teljesítményeivel, munka-

alkalmainkat veszélyes mértékben? 2) Nem tud-e alapján véve a gép mindent tökéletesebben elvégezni, mint az ember? Miller a fenti aggodalmakat álfélelmen alapuló kérdésfelvetéseknek minősíti, és szerinte az automatizmus és a számítógéptechnika fejlődésének csak az lesz a következménye, „hogy a gépekről alkotott fogalmunk gazdagodik” majd. Persze Miller nem említ egy — jóllehet csak egyeseket érintő — veszedelem: olyan tekintély elvi félrevezetésekre, olyan finom valóság-átszínezésekre, stb., amelyekre az ellenőrzés megvalósíthatatlansága miatt eddig nem derült fény, most, a gépi számítások jóvoltából fény derülhet; a nem mindenben helytálló kijelentések gazdáinak helyzete tehát nehezül, hacsak nem rontja le e tendencia hatását egy újabb veszedelem: a számítógépek adott mennyiségének a társadalmi tudat manipulálásához való igénybevétele.

Az utolsó, kizárólag e kötetben megjelent tanulmány címe: „*A grammaráma terve*”. Talán ne is azt tárgyaljuk először, hogy mi ez a „grammaráma”, hanem azt, hogy milyen cél hívta életre. Az életrehívásnak célja annak kikísérletezése volt, „hogy az emberek miként tanulnak meg egy grammatikai szabályoknak alávetett mesterséges nyelvet”. A grammaráma egy olyan játérendszer elképzelésén alapul, melynek véges számú, egymástól pontosan megkülönböztethető belső állapota van. Mutassunk rá egy adott belső állapotra és nevezzük ezt „induló helyzetnek”, majd ragadjunk ki egy másik állapotot és hívjuk ezt „véghelyzetnek”. Ha a feladat az „induló helyzetből” magunk választotta útvonalon a „véghelyzetbe” való eljutás, akkor — minden egyes lépésünket egy-egy jellel jelölve — az „induló helyzetből” a „véghelyzetbe” való átjutás „grammatikailag helyes” útvonalainak képleteihez juthatunk. Természetes, hogy ha a rendszerállapotokon való áthaladás menetének befolyásolására meghatározott feltételeket, „grammatikai szabályokat”, állítunk fel, akkor e szabályoktól függően, amennyiben változtatjuk ezeket, más és más útvonal-képlet-sorokat fogunk tudni felírni. (Ha betűkkel jelöljük pl. egy ötszög oldalait és két átlóját, akkor egy adott pontból az oldalak és átlók mentén az ötszög egyik pontjából egy szemben állóba való eljutásnak több útvonala lehet.) Az útvonalszakaszokat jelölhetjük betűjelekkel, de jelölhetjük akár szavakkal is. Miller súlyt fektet arra, hogy a grammaráma-feladatok megoldási folyamatát elkülönítse az ún. Markov-folyamatoktól, melyeknél a valószínűségnek van alapvető szerepe. Egy olyan játékelméleti feladat, hogy adott térképen (road-map) egy városból való mielőbbi kijutásnak mi legyen az útvonala, eltérő feladat a grammaráma feladatoktól. Miller, dolgozata végén, jóllehet annak elején kifejezetten utal a grammaráma „szellemi játék” voltára, azt a kérdést említi fel, hogy milyen haszna lehet e feladatoknak. Megállapítja, hogy a legalapvetőbb grammatikai összefüggések felismerését könnyíti meg, csakúgy a nyelvész, mint a nyelvpedagógus számára. De utal arra is, hogy ezeken túl a matematikai gondolkodás oktatásában is jó hasznát vették már (P. Suppes, Stanford Univ.) a grammarámának.

A tanulmánykötet használhatóságát megnöveli a kötet végén található, témafeltárást nyújtó részletes tárgymutató.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár
Budapest

Büky Béla

R. L. Brown: Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity
Hága — Párizs, 1967. Mouton. 132 lap.

R. L. Miller: The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics
Hága — Párizs, 1968. Mouton. 127 lap.

A két könyvnek egyszerre való ismertetését közös témájuk indokolja. Mindkettő a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a kultúra viszonyát teszi vizsgálat tárgyává egy bizonyos aspektusból. Az itt érintett kérdéskomplexumban a két kisarkított tézis s ezeknek megfelelő kutatási szempont: egyrészt a nyelvek közt felfedhető közös vonások keresése, amely modern tudományos diszciplínaként mint univerzáliakutatás alakult ki, másrészt a nyelvek közt megállapítható különbségek és a kulturális, speciálisan nemzeti kulturális különbségek egymással összefüggésben való vizsgálata. Az utóbbinak van egy olyan formája, amely felteszi, hogy a nyelvi különbségek a kultúra különbségeivel a legszorosabban összefüggnek, sőt van olyan felfogás, amely szerint a nyelv döntő hatással van a gondolkodásra és a kulturális különbségekre. Ez utóbbi két elmélet mint a nyelvészeti relativitás elmélete vagy hipotézise („linguistic relativity hypothesis”) vált ismertté. Az előbbi mérsékelt, az utóbbi szélsőséges álláspont. Ennek a nyelvészeti relativitás-felfogásnak, amely Amerikában mint „Sapir—Whorf-hipotézis” került a nyelvész-köztudatba, első igazán markáns képviselője Wilhelm von Humboldt, aki viszont a német romantika két nagy gondolkodójának, J. G. Hamann-nak és J. G. Herdernek a befolyása alatt alakította ki „etnolingvisztikai” elveit.

A Humboldt-féle relativista felfogás későbbi követőinek van egy amerikai és egy német szárnnya. Az amerikai szárnyat F. Boas, E. Sapir és L. Whorf, a németet E. Cassirer, J. Trier és L. Weisgerber képviseli. Brown tanulmánya elsősorban Humboldt-tal és forrásaival, Miller dolgozata a német „újhumboldtiánusokkal” foglalkozik. Mindkét tanulmány elsősorban tudománytörténeti munka, de tudományelméleti szempontból is figyelemre méltó. Ez Brownnál főleg a fejezetek tagolásában is meg nyilvánuló tárgyalási rendben, Millernél a kritikai értékelésben jut kifejezésre.

Ismertetésemben célszerű a történeti sorrendnek (és egyúttal a megjelenés időrendjének) megfelelően előbb Brown, majd ezután Miller könyvének a bemutatása. Bevezetőül még nem árt az „etnolingvisztika” megjelölésről is annyit megemlíteni, hogy e műszó magyar szakemberek körében kevésbé ismert, nincs is megfelelő magyar változata, ami arra utal, hogy az általa jelölt tudományágat mint külön nyelvészeti diszciplínát nem műveltük, ami természetesen nem azt jelenti, hogy az idevágó kérdések nem kerültek a magyar szakirodalomban is napirendre. Az etnolingvisztika — az Új Magyar Lexikon címszavai közt nem szerepel! — a Brockhaus Enzyklopädie (1968) szerint „untersucht die Sprach im Zusammenhang mit der Kultur der Sprachträger”. Nyilvánvaló, hogy e tudományág önálló részdiszciplínaként való kialakulása a nyelv öncélú és önelvű vizsgálatának a kifejlődésével párhuzamos.

I. Brown arra vállalkozik, hogy Humboldt szintézisének a forrásait feltárja, bemutassa Humboldt fejlődését a relativitás elmélete szempontjából. A tanulmány legnagyobb érdeme, hogy felfedezi e fejlődésben mutatkozó ellentmondásokat. Módszere az, hogy magát a relativitás elméletét több rétegre bontja, több oldalról közelíti meg. Erről az egyes fejezetek tematikája is tanúskodik. Egy bevezető és egy összefoglaló záró fejezet között a következő témákat tárgyalja: a nyelv keletkezéséről szóló elméletek;

a nyelvnek mint organizmusnak a metaforája; nyelv és gondolkodás; környezet, nemzeti jelleg és nyelv; nyelv és észlelés, nyelvi univerzáliai és összehasonlító nyelvészet.

A nyelv eredetéről a XVIII. századig két elmélet volt forgalomban. Az egyik szerint a nyelv isten, a másik szerint az emberi ész alkotása. Az utóbbi természetesen a felvilágosodás elmélete. Mindkettő megegyezett abban, hogy az emberi társadalom és az emberi intelligencia a nyelv előtt már megvolt. (Locke szerint az ember szociális és értelmes lény, a nyelv ennek a kész szociális intellektumnak a találmánya.) Lényeges változást jelentett a német romantikusok felfogása, nem kis mértékben a természettudományban jelentkező evolucionista szemlélet hatására. A nyelv keletkezésének a magyarázatát a primitív ember körülményeiben, az ember és az állat közti különbség kifejlődésében kezdik keresni. A nyelvet most már nem egyszerűen a kész gondolat kommunikációs burkának tartják, és nem is egyoldalúan az értelem külső megnyilvánulásának, hanem — különösen primitív állapotában elsősorban az érzelem megnyilvánulásának tekintik. Így születik meg az úgynevezett indulatszó-elmélet, amely szerint az első szavak érzelmek kifejezői voltak. Humboldt maga is átmegy azon a fejlődésen, amely a nyelv keletkezésének a magyarázatában a XIX. század elején végbemegy. Így jut el végül is oda, hogy a nyelv nem egyének gondolat-közlő eszközeként jön létre, hanem az egész nyelv közösség szimultán és spontán aktivitásából fakad.

Ugyancsak a biológia fejlődésének társadalomtudományi vetületeként fogható fel a nyelv természetének a szemléletében beállt változás. A XVIII. században a német romantika szembeállította a mechanikust, amelyet kívülről igazgatnak, az organikussal, amely önmagát kormányozza, változtatja. Ezt az elméletet az esztétikára is alkalmazták: az igazi költői mű organikus és nem mechanikus. Az organizmus Kant szerint önmagát szervezi, nem részek egyszerű kooperációja. Kedvelik a szerves lét tipikus formájának a szemléltetéséhez a fa hasonlatát. A nyelvnek mint organizmusnak a felfogásában nagy hatással volt Humboldtra F. Schlegelnek „Über die Sprache und Weisheit der Indier” című 1808-ban megjelent munkája. Humboldt is elveti a nyelvi elemzésben az atomisztikus eljárást, mert a nyelvnek — szerinte — nincsenek elszigetelt tényei: a nyelv minden eleme egy egésznek a része, az egész pedig organikus egész, amely magát szervezi egy dinamikus elv értelmében. A nyelvet mint organizmust a nemzet egésze hozza létre, fejlődését az értelmes ember fiziológiája határozza meg. A nyelv fejlődésében éles különbség van a kifejlődés és a későbbi szakasz között (Herder hatása) is. A nyelv a kifejlődése után kevésbé változik, akár Földünk. Az egyén nem tudja a nyelvet megváltoztatni a kifejlődés szakasza után: a nyelv struktúrája szabja meg a gondolkodást is.

Ezután tér rá a szerző a nyelv és gondolkodás humboldti értelmezésének a fejtegetésére.

A nyelv és gondolkodás összefüggése Brown szerint háromféleképpen értelmezhető: 1. A gondolkodási egység megelőzi és meghatározza a nyelvi egységet; 2. A gondolkodási és nyelvi egység egyidejű, a nyelv egyszerűen külső oldala a gondolatnak; 3. A nyelv szabja meg a gondolkodást, a nyelv határozza meg a gondolkodás egységeit. Az első felfogást a felvilágosodás képviselte. A nyelv e szerint csak a kommunikáció számára szükséges, a gondolkodásnak olyan külső eszköze, amely akár jobba is tehető a tökéletesebb gondolatközlés érdekében. A második nézet a romantika idején terjed el. Leibnitz álláspontja is ide vonható. Szerinte a nyelv nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem gondolkodásunk is a nyelv által megy végbe. A jelek nemcsak a gondolat jelei, hanem a dolgokéi is. Hamann szerint gondolkodni annyi, mint jeleket hasz-

nálni. A kettő egy folyamat. Helytelen úgy képzelni, hogy először vannak fogalmaink, és azokhoz kapcsolunk szavakat. Filozófusok, akik úgy gondolják, hogy a valóság kategóriáit tanulmányozzák, ténylegesen a nyelv kategóriáit elemzik, amely elválaszthatatlan a gondolkodás kategóriáitól. A dolgokról való fogalmaink nyelvek szerint különböznek. Herder szerint a gondolat semmi más, mint belső nyelv, az értelem csak a nyelv által tanulmányozható.

Humboldt a Leibnitz—Hamann—Herder-vonalat folytatja: beszéd nélkül nem tudunk gondolkodni — vallja. Mégis különbséget tesz a kettő között: a gondolat tisztább és egészebb jellegű, mint a nyelv. A nyelv a gondolkodás formái szerve. A nyelv formái meghatározzák a gondolat formáit. A gondolkodás nemcsak általában függ a nyelvtől, hanem bizonyos fokig az egyes nyelvektől is. A nyelv jellegét egyrészt eredeti állapota, másrészt a nemzeti jelleg szabja meg. A nyelv külső manifestációja a nemzeti szellemnek, ahogy ezt „Über den Nationalcharakter der Sprachen” 1822-ben írt, de csak 1882-ben megjelent tanulmányában kifejti. A nyelv elsősorban kollektív eredetű, s meghatározó szerepű az egyéni intellektusra. Humboldt felfogása ezen a ponton érintkezik Kant ismeretelméletével. Az angol empiristák óta az emberi értelmet tabula rasa-nak tekintették, amelynek egyetlen meghatározója az érzékelés. A nyelvnek nem volt befolyásoló szerepe ebben az elméletben. Kant hatására Humboldt a nyelvet úgy tekintette, mint amely a priori keretet ad a gondolkodás számára. Kanttól vette át azt a tézist, hogy az emberi ismeret interakció eredménye: kölcsönhatás az ember és a világ között, a szubjektum és az objektum között. Ehhez hozzáadta, hogy 1. az ismeret úgy jön létre, hogy a nyelvi keretet aktív módon applikáljuk az érzékeléshez, s hogy 2. különböző nyelvek szerkezeti kerete különböző. Humboldt is vallotta Schellingnek azt a gondolatát, hogy a nyelv közbülső helyet foglal el az érzékelés világa és az aktív individuális gondolkodás között. Schelling szerint a nyelv egyszerre partikuláris beszédaktus és univerzális tartalom. Ezt a felfogást Humboldt is magáévá teszi.

A nyelvnek és a szubjektumnak ez a kiemelt szerepe a megismerési folyamatban gyökeres szakítást jelentett az empirikus ismeretelméleti felfogással. Kant óta probléma volt, hogy a megismerés egyetemes kategóriái és a nyelvek különbözősége között mi a viszony. Humboldtnak a felfogása kezdetben csak mérsékelten relativista. Ekkor még azt vallotta — Kant hatására —, hogy a megismerés általános kategóriái minden nyelvben megtalálhatók. Ebben az időben (az 1820-as években) még pozitívan viszonyult a Port Royal nyelvtanához. Úgy vélte még ekkor, hogy terminológiai változtatás elég ahhoz, hogy az egzotikus nyelveket egyetemes nyelvtan kereteibe illesszük. Később a szélsőséesebb relativista felfogás felé hajlik. Ezt az újabb fejlődési szakaszt tükrözi az 1828-ban írt és angolra fordított tanulmánya („An Essay on the Means of Ascertaining the Affinities of Oriental Languages”). Itt már arról van szó, hogy a nyelv hű képe annak a gondolkodásmódnak, világszemléletnek, amely a nemzetet jellemzi. Egyébként két nevezetes tanulmánya van még Humboldtnak, amely már címében is jelzi relativista felfogását: „Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung” (1825) és „Über die Kawi Sprache auf der Insel Jawa, nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes” (1836).

Brown összefoglaló értékelésében megállapítja, hogy Humboldt volt az első, aki összekapcsolta különböző nyelvek struktúrájának összehasonlító vizsgálatát a nyelv, megismerés és gondolkodás egységének a feltételezésére építő elmélettel, és ugyancsak

ő volt az első, aki azt tanította, hogy a kialakult nyelvi (szókinesbeli és nyelvtani) struktúra ellenáll az egyének változtató szándékának, a nyelv struktúrája meghatározó szerepű az egyének felfogó és gondolkodó képességére. Humboldt a struktúrát mint organizmust fogta fel, amelyben a részek funkcióját az egész szabja meg. A német romantika hatására — a német romantika tanítása szerint az epika és a népi irodalom kollektív eredetű — a nyelvet kollektív eredetűnek tartotta és innen eredeztette a kollektívum elsőbbségét a nyelvhasználat kérdésében is. Humboldt relativista felfogása azonban nem száz százalékos és nem is ellentmondás-mentes. Nehéz is nézeteinek az összegezése a műveiben fellelhető logikai ellentmondások és következtetések miatt — állapítja meg a szerző. De ezek az ellentmondások részben a szintézisre törekvő gondolkodó természetes fejlődésének az ellentmondásai, részben a nyelv ellentmondásaival függnek össze, amelyeket Humboldt figyelme nem került el. Így jól látta a nyelvnek mind az induktív, mind a deduktív gondolkodással való kapcsolatát, az univerzálékban és a nemzeti sajátosságokban rejlő ellentmondást, a nyelv egyéni és kollektív oldalát. Humboldt sokoldalúsága az oka annak, hogy nemegyszer ellentmondó irányzatok képviselői vallják előfutárunknak. Egyesek úgy tekintenek rá, mint a strukturalizmus atyjára, mások Croce és Vossler elődjét látják benne az egyén alkotó szerepét kiemelő tanítása miatt. Voltak, akik munkáiban a kantianus jelleget találták döntőnek a tartalom és a forma szétválasztása miatt, mások meg elsősorban mint a német romantika képviselőjét könyvelik el. A szerző szerint egyik szélsőséges véleménynek sincs igaza. Humboldt ellentmondásai tükrözik a felvilágosodásból a romantikába való átfejlődés korának az ellentmondásait, s maga sem oldotta meg végleg a problémákat. Nézeteinek a megítélésében azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos téziseit ő maga is csak a nyelvfejlődés bizonyos szakaszaira nézve tartotta érvényesnek. Így a nyelv és gondolkodás azonosságát csak a nyelvfejlődés kezdeti szakaszára tartotta abszolút érvényűnek. Később, a kultúra magasabb fokán nő az egyén szerepe, aki már meg tudja különböztetni a nyelvet és a gondolkodást, és a nyelvet alkalmazni tudja a gondolkodáshoz — vallotta, de ez a gondolat maga is csak Humboldt korábbi fejlődési szakaszára jellemző, amikor még közelebb állt a felvilágosodáshoz. A szerző éppen azt tartotta fő feladatának, hogy Humboldt fejlődésében és ellentmondásosságában mutassa be. Hasonló kísérletek már történtek, ahogy jelzi, egyes nyelvtudománytörténeti munkákban, de Humboldttal magával ilyen szempontból külön még egy dolgozat sem foglalkozott.

2. Miller abból indul ki, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonya egyike a legnehezebb kérdéseknek. W. Urbannak „Language and Reality” (1939) című munkájában kifejtett nézetét ismerteti. E szerint pozitív kulturális korszakokban a nyelvet és a megismerhető valóságot bizonyos fokig azonosítani lehet: a dolog és a szó elválaszthatatlan. Ezek a korszakok a racionalizmus korszakai és az univerzálák realitásának az elfogadásával járnak együtt. A kultúrák kritikus korszakai az empirikus időszakok, amikor elválasztják a nyelvet és a megismerhető valóságot, amikor kételkednek a szóban és az univerzálákban. Ezek a kulturális relativizmus periódusai. Mi jelenleg (1939!) az ötödik negatív korszakban élünk. A XIX. század eleje volt az utolsó pozitív időszak. A szkeptikus felfogás szerint a nyelv befolyásolja a világszemléletet, különböző nyelven beszélők másként látják a világot. Ez a nyelvészeti relativitás elmélet Humboldt nevéhez fűződik. Amerikában elsősorban Whorf, Németországban Weisgerber munkái folytatják a humboldti gondolatot. Az utolsó tizenöt évben rengeteg vita folyt elsősorban Whorf tézisei körül. Miller célja a hipoté-

zis német változatának, elsősorban Weisgerber gondolatainak a kritikai ismertetése. A német relativisták fő tézise szerint, hogy a valóság benyomások megszakítatlan folyamata, s a nyelv fő funkciója ennek a tartalmát rögzíteni a tudat számára és viszonyítani e rögzített tartalmakat egymáshoz. Humboldt felfogásának megfelelően a német relativisták szerint a világ fogalmi felosztása és e felosztás szerveződésének módja nyelvek szerint különböző. E bevezető megjegyzések után Miller egy fejezetben Hamann, Herder és Humboldt, egy következőben Saussure és Cassirer, majd a következő három fejezetben Weisgerber idevágó nézeteit ismerteti, kitérve közben Trier szerepére és a mezőelméletre. Egy záró fejezetben értékelő és főleg Weisgerberre vonatkozó kritikai megjegyzéseket kapunk. A könyv gerincét fejezetszámban és lapszám tekintetében is Weisgerber ismertetése teszi ki.

A relativista felfogás Weisgerber előtti képviselőinek nézeteit Brown könyve nyomán nagyrészt már ismertettem. Csak egy-két mozzanatot emelnék ki Miller tanulmányából, ott, ahol valami érdemleges többlet mutatkozik Brownhoz képest. A nyelv Humboldt számára az értelem alkotó tevékenysége. A gondolat akkor válik világossá, ha hangokkal egyesül, a képzet (Vorstellung) így válik fogalommá (Begriff). A határozatlan és formátlan gondolatból a szó bizonyos vonásokat (Miller itt a *feature* szót használja!) kiemel, egyesít, formát és szint ad nekik a hangalak által, más szavakkal való kapcsolat által, és esetleges módosító elemek által. „In this way the features are individualized by the word.” A szó a minimális nyelvi egység, belső oldala a fogalom, külső oldala a hang és az accentus. A nyelvben megnyilvánuló alkotó tevékenység igazi letéteményese azonban nem a szó, hanem a mondat. A mondatalkotó tevékenységben a legfőbb mozzanat a tagolás (Gliederung). Ennek a révén a formátlan gondolatmassza és az ugyancsak formátlan hangmassza találkozik és a nyelv alkotórészévé válik. Miller nem említi, de lehetetlen itt nem Hjelmslev-re gondolnunk, aki szerint a tartalom és a kifejezés szubsztanciája nem tartozik a nyelvhez. A nyelv szférájában csak a formát öltött tartalom és kifejezés vonható. De nemesak Hjelmslev, hanem a modern formális logika és neopozitívizmus előfutárát is felfedezhetjük sok tekintetben Humboldtnál, többek között, amikor arról beszél, hogy ugyanazon tárgyak különböző szavakkal való elnevezésekor az elnevezések különböző fogalmakat jelölnek, de ugyanazt a tárgyat jelentik. Az extenzió és az intenzió fogalmi megkülönböztetésének a csíráját is fellelhetjük ebben a distinkcióban.

Még tovább mehetünk, a modern szemantika alapgondolata is felfedezhető Humboldtnál az ismertetett részletek alapján. A szó szemantikai tényezőkre, minimálisabb egységekre, szemémákra való felbontására gondolok. Hogy Saussure koncepciójának az előkészítésében milyen nagy szerepe van Humboldtnak, ez már Miller összevetéséből is világossá válik. Elsősorban a jel kétarcú mivoltának saussure-i szemléletére és a szavaknak a rendszerben meghatározott, egymáshoz képest relatív értékére gondolok. Humboldt követője Saussure abban is, hogy a gondolkodást és a nyelvet elválaszthatatlannak ítéli. Saussure ezt a két dolgot, a hangsornak a fogalomhoz és más szavak tartalmi oldalához való viszonyát terminológiailag is elválasztja: különbséget tesz a szó „jelölése” és „értéke” között. A jelölés lélektani folyamat, amely által a hangkép kapcsolatba lép a fogalommal. Az érték a szónak más szavakhoz való viszonyára utal. Így két szónak lehet ugyanaz a jelölése, tehát ugyanazt a fogalmat jelölhetik, de más értéket kapnak a szókinésbeli oppozíciók által. Saussure közismert szemléltető példája erre a francia *mouton* és az angol *sheep* szó. Ami mármint a szó jelentését illeti, az mind a jelölést, tehát a fogalmi tartalmat, mind az értéket, tehát a relatív vonatkozást magába foglalja.

Miller foglalkozik Cassirer, sőt Husserl és Porzig humboldtiánus nézeteivel is, ezek azonban a gondolatmenet szempontjából lényeges újat nem tartalmaznak. Így most rátérek Miller fő témájára, Weisgerber relativista nézeteinek az ismertetésére.

Weisgerber szerint a megismerés az ember külső és belső világának a kölcsönhatásából ered. Ez a tisztára humboldti gondolat kiegészül azzal, hogy a két világ találkozási helye az úgynevezett szellemi—intellektuális közbülső világ (geistige Zwischenwelt), amelyet pszichikai oldalról általános emberi, speciális társadalmi és individuális sajátosságok határoznak meg. Ezek közül legfontosabbak a sajátos társadalmi megkötöttségek. A világ megismerésében a nyelvnek lényeges szerepe van, a nyelv maga forrása a megismerésnek. Különböző nyelveken beszélők különböző nyelvi közbülső világban (sprachliche Zwischenwelt) élnek. Ez tulajdonképpen szintén csak újrafogalmazása annak a humboldti gondolatnak, hogy a nyelv a priori keretet ad a gondolkodás számára. A nyelv Weisgerber szerint meghatározza a külső tárgyak felismerését, megkülönböztetését, a róluk való ítéletalkotást és értékelésüket. A fogalom is a szóhoz van kötve, a jelentés és a jelölés (Bedeutung és Bezeichnung) a szó hangalakja és fogalmi tartalma közti viszony, de ellentétes irányból felfogva: a hangalakból kiindulva jelentésről, a fogalom felől kiindulva jelölésről beszélünk. A nyelv fogalmai a tudományos fogalmaktól abban különböznek, hogy érzelmi elemet is tartalmaznak és a nyelv szinkrón fogalmi rendszere által is körül vannak határolva. Ezen a ponton részben a német romantika nyelvfelfogásának, részben Saussure „érték” fogalmának a hatása mutatható ki.

Miller külön fejezetben foglalkozik a mezőelmélettel. A „Bedeutungsfeld” fogalma először G. Ipsen „Der alte Orient und die Indogermanen” című dolgozata révén válik ismertté, bár már néhány évvel előbb is felbukkan a *Feld* szó mint nyelvészeti terminus. Weisgerberre is, mint másokra erősen hatott J. Trier munkássága. A mezőelméletnek trieri és weisgerberi értelmezése az, hogy különböző nyelvek különbözőképpen osztják fel a tartalmilag meghatározott „mezőket”, azaz fogalomköröket. Humboldtig visszanyúló gondolat, hogy a materiális világ szavainak a valósághoz való viszonya közvetlenebb, mint a szellemi világ szavaié.

Weisgerber grammatikai munkásságából azt a gondolatot emelem ki Miller nyomán, amely szerint minden nyelv kevés számú alapmondat típusból áll, amelyekből minden konkrét mondat megalkotható („are generated”) és amelyek a gondolkodás irányát is megszabják. A grammatika és a szókinés struktúrájának az összevetése lehetővé teszi olyan tendenciák megállapítását, amelyek az ismeretszerzés útját is befolyásolják. Ezek a tendenciák pár-fogalmak formájában adhatók meg: konkrét és absztrakt, statikus és dinamikus, szintetikus és analitikus. A német nyelv összehasonlítva a franciával, szemléletesebbnek (konkrétabbnak), dinamikusabbnak és szintetikusabbnak mutatkozik Weisgerber vizsgálatai szerint.

Miller könyve befejező értékelő részében elsősorban Weisgerber mezőelméletét elemzi és bírálja. Ellenvetései: 1. A szókinés és a mező értéke nem egyforma a nyelv-közösség tagjainál, tehát nincsenek egységes mezők az összes nyelvhasználókra nézve; 2. A mezők megállapítása szubjektív, a mező logikailag van meghatározva, nem a nyelvből adódik; 3. a szavak értéke nem egyszerűen a szókinés fogalmi értékrendjéből származik, mert a szavak értelme a mondatokból adódik. A mondat több mint a szavak jelentéseinek az összessége.

Különböző morfémák használata Miller szerint nem jelent egyszersmind gondolkodásbeli különbséget. Ha a mezők számbavételekor csak szavakkal operálunk, téves eredményre jutunk, mert összetételek és lexikai kapcsolatok, igés kifejezések is szá-

mításba jönnek. Minden nyelvnek megvan a maga eszköze a grammatikai viszonyok kifejezésére és senki sem tudja bizonyítani, hogy egyik nyelv előnyösebb, mint a másik. A grammatika nem befolyásolja a gondolkodást.

Ha tovább akarunk jutni a relativista elmélet megítélésében, kettős tennivalónk van — állapítja meg Miller. Először világosan kell megfogalmazni az alaptézist, jól meghatározott fogalmakkal, másodsor kísérleti módot kell kifejleszteni, amelynek bizonyító ereje van. Ha be akarjuk bizonyítani, hogy a különböző nyelven beszélők különbözőképpen gondolkodnak, akkor nem nyelvészeti tényekre is kell utalnunk, s ezeket határozottan el kell különítenünk a nyelvészetiektől.

*

Az ismertetett két tanulmányból azt hiszem világosan kiderült, hogy témájuk igen fontos és — mondhatni — örökké aktuális problémakört ölel fel. Mert nemigen kell bizonygatni, hogy a jelzett kérdéskörben lezárt eredményt elérni szinte lehetetlen a vizsgált terület komplexitása miatt. Miller jól látja, hogy a kérdés megoldásának terminológiai oldala is van. De éppen ebből a szempontból talán nem ártott volna, ha mind Brown, mind Miller alaposabb elemzés alá vett volna olyan terminusokat, mint „gondolkodás”, „kultúra”, „értelem” stb. Ezeket a szavakat Hamanntól kezdve Weisgerberig szinte gátlás nélkül használják, kellő differenciálás nélkül, pedig e szavak értelme egyáltalán nem világos tudományos értelemben. Minden valószínűség szerint például az a folyamat, amit gondolkodásnak nevezünk, nem egységes. Az erre vonatkozó modernbb szakirodalom, amelyre itt még csak utalni sem akarok, olyan feltevéseket enged meg, hogy operatív szempontból helyesnek látszik különbséget tenni nyelvi és nem nyelvi gondolkodás között a pszichológusok által feltárt kétfajta általánosításnak, a képzetben megnyilvánuló és a fogalmi általánosításnak a kettőssége alapján. Így látva a kérdést, még nagyobb csodálattal adózhatunk Humboldt zseniális megfigyelésének, amelyben a képzet (*Vorstellung*) és a fogalom (*Begriff*) egész modern értelmezést kap.

Mindkét dolgozatban dicséretre méltó a központi téma szempontjából jellemző anyag kiválasztása, a lényegesnek a lényegtelenről való elválasztása. Brownnak első sorban a téma sokoldalú megvilágítását, Humboldt életművének fejlődésében és ellentmondásaiban való bemutatását, Millernek Weisgerber munkáiból az idevágó, valóban legjellemzőbb részek kiválasztását és világos tálalását köszönhetjük. Ajánlhatom a Weisgerber iránt érdeklődőknek, annak ellenére, hogy Weisgerberről magyar szakfolyóiratban már két ismertetés is megjelent, az egyik Temesi Mihálytól (*Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I. 307—24), a másik Wolfgang Schlachtertől (*Acta Lingu. Hung.* 16 149—57 (1966)). Az etnolingvisztika relativista irányának amerikai képviselőiről a jelzett munkák nem adnak számot. Az érdeklődőt itt Antal László „Észrevételek a metalingvisztikáról” című cikkéhez utalhatom (*Magyar Nyelvőr* 82 343—51, (1958)), ahol Whorf munkásságáról kaphat áttekintést.

Miller remekül válogatta meg a Weisgerberre vonatkozó anyagot, ahogy említettem. Az értékelésével azonban nem tudok mindenben egyetérteni. Réálisabb lett volna a Brownhoz hasonló módszert követni és Weisgerbert is fejlődésében és ellentmondásosságában bemutatni, ahogyan erre — más szempontból — Schlachter kísérletet tett. Nem szabad elfelejteni, hogy Weisgerber a leíró nyelvészet teoretikusa és gyakorlati művelője egy személyben, akinél a gyakorlati javaslatok sokszor pozitívabban értékelendők, inspiratív jellegűknél fogva, mint egy-egy élesen megfogalmazott elméleti tétel, amely maga is többféleképpen értelmezhető. Egészen modern és pozitívan ér-

tékelendő például Weisgerbernek az az állandóan visszatérő gondolata, hogy a nyelvi formáknak (esetvégződések, időalakok) nem szabad egyetlen általános funkciót tulajdonítani, hanem a rokon szerkezetek egybevetésével kell a forma különböző jelentéseit, használatait feltárni, és több tartalmi tényező figyelembevételével kell egy-egy forma nyelvi szerepét megállapítani. Miller bírálata sok helyes észrevételt tartalmaz. De ez a bírálat egy szélsőséges kontextualista álláspontból történik, amelyik éppúgy hibáztatható, mint a bírált nézet. A szókincsnek egyének szerint való különbözőségére való hivatkozás olyan érv, amelyet ha komolyan vennénk, nem lehetne egyáltalán szótárt írni. Azt azonban sikerült Millernek bizonyítania, hogy Weisgerber következetes folytatója a Humboldt–Saussure–Cassirer-vonalnak, s hogy ez elődök gondolatai egyformán hatottak rá, ez nem jelent eklekticizmust.

*Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest*

Károly Sándor

L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

A Gondolkodás és beszéd volt szerzőjének utolsó befejezett munkája; nem sokkal a kötet megjelenése után — 38 éves korában — L. Sz. Vigotszkij meghalt. Befejezettségről így csak a külső körülmények tekintetében beszélhetünk: Vigotszkijnak már nem volt módja arra, hogy szembenézzon a nyitvahagyott gondolatmenetekkel, számot vessen a lappangó ellentmondásokkal. Félbeszakadt életműve mégis egységet alkot: 1924–1934 között végzett részkutatásai egy átfogó magyarázó elmélet fogalmi keretében rendeződnek el.

Vigotszkij volt az első, aki rendszeres elméletben próbálta meg a pszichológiára alkalmazni Marx ember-képét. Az ember autonómiája és történetisége Marx szerint a munkán, eszközök alkotásán, felhasználásán és felhalmozásán alapszik. Az ember azáltal szorítja vissza aktivitásának „természeti korlátait”, hogy ahol természetes szerveinek hatalma végetér, társadalmilag létrehozott és átörökített „mesterséges szerveket” épít be a tevékenységébe. De az eszközök alkalmazásával nemcsak a külvilágot alakítja át, hanem saját belső világát is. Miközben uralmat szerez a természet fölött, a saját természete fölött is uralmat szerez: a szerszámhasználat csak mint tudatos és akaratlagos tevékenység lehetséges.

A munka marxi elemzésében látta meg Vigotszkij a pszichológiai problémát — és a probléma megoldásának kulcsát is. A viselkedés fölötti uralom, akár a dolgok fölötti uralom, az eszközhasználat eredménye. A magasabb rendű viselkedésformák az eszközök beiktatásának következtében jönnek létre és csak később, a tárgyi közvetítések *interiorizációjával* különülnek el az eszköz-manipuláló tevékenységtől. A viselkedés alapelve — az egész korabeli objektív pszichológia szerint — a szignalizáció; az állat mindig a környezet ingerhatásaira reagál. Ám az eszközhasználat révén az ember maga kelt szignifikáns változásokat a környezetében, ezekre reagálva a saját maga által előidézett változásokhoz igazodik. Pszichológiailag tehát az eszköz *stimulus-eszköz*: olyan ingerkeltő, amelynek segítségével az ember maga váltja ki, maga határozza meg a reakciót. Így válik viselkedésének szubjektumává. A pszichikum fölötti uralom nem más, mint az ingerkeltők aktív manipulációjával megvalósított *öndetermináció*. (Legegyszerűbb formái az emlékezet akaratlagos irányításában figyelhetők meg: magam determinálom a memóriámat, amikor csomót kötök a zsebkendőmre.)

A magasabb rendű viselkedésformák közvetettségéből már következik *történetiségük*, fejlődésük sajátos, szociális típusa. Az eszközök kiváltképpen társadalmi létezők: a társadalmi együttműködés teremti és hagyományozza át őket. Ezért a magasabb rendű viselkedésformák csak a gyermek és a felnőtt közös tevékenységében alakulhatnak ki, elsajátításukkal a gyermek a másik emberhez való viszonyát interio-
rizálja.

Ezek azok az elméleti tételek, amelyek a Gondolkodás és beszéd eredeti terve mögött munkáltak. Egészen világosan, szinte csak a konkrét probléma nyelvére lefordítva mutatkoznak meg a kötetben publikált legrégebbi, még 1926-ban megkezdett gondolkodáspszichológiai kutatásban, a fogalmak fejlődésének kísérleti vizsgálatában. A Vigotszkij és munkatársai által kidolgozott experimentális eljárás annak a feltevésnek ellenőrzésére szolgált, hogy a fogalomalkotás is eszközalkalmazó pszichológiai tevékenység, amelyet a szó instrumentális használata közvetít. „Teljesértékű”, a tárgyi cselekvéstől függetlenül működő fogalmak csak a szavak közbeiktatásával alakíthatók ki és manipulálhatók.

A kísérleti alanyok — 3—12 éves gyerekek — elé állított feladat különböző alakú, színű és nagyságú tárgyak osztályozása. A tárgyak hátlapjára mesterséges szavakat írtak. Első lépésben a kísérletvezető megfordítja valamelyik alakzatot, megmutatja (felolvassa) a nevét. A gyerekeknek egy csoportba kell gyűjteniük azokat a tárgyakat, amelyeket azonos névűnek tartanak. Próbálkozásait bírálva a kísérletvezető mindig új tárgyak hátlapját mutatja meg; olyanokét, amelyek megfelelnek a gyerekek által kiválasztott tulajdonságnak, de más a nevük — és olyanokét, amelyeknek a neve azonos, de az adott tulajdonságot nem mutatják.

Az eredmény az volt, hogy azok a gyerekek, akik még nem voltak képesek tevékenységüket a szó segítségével irányítani és kontrollálni, nem voltak képesek arra sem, hogy „igazi” fogalmakat alkossanak. A tárgyak térbeli, alkalmi viszonyaitól megkülönböztetett logikai intenzióhoz csak azok jutottak el, akiknek számára a szó már nem a környezet része, nem a tárgyak egy tulajdonsága, hanem a klasszifikáció munkájának stimulus-eszköze volt.

Ez a fejtegetés ad elsődleges tartalmat az egész monográfia alapeszméjének: a gondolkodás és a beszéd egyetlen egységes funkcióban, a nyelvi gondolkodásban fonódnak össze, a gondolkodás „sejtje” nem valami nyelvi vonatkozásaitól elkülöníthető idea, hanem a *jelentés*, vagyis a szó segítségével rögzített — s így verbális összefüggéseitől elválaszthatatlan — fogalom. A gondolkodás és a beszéd egysége Vigotszkij számára nem pusztán a pszichológiában gyakori tételt, nem egyszerűen két pszichológiai funkció összekapcsolódását jelenti. A gondolat és a szó összetartozásával Vigotszkij a magasabb rendű intellektuális műveletek közvetettségét állítja: a konceptuális gondolkodásnak — mint valamennyi magasabb rendű pszichikus funkciónak — szükséges és elégséges feltétele a társadalmi közvetítések (itt: a szavak) instrumentális használata.

Amikor ezt az elsődleges értelmezést megpróbáljuk az elmélet további fejleményein végigvinni, megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk. Észre kell vennünk, hogy a változatlan terminológia mögött egy új, az eredetivel aligha összeegyeztethető koncepció van kialakulóban. A tétel mindvégig a gondolat és a szó egysége — de értelme megváltozik.

A nehézség már a tudományos fogalmak elsajátításának vizsgálatánál felbukkan. Vigotszkij arra a megfigyelésre keresett magyarázatot, hogy a gyerekek a mindennapi érintkezésben elsajátított, természetes nyelvi fogalmakat nagy biztonsággal

használják a különböző helyzetekben, de képtelenek kiemelni a spontán verbális összefüggésből és jelentésük tudatos belátásával alkalmazni őket — míg az oktatás során megtanult fogalmakat könnyen és pontosan definiálják, de alkalmazásukban bizonytalanok, gyakran követnek el verbalizmust. A paradoxon megoldása Vigotszkij szerint az, hogy köznap fogalmainkat rendszeren kívül, egyenkénti használatukban sajátítjuk el, a tudományos fogalmak viszont éppen rendszeres kapcsolataikon keresztül (pl. definíció segítségével) vannak bevezetve. A tudományos fogalmak ezért valamiféle logikai hálót alkotnak, amelyben explicite meg vannak adva a fogalmak közötti viszonyok. A rendszer használatával ugyan a tanulók még nincsenek tisztában (innen a sok verbalizmus), de az egyes fogalmak helyét pontosan ismerik (innen a tudatos viszonyulás képessége).

Vigotszkij azonban nem dönti el határozottan: arra gondol-e, hogy a spontán fogalmak egyáltalán nem alkotnak rendszert, vagy csak arra, hogy a tudományos fogalmak rendszerével szemben a természetes nyelv jelentés-rendszere nem explicit és nem homogén. Mindkét értelmezés meg van fogalmazva és mindkettő a monográfia egy többé-kevésbé végigvitt teoretikus gondolatához kapcsolódik.

Az előbbi a fogalomalkotás már vázolt elméletét folytatja. Hiszen eszerint a szó-jelentés a szó alá tartozó dolgok közös tulajdonságainak pszichológiai szintézise, összefoglalása. A fogalmakat a szó és a referenciáját alkotó tárgyak viszonyában, tehát rendszeren kívül alakítjuk ki; a fogalom egyszerűen azokat a tulajdonságokat foglalja össze, amelyeket valamennyi azonos nevű dolog mutat. Ez az értelmezés megfelel ugyan az elméleti előfeltevéseknek, amelyekből következik, hogy a nyelv pszichológiailag nem más, mint stimulus-eszközök készlete — csak hogy tökéletesen természetlenné bizonyul, mihelyt átlépünk a tudományos fogalmak területére. A jelentések oldalán végbement fejlődésnek, „rendszerbe integrálódásuknak” a stimulus-eszközök oldalán nem találjuk a megfelelőjét. (Az írás kialakulása természetesen szükséges feltétele a tudomány működésének. De az eleven párbeszédben lebegő szavak szilárd, tárgyi hordozón való rögzítése önmagában csak a beszéd elemzését, komponenseinek explikálását eredményezi, a feltételezett rendszerteremtés nem következik belőle. Ebben az explikációban foglalja össze maga Vigotszkij is az írás pszichológiai jelentőségét; ezért meg sem kísérli, hogy éljen a kínálkozó egyszerűttal.) A tudományos fogalmak viselkedésében így olyan problémába ütközünk, amely az instrumentális közvetítéssel nem magyarázható.

Marad tehát a másik értelmezés, amely a köznyelvi és tudományos fogalmak eltérő pszichológiai viselkedését nem a rendszertelenség, illetve a rendszeresség ellentétére, hanem a rendszerek típusai közti különbségre vezeti vissza. Ezt az értelmezést a jelentés-rendszer mint *általánosítási struktúra* elmélete tartalmazza. A természetes nyelv szavai eszerint rendszert alkotnak, amelyben minden egyes szóval együtt adottak a logikailag alá-, mellé- és fölérendelt szavak is. A rendszer, Vigotszkij hasonlatával, úgy képzelhető el, mint a földgömbön végigfutó szélességi körök és délkörök hálója, amelynek csomópontjait egy-egy szó tölti be. A szó „hosszúságával” lehet kifejezni általánosítottságának mértékét, „szélességével” pedig viszonyát az azonos általánossági fokon levő szavakhoz. A szójelentés nem más, mint az adott szó helye az általánosítási struktúrában, a jelentés-rendszerrel adott logikai viszonya a nyelv többi terminusához. Ez a jelentés-elmélet ad lehetőséget Vigotszkijnak, hogy a köznyelvi és a tudományos fogalmak viselkedése közti különbséget a két rendszer, a két általánosítási struktúra különbségére vezesse vissza. A mindennapi fogalmak tudatos, szabad használatának nehézségeit eszerint az

magyarázná, hogy a természetes nyelv „általánosítási struktúrája” csak nagyon kevés részletében van expliciten megadva és homogén, egységes alakra hozva. S ennek az értelmezésnek már nem kell a stimulus-eszközök valamiféle fejlődéséről számot adnia, hiszen a nyelv pszichológiai jelentőségét nem köti a szavak instrumentális használatához. A döntő az, hogy a nyelv — az általánosítási struktúrával — az észlelésből kiemelkedő sémát ad a gondolkodásnak. A jelentérendszer az érzéki szituációk sokaságát általános komponenseikre bontja fel, segítségével valamennyit az általánosítási struktúra absztrakt viszonyainak egy-egy konkrét „megvalósulásként” tudjuk értelmezni. Így válunk képessé arra, hogy azonosítsuk a térben és időben különböző érzéki szituációk közös tulajdonságait mint ugyanannak az általános kategóriának aleteit, hogy elkülönítsük és önállóan, a dolgok empirikus viszonyaitól függetlenül kapcsoljuk össze őket. A jelentések rendszere szabadítja ki a gondolkodást az „optikus mező” fogságából.

Ezért a magasabb rendű intellektuális tevékenység feltételei a nyelv elsődleges használatában, a kommunikatív beszédben jönnek létre. Innen következik Vigotszkij elmélete a *belső beszédről* mint a verbális kommunikáció interiorizációjáról. Az ideatorikus gondolkodás a párbeszédben alakul ki, belőle különül el az önmagukkal folytatott párbeszéd, az önálló probléma-megoldó gondolkodás eszközevé. A társadalmi érintkezésben sajátítjuk el az általánosítási struktúrát, amely majd a produktív gondolkodás közege lesz. S Vigotszkij meg is találta a belső — néma, csak a „beszélő” számára manifeszt — beszédben a verbális tevékenységnek azt a formáját, amelyben a nyelv a közlés eszközéből a gondolkodás eszközevé, a gondolatok kifejezésének eszközéből a gondolatok megalkotásának eszközevé alakul át.

Ez a koncepció már alkalmas fogalmi keretet ad — legalábbis a monográfiában felmerült — valamennyi probléma elméleti tárgyalására (így a tudományos fogalmak viselkedéséről és fejlődésükről szóló elmélet is elhelyezhető benne). Viszont nem illeszthető be az elmélet elsődleges kategória-rendszerébe. Nem kerülheti el a figyelmünket az egységes terminológia megőrzésének érdekében elkövetett fogalom-csúsztatás: a szó és a gondolat egységének tétele itt már nem a fonetikai reprezentáció (mint stimulus-eszköz) és a segítségével manipulált jelentés viszonyára, hanem a nyelv interszubjektív, társadalmilag rögzített jelentés-rendszere és a pszichológiai gondolat viszonyára vonatkozik. A jelentés-rendszer pedig semmilyen logika szerint sem sorolható be a stimulus-eszköz fogalma alá. Az általánosítási struktúra nem a környezetbe instrumentálisan bevitt ingerkeltők készlete: a szójelentések szisztematikus viszonyai nem azonosak a konkrét — mondott és hallott — mondatokat alkotó szavak viszonyaival, bár az előbbieket meghatározzák az utóbbiakat. Ha van valami, ami megfeleltethető a stimulus-eszköz fogalmának, a szó Vigotszkij által használt értelmében, akkor az legfeljebb az általánosítási struktúrát realizáló konkrét beszédaktus lehet, de nem maga az általánosítási struktúra.¹

¹ Nagyban segítette volna Vigotszkijt a monográfia ellentmondásosságának felismerésében, ha egy lépéssel tovább tud menni: ha észreveszi, hogy a nyelvi rendszert nem pusztán *szótári egységek*, nem egyszerűen a közlés *elemei* alkotják, hanem olyan *szabályok*, amelyek segítségével valamennyi grammatikus mondat „teljesen formálisan” (egyedül e szabályok alkalmazásával) felépíthető. Ebből már következett volna, hogy a fogalomalkotás fent leírt elmélete nemcsak hogy nem terjeszthető ki a gondolkodás-pszichológia más problémáira, de a saját területén sem lehet adekvát. A nyelvi rendszer a mondatok alkotásának és értelmezésének eszköze; elsajátítani is csak a hallott mondatok elemzésén keresztül (vagyis a szavak egymás közti kapcsolataiból kiindulva) lehetséges. (Ez a felismerés ahhoz is hozzásegíthette volna Vigotszkijt, hogy a meta-

A Gondolkodás és beszéd — az újabb és újabb problémakörök bevonása közben — egyre inkább szétfeszítette a háttérét alkotó pszichológiai elmélet burkát. Az ingerkeltők instrumentális használatának elmélete, bármilyen nagyvonalú kísérlet volt is a marxi ember-kép pszichológiai alkalmazására, nem lehetett mentes az első megoldás vaskos leegyszerűsítéseitől. Az eszköz-fogalom sikeres alkalmazása meghatározott pszichológiai problémák (akaratlagos emlékezet, figyelem és mozgáskoordináció) kezelésében elhomályosította azt aényt, hogy más területeken (így éppen az ideatorikus gondolkodás magyarázatában) e fogalomnak csak alárendelt szerep juthat. A megoldás egyszerűsége és szépsége arra a feltevésre csábított, hogy a probléma megoldása maga a probléma: hogy az eszközhasználat (mint alapvető emberi tevékenységforma) pszichológiai feltételeit az eszköz teremti meg. Csak növelte a csábítás varázsát a korabeli objektív pszichológiában egyeduralkodó felfogás, amely a viselkedés alapelvét a környezet ingerhatásai által kiváltott reakciókra redukálta. Könnyű volt így már a környezet pusztá megváltoztatásában, stimulusok tevékeny előidézésében valami radikálisan újat, a magasabb rendű viselkedésformák alapstruktúráját látni. De a pszichológia későbbi fejlődése éppen a stimulus-reflex sémát kérdőjelezte meg; bebizonyosodott, hogy az állat is aktívan tájékozódik a környezetében; kiválaszt meghatározott ingerhatásokat, ellenőrzi észleléseit reakcióinak sikerén és megfordítva — vagyis az állatok is reagálnak saját maguk által kiváltott ingerekre. De ebből természetesen nem arra következtetünk, hogy az állatok is uralják a viselkedésüket — így csak eltüntetnénk a problémát ahelyett, hogy megoldanánk —, hanem arra, hogy az emberi eszközhasználat pszichológiailag többet feltételez, mint amennyit Vigotszkij a magyarázat premisszáiba be tudott vonni.

Az „eszköz” nem lehet a pszichológus bűvös cilindere, amelyből minden pszichológiai probléma megoldása elővarázsolható. A történeti pszichológiának — Vigotszkij gyümölcsöző, máig is programadó alapgondolatának — inkább a társadalmi közvetítések, elsősorban a mindennapi életet konstituáló objektivációk rendszeres és saját céljaira alkalmazható tipológiájára van szüksége. A Gondolkodás és beszéd végső fejleményei (a köznyelv, írás, grammatika és tudomány pszichológiai funkciójának megkülönböztetése) ebbe a vonalba vágnak, ha nem is nyújtják az új elmélet kidolgozott kategória-készletét. Ezért a Gondolkodás és beszédet nemcsak az elméleti keretek elégtelensége ellenére is jelentős részeredmények teszik maradandóvá. A stimulus-eszközök elméletének elvetésével a tudomány nem zsákutcából vonul vissza. Rendszeres kifejtéséből olyan problémák következtek, amelyek megoldására ugyan már nem volt alkalmas, de amelyek előtte nem is voltak láthatók. Ellentmondásai egy átfogóbb elmélet megalkotására ösztönöznek.

*Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Intézet
Budapest*

Kis János

forikus körülírásoknál pontosabb értelmet adjon a tételnek, amely szerint a gondolkodás és a beszéd egységet alkotnak, de nem azonosak.) Vigotszkij azonban osztozott — s ezt nincs miért a szemére vetnünk — az egész modern nyelvtudomány szinte az utolsó évtizedig általános felfogásában, hogy a nyelvhez — mint rendszerhez — csupán a beszédben variált elemek tartoznak, a mondatok az egyén szabad alkotásának termékei; rájuk vonatkozóan csak individuálpeszichológiai magyarázat lehetséges, lingvisztikai magyarázatnak nincs helye. Ezért beszél mindenütt a gondolat és a szó egységéről.

László Antal: Content, Meaning, and Understanding.
Hága — Párizs, 1964. Mouton.

Valójában méltánytalanság Antal Lászlónak egy 1964-ben megjelent füzetéről 1969-ben érdemi bírálatot írni. Nem is beszélve arról, hogy a füzet elvi álláspontja majdnem teljesen azonos az 1963-i Question of Meaning-gel, s arról, hogy ilyen alapvető kérdésekben egy tudományos álláspont kialakítása éveket vesz igénybe . . . Szóval abban a furcsa helyzetben vagyunk, hogy egy olyan tudományos gondolatrendszert ismer-tetünk (s részben vitatunk), amely legalább tíz évvel ezelőtti, s amelyet következésképpen a legújabb eredményekkel mindig lépést tartó szerző sem föltétlenül vall *ma mindenestül* magáénak. A szemantika (szemiológia, szemiotika) nemzetközi iro-dalmában — melyre a különféle szélsőséges felfogások kiegyenlítődsének tendenciája jellemző — az elmúlt évtizedben több jelentős megnyilatkozás hangzott el Antal László és az övével rokon felfogások ellen, ezek bizonyára elgondolkoztatták és — tu-dományos lelkiismeretét ismerve — feltehetőleg itt-ott álláspontjának megváltoztatá-sára is késztették a szerzőt . . . De rendszerének melyik eleméhez ragaszkodik ma is, és melyiket vonná vissza vagy legalábbis módosítaná — arról sejtelmünk sem lehet. Így tehát az alábbiakban vagy „döglött lovat vesszözünk”, azaz már Antaltól is rég elejtett felfogással vitázunk fölöslegesen, vagy igazságtalanok vagyunk vele szemben, mikor azt tesszük fel róla, hogy tíz év alatt sem tudta senki meggyőzni koncepciója *egyetlen pontján sem*.

Mégsem tehetünk mást, mint hogy a füzetet adottnak véve, megpróbálunk az ismertetésre szorítkozni, rábízva kire-kire, hogy hozzáfűzze a maga megjegyzéseit. Ez az ismertetés egyrészt viszonylag könnyű feladat, minthogy Antal László szeret tömören, kijelentésszerűen (és sajnos, gyakran apodiktikusan), tézisekben fogalmazni. De másrészt elég nehéz, minthogy a füzetben nincs talán egyetlen fölösleges szó sem, így az ismertetésnek szinte az egész füzetet ismételni kellene. Aztán nehéz azért is, mert a szerző szeret fő mondanivalójától el-eltérni (rendszerint egy kis fejmosásra, nádpálcasuhogtatásra), szeret ellenfelet keresni vagy akár teremteni úgy, hogy előbb tézisének negatívját mutatja fel, majd ezt diadalmasan megcáfolja. (Bár eközben sok-szor annak az istennek a sorsára jut, aki akkora követ teremtett, hogy maga sem bírta felemelni.) Az elcsapongások után a szerző újra és újra „beveti” téziseit — de rend-szerint már módosított formában s mint *immár* cáfolhatatlan és mindenkitől elfo-gadott igazságokat. . . Igaz: maguk a tézisek különösebb recenziót nem igényelnek — nem mintha nem a *nyelvtudomány sarkalatos kérdéseit* érintenék, hanem — mert Antal forrásait illetően deduktív módszert követ: előbb kapjuk a téziseket (mint sajátjait), majd az ellentétes véleményekkel való hadakozás s az egyetértő felfogások megemlítése következik, végül egy odavetett sorból (de főleg egy-egy jegyzetből) kiderül, hogy azt a bizonyos tézist korábban már más kimondta, következésképpen kritikája vagy elfogadása a forrásul szolgáló mű recenziója alkalmával megtörtént, s mi itt csak pusztá ismételésre szorítkozhatnánk.

De nézzük, milyen kérdésekből indul ki Antal: „a) A jelentés egyáltalán része-e a *nyelvnek*? [Az aláhúzások, ha külön nem jelzem, mindig tőlem — M. A.] — b) Ha igen, mi valódi természete, s miben áll ez? — c) Alávethető-e a jelentés objektív elemzésnek, és ha igen, milyen módszerrel? — d) Használható-e a jelentés a szinkron rendszer elemzésében, azaz van-e helye a szemantikai kategóriának a *nyelv-tanban*?” (7)

A lényegét érintő kérdések. Bár, véleményem szerint, az ilyenféle kérdésfeltevést meg kell előznie a kérdésekben és a füzet címében szereplő alapfogalmak rövid, akár-csak ideiglenes jellegű, anticipáló definíciójának. Enélkül nem világos sem a kérdések valódi tartalma, sem pedig olyan kijelentéseké, hogy nehéz elválasztani „a jelentést a denotatumtól vagy a *sentence* szintjén a *tartalmat* a jelentéstől”. Ez a definiálás annál fontosabb lenne, mert az inént kiemelt fogalmak is, mások is a tárgyalás folyamán más és más értelemben használtak. Pl. a *sentence* egyszer a *közlés-kifejezés* (utterance) szinonímája („utterances — or, as we shall call them for convenience's sake, sentences”: (12)), később mintha *mondat* értelemben kerülne elő („non-compound sentences”-t emleget a szerző: (27) (6)) — bár a 30. lapon a mondat csak a „szó-csoport” rangját éri el. Vagy a tartalom esete: „extralingualis valóság (...), amit mi denotatumnak vagy a mondat esetében *tartalomnak* nevezünk” (26), viszont a denotatum máshol (35) — „the subject of the sign”. Aztán: az ítéletformákkal a (formális = „modern”) *logika* foglalkozik (19—20), de a 27. lapon ezt a feladatot már a „*filozófiai szemantika*” hatáskörébe utalja, hogy a következő mondatban újra *logiká-t* mondjon. (Azonos tehát a kettő?)

De térjünk vissza a tárgyalás tematikájául feltüntetett kérdésekhez. Az ember — nem kis érdeklődéssel! — azt várná, hogy most szép sorjában feleletet kapunk előbb az a), majd a b), c) és d) pontokra. A felvetett kérdésekre a felelet — ha egyáltalán sor kerül rá — néhány mondatban megadható, de ezt *megelőzi* (a még ki sem fejtett egyetlen „igazság” fényénél) „a hagyományos nyelvészet” „tévedéseinek”, „félreértéseinek”, „melléfogásainak”, szellemi tehetetlenségének előzaporozása. (E megbélyegzések alól csak azok a felfogások kivételek, melyek ritka szerencsésükre Antal László *előtt* már egyetértettek a szerző későbbi felfogásával.) Általában is jellemző a szerző módszerére, hogy aránytalanul többet foglalkozik azzal, hogy mi *nem* (mondjuk) a jelentés, mint azzal, hogy mi. Támadásának fő ereje elsősorban azon felfogások ellen irányul, melyek a jelentést tudati tartalom jellegűnek: képzet- vagy fogalomfélének tekintik (bocsánat: tekintették), összekeverve a jelentést a denotatummal (ill. a denotatum szubjektív ismeretével). Elsősorban a pszichológiai alapú nyelvelméletek nyakába varrja ezt a felfogást a szerző, bár ő sem tud megnevezni egyetlen neves nyelvtudóst sem, aki a jelentést *azonosította* volna a denotatummal. Kár tehát a jelen, sőt a jövő szemantikája elől elhárítani olyan feladatokat, melyeket a „hagyományos” nyelvtudomány sem igényelt magának: „A jövőendő szemantika tudománya nem vállalkozhatik a szubjektív gondolatok és érzelmek vizsgálatára” ... (11). Dehát a múlt szemantikája sem vállalkozott erre: képzeteket, fogalmakat legfeljebb mint a nyelvi jel formájával asszociálódott s így a *nyelvi* jel részévé vált elemet s mint jelentést vagy jelentések rendszerét vizsgálta ... Ettől függetlenül a nyelvpszichológia régebbi s újabb eredményeinek nem ismerésén vagy semmibevevésén alapulnak az ilyen kijelentések: a szemantika „*semmire* se mehet az ideák, képzetek, fogalmak, asszociációk stb. alapján, mivel ezek olyan jelenségek, melyek valójában kívül esnek a nyelv hatáskörén” (11). A *nyelv* hatáskörén ... Íme, egy újabb példa arra, hogy mennyire fontos legalább utalni rá: ki mit ért a vitában szereplő fogalmakon.

Szóval: az említett „elavult”, csupa félreértés és tévedés elméleteknek — itt, kóslóba — Antal két fő hibáját emeli ki: egyrészt hogy *tartalom* jellegűnek tekintik a jelentést, másrészt hogy *szubjektív* alapon állnak. Ám a jelentésnek itt (10) adott — nem is rossz! — definíciója (melyhez a későbbiekben többé nem tér vissza), hogy ti. a *denotáció ismerete—tudata* (8), ugyancsak *tartalom* jellegű, hiszen minden „ismeret”

(knowledge) tudati tartalom, a szerző logikája szerint tehát eleve szubjektív. Az ellentmondást Antal úgy küszöböli ki, hogy két lappal később már a jelentés egyrészt „az objektíve létező nyelv *objektív* része” lesz, másrészt pedig *forma*: „nem a denotatum ismerete, hanem az ismeret *nyelvi formája*”. Ha bizonyos lennék benne, hogy „formán” a szerző is azt érti, amit én — ez a definíció minden tekintetben kielégítő lenne, s a jelentéssel kapcsolatban sokkal többet nem is kellene mondani.

De a szerzőnek van még definíció-tartaléka, van még rengeteg (főlősleges) cáfolni valója és kitérési lehetősége sok-sok ide nem tartozó problémára (még — hályogkovácsként — az irodalmi műelemzés területére is). A 2. fejezet (Sentence and Judgement) különösen gazdag szertecsapongásokban, olyan distinkciókban, melyeket eddig — tudtommal — senki se fogadott el. Elismétli a metalingvisztika tételeit, majd egy kis kerülő után megtudjuk, hogy a nyelvtudomány valódi tárgya a *nyelvi forma*. Egyszer már nem tudtam, mit ért a szerző „nyelvi formán”, de ismételten a *nyelvi jel* szinonímájaként használja. Ha ez a jel fogalmának leszűkítését jelenti, a fenti kijelentéssel nem igen érthetünk egyet, de ha a teljes, komplex nyelvi jelet érti rajta (melybe jelentés, reference, kontextus stb. is beletartozik), akkor alighanem igaz van. Mert a nyelvtudomány tárgya valóban a nyelvi jel: ennek komponensei, dialektikus funkcionálása a szinkroniában és diakroniában.

Nem akarnék túlságosan belemenni abba, a szerző által nagy részletességgel tárgyalta kérdésbe, hogy mi a hasonlóság és különbség a formális („modern”) logika és a formális nyelvelmélet között, minthogy konklúziói (19) — hogy a két diszciplína közt sok analógia van, de azért a (nyelvi) kijelentés nem azonos a (logikai) ítélettel, sőt a kijelentés-forma sem az ítélet-formával stb. — semmi meglepetést nem jelentenek. Antal Lászlónak a két tudományág *egyként* ahistorikus voltáról vallott felfogását s konklúzióként adott parancsát is — „minden energiánkat a szinkron kutatásokra kell koncentrálnunk” — *ma* már nyugodtan mellőzhetjük. Legalábbis akkor, ha a nyelvtudományt nemcsak leíró, hanem egyben magyarázó tudománynak is tekintjük. A vita e kérdés körül, úgy érzem, jócskán lehiggadt: a nyelvtudomány valóban különleges — mert interdiszciplináris — tudományág. Szorítkozhatik a pusztá leírásra-elemzésre (mint a logika), de a magyarázat igényével is felléphet (mint pl. a természettudományok). Ha ezt az igényt is jogosnak ismerjük el (maga a szerző is többször „magyarázni”: to explain akar), a magyarázat csak a társadalomban és a történetben (a *nyelv* történetében persze) kereshető: a nyelvi információ-rendszer elemzésében és — a diakroniában . . . Ezzel korántsem akarom a szinkron formális elemzés fontosságát lekicsinyelni, ugyanakkor az ahistorizmus szélsőséges vallásából kifelejtődik az a kétségbevonhatatlan tény, hogy a nyelv *társadalmi* képződmény: létrejötté, funkcionálása és *változásai* is — ha nem is tudjuk még, hogyan, de — mindenképpen a társadalomhoz (már mint az egy nyelvet beszélő közösséghez) kötöttek.

Lassan a könyvecske közepénél tartunk, s a szerző még mindig csak futólag érintette a *jelentés* és *tartalom* mibenlétét (az „understanding” meg általában is elsikkad). A 21. lapon aztán mégis nekivág a kérdésnek, s mindjárt illet olvashatunk: a műveltségi szint szerint fogja fel valaki a tartalmat *vagy* a jelentést. Ez a „vagy” a későbbiekben rengeteg ellentmondásra és rabulisztikára vezet, főleg amikor a szerző igen finom distinkciókat akar tenni a morféma (ill. szó) és a sentence (kijelentés, mondat?) viselkedésében a tartalom és jelentés viszonyában. Egyik állítása szerint pl. „a kifejezés [sentence] célja, akárcsak a nyelv, mint egészé az, hogy *tartalmat* közöljön, a *forma* és *jelentés* pedig csak eszközök e cél eléréséhez” (24). Legyen szabad egy megjegyzést tennem: véleményem szerint a *nyelvi* közlés és „megértés” során — bármilyen nyelvi

egység esetében — mindenki jelentést közöl és fog fel (persze más és más teljességben, összefüggésekben, asszociációkban, esetleg egyáltalán nem is fogja fel), s ezt a jelentést a fogalmi, művészi, érzelmi, matematikai stb. gondolkodás bontja le tartalommal . . . De térjünk vissza az idézett mondathoz: a jelentés is *eszköz* tehát? Hogyan, milyen értelemben — erre nem kapunk feleletet, pedig nagyon fontos lenne, mert az eszköz nem szubjektív. Felelet helyett ilyen téziseket kapunk: „a sentence a legkisebb tartalmi egység s egyúttal a legnagyobb jelentés-egység. A sentence az a nyelvi entitás, melynek még van *valami köze* a jelentéshez” (25). „Jelentés-egység” s ugyanakkor csak „valami köze” van a jelentéshez? A 23. lapon már olyasmit olvastunk, hogy a sentence-nek nincs globális jelentése, csak „a sentence-t alkotó morfémák jelentéseinek teljes összegeződése”, tehát külön egységek sorozatának jelentése együtt. Nem kevésbé zavaró és nehezen követhető a szerző okfejtése, ha a tartalom kérdését nézzük: először ugyanis ezt olvassuk: „*All sentences [. . .] have content and meaning*” (21), de a 28. lapon: „it is quite possible for a sentence to *have no content*”.

A következőkben a szerző ismét egy ezerszer meghányt-vetett kérdésnél időzik el: annál tudniillik, hogy a formailag—nyelvtanilag helyes „szócsoportok” (közlések, kijelentések, mondatok) a tartalom és jelentés szempontjából is helyesek-e. (Mondanom sem kell, hogy a jelentés valódi mivoltáról még mindeddig nem nyilatkozott.) A szerző szerint az ilyen mondatokban csak a tartalom hamis, egyébként helyesek. Még ha így lenne is, kár ezt a steril vitát felmelegíteni, Husserlrel meg Chomskyval kötködni, még nagyobb kár Jakobson helyes álláspontját, hogy ti. az ilyen mondatoknak „nyelvtani jelentése” van, de azért a helyesség szempontjából a tartalommal való összevethetőség a fő kritérium, elhárítani. Amikor pedig a szerző azzal vág vissza: „Ha a nyelv rendszer, akkor éles és félreérthetetlen választóvonalnak kell lennie aközött, ami grammatikai és aközött, ami nem az” (32) — neki is tudomásul kellene vennie, hogy akik a *nyelv* rendszerszerűségét feltárták és hirdették, nem *csak* a grammatikai rendszerre gondoltak . . . E polémiaának annyi haszna mégis van, hogy egy új jelentés-definícióhoz jutunk: a jelentés eszerint az a „valami”, ami a formát (ez hol a jel formája, hol az egész jel) és az extralingualis tartalmat összeköti. Azaz valami viszony: „relationship” — ami, gondolom, szintén nem tartozik a legfrissebb felfedezések közé. Ám legyen, de akkor talán mégis realitás és valamiképpen mégis tanulmányozható? Nem, válaszolja a szerző, mert a jelentés csak (?) posztulátum, „mint-hogy másképpen nem tudjuk megmagyarázni [miért kell magyarázni?] a fizikai, azaz a hangjel és a nyelven kívüli tartalom közti kapcsolatot” (33), s a 35. lapon még hangsúlyosabban: „A jelentés nem több, mint egy hipotézis, melynek segítségével többé-kevésbé meg tudunk magyarázni valamit.” Ebből a felfogásból logikusan következik, hogy — lévén a tartalom extralingualis, a jelentés meg csak posztulátum, hipotézis — tanulmányozni, elemezni csak a *formát*, a nyelv fizikai valóságát lehet.

De az iménti jelentés-felfogással maga a szerző sem lehet nagyon elégedett, mert a 4. fejezetben a jelentésnek egy újabb s „a nyelvtudomány jelenlegi fényénél legvalószínűbb felfogását” ígéri (34). Mire ez a megnyugtató kijelentés következik: „Nem tudjuk, mi a jelentés, s természete olyan, hogy abszolút biztonsággal soha sem fogjuk tudni” . . . Hm . . . Milyen alapon meri Antal László azt mondani, hogy *senki* sem tudja, mi a jelentés, vagy legalábbis tudományos meggyőződéssel nem hiszi, hogy tudja? Másrészt: az ember *egyszer majd* „abszolút biztonsággal” igenis fogja tudni: mi a jelentés. A megoldást pedig a szerző által annyira megvetett pszichológia — ami a jövőben a pszichofizika, ill. a biológia egyik ága lesz — fogja meghozni: a *gondolkodás, emlékezés* meg persze a beszédtevékenység, a nyelvi kommunikáció bio-

lógiai folyamatának teljes felderítésével. A szerző ugyan ismételten hangsúlyozza: a jelentés „bár része az objektív világnak, maga nem fizikai” (35), ami így igaz is, csak azt kell hozzátenni: minden anyag (energia) vagy az anyag mozgása-változása, ill. ennek eredménye vagy viszonya. A jelentés is ilyen valami, következésképpen mind a jelentés, mind általában a nyelvi tevékenység közvetlenül és egzakt módon tanulmányozható lesz — mint ma a nyelv fizikai és strukturális realitásai. Még a szerzőnek azt a vulgárisan ironikus megállapítását: „még eddig senki sem találkozott a jelentéssel, senki sem látta” — is megcáfolhatja a jövő. Egyáltalán nem elképzelhetetlen egy olyan tökéleteségű elektroenkefalográf, mely a beszéd, a nyelvi kommunikáció során az agyban fellépő (bizonyosan fellépő!) mozgást-változást látható módon ki fogja mutatni. (Felelőtlenségem teljes tudatában — ki éri meg közülünk a cáfolatát? — még azt is mondhatom, hogy a jelentés így a *lingvisztizált*: nyelvi formához és rendszerhez kötött, a funkció által választott és strukturált tudati tartalomnak fog bizonyulni.)

De a jövő utópiáitól térjünk vissza a jelen hipotéziseihez: jelenleg Antal László jelentéseméleteihez. A többes számot igazolandó tekintsük át, mi volt eddig a jelentés: 1. a denotáció ismerete (ill. ennek nyelvi formája); 2. a formát és az extralingualis valóságot összekötő valami; 3. a kettő közötti viszony; a 2—3. definíció további finomításban a *jel* (forma) és a *denotatum* közötti tartós és szilárd kapcsolat lesz — hogy a 37. lapon a „kapcsolat” helyébe a „paralelizmus” lépjen... De már a következő lapon nagyot fordul a világ, megszületik 4. definíció: a jelentés „a jelek használatában megfigyelhető szabályosság”. (Az eddigi négy definícióból melyik most már az a bizonyos „legvalószínűbb”?)... Tekintsünk most el attól, hogy a legeslegújabb meghatározást a szerző Ch. Morristól kölcsönzi (a jelentés a használat törvényszerűsége), mivel azon „bizonyos apróbb módosításokat” ígér. Íme: igaz ugyan, hogy „a jelentés ebben a szabályosságban nyilvánul meg, s a jelentésről csak annyit remélhetünk megtudni, amennyi e szabályosságban megnyilvánul” (37), mégis „helyesebb lenne egy szó [!] használatában a szabályszerűséget eredménynek, következménynek, a jelentést pedig oknak tekinteni s azután azonosítani a szabályszerűséget a jelentéssel” (uo). Ezen „apróbb módosítás” illetője Wittgenstein.

Az ember — ki tudja hányadszor — azt véli: a szerző mondanivalója végére ér. De talán neki is feltűnt, hogy eddig is mindig a szó — mint legkisebb nyelvi és jelentésegység — ellen hadakozott a sentence, ill. a morféma oldalán, most végleg és félreérthetetlenül kardot ránt a morféma mellett még „egy s más strukturalistával” szemben is (43). Nem lehet azonban elhallgatni, hogy a morféma terminus jóval a „modern” nyelvtudomány előtt is ismeretes volt, ámde: „Hagyományos nyelvtudományi felfogások is használták ezt a terminust a szó egyes részeinek megjelölésére, de képtelenek voltak felfogni, hogy az egész szó morfémákból áll” (uo.)... A kérdésre a szerző még visszatér, de most kövessük csapongásaiban, mert újból a jelentés kerül szóba, méghozzá egy kissé meghökkentő konklúzióval: „A jelentés tehát [?] hipotézis. De ez nem jelenti azt, hogy nem reális, hogy nem nem-létező. Távolról sem. A jelentés nemcsak elméletileg, hanem *ténylegesen* is létezik: azaz [!] éppen nem pszichikai vagy tudati” (37—38). Hiába várjuk hát, hogy a szerző bővebben kifejtje és megindokolja a maga (illetőleg Morris és Wittgenstein) jelentéseméletét — ehelyett „egy kissé részletesebben” újra a szemantikai pszichologizmusnak esik neki (ennek is, de általában „a hagyományos szemantika” jelentéskonceptióinak az volt a „közös hibája”, hogy a nyelvet a *tudat* területére tartozónak tekintették) — nekiesik azzal a mélabús megállapítással, hogy a strukturalizmus — bár egyébként végzett a pszichologizmus-sal — egy szektorból: a szemantikából nem tudta kiebrudalni... Holott — és megint

közhelyeket hallunk: hogy a jelentés nem azonos a fogalommal, hiszen gyakran több szó fejez ki egy fogalmat, hogy a nyelv és gondolkodás viszonya nem „egy az egyhez”, mert mindkettőnek saját struktúrája van stb. (41).

A szerző természetesen még visszatér a kérdésre. Addig hadd engedjek a kísértésnek egy közbeszúrás erejéig. Véleményem szerint ugyanis a fogalom-jelentés azonosítás gyengéit könnyebben ki lehetne küszöbölni, ha nagyobb figyelmet szentelnénk a *funkció* kérdésének. Mihelyt ugyanis a fogalmi jellegű jelentés a *nyelv* grammatikai és szemantikai rendszerében funkcionál, megszűnik pusztán fogalom lenni. Mert lehet valami egy és ugyanaz, és mégis más, ha más funkció szolgálatába állítják. (Mondjuk: a díszként viselt tör — nem tör.) A fogalom „fogalom” lehet a gondolkodás funkciójában s jelentés lehet a nyelvi funkcióban. És — mint arról később még szó lesz — azt a bizonyos „saját struktúrát” is rendszerint a funkció alakítja ki! (Itt kellene Antalnak azzal, a tartalom jellegű jelentés hívei ellen ismételtelen elsütött hasonlatával foglalkozni, hogy az autóbusz [~ a nyelvi kommunikáció formai eszköze] nem azonos a szállított utasokkal [~ a közlés tartalmával]. Csak éppen arról feledkezik meg a szerző, hogy egy *eszköz* definíciójához a funkciója is hozzátartozik, s hogy az autóbusz „struktúrája” azért olyan és nem másféle, mert ilyen és ilyen méretű, helyzetű stb. utasokat szállít szárazföldön, sínek nélkül.)

A szerző ezután újból megvédi morféma = (legkisebb) jel elméletét, közben valamiféle asszociáció folytán arra tér ki, hogy „még mindig bizonyos kétértelműség áll fenn a *jel* fogalmának használatában” (44). Fennáll bizony, és még sokáig fenn fog állni. Maga Antal sem sokat tesz e kétértelműség megszüntetésére. (Hosszas hadakozás után Ebelinget idézi — de a bibliográfiából kifelejt —, aki szóról szóra azt mondja, amit a szerző: 43—44.) ... De hagyjuk már „röviden összefoglalni” a *morféma és jelentés* összefüggését. A morféma is, persze, hipotetikus, de egyben reális egység: „A morfémák — per definitionem [?] — a nyelvnek azok a részei vagy szekvenciái, melyek jelentéssel — azaz használatukban szabályszerűséggel — bírnak, melyeket nem lehet levezetni az őket alkotó fonémák fizikai minőségeiből. [Hanem miből?] Más kérdés az, vajon a nyelvtudomány képes-e minden konkrét esetben eldönteni, hol van egy morféma határa, miben áll egy morféma jelentése, és hogy van-e elméletileg szükség arra, hogy feltételezzük a végső kód-tagok vagy jel-morfémák létezését” (46) ... Hm, nem volt kár a gőzért?

S nem volt fölösleges a 46. laptól egy, különben nem érdektelen és sok tekintetben helyes elvű (ez egyébként a szerző minden állítására érvényes) kitérés arra, hogy a *szótár* mai formája elavult, mivel *szó-tár*, (ill fogalom-tár) s nem morféma-tár? Elvi magaslatocon lebegve persze ez igaz, s az is, hogy a szótár „dilettáns jellegű” — de a *gyakorlat* ezt mondja: a szótárakat általában a nyelvtudományban dilettáns emberek számára készítik, s még az sem bizonyos, hogy egy *nyelvész* valóban örülne, ha ezt a jelet: *kérlelhetetlenséget* — úgy 7—8 helyről kellene egybeállítania. Hiába „van meggyőződve” a szerző, hogy „a lexikológia egészen napjainkig nem ismerte fel valódi tárgyát, a morfémát, s hogy elkötelezte magát egy heterogén kategória, a szó hamis kultuszának” (48). Nem: — akár hiszi Antal László, akár nem, a lexikográfusok ismerik a morféma fogalmát, s még az ÉrtSz szerkesztői is kacérkodtak egy morféma-dicionárium gondolatával, de a gondolatot gyakorlati okokból el *kellott* vetni ...

Némi kitérések következnek és a megfélelő nádpáicszám kiosztása. És *megint* a szerencsétlen pszichologizmus a prügelknabe, amiért a szerző megtörtén kénytelen tapasztalni, hogy még „a nyelvtudomány korszerű formája, a strukturalizmus” egyes önfejű képviselői sem tudtak szakítani a jelentés-képzet felfogással, elfogadják

— többek között — az asszociációk jelentésalakító szerepét (53). Közben a szerző egy újabb jelentés-definíciót csempész be: a *jelentés a jelek használatának ismerete*, amivel azt akarja kiemelni, hogy nem a jel tárgyának ismerete (48). Mint a legtöbb esetben, most is: a definíció nem ötlettelen s bátran elfogadható. De azt már fölösleges ezredszer leírni, hogy: „Ha a jel *jelentésének* [tehát nem használatának?] ismerete azonos lenne a jel tárgyának ismeretével, akkor az emberi tudásnak egyetlen nagy tudomány lenne a letéteményese: a nyelvtudomány” (49). Fölösleges, mert ebből a fel fogásból az idő kiszűrte már, ami tévedés — ma már *így* senki se vallja —, de másrészt benne hagyta az időt azt, ami benne igaz. Azt, hogy az emberi tudás igen jelentős részét igenis a *nyelvi* kommunikációs rendszer kódolja úgy, hogy közölhető, kifejezhető legyen.

A következőkben újból igen lényeges kérdést vet fel a szerző. A jelentés szubjektív vagy objektív jellegéről van szó. A pszichológista jelentés — úgymond a szerző — szubjektív (mivel „a különböző tapasztalati dolgokról szerzett ismeretünk ugyancsak szubjektív”), a *jelentés* azonban *nem szubjektív*, mivel „mindenkiben azonos [?] annak ismerete, ami helyett a jel áll” (50). Hogy a szerzőnek erre miféle bizonyítékai vannak, nem tudni. Itt az individuum nem releváns? Mindenesetre igen határozott kijelentések hangzanak el: „a nyelvben nincs semmi szubjektív, legalább is elvben” (uo.). A tartalom persze szubjektív, de az nem része a nyelvnek. Továbbá: „A forma és jelentés objektív természete nem vonható kétségbe. Minden beszélőnek ismernie kell a nyelv jeleit [formáit] és jelentéseit (a használat törvényszerűségeit), hogy képes legyen a jelrendszert használni” (51). Ennek, az első pillanatra vitathatatlanul igaz állításnak elnagyolt, elhírtelenkedve általánosított voltát a szerző is érzi — és elkezd magától vágni a fát: „a nyelv eredetileg nem a beszélő tudatában létezik, hanem azon kívül. [Hol?] Az egyéni beszélő tudatában levő nyelvismeret csak *szubjektív tükrözése* az objektív nyelvnek” (52) . . . Minthogy azonban — próbálom ellenvetni — a nyelv használói kivétel nélkül egyéni beszélők, sok-sok szubjektív tükrözésből hogyan lesz objektív valóság? — A felelet rá ügyes: „egy dolog a *nyelv ismerete*, s más a *nyelv*. Hasonlóképpen a *jelentés ismerete* nem keverendő össze magával a *jelentéssel*” (53). Aztán: a jelentés mint az objektív nyelv része csak objektív lehet, de eredeti formájában [?] ez sem az egyéni tudatban létezik, ott csak a jelentést tükröző ismeret lehet (uo.). A jelentés tehát objektív, de az egyéni tudatban nincs objektív jelentés, viszont mindenki „egyen” . . . Erre — az ismeretelméletben, fogalomalkotásban is jelentkező — furcsa ellentmondásra Antal László végre — Marx tekintélyére hivatkozva — ki mondja: *társadalmi objektivitásról* van szó (uo.) . . . Nem lehetett volna ezzel kezdeni? . . . Bár egyelőre sok ebben a verbalizmus: a társadalmilag (kollektíve) objektív és az individuális szubjektív dialektikája ma sem mindenestül megoldott kérdés.

Mindenesetre a formális nyelvelméletnek abból az elvi álláspontjából, hogy a nyelvben csak a forma objektív (és csak az alkalmas egzakt vizsgálatra), logikusan oda kell eljutni, hogy a jelentés is csak úgy lehet objektív, ha forma. Antal is eljut ide, amikor (56. kk.) a *sentence*-ben — most a morféma helyét megint ez a nyelvi egység foglalja el — összefoglalóan szembesíti a *formát*, a *tartalmat* és a *jelentést*. A *sentence*, mondja, nem forma és tartalom egysége, „de minden *sentence*-ben a *forma* szilárd, elválaszthatatlan párhuzamban [!] áll a *jelentéssel*, s ketten együtt foglalnak el egy, a *tartalommal* szemben álló helyzetet”. Majd: „Ebből következik (?), hogy a *jelentés egy bizonyos értelemben* [?] *forma*, a *tartalom valamiféle* [?] *belső formája*, a közvetlen, külső formát a *sentence*-ekben előforduló jelek alkotják.” Rendkívül fontos megállapítások a fogalmazás lazaságai ellenére is (igaz: még ugyanazon a lapon kerekén ki van mondva: „a jelentés

is forma”), és annak ellenére, hogy távolról sincs kifejtve, hogyan lehet a jelentés: más szóval a denotáció ismerete, vagy a jelhasználat törvényszerűsége, a jelhasználat ismerete stb. (1. az előzőkben a jelentés különféle definícióit) végül is formává. És talán nem is mindenki azt a következtetést vonja le az iménti fontos és lényegében helyes megállapításokból, amit a szerző, hogy ti. „a jelentés helyessége formai kritériumokon nyugszik”, és hogy így a nyelvben minden forma, nem „hiszi”, „hogy bármilyen vizsgálat is lehetséges a nyelvnek különböző nem formai szintjein” (56–57). Elképzelhető ilyen okoskodás is: ha a jelentés „egy bizonyos értelemben” a tartalom belső formája, akkor a „belső forma” egy bizonyos értelemben tartalom — és ezzel a jelentés és tartalom, illetőleg forma — jelentés és tartalom viszonya egészen másként fest, mint ahogy a szerző sugallja. Ha ugyanis a jelentés is forma, s a tartalom a jelentés belső formája, akkor a három dialektikájából le lehet vezetni, hogy a forma is jelentés, vagy legalábbis a tartalmi jelentés mellett van formai (grammatikai, fonetikai stb.) jelentés is . . . Ami pedig a nyelvi vizsgálatnak kizárólagosan a formai szintekre való korlátozását illeti, dolgozatok ezrei bizonyítják, hogy lehetséges *nyelvi* vizsgálat a formai szinten kívül is, helyesebben: *azzal együtt* más szinteken is. Sőt nemcsak lehetséges: szükséges is. Maga Antal nagyon helyesen állapítja meg (57): „Lehetetlen vizsgálni valami szabályszerűt anélkül, hogy számításba ne vennők azt, ami szabályozza.” A szerző itt nyilván a jelentésre — a használat szabályszerűségére — gondol. Nos, mi szabályozza ezt a szabályszerűt? Formai kritériumok, mint korábban mondta a szerző? De hiszen a nyelv formai rendszere készen van, objektíve létezik a kollektív tudatban, minden nyelvi megnyilatkozás, kommunikáció adott formai struktúrája pedig valami *választás* eredménye, ezt a választást pedig bizonyosan nem valami formai elv determinálja. Ezzel kapcsolatban az 5. — más jellegű — fejezetben, egészen mellékesen, zárójelben egy rendkívül kényes gondolat-lavinát indít el: „*a jelentés olyan valami, ami meghatározza a jelhasználat szabályszerűségét, azaz [?] meghatározza a lehetséges denotatumokat*” (61). Igen, de ha a jelentés a jelhasználat szabályszerűsége, akkor az előbbi mondat ezt mondja: a jelhasználat szabályszerűsége determinálja a jelhasználat szabályszerűségét. Az eredmény: idem per idem . . . Dehát itt újra a funkció kérdésére kellene kitérnem, s elég volt a kitérésekből.

Az 5. fejezet (Jelentés és émoció) semmiképpen sem tartozik a fűzet mondanivalójához, de minthogy az emotív (affektív) jelentés problémája „különösen tisztázatlan”, a szerző „röviden” tisztázza. Ez a tisztázás mindjárt azzal a félremagyarázással kezdődik, hogy az emberi kommunikáció „elsődlegesen és főleg a *gondolatok* cseréje” (58). Azt hiszem, túlzás ez. Az emberek nyelvi kommunikációja tudati tartalmak cseréje, melyben gondolati, érzelmi tartalmak egyként helyet kapnak, hiába tartja a szerző „túlzott nézetnek” azt, mely szerint érzelmi jellegű tudati információkat is tud a nyelv közölni. És hiába egy kis kozmetikázás, hogy: „A nyelv eredetileg a társadalmi munka összehangolására szolgáló eszköz”, az emberi munka hozta létre. Persze hogy fontos szempont ez, de a nyelv létrejöttében általában a társadalmi *élet* s benne az érzelmi, biológiai élet éppen olyan fontos, mint a munka. Antal ezzel szemben valahonnan bizonyosan tudja, hogy „A nyelvet eredetileg nem azért találták fel [?], hogy érzelmeket fejezzen ki”, de most már — elismeri —, képes erre (58). Ezt követően — de most a gondolatot az érzellemmel helyettesítve — elisméri teóriáját: az érzelem szubjektív, viszont a nyelv általában is és a jelentés mint a nyelv része — objektív; „az érzelmek éppoly kevésbé részei a nyelvnek, mint a gondolatok” (aminek az ellenkezőjét soha senki se állította, de azt igen, hogy lingvisztizálódva része lehet a jelentésnek); „a nyelv képes érzelmeket kifejezni, ahogy képes gondolatok kifejezése -

re is. Az érzelem csak a nyelv denotátuma lehet" (59). Ez is igaz, de — említettem már — egy *eszköz* definíciójának lényegéhez tartozik, hogy az az eszköz mire „képes” . . . A jelentés — folytatja a szerző — mint szabályszerű jelhasználat nem képes érzelmeket felkelteni, erre csak a denotatum képes. Igaz, de mégis a nyelv mint kommunikációs eszköz segítségével teszi ezt . . . Aztán olyasmi mellett kardoskodni, hogy az érzelem nem a jelentésre, hanem az extralingualis denotatumra való reagálás, meg hogy nincsenek teljes szinonimák stb., elég fölösleges dolog, hiszen az ellenkezője mellett senki se tört lándzsát.

. . . Antal László kurtán-furesán fejezi be dolgozatát. Szeretném őt ebben követni, de végső összegezésül illőnek tartok annyit elmondani, hogy: a szerző kitűnően felismerte a felvetett nyelvtudományi fogalmakkal kapcsolatos leglényegesebb problémákat s általában virtuóz érveléssel fejti ki állásfoglalását. Annak ellenére, hogy a dolgozat tele van ellentmondásokkal, elsietett általánosításokkal s indokolatlan, egyoldalú polémiákkal, tézisei, konklúziói — a szerző tudományos álláspontjáról nézve — rendszerint megtámadhatatlanok, olykor telitalálatok. Más álláspontokról nézve pedig gondolkozásra, töprengésre és esetleg jobb feleletek keresésére serkentenek. És ez nem kis érdem. Így, ezáltal szokott a tudomány előbbre haladni.

Martinkó András

Samuel Abraham—Ferenc Kiefer: A Theory of Structural Semantics

Hága — Párizs, 1966. Mouton. 98 lap.

1. A két szerző 1963—1964. évi közös munkájaként jelent meg a fenti formális szemantikaelmélet. Elgondolásuk már 1964-ben ismertté vált nálunk (Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1964. OMKDK 110—24. Az elmélet továbbfejlesztése: Kiefer Ferenc: A jelentéselmélet formalizálásáról: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4. 105—55. (1966).; S. Abraham: Les bases grammaticales d'une théorie sémantique structurale: Cahiers de linguistique théorique et appliquée. 4. 7—15. [1967]. Az ismertetés természetesen az angol nyelvű könyvvvel foglalkozik.

2. Ábrahám Samu és Kiefer Ferenc olyan szemantika kidolgozásán fáradozott, amely a Chomsky-féle transzformációs nyelvtanhoz kapcsolódik, vagyis amely a mondatok szemantikai interpretációját formálisan végzi el. Munkájukkal azt a célt szeretnék elérni, hogy egy formális, egzakt, deduktív szemantika körvonalait vázolják fel. Érthető, ha e törekvésükben a Katz és Fodor-féle szemantikai elméletből indultak ki (vö. J. J. Katz és J. A. Fodor: The Structure of a Semantic Theory: Language 39. 170—210 (1963); Kiefer Ferenc: A Katz—Fodor-féle szemantikai elmélet: I. O.K. 23. 175—88. (1966).; Petőfi S. János: Modern nyelvészet. Bp., 1967. 72—82.). Ismeretük és méltatják az említett elméletet, majd elmondják e formális teória ellen emelt kifogásaikat: 1. Katz és Fodor csak a mondat szemantikáját vizsgálta, a szó és a morféma jelentéstani problémái elkerülték figyelmüket; 2. a szemantika alapfogalmainak nem definiálták pontosan, 3. a szemantikai helyesség mértékét sem kutatták.

3. Ezzel szemben ők az egzakt tudományok felépítésének megfelelően axiómákat és tételeket állítanak fel. Két egyszerű fogalmuk van (morféma, kategória), és három tételük: 1. a *szabály* formalizált nyelvi reláció, 2. a *szó* morfémalánc (sequence of morfemes), 3. a *mondat* a segédszótár kitüntetett kategóriája (21. kk.).

A szavakat grammatikai és szemantikai jegyekkel jellemzik. Ezeket a jegyeket természetes számok helyettesítik, és mátrixok megfelelő oszlopaiba kerülnek. Ha a szó egy adott kategóriával nem jellemezhető, 0-t, ha pozitívan jellemezhető 1-es, ha negatívan 2-es számot írunk a kategória oszlopába. Ezután a mondat jelentésének definíciójához jutnak el. Tételizzük fel, hogy

$$s = a_1, a_2, \dots, a_n$$

egy jelentéssel rendelkező mondat strukturális leírása,

$$\text{és } m_1, m_2, \dots, m_n$$

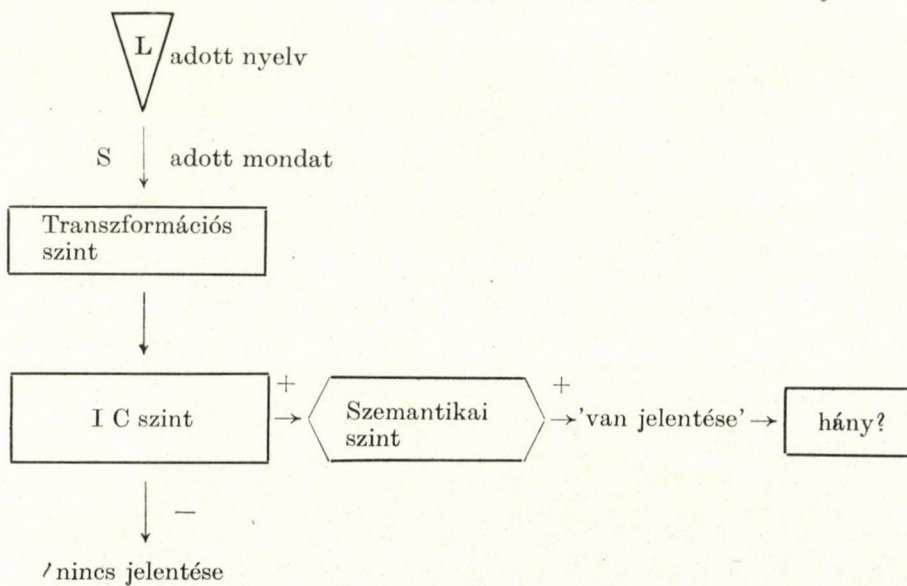
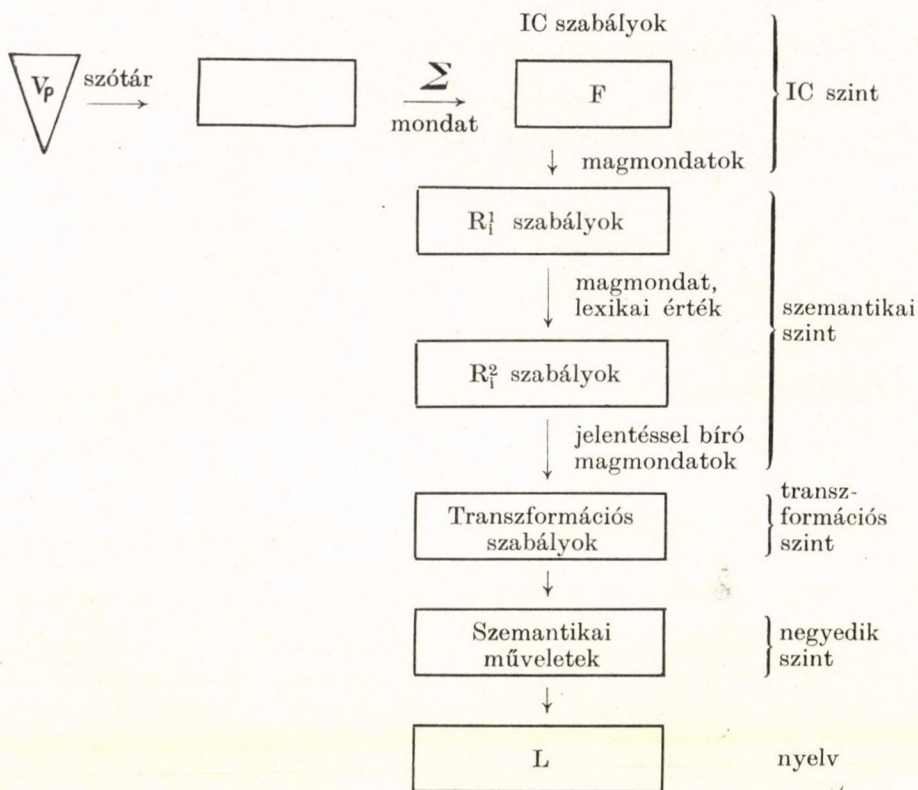
a neki megfelelő mátrixsor, amely a szabályok segítségével egyes mátrixszá írható át. Ezt a mátrixot nevezzük az s mondat jelentésének (37). E jelentésdefiníció formális, beleillik a vázolt szemantikai elméletbe, azonkívül a nem-formális jelentésfogalmakkal is kapcsolatba hozható.

A szerzők ezután azt vázolják fel, hogy elméletüknek milyen feladatokat kell megoldaniuk: 1. egy adott, grammatikailag kifogástalan mondatnak van-e jelentése, 2. ha van jelentése, akkor hány van, 3. hasonlítsa össze két mondatot, és állapítsa meg a) van-e közös jelentésük, b) hány közös jelentésük van, 4. milyen szemantikai viszonyban áll egymással két, grammatikailag különböző mondat, 5. adja meg a mondat szemantikai ágrajzát, 6. hol van a mondat megértésének a határa.

A mondatok jelentését a valósághoz való viszonyuk alapján is vizsgálhatjuk, de ez már nem a formális szemantika területe. (A képtelen mondatok nagy része a realitástól, a valóságtól való elrugaszkodás jegyében születik.)

A következő fejezet a felismerő modell felépítését tárgyalja. A grammatikai szint a grammatikai helyességet állapítja meg és a morféma (vagy szó) láncok strukturális elemzését készíti el. A szerzők itt említik meg Bar-Hillel és Lambek kategoriális grammatikáját, s annak mondatfelismerő tulajdonságát. A kategoriális grammatika módszere nagy hibát követ el akkor, amikor a mondat típusok számát végesnek tartja (67). A grammatikai szint után a szemantikai következik, amely a jelentések számát, a szinonimitás fokát állapítja meg. Az Ábrahám—Kiefer-féle szemantikai elmélet tehát így ábrázolható. (Az ábrákat lásd a szemközti oldalon).

A könyv negyedik fejezete néhány gyakorlati példán mutatja be a vázolt formális szemantika működését. Az IC grammatika a *man, book, the, takes* szavakból szabályok segítségével 4 mondatot generál. Ezek közül kettő grammatikailag helyes (*The man takes the book, The man takes the man*), kettő pedig rossz (*The book takes the man, The book takes the book*). Most következik a mátrixok hozzárendelése a szavakhoz. 14 kategóriát vesznek fel, és ezek a mátrix oszlopaiban ilyen sorrendben szerepelnek: verb, transitive, noun, concrete, article, being, human, male, adult, object, activity, physical, imaginative, contact (ige, tárgy, főnév, konkrét, névelő, létező, emberi, hímnemű, felnőtt, tárgy, aktivitás, fizikai, elképzelt, kapcsolat). A verb, noun, article független grammatikai jegyek, a being, object, activity független szemantikai jegyek. Két független grammatikai jegy közé függő grammatikai kerül, s ugyanez vonatkozik a szemantikai jegyekre is. Ezek a kategóriák csak ad hoc jellegűek, a kategóriarendszer kidolgozása egy későbbi feladat lenne. Az elkészített mátrixsorokra szemantikai szabályokat alkalmaznak, amelyek megállapítják, hogy a fenti mondatok közül melyeknek van jelentése. (A hosszadalmas mátrixszabályok bemutatását mellőzöm

Megemlíthető az is, hogy a *The man hits the colorfull ball* mondat szemantikai helyességének vizsgálata sem rövidebb (85—93)).

A szemantikai megkülönböztető jegyek megállapítására a szerzők Elekfi László ötletét használták fel. (L. Elekfi: Semantic links of verbal entries: Computational Linguistics 6. 1—26. 1967.). Az angol nyelvű könyvbe több, magyar szó is belekerült annak bizonyítására, hogy az ilyen természetű kutatásoknál nagy segítséget nyújtanak az értelmező szótárok. Elekfi ötlete az, hogy a szavak értelmezése megkülönböztető jellegű szavakat is tartalmazhat. Így például a *legény* szó értelmezésében találjuk a *férfit*, azéban a *személyt*. Tovább folytatva a kutatást, sajátos szólánchoz jutunk el: *legény — férfi — személy — egyén — lény — egyed — élőlény — lény*. Az egy szó ismétlődésével lezárt sort terminális lexikai láncolatnak nevezi Ábrahám és Kiefer. Az ismétlődő elemet alapvető szemantikai kategóriának (basic semantic category) hívják (82). Egy adott természetes nyelv független szemantikai kategóriái (pl. being, object, activity) alapvető szemantikai kategóriák. Az értelmező szótárok módszere azért kifogásolható, mert egy-egy terminális láncolathoz sok lépés útján jut el, azonkívül sokkal több szemantikai alapkategóriával dolgozik, mint amennyi az adott nyelvben ténylegesen van (85).

A könyv végén a szerzők áttekintik modelljüket. Úgy vélik, hogy ezzel az elmélettel a formális szemantika az első lépéseket tette meg. Igen nagy gondot fordítottak a formalizálásra, a mátrixok alkalmazására, egyszóval a Katz—Fodor-féle elmélet kiszélesítésére és hiányosságainak kiküszöbölésére (94—95).

4. Ábrahám Samu és Kiefer Ferenc 1964-es könyvétől természetesen nem lehet számon kérni a transzformációs grammatika és a szemantika újabb eredményeit. A recenzensek ezt be is látták (Robert Hoffman, Language 44, 423—7. 1968.; Pap Mária, Magyar Filozófiai Szemle 12. 788—9. 1968). Az eltelt néhány év alatt a modern leíró nyelvészet nagy változásokon ment keresztül. A magmondatok jelentősége csökkent, nagy fontosságot tulajdonítanak a mély és a felszíni szerkezet problémájának, és a szemantikai megkülönböztető jegyek kutatása is más irányt vett, mint amelyet a Katz—Fodor, valamint az annak folytatásaként született, de önállóan nem mondható Ábrahám—Kiefer szemantika javasolt. Ezt a szerzők nagyon jól tudják (vö. Kiefer Ferenc: Az emfázis kérdéséhez: Nyr 93 : 97—115. 1969. Különösen a 92. és 102. oldal bizonyítja ezt).

S hogy a mátrixok alkalmazása alkalmatlan a szemantikai kutatásokra (szemben a fonológiai interpretációval), éppen Kiefer későbbi cikkei bizonyítják. A magyar főnévi összetételek és az emfázis transzformációs elemzésében egyetlen mátrixot sem használt (ih. valamint A főnévi összetételek vizsgálatának néhány szempontja: I. O. K. 25. 185—209. 1968. A mátrixalkalmazás hiányosságaira Pap Mária mutatott rá elsőnek ih. 788—90). Ha egy jelentéstan szemantikai jegyekkel dolgozik, azok meglétére vagy hiányára elegendő a + illetve a — jel, számítógépes szemléletben pedig a 0 (nem) és az 1 (igen) számjegy. Ezt az álláspontot képviseli az Ábrahám—Kiefer szemantikai elmélet első megfogalmazása is (Kiefer Ferenc: Szemantikai modellek. Megjelent az OMKDK által kiadott, a már említett Kiefer Ferenc tanulmánykötetben. 95—124). A mátrixok alkalmazása másrészt azért sem szerencsés, mert áttekinthetlenségük, a velük való műveletek bonyolultsága ellentmond a generatív nyelvtan egyszerűségére való törekvésének.

Szólnunk kell a könyv által tárgyalt grammatikai és szemantikai helyességről is. *Az iskola bemegy a béka gyomrába, Jim magasabbra ugrott, mint az Empire State Buil-*

díng mondatok lehetnek helytelenek, de lehetnek kifogástalanok is — bizonyos stílus-szándék érdekében. Nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a mindennapi beszédben is találunk túlzásokat, képtelenségeket (Mesében: *A hóember beszélgetni kezdett a madárijesztővel*, mindennapi beszédében: *A sofőr hajmeresztően vezetett, Az eladó hajszálvékony szeleteket vágott le a szalámiból*, viccekben: *Két bolha beszélget* stb.). A nyelvi leírás itt bizonyos szemantikai szabályok feloldását vezeti be, s ez szükséges ahhoz, hogy a köznyelv kifogástalan mondatait generáljuk. Elgondolkoztató az is, hogy Ábrahám—Kiefer formális szemantika megfelel-e a generatív grammatikai követelményeinek. Arról van szó, hogy a formalizálás csak a nyelvi jelek operatív funkcióját (mit jelent a jel) vizsgálja, de figyelmen kívül hagyja az eidetikus funkcióját (mire használják). Az utóbbi jelek interpretálása nélkül a szemantikai komponens csonka marad. A szerzők a teljességről eleve lemondtak, nem akartak kimerítő szemantikát írni, jóllehet a könyv végén a további, hasonló módszerű kutatásokban ennek ígértét látták. (Ebben az elméletben nehéz elképzelni a szóképzés hagyományos értelemben vett jelentéstani problémáinak tárgyalását is.)

E néhány kifogás mellett azt is el kell mondani, hogy a könyv igen érdekesen szól a szinonimitásról, a parafrázisról, a homonímiáról, mint a jelentéselmélet alapvető kérdéseiről. A kitűzött célt a szerzők megvalósították. Munkájuk a formális szemantikai kutatások fontos dokumentuma.

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
Budapest

Nagy Ferenc

Jerrold J. Katz: The Philosophy of Language

New York and London: Harper and Row, 1966. XIII+326 o.

Katz könyve — amint azt a szerző előszavának első mondatában jelzi — „kísérlet a nyelvfilozófia egy új megközelítésmódjának kidolgozására, valamint annak igazolására, hogy e megközelítés felsőbbrendű az összes többivel szemben” (IX). Ez a kísérlet nem előzmények nélkül való — a könyv tulajdonképpen a szerző ez irányú korábbi munkáinak népszerű, a nyelvészeti kérdésekben járatlan filozófus számára is emészthető összefoglalása, ill. továbbfejlesztése. Így az első három fejezet tulajdonképpen a „What's Wrong with the Philosophy of Language?” című, J. Fodor-al együtt írt — magyar nyelven is megjelent — tanulmány¹ bővebb megismétlése, egyetlen lényeges változtatással, mely a nyelvfilozófia tárgyának meghatározását érinti. A negyedik fejezet Chomsky grammatikai elméletének és a Katz—Fodor—Postal-féle szemantikának — már az *Aspects of the Theory of Syntax* eredményeit figyelembe vevő — rövid ismertetése. Az ötödik, utolsó fejezet — ahol a szerző az addig elmondottak nyelvfilozófiai implikációit írja le — bizonyos logikai alapfogalmaknak a szemantikai elméleten belül történő meghatározásával, továbbá a *kategóriák* hagyományos problémájával, a *racionalizmus—empirizmus* alternatívával és a *nyelvi analízis* helyes módszerének kérdésével foglalkozik. Az első témát illetően az „Analyticity and

¹ *Inquiry*, 5 (1962). Magyar nyelvű fordítása: *Magyar Filozófiai Szemle*, XI. 665—698 (1967).

Contradiction in Natural Language" c. tanulmányában² kifejtetteket ismétli meg, ill. egészíti ki a szerző. A kategóriák problémájával kapcsolatos elképzeléseit Katz ebben a munkájában körvonalazza először. A harmadik témát tárgyalva a nyelvelsajátítás empiricista felfogását bírálja, elsősorban Chomsky „A Review of B. F. Skinner's *Verbal Behavior*” c. írásának³ nyomdokait követve, majd — Chomsky-t kiegészítve — a nyelvelsajátítás egy racionalista hipotézisét körvonalazza. Végül a negyedik téma kapcsán a „Semantic Theory and the Meaning of Good” c. tanulmányában⁴ foglaltakat ismétli meg Katz.

Nézeteinek rendszeres összefoglalására a szerzőt nyilván az ösztönözte, hogy áttekinthető és meggyőző formában igazolhassa: szemantikai eredményei közvetlen nyelvfilozófiai relevanciával bírnak. A könyv kritikussai — nyelvészek és filozófusok — ezt általában kétségbevonják, elsősorban azért, mivel magukat a szemantikai alapokat nem tartják kielégítőeknek.

Az ősök kritikája

Katz nagyon szomorú véleménnyel van mindarról, ami a nyelvfilozófiában korábban történt. Saját megközelítésmódjáról azt írja, hogy „igen kétséges vajon bármely filozófus, régen vagy most, alkalmaz-e ilyent, vagy akár csak valamelyest hasonlót” (XI). A XX. sz. két nagy nyelvfilozófiai irányzatával — az analitikus iskolával és a logikai szemantikával — kapcsolatban álláspontja ridegen elutasító. Meg kell mondanunk, hogy ez az egyértelműen negatív attitűd még akkor is igazságtalan lenne, ha Katz kritikai észrevételei — ezekre azonnal rátérünk — történetesen helytállóak volnának, ami azonban nincs így. Igazságtalan lenne pedig azért, mivel a Chomsky-féle fordulat születésénél a logikai empirizmus eredményei — tudományelmélete, szemantikája, és a részben ehhez kapcsolódó matematikai fejlemények — rendkívül lényeges szerepet játszottak. „Taxonomikus szendergéséből” a nyelvészetet nagyrészt *külső* tényezők — köztük jelentős mértékben a filozófia — ébresztették öntudatra.⁵

Katz kritikai észrevételei — röviden összefoglalva — a következőek. Sem az analitikus iskola, sem a logikai szemantika nem volt képes arra, hogy adekvát nyelvelméletet hozzon létre. Ha viszont nincsenek használható elképzelések arra vonatkozóan, hogy milyen is tulajdonképpen a természetes nyelv, akkor nyilván lehetetlen megfelelő nyelvfilozófiát alkotni. Adekvát nyelvfilozófia csak adekvát nyelvelméletre épülhet. Miben látja mármost Katz az említett nyelvelméletek fogyatékosságait? Az analitikus megközelítésmódban főleg a rendszerességet hiányolja, azt, hogy ez az irányzat nem nyújtja a nyelv egy általános *elméletét*, nem teremt *összefüggést* az egyes nyelvi jelenségek — egyébként sokszor éleselmjű — analízisei között. A logikai szemantika az ellenkező véletet jelenti. A természetes nyelv vizsgálata itt teljesen háttérbe szorul, az elemzések formális, *mesterséges* nyelvekre vonatkoznak. Az így nyert eredmények azonban *elvileg* alkalmazhatatlanok természetes nyelvek analízisében mind-

² *The Structure of Language*, J. J. Katz és J. Fodor (szerk.), New Jersey: Prentice—Hall, 1964. 519—543. o.

³ *The Structure of Language*, 547—578. o.

⁴ *The Journal of Philosophy*, 61 (1964). No. 235.

⁵ Chomsky korai művei egészen nyilvánvalóan jelzik a logikai szemantika közvetlen hatását. Nem véletlen, hogy a *Syntactic Structures* előszavában Harris neve mellett Quine, N. Goodman és Y. Bar-Hillel neve szerepel.

addig, amíg ez utóbbiak esetére nem definiáltuk kielégítően azokat a fogalmakat — pl. az *analiticitás* fogalmát — melyekre a formális szemantikai rendszerek épülnek, azaz nem teremtettük meg a mesterséges és természetes nyelvek közötti összehasonlíthatóság elvi lehetőségét.

Nem kétséges, hogy Katz tényleges fogyatékokra mutat rá, különösen az analitikus iskola esetében. Az sem kétséges viszont, hogy messze eltúlozza ezek jelentőségét, és — ezzel összefüggésben — bizonyos alapvető eredményeket egyszerűen figyelmen kívül hagy.⁶ Így amikor arról beszél, hogy saját elképzelései az analitikus filozófia és a logikai szemantika pozitívumait egyaránt felhasználják, pusztán trivialitásokat említ a tényleges erények helyett. Nyelvelmélete, mint írja, „a logikai empiristák általános elképzelését, mely szerint a nyelv szerkezetét egy formalizált elmélettel írhatjuk le a legjobban, egyesíti a mindennapi nyelvfilozófia azon követelményével, hogy a nyelvi leírás a természetes nyelvek tényeit vegye figyelembe.” (97) Azokat a gondolatokat, melyek segítségével túlléphetett volna a szemantika bizonyos alapfogalmainak a logikai empirizmus köreiből szokásos felfogásán, Katz nem vette át az analitikusoktól.

Mi a nyelvfilozófia?

A nyelvfilozófia mibenlétéről folytatott viták adott esetben igen hasznosak lehetnek. Mivel azonban ezek a viták nyilvánvalóan a már elért nyelvfilozófiai eredményekből vonnak le következtetéseket, jelentőségük alapvetően másodlagos. Katz, helyes arányérzékkel, csupán az öt oldalas első fejezetet szenteli ennek a problémának, és megjegyzései — konkrét tartalmukat tekintve — sokkal elfogadhatóbbak, mint a nyelvfilozófia tárgyáról kifejtett korábbi álláspontja. Korábban a nyelvfilozófiát mint a *nyelvészet filozófiáját* — azaz mint a tudományelmélet egy részét — gondolta el Katz.⁷ Ennek a felfogásnak megvolt az a kétségtelen előnye, hogy a Katz-féle nyelvfilozófia minden elméleti versenytársát gyakorlatilag lehetetlenné tette, hátránya volt viszont, hogy egy sor olyan gondolat, amely a nyelvvel foglalkozott és ugyanakkor egyértelműen filozófiai jellegűnek mutatkozott — kívül rekedt a nyelvfilozófián. A *Philosophy of Language* ebben a tekintetben feltétlenül továbblépést jelent. „Jelenlegi nézetem szerint — írja itt Katz — Fodor és én teljesen hibásan gondoltuk azt, hogy a nyelvfilozófia a tudományelmélet egy ága... A nyelvfilozófia a fogalmi ismeretek filozófiai vizsgálatának egy területe, ... az a terület, amely a fogalmi ismeretekhez nyelvi kifejeződésük és kommunikációjuk tanulmányozásával közelít.” (4). Ez az elképzelés már közelebb van ahhoz a — véleményem szerint nagyjából helyes — felfogáshoz, mely szerint a nyelvfilozófia nem pusztán valamely ága a filozófiának, hanem általános szemlélet is — ha tetszik, módszer — mely a nyelv vizsgálatán keresztül közelít a hagyományos filozófiai problémákhoz. Világos, hogy a filozófia különböző területein ez a szemlélet más-más hatékonysággal alkalmazható — a leggyümölcsözőbb terület az ismeretelmélet, nem elhanyagolandó azonban az ontológia, sőt, az etika szférája sem — és az is világos, hogy a nyelvfilozófia felveti saját problémákat is — pl. a nyelvi szabály mibenlétével, a jelentéssel, az analiticitással stb. kapcsolatos kérdéseket.

⁶ A logikai szemantikával szemben felhozott ellenvetések részletesebb bírálatával kapcsolatban l. „Nyelvfilozófiai kalandozások” c. írásomat. *Magyar Filozófiai Szemle* 12 (1968), 773–776. o.

⁷ „Mi a baj a nyelvfilozófiával?” 685. o.

Katz nyelvelmélete

Mint az eddigiekből is kitűnt, Katz nyelvfilozófiájának sarkalatos pontja a Katz-féle nyelvelmélet, pontosabban a Chomsky-féle grammatika *szemantikai kiegészítése*. Ez a pont, sajnos, Achilles-saroknak bizonyul. A könyvben kifejtett szemantika-elmélet lényegében azonos annak első, Katz—Fodor-féle megfogalmazásával.⁸ Szemben a korábbi változattal, itt már szükségtelenek a „második típusú” projekciós szabályok (ezek olyankor léptek volna működésbe, amikor az interpretálandó mondat szabadon választható transzformációkat is elszenvedett; a grammatika *Aspects*-féle leírásában ilyen transzformációk azonban már nem szerepelnek). Hiányoznak a „szemantikai megkülönböztetők” (*distinguishers*) is — ennek azonban nincs túlzott jelentősége, hiszen — amint erre Katz és Postal már az *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions* c. könyvükben⁹ helyesen rámutattak — a *distinguisher* és a *semantic marker* különbségtétel nem elvi alapokon nyugszik.¹⁰

A Katz—Fodor-féle szemantikai elmélettel szemben felhozott — általában helytálló — kritikai érveket itt természetesen nem ismertethetjük. Az elmélet legsúlyosabb hiányossága — erre már utaltunk — az, hogy alapfogalmaiban egy naiv, dogmatikus-empirista nyelvfilozófia tükröződik, illetőleg nyer formális rekonstrukciót. Ezen a ponton rá kell mutatnunk Katz módszerének — „adekvát nyelvfilozófia csak adekvát nyelvelméletre épülhet” — illuzórikus voltára. A nyelvfilozófia csak részben épül egy előzetes nyelvelméletre — bizonyos tekintetben a nyelvelmélet éppen hogy *előfeltételez* egy nyelvfilozófiát, mely eligazítást nyújt az alapfogalmak megválasztásával, azok meghatározásával és az elmélet egészének felépítésével kapcsolatban. A *Philosophy of Language* megjelenésének idején egyébként már nyilvánvalóvá kellett volna válnia annak, hogy a Katz—Fodor-féle szemantika *elvileg összeegyeztethetetlen* Chomsky grammatikájával, illetve annak továbbfejlesztésével. Az *Aspects*-ben kifejtett elképzelések ugyanis kifejezetten abba az irányba mutatnak, hogy a szemantika hagyományos problematikáját is a grammatika oldja meg.

Filozófiai implikációk

Könyvének utolsó fejezetében Katz levonja az addig elmondottak néhány filozófiai konzekvenciáját. Amint már utaltam rá, a következmények levonása sok tekintetben csupán látszat: inkább az előfeltevések explicitté tételéről van szó. Az itt tárgyalt négy témából csupán kettőhöz fűzök — egészen röviden — egy-egy megjegyzést.

Az analiticitás fogalmának explikációjakor Katz megfeddi Kantot, aki — úgymond — az analitikus kijelentéseknek csupán egy szűk osztályával, az alany-állítmány szerkezetű kijelentésekkel foglalkozott (pl. „Minden aggregény nőtlen”). Kantot ki kell egészíteni és mondanivalóját egzakt módon újra kell fogalmazni. (A Kant által nem tárgyalt

⁸ „The Structure of a Semantic Theory.” *Language*, 39. Újranyomtatva a *The Structure of Language* c. tanulmánykötetben (id. kiad.).

⁹ Cambridge: M. I. T. Press, 1964.

¹⁰ Annál különösebb, hogy amikor ezt Weinreich állítja („Explorations in Semantic Theory”. A *Current Trends in Linguistics* c. sorozat 3. kötetében. Szerkeszti T. S. Sebeok. The Hague and Paris: Mouton and Co., 1966. 405—406. o.), Katz megmakaesolja magát és a „Recent Issues in Semantic Theory” c. írásában visszahozza, sőt, új érvekkel próbálja alátámasztani a megkülönböztetést. (*Foundations of Language*, 3 (1967) 159. o.)

esetre példa — valószínűleg — a Katz által korábban említett „A gyerek fiatalabb a felnőttél” mondat.) Meglepetésre azonban végül Katz sem definiál másfajta analiticitást, mint azt, amelyet, hagyományosan, egymást tartalmazó körökkel szoktak szemléltetni. Nevezetesen saját példája — „A gyerek fiatalabb a felnőttél” — sem talál elméleti kereteket ebben a szemantikában. Katz megemlíti ugyan, hogy a nem-empirikus, szükségszerű igazságoknak más válfajai is vannak, ezeket azonban végső soron *metanyelvi* kijelentéseknek tartja. De miért legyen metanyelvi az a megállapítás, hogy a gyerekek szükségképpen fiatalabbak a felnőtteknél? Ezen a ponton tulajdonképpen Katz jelentésméletténe alapvető hiányai ütköznek ki, az, hogy a nyelven belüli formális kapcsolatokat nem tartja relevánsnak az egyes terminusok jelentésének vonatkozásában.

A kategóriák problémáját elemezve Katz tulajdonképpen csak azt mutatja meg, hogy szemantikájában formális szempontok alapján elkülöníthetők azok a fogalmak, melyek „a lehető legáltalánosabbak”. Ez nem is kétséges, legalábbis nem kétségesebb, mint a Katz-szemantika egésze — de szeretnék rámutatni arra, hogy a kategóriák azonosítása a „legáltalánosabb fogalmakkal” filozófiailag terméketlen és már a skolasztikus logikában meghaladott. A kategóriák felfogásának ez a módja szemléletesen illusztrálja, hogy Katz szemantikája filozófiai szempontból csaknem érdektelen, és tulajdonképpen nem más, mint a nyelvfilozófiai józan ész formális rekonstrukciója.

A „Világosság” szerkesztősége

Nyíri János Kristóf

A. К. Жолковский—И. А. Мельчук: О семантическом синтезе. [A szemantikai szintézisről.]

Проблемы кибернетики вып. 19, 177—238. Москва, 1967.

Az ismertetendő munka ugyan csupán egy (bár igen nevezetes, így például első kötetétől — 1958. — 10—15 ezres példányszámban megjelenő és az NDK-ban rendszeresen németre fordítva is kiadott, mindjárt indulásakor Kulagina nevezetes tanulmányát és Mel'čuk magyar—oroszf algoritmusát is közlő) L'apunov professzor szerkesztette gyűjtemény-sorozat legutóbbi kötetének egyetlen cikke; mégis, mind terjedelmét tekintve — amelynek alapján nálunk akár a NyelvtudÉrt. önálló füzeteként is napvilágot láthatott volna —, mind pedig fontosságánál fogva megérdemli, hogy külön foglalkozzunk vele. A tanulmány kéziratát a szerzők 1966 márciusában zárták le és (a hivatalos megjelenési évtől eltérően) 1968 márciusában jött ki: e dátumok esetleg fontosak lehetnek a nemzetközi prioritás megállapítása végett. Előzményei több évre nyúlnak vissza, jóformán az I. Moszkvai Állami Idegennyelvi Főiskola GF-laboratóriumának létrejöttéig (1956.), amikor is, korszakát megelőzve, V. V. Ivanov felvetette azt a gondolatot, hogy mind elméleti—általános nyelvészeti, mind gyakorlati, a GF problémáinak megoldását célzó megfontolásokból egzaktnak és újszerűen kellene a jelentés kérdéseivel foglalkozni, egyben a nyelv és gondolkodás viszonyának dogmatizmus sorvasztotta taglalásán is lendíteni. Sok minden jó és rossz történt az ezt követő több mint egy évtized alatt: maga Ivanov (aki egyébként szervezőileg sohasem tartozott a GF-laboratórium munkatársai közé) egy időre, katedrájától is megfosztva, alig foglalkozhatott tulajdonképpen nyelvészettel (míg azután megkapta méltó helyét a SztA Szláv Intézetében); feltűnt a laboratóriumban Revzin, aki hamarosan világhírnévre tett szert (s szintén átkerült Ivanov osztályára), de csak

arról volt hajlandó értekezni, hogy miért nem lehet (ma még?) szemantikai modelleket építeni (1962), és így tovább — de az egyszer elhullajtott ivanovi gondolat tovább élt és növekedett a laboratórium falai között; folytatták azt a még Ivanov által felfedezett fiatalok (N. Leontjeva), Reformatszkij-aspiránsok (Sz. Nikitina) és mások (Ju. Martemjanov, A. Žolkovskij), szellemileg csatlakoztak hozzájuk külső (a valóságban mindig egészen belső) munkatársak más intézményekből, mint I. Mel'čuk és (1968.) Ju. Apres'an és szakadatlanul dolgoztak V. Ju. Rozencvejgnak a háttérben meghúzódó irányítása mellett. E tevékenység első reprezentatív, gyűjteményes megjelenése 1964-ben volt (erről vö. Általános nyelvészeti tanulmányok IV. 259—265); az itt ismertetendő tanulmány a szerzők bevezető lábjegyzete szerint (177) összegezi az azóta elért eredményeket és az iskola mai felfogása szerint módosít bizonyos korábbi elképzeléseket. (Žolkovskijék befejezésül egy használható, bár távolról sem teljes, bibliográfiát is adnak részint saját előzményeikről, részint véleményük szerint valamennyiben rokon külföldi kutatásokról [Nida, Tesnière, Ceccato, Matthews — ehhez 1968-tól kezdődően hozzá kell majd tenni, mint tulajdonképpen legközelebbi rokon irányzatot, a Ch. Fillmore-ét]: 238.) — A két szerző dolgozatát hét „paragrafusra” tagolja igen világosan; az alábbiakban eszerint ismertetjük munkájukat — ismertetjük és nem vagy alig bíráljuk, hogy maximális helyet biztosíthassunk az ő gondolataik számára; de meg mert nem is tartjuk magunkat kompetensnek a bírálatra.

I. Az első rész a következő címet viseli: „A feladat kitűzése: a szintézis értelmi és többszörös [смысловой и множественный] jellege” (177—181). A természetes (orosz) nyelvi szövegek automatikus szintézisének értelmi jellege azt jelenti, hogy a kimenő szöveg számára „kiinduló adatokként... egy értelmi vagy szemantikai leírást tekintünk, vagyis a bemenő szöveg tartalmának bizonyos speciális ábrázolását” (177). Ehhez még a továbbiakban, idézve egy 1964-es definíció-féléjüket is, hozzáfűzik: az adott szöveg értelmének azt a közöset veszik, „ami az adott szöveg és a vele intuitíve azonosnak tekintett szövegek között fennáll” (uo.). Jegyezzük meg itt mindjárt, hogy ez az alapvetően intuitív hozzáállás elejétől kezdve nem kevés bírálatot váltott ki; az intuíciónak a szerzők a továbbiak során is nem kevés teret adnak. Többszörösnek pedig azért nevezik szintézisüket, mert „az algoritmusnak minden egyes értelmi leírás [? lejegyzés: смысловая запись] számára a lehető legtöbb (ideális esetben: az összes lehetséges) kifejezési variációt kell biztosítani a kimenő nyelvben” (177—178). A szintézis többszöröségét indokoltta teszi az a körülmény, hogy a legegyszerűbb, standard módon létrehozott alak (szerkezet) sokszor nem alkalmazható (Mel'čukék egyik példáját közvetlenül magyarra is lehet fordítani: **meggyőzően legyőzte* nincs, pedig van *meggyőzően bebizonyította*, sőt *meggyőző győzelem* stb. is; egy a Mel'čukék példái szellemének megfelelő magyar korlátozás: *ragyogj*, *ragyogjon* van, de **fényelj*, **fényeljék* nincs stb.). Ezért azután rendszerükben funkcionálisan elválík egymástól a generátor, amely mint szabályrendszer biztosítja a lehető legtöbb variáns létrehozását egy adott tartalomra; és a szektor, amely mint szűrőrendszer (ezzel kapcsolatosan Žolkovskijék nem hivatkoznak Garvinra, pedig talán megtehetnék) számosat elvet a variánsokból. — A szerzők felfogásában a szemantikai szintézis, melyről jelen tanulmányuk szól, az értelmi szintézis első szakasza: ebben kell áttérni az értelmi lejegyzéstől a mélysyntaxikái, vagyis lexiko-syntaxikái struktúrákra, majd ezekről a természetes nyelvi mondatok ágrajzára. Ezt követően a szintaktikai szintézis, majd

a morfológiai szintézis lép működésbe; ezek külön további tanulmányok tárgyát kell hogy képezzék.

2. A következő rész címe: „A szemantikai szintézis kiinduló adatai. — Basic Russian. — A lexiko-szintaktikai struktúrák” (181—186). Ha például angolról kívánunk fordítani oroszra, akkor a természetes angol nyelvi szöveget előbb lefordítjuk egy Basic Englishre (vagyis független értelmi analízist hajtunk végre), erről áttérünk egy Basic Russian-re (ez a tulajdonképpeni fordítás), majd végrehajtottunk egy független értelmi szintézist: a BR-ről áttértünk a természetes („idiomatikus”) orosz nyelvre. A tanulmány célja csupán a BR szerkezetének felvázolása és a független szintézis egy részének ismertetése. Bármely basic-nyelv, így a BR szerkezete egyforma (ágrajzok: szavak és azokat összekötő nyílak); szótára azonban „nemzeti” vagy ahhoz közel álló. (Így — saját példáinkkal élve — meg lehet engedni, hogy legyen benne *l'ubov*¹ 'szeretet' és *l'ubov*² 'serelem' szópár, vagy hogy legyen *palec*¹ 'Finger' és *palec*² 'Zeh'; hogy egy Basic Hungarian-ben, legyen, mondjuk egy *gyakrankodni* ige, a 'szokni, rendszeren, gyakran cselekedni' jelentés kifejezésére, és így tovább.) Ezek után számunkra nem egészen világos, mi a különbség egy így megfogalmazott basic-nyelv és az ún. mélystruktúra között. A szerzők meghatározása szerint a „mélyszintaxis” és a „mélylexika” „a természetes nyelvek mondatainak sajátos ábrázolási módja” (182). Ha egy természetes nyelvi mondatot így ábrázolunk, megkapjuk annak lexiko-szintaktikai struktúráját.

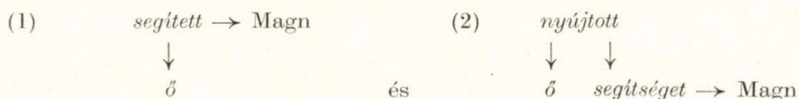
3. A szemantikai szintézis középponti része az átfogalmazási rendszer (Система перифразирования 186—198; a legutolsó, hetedik fejezet annak van szentelve hogy egy példán — *She was disgusted to think of him as ill and in need of her help* — bemutassák e rendszer működését: 235—237); ez nem más, mint „egy szabálykészlet, mely tetszőleges orosz mondat lexiko-szintaktikai struktúrájáról biztosítja az átmenetet minden más, vele szinoním LS-struktúrára” (186; fordítás esetén basic-struktúrákból kell kiindulnunk). Az átfogalmazási generátor eszközei, melyekkel külön-külön egy-egy további fejezet fog foglalkozni: a lexikális funkciók, a lexikális szabályok és a szintaktikai szabályok. — Lexikális funkció-nak a címszó és megfelelője közötti viszonyt tekinthetjük egy e célból készült szótárban, e funkcióban az előbbi az argumentum, az utóbbi — az általa felvett érték. Néhány korábban is ismert ilyen funkció és azok Mel'čukék alkalmazta jelölése: Syn (eb) = *kutya*, Anti (jó) = *rossz*, az agens: S₁ (feltalál) = *feltaláló* stb. Mel'čukék igen nagy mértékben kiegészítették és egységes rendszerbe foglalták ezeket a funkciókat. Példa az egységes rendszerbe foglalásra: az *akadály* szót úgy tekintik, mint a *zavarni* ige S₁-ét. Példa a kiegészítésre: a Magn (ismerni) = *mint a tenyerét* (de ugyanennek a funkciónak az értéke az *ismerni* mellett lehet még a *jól, kiválóan, ragyogóan, mint a pinty* [ez utóbbi ugyan a magyarban inkább a *tudni* értéke lehet ebben a funkcióban]). — A lexikális szabályok ekvivalenciát állapítanak meg egy és ugyanazon értelem (смысл) különféle megfogalmazásai között, a lexikális funkciók felhasználásával. Így például a *fél* konverzív viszonyban van a *rémít*-tel [Conv (*fél*) = *rémít* — ez a szerzők rendszerében nem egyenlő az antinómiával], ennek alapján felírható egy ilyen ekvivalencia-reláció: *Nem fél ő egy ilyen kimeneteltől* → *Egy ilyen kimenetel nem rémíti őt*. — A szintaktikai szabályok fogalmát valamivel alább fogjuk ismertetni. — A generátor a rendelkezésére álló szabályok segítségével olyan kifejezéseket is létrehozhat, melyeket végül a konkrét lexikális, morfológiai, szintaktikai

stb. helyzetben el kell vetni. Az erre a célra szolgáló szelektor nem kész mondatokat kap s azokról dönti el, alkalmazhatók-e: a szintézis különféle szintjein vannak elhelyezve, konkrét tiltások formájában, azok a szűrők (фильтры), melyek összességükben végül is a szelektáló funkciót betöltik. Az egyes lexikális és szintaktikai szabályok például tartalmazzák az alkalmazásukra vonatkozó korlátozásokat — ez maga egy sajátos szűrő-csoport. Vagy, igen fontos az a szűrő, mely megköveteli, hogy az egyes szavak szabad „vegyértékei” le legyenek kötve. Így a *Megajándékoz-talak*. mondat átfogalmazása során kijöhet, mondjuk, egy ilyen eredmény: *Ajándékoztam neked*. Ezt azonban e szűrő elveti, mert az *ajándékozni* mellett mindig be kell töltenie a tárgy helyének („vegyértékének”). — E részben ismertetik a szerzők újszerű, e szintézis céljából készülő, szótárunk szócikkének szerkezetét. A szócikk a következő fő részekből fog állni (magán a címszón kívül): a címszó általános jellemzése (pl.: szófaj, képzés módja), alaktani és szintaktikai jellemzés, lexikális és szemantikai jellemzés (az utóbbiak bizonyos standard „enciklopédikus” jegyeiket rögzítene).

4. A negyedik fejezet van külön is a lexikális funkciók kérdésének szentelve (198—218 — ez egyben a leghosszabb fejezet). Ezek két csoportra oszthatók. Az ekvivalens cserék csoportjának tagjai: szinonímia (*SSSR — Sovetskij Sojuz, lingvistika — jazykoznanije, jazykovedenije* stb.), konverzív viszony (példát l. fentebb), szintaktikai deriváció (NB: egyáltalán nem az, amit gondolnánk a kifejezés olvastán, a szerzők példái: *kísérni — valamivel együtt; makacskodni — makacsul, hibázni — helytelenül; kezdeni — eleinte; nem bízni — bizalmatlanul*: vagyis jelentésüket tekintve egybeeső, de különféle szintaktikai státusú kifejezések, például ige helyén [névutós szerkezettel kifejezett] határozó). A szemantikai paraméterek csoportja jóval népesebb (jelen munkájukban 24-et sorolnak fel belőlük a szerzők) és némi magyarázatra szorul. Az egyes (cím)szavak különféle tipikus szemantikai helyzetekbe kerülhetnek — mint, mondjuk, formális szempontból egy főnév különféle esetekbe kerülhet. Mint ahogy azonban (ti. a flektáló nyelvekben) egy-egy azonos eset a tőtől (a fő típusától) függően más és más végződésekben realizálódhat (vö.: lat. gen. [*a*]*e —i —is —ūs* stb.), az egyes szavak ugyanabban a szemantikai helyzetben (ugyanazzal a szemantikai paraméterrel ellátva) más és más kifejezésformát keríhetnek maguk köré. A szemantikus feladata természetesen sokkal nehezebb, mint a hagyományos grammatikusé volt: neki meg kell állapítania ezeket az „eseteket” (melyeket a régi grammatika formális részében általában már ismerteknek tételezhetünk fel), majd az egyes típusokat is, amelyek azonosan viselkednek azonos „esetekben” (azonos paraméterek mellett). Néhány példa a szemantikai paraméterekre: Incep (*ellentmondás, nehézség*) = *támad*, Incep (*felkelés*) = *kitör*, Incep (*szél*) = *támad, kerekedik, fújni kezd* stb., Incep (*barátkozik*) = *össze-, megbarátkozik*; Fin₁ (*tűz*) = *kialszik*, Fin₁ (*háború*) = *befejeződik*, Fin₁ (*szél*) = *elül, elcsitul* stb.; Magn (*betegség*) = *súlyos*, Magn (*hiba*) = *súlyos, durva*, Magn (*leszámolás*) = *kegyetlen* stb. — A szemantikai paraméterekről szóló rész az egész új elméletnek talán egyik legizgatóbb része. A nyelvész (és, tegyük hozzá: a gyakorlat egyes szakemberei, így a nyelvtanárok) számára itt különösen sok új, meglepő, azonnal hasznosítható megfigyelés van. Konkrét-sága ezt a részt könnyen érthetővé teszi; kidolgozatlansága érezteti azt a hatalmas munkát, amely a szerzők előtt áll e rész kérdésben (és megsejteti, milyen hallatlanul nehéz a szemantika fája, amelybe a fejszéküket vágják).

5. A következő fejezet teljes egészében a fentebb már körvonalazott lexikális szabályok kérdésével foglalkozik (218—229). E szabályok segítségével kétféle szinoním átalakítás-csoport hajtható végre. Az elsőbe tartoznak azok az esetek, amikor önálló szavakat cserélünk fel a szócikkükben foglalt információk alapján, közvetlenül szinoním, konverzatív vagy derivatív csere útján. A második csoportba tartoznak azok a szabályok, amelyeknek a segítségével egy címszó szemantikai paramétereit másokra cseréljük fel. Míg azonban az önálló szavakat a saját szócikkükben kapott információ alapján cseréljük fel, a paraméter-csere (ahol, mint az alábbi példákban látni fogjuk, tulajdonképpen szintén egyes szavakat cserélünk fel, hiszen a paraméterek bennük nyilvánulnak meg) a szerint az információ szerint megy végbe, amelyet nem a paraméter-szó, hanem azon szó szócikkében találtunk, ahol ez a paraméter előfordul. Ezen az első pillanatra talán nehezebben érthető operáción a következőt kell értenünk. Ha egy és ugyanazon szó címszóként is, meg szemantikai paraméterként is előfordul, általános esetben más-más cseré(k)nek vethető alá. Például: Egy fentebbi példában előfordult a *támad* mint a *szél* címszó egyik („Incep”) paramétere. E paraméternek mint paraméternek a konverzívuma lehet, például, az *elül*, *lecsendesedik* stb. szó (mint paraméter). Ezt az információt, mivel a *szél* címszó paraméter-cseréjéről volt szó, ez utóbbi szócikkében kellett keresnünk. Ugyanakkor a *támad* szónak mint önálló elemnek a konverzívuma, ha jól értem Žolkovskijékat, például a *véd* lehetne. (Itt már az érthetőség kedvéért kénytelen voltam teljesen elszakadni az alaptextustól s így nagyon lehet, hogy nem alkalmaztam jól az elméletet; remélem azonban, hogy példám nem lesz teljesen félrevezető az olvasó számára.) Ugyanebben a részben egy táblázat tartalmazza az eddig többé-kevésbé kidolgozott önálló szavakat átalakító szabályokat (28 ilyen szabályt sorolnak fel) és a paramétereket átalakító szabályokat (14). A szerzők hangsúlyozzák, hogy ez a rész több szempontból kidolgozatlan. Pusstán az olvasó s az elmélettel ismerkedő szemszögekből csupán azt mondhatjuk, hogy ez a rész első pillanatra talán a legvisszaretentőbb, hiszen szervesen épül az eddig bevezetett számos új fogalomra. Véleményünk szerint azonban ez a kemény dió is megéri a feltörés fáradtságát.

A hatodik (s lényegében utolsó) a hetedik fejezet a fentebb említett példát elemzi) fejezet van a szintaktikai szabályok kérdésének szentelve (229—235). A szintaktikai szabályok fogalma a mélyszintaxis problematikájára épül (183). Itt mindössze hat szintaktikai viszonnal kell dolgoznunk: a predikátum és annak argumentumai közötti négy viszonnal, a szó legtágabb értelmében vett attributív viszonnal és (az egynemű mondatrészek közötti) mellérendelő viszonnal. A szintaktikai szabályok működésének célja az, hogy ha egy és ugyanazon értelem a hat viszony segítségével különféleképpen van körülírva, akkor az értelemazonosságot meg lehessen állapítani. Formáját tekintve minden egyes szintaktikai szabály két egymással kölcsönösen felcserélhető ágrajzot tartalmaz. Így például kölcsönösen felcserélhető a következő két ágrajz:

Hasonló módon e szabályok segítségével található meg az ekvivalencia például e két mondat között: (3) *Az α félegyenes az R pontban végződik* és (4) *Az α félegyenes vége az R pont.* (E két példapár az eredetiek fordítása: (1) és (2): 191, (3) és (4): 190,

ez utóbbiak esetén az eredetiben egyébként a *pr'amaja* szó áll, mely tudomásunk szerint egyenest és nem félegyenest jelent — e helyesbítés [vagy rontás?] tehát tőlünk ered.)

Nehéz helyzetben van az ismertető, ha ezek után még valami összegezést is kíván nyújtani. Alig tértünk ki a szűrők (filterek) kérdésére; csak nagy vonalakban utaltunk arra, hogy mit kell tartalmaznia az e szintézishez készülő sajátos egynyelvű szótárnak. Nem tudtuk bemutatni magának a szintézisnek a menetét sem a maga teljességében. Mindez azonban, úgy gondoljuk, nem csak a mi bűnünk — és aztán egyáltalán nem a két szerzőé. Mindössze arról van szó, hogy itt egy a bevezetőben vázolt népes kollektíva több mint egy évtizedes szellemi erőfeszítését látjuk, bizvást mondhatjuk, hogy a legnehezebb nyelvészeti kérdés, a szemantika kérdésének megoldására. A nehéz kérdésre már ez az előzetes válasz is nehéz. Pillanatnyilag azonban nem látunk könnyebb (sőt, egyáltalán: más) utat a szemantika őserdejében. A szerzők egyáltalán nem fáradtak bele a hihetetlenül nehéz munkába, sőt, mint láttuk, csak szaporodtak munkatársi létszámban és alkotókedvben (vö. az említett szótár tervével: e munka színvonalára e sorok írásakor már valahol a Sovetskaja Enciklopedija kiadó szótári osztályán fekszik). Jó lenne, ha a mi szemantikusaink is bekapcsolódnának ebbe a munkába — teendő van itt elég mind általános síkon, mind sajátosan a magyar nyelv vonatkozásában.

*Kossuth Lajos Tudományegyetem
Debrecen*

Papp Ferenc

Язык и мышление.

Издательство „Наука”. Москва 1967. 312 lap.

I. Mindenekelőtt szembetűnő e kötetben a szerzők egységes világnézeti „alapállása” mellett (amin jelen esetben a nyelv és gondolkodás egységéről szóló marxi—engelsi tétel értendő) az egyes kérdések megközelítésének sokfélesége. Ez a sokféleség — amely korántsem a marxizmus valamiféle pluralisztikus felfogásából, hanem magának a tárgynak bonyolultságából és sokrétűségéből ered — megmutatkozik már abban is, hogy a tanulmánykötetben, amely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Filozófiai és Jogtudományi Osztálya, valamint Nyelvtudományi Intézete 1965-ben megtartott konferenciája vitaanyagán alapul, a nyelvészek, filozófusok és pszichológusok kívül a fiziológia, kibernetika és szemiotika képviselői is szerepelnek.

Metodológiai vonatkozásban a többoldalúság igénye elsősorban a vizsgálat tárgyának az eddignél jobban differenciált meghatározásában jelentkezik. Jellemző a kötet egyik szerzőjének, N. G. Komlevnek az a kísérlete („A nyelv szemantikai aspektációja, 177—187), hogy a *nyelvet* mint a tudományos vizsgálat tárgyát kilenc aspektusból (a nyelv mint az ember kommunikatív tevékenységének összessége, a nyelv szociális-individuális, pszichofizikai, absztrakt-konkrét, történeti, interpszichológiai, genetikus-szemiotikus, funkcionális és meta-aspektusa), aspektusonként három-három oldalt különböztetve meg, azaz összesen huszonhétféle vonatkozásban szemlélje. Noha ez az aspektáció nem mentes bizonyos átfedésektől, s egyes pontokon a nyelv és a gondolkodás azonosításának hibájába esik, tendenciájában mégis figyelemre méltó. Egy másik szerző, A. Sz. Melnyicsuk, a gondolkodásnak a nyelvi struktúrára gyakorolt hatását kutatva, a vizsgálat egyik előfeltételét a *gondolkodásnak* hasonlóképpen differenciált aspektációjában látja. („A gondolkodás szerepéről a nyelvi struktúra kialakulásában”, 74—88.)

Az 1930-as években a szovjet nyelvtudománynak Marx nevéhez fűződő irányzata főként történeti vonatkozásában próbálta tisztázni nyelv és gondolkodás viszonyát. Az utóbbi években viszont a figyelem mindinkább e kapcsolat *szinkron* vonatkozásaira irányul. E szinkron jellegű kutatásokra termékenyítőleg hatnak a kibernetika, a szemiotika és a bioelektromos jelenségek felhasználásán alapuló újabb beszédlektani kutatások eredményei is.

A kötet F. P. Filin rövid szerkesztői bevezetőjén kívül 29 tanulmányt foglal magában, amelyeket tematikai csoportosításban kísérelünk meg áttekinteni.

2. Az általános vonatkozású munkák közül V. M. Pavlov tanulmányát emeljük ki („A nyelv és gondolkodás problémája Wilhelm Humboldt munkáiban és a neohumboldtiánus nyelvtudományban”, 152—161), aki a humboldti nézeteket bírálva fejti ki álláspontját nyelv és gondolkodás viszonyának kérdésében. A materialista nyelvtudománynak a szerző szerint mindenekelőtt azt az ellentmondást kell feloldania, amely a következő három, általános megfogalmazásában vitathatatlanul tűnő tétel között áll fenn: a) az emberi gondolkodás törvényszerűségeit tekintve egységes, minthogy közvetett módon az objektív valóság egységes törvényszerűségeit tükrözi; b) nyelv és gondolkodás egysége elválaszthatatlan, egyik sem létezik a másik nélkül; c) az egyes nemzeti nyelveket jelentős formális és szemantikai sajátosságok jellemzik. Humboldt és követői úgy vélték feloldani az ellentmondást, hogy lényegében tagadták az emberi gondolkodás egységes voltát. V. M. Pavlov a beszéd jellegű gondolkodásnak (речевое мышление) Vigotszkij pszichológiai iskolája által kidolgozott fogalmából indul ki s a beszédben a valóság tudati tükrözésének eszközét látja. Csak a beszéd jellegű gondolkodás objektivitása, invariáns tartalma biztosíthatja az egyik nyelvről a másikra történő fordítást, sőt végső fokon magát a kommunikációt, az értést. Ezt az invariáns, az objektív valósággal viszonylag adekvát tartalmat az egyes konkrét nyelvek szemantikája nem teljességében, hanem bizonyos egyoldalúsággal fogja át. E viszonylagosságot azonban, amelyben a nyelvek „nemzeti sajátosságai” is megnyilvánul, a *beszéd* le tudja küzdeni. A beszéd áttöri a szavak és nyelvtani formák szemantikai korlátait, új, helyzetileg és kontextuálisan meghatározott jelentéseket hoz létre, amelyekben a nyelvileg rögzített jelentéstartalmak labilitása is megmutatkozik. Helyesen mutat rá a szerző, hogy Weisgerber saját „energetikus” nyelvfelfogásával éles ellentétben jár el, amikor nem lép túl a nyelv statikus vázát alkotó komponensek (szavak, képzők, nyelvtani formánsok) „teljesítményein”, s nem veszi számításba a beszédtevékenység dinamikus effektusát. Felmerül azonban a kérdés: mihez viszonyítva jelentkezik a nyelvi eszközök pontatlansága, nem teljes megfelelése? Az ember nyilván azzal a képességgel is rendelkezik, hogy saját gondolatát — ahogyan az egyrészt a nyelv szemantikájában „adva van”, másrészt a beszéd folyamatában újjáteremtődik — viszonyítani tudja magához a gondolat tárgyához. A nyelvi gondolatnak eszerint kell hogy legyen valamilyen „ellentagja”, a tükrözésnek valamilyen más módja, amely a nyelvi gondolattal ellentmondásba kerülhet. Pavlov valamilyen „érzéki képet” (чувственный образ) feltételez „ellentagnak”, minthogy az érzéki megismerés bizonyos mozzanatai végigkísérik az absztrakt fogalmi tükrözés folyamatát, egybefonódnak azzal és kölcsönhatásban állnak vele. Ez a feltételezés — noha a szerző ezt nem említi — összhangban áll az ismert szovjet pszichológusnak, N. I. Zsinkinnek azzal a kísérletileg alátámasztott megállapításával, miszerint az emberi gondolkodás mechanizmusa két egymással szembenálló dinamikus

láncolatban — egy „tárgyi-ábrázoló” kódban (belső beszéd) és egy kinesztétikus kódban (expresszív beszéd) — realizálódik.¹

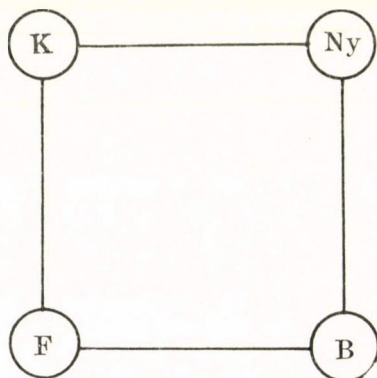
Átfogó jelleggel tárgyalja a témát G. M. Kert is („A nyelv és gondolkodás viszonyának kérdéséhez”, 30—37). A szerző az eddigi kutatások alapvető hibáját egyrészt nyelv és gondolkodás izomorfizmusának feltételezésében látja, másrészt abban, hogy a szó és a fogalom, illetve a mondat és az ítélet viszonyának elemzésénél a gondolkodás folyamatát maga a kialakult gondolat helyettesítette. A. Sz. Csikobava („A gondolkodás és a beszéd viszonyának kérdéséhez a kommunikatív funkció szerepének kapcsán, 16—30) a nyelv két alapvető funkciója — interindividuális (kommunikatív) és intraindividuális (gondolat kifejező) — egységének helyes értelmezésében látja a kérdés tisztázásának egyik kulcsát. Bírálja Vossler és Bloomfieldet, amiért előbbi az interindividuális, utóbbi az intraindividuális funkciót hanyagolta el szemléletében. A normális beszédtevékenység során mindkét funkció realizálódik, de a kiindulást az intraindividuális funkció jelenti; ontogenetikus szempontból viszont az interindividuális funkció az elsődleges. A. D. Naszedkin („A nyelv mint a gondolatalkítás eszköze”, 65—74) a tükrözési képességnek és magának a tükrözésnek viszonyaként fogja fel nyelv és gondolkodás kapcsolatát. A nyelv tükrözési képessége általános szemasziológiai funkciójában rejlik, amelyen belül a szerző a megnevezés, a leírás és az ábrázolás funkcióit emeli ki.

3. A nyelv és gondolkodás strukturális összefüggéseivel foglalkozó munkák közül először azokat említjük, amelyek az Arisztotelész óta hagyományossá vált szó-fogalom, illetve mondat-ítélet megfelelések finomítására tesznek kísérletet. P. V. Csesznokov szerint („A nyelvi és logikai szerkezetek formális típusainak kölcsönös megfeleléséről”, 88—101) ezek a megfelelések azért nem helytállóak, mert a szó és a fogalom esetében különböző szférák, a mondat és ítélet esetében pedig különböző általánosítási szintek formális típusainak összehasonlításán alapulnak. A *fogalom* mint valamely tárgy (jelenség) lényeges jegyeinek absztrakciója nem predikatív egység, hanem csupán „anyaga” a gondolkodás folyamatának. Magát a gondolkodás folyamatát predikatív egységek, *logémák* (ítélet, kérdés, felszólítás) alkotják. Vannak olyan nem-predikatív gondolati egységek is, amelyek a jelenségnek csupán viszonyait, függőségét emelik ki anélkül, hogy magát a jelenséget a szemlélet önálló tárgyává tennék; ezek az egységek a *relánsok* (pl. *для брата* 'a fivér számára', *из дома* 'a házból'). A fogalom és a reláns egyesüléséből jön létre a *kombináns*, azaz olyan logikai egység, amely nemcsak mint önálló szemléleti tárgyakat szembesíti egymással a jelenségeket, hanem egyben más jelenségekhez való viszonyukat is kifejezi (pl. *смелый* 'bátor' = a bátorság hordozója, *судя* 'ülve' = az ülés állapotában stb.). A fogalmak és kombinánsok együttesen mint *szubsztánsok* állnak szemben a relánsokkal. Nem minden szó fejez ki tehát fogalmat, hanem csupán az ún. nominatív nyelvi egységek (*человек* 'ember', *смелость* 'bátorság', *работать* 'dolgozni'); a viszonzások relánsokat, a melléknevek, személyes igealakok, függő esetű főnevek stb. kombinánsokat jelölnek. A szó belső szerkezetét tekintve nem oszlik önálló gondolatot jelölő részekre, hanem csupán egészében vonatkoztatható valamely gondolati egységre; a szó komponensei ugyanakkor megfelelhetnek a gondolati tartalom bizonyos oldalainak (pl. *садик* 'kertecské'). A *nyelvi konstrukció* egész, de tagolható gondolatot fejez

¹ Н. И. Жинкин, О кодовых переходах во внутренней речи: Вопросы языкознания 13, 6. (1964).

ki (солнечный день 'napos idő'). A szó logikai ekvivalense a gondolati egységeknek csupán olyan formális típusa lehet, amely a valóság valamely tényét egészében, de nem tagolva tükrözik; ezt az egységet a szerző *konceptusnak* nevezi (pl. дом 'ház', смелый 'bátor', для 'számára', убо 'hiszen'). A konceptusok kapcsolatából jön létre a *logikai konstrukció*, amely lehet összetett fogalom vagy összetett kombináns, vagy logéma, s amelyet nyelvi konstrukció fejez ki. (Pl. горными дорогами 'hegyi utakon', Какой час? 'Hány óra van?') A morfémának és a fonémának nincs gondolati egységet alkotó ekvivalense. A nyelvben tehát több a szerkezeti egységtípus, mint a gondolkodásban; ez teszi lehetővé hogy a nyelv viszonylag kevés számú egység kombinációival a gondolatok végtelen sokaságát tudja kifejezni. Ami pedig a mondat és az ítélet viszonyát illeti, az előbbi az általánosítás magasabb szintjének formális típusa, mint az utóbbi. A mondat csak olyan logikai egység formális típusának felelhet meg, amely a gondolati tartalom valóságra vonatkoztatásának általános képességével rendelkezik; ez a *logéma*, amely magában foglalja az ítéletet, kérdést és felszólítást. Az ítéletnek csupán egy meghatározott mondatfajta, a kijelentő mondat felel meg. A *következtetésnek* mint formális logikai konstrukciónak nincs formális nyelvi ekvivalense. A következtetés formáját a nyelvnek nem formális, hanem szubsztanciális (lexikális) elemei alakítják ki (szavak ismétlődése a premisszában stb.).

Más oldalról közelíti meg a kérdést G. A. Haburgajev („A beszéd-gondolkodási rendszer elemei közötti összefüggés skémája”, 295—302), aki a „beszéd-gondolkodás rendszerét” (мыслительно-речевая система) négy részrendszerre bontja: az érzéki tapasztalaton alapuló tükrözés pszichikai folyamatára (I. P. Pavlov meghatározása szerint „elemi, konkrét gondolkodás”, az ábrán *K*-val jelöljük), a fogalmi gondolkodásra (a szerző рассуждение-nek, 'megítélés'-nek nevezi; jelölése *F*), a nyelvre (*Ny*) és a beszédre (*B*). A négy részrendszer összefüggése szkematikusan így ábrázolható:

A konkrét gondolkodás közvetlen kapcsolatban áll a fogalmi gondolkodással és a nyelvvel, és csak ezek közvetítésével érintkezik a beszéddel. Közvetlen kapcsolat *K* és *B* között csak rendkívüli esetekben (pl. lázálom, hipnózis) jön létre. Materiálisan csupán a *B* részrendszer jelenik meg, amely közvetlenül tükrözi *Ny* és *F* kategóriáit. A beszéd-gondolkodás tevékenység minden egyes aktusában mind a négy részrendszer részt vesz, bár szerepük az aktus jellegétől függően változó. A *K*-nak mint kódrendszernek egysége a gondolat, amelyről közvetlen kapcsolat híján csak keveset tudunk, az *F*-nek az ítélet, az *Ny*-nek a szó, a *B*-nek a mondat. A szó és a fogalom

nem állnak közvetlen kapcsolatban egymással, ezzel szemben a mondat és az ítélet között közvetlen kapcsolat mutatható ki. Haburgajev koncepcióját túlságosan spekulatívnek és mechanikusnak érezzük. A nyelv és a beszéd kétféle kódként való értelmezése nyelvészeti szempontból enyhén szólva problematikus. A nem-fogalmi („konkrét”) gondolkodásról pedig ez idő szerint túl keveset tudunk ahhoz, hogy viszonyát a fogalmi gondolkodáshoz, illetve a beszédtevékenységhez egyértelműen meg tudnánk határozni.

Szó és fogalom viszonyát a szó szemantikájának oldaláról közelíti meg G. V. Kolsanszkij („A szó szemantikája logikai aspektusban”, 187—208). Ogden, Stern, Morris és mások nyomán a szó szemantikai struktúrájában két síkot különböztet meg: az egyik a nyelvi kifejezés és a megnevezett jelenség szubjektív, ideális és általánosított képének (szignifikátum) viszonyát, a másik a megnevezésnek és magának a megnevezett jelenségnek vagy tárgynak (denotátum) viszonyát foglalja magában. Az első síkban, azaz *jelentésében* a szó egybeesik a fogalommal. Minden szó (a névmás, kötőszó, előjáró, sőt a mondatpótló indulatszó is) fogalmat fejez ki, s a szó jelentése a fogalmon kívül mást nem tartalmaz. Minthogy a nyelvben az emocionális és akaratí tényezők is fogalmi síkon jelentkeznek, ezért a *мамава* 'anyuska', *брюхо* 'pocak' stb. típusú szavak tartalmi oldala sem értelmezhető a közkeletű „jelentés = fogalom + emóció” felfogás alapján. A szinonímia jelenségét a szerző a szignifikátum és denotátum megkülönböztetése alapján ítéli meg. A *желез*, *железяка*, *железяк* ('lako, bérlo') szavaknak csupán denotátumuk közös, de e denotátumnak más-más jegyeit tükrözik, azaz különböző fogalmakat (szignifikátumokat) tartalmaznak. A poliszmia esetében azonos hangalakú szavak vonatkoznak különböző denotátumokra. Igaz, a poliszemantikus szó egyes jelentései (azaz a fogalmi tartalmak) között is van különbség, ez azonban mindig csak a hasonló tartalmi jegyek bizonyos tartományán belül jelentkezik. Csakis e hasonlóság, e „közös szemantikai elem” alapján beszélhetünk a poliszemantikus szó egyes jelentései között fennálló kapcsolatról. Elvileg tehát poliszmia helyett homonímiáról is beszélhetnénk, azonban az említett szignifikatív hasonlóság, valamint a fejlődés közös nyelvi forrása (a nyelvi eszközök felhasználásának gazdaságossága) indokolja a poliszmia fogalmának elismerését. A poliszmia azonban nem bizonyítja két ideális szféra — jelentés és fogalom — létezését a szóban. Kolsanszkij a jelentésváltozásban sem látja jelentés és fogalom azonosításának cáfolását. Ha, úgymond, az angol nyelvben a *ship* szó régebben csak vitorlást jelentett, ma pedig bármilyen hajót, ez nem azt jelenti, hogy a szó fogalmi tartalma nem változott s csupán jelentése módosult, hanem maga a jelentésben kifejeződő fogalom terjedelme tágult. Megjegyezzük, hogy a szó szemantikájának és fogalmi tartalmának azonosítása (amivel, különben, számos szovjet nyelvész sem ért egyet) a szójelentés sajátos belső struktúrájának és mozgástörvényeinek logikai kategóriákban és folyamatokban való feloldásához, s így végső soron nyelv és gondolkodás azonosításához vezet.

Körültekintőbben jár el E. V. Kuznyecova („A poliszmia és kapcsolata a szóval és a fogalommal”, 208—244), aki a poliszmia jelenségében éppenséggel a szó és a fogalom egységének bizonyítékát látja. A szó fogalmi tartalmát ugyanazon jegyek összessége alkotja, mint a megfelelő fogalmat. Minthogy az objektív valóság végtelen sokféleségét korlátozott számú jegyek kombinációi alkotják, ugyanazon jegyek különböző jelenségekben is feltalálhatók, s ez a hasonlóság a róluk alkotott fogalmakban, illetve a megfelelő szavak fogalmi tartalmában is tükröződik. Ez a körülmény határozza meg a nyelv szemantikai oldalának rendszerszerűségét, amelynek egyik fontos

aspektusa éppen a poliszémia jelensége. Ha valamely *A* és *B* fogalmak közös jegyeik révén közelebbi kapcsolatba kerülnek a beszélő tudatában, úgy ez lehetőséget nyújt az *A* fogalmat jelölő szó jelentésének olyan módosulására, amely a szót a *B* fogalomhoz közelíti. Ez a lehetőség azonban csak akkor realizálódik a nyelvben, ha a nyelvi kommunikáció szükségletei és körülményei az adott szót mintegy a *B* fogalom felé „fordítják”. A szó szintagmatikus kapcsolatai alapján fejlődnek ki azok az új, származékos jelentések, amelyek a szó helyét a nyelv paradigmatis rendszerében is megváltoztatják. A poliszémia kifejlődését tehát logikai és nyelvi tényezők határozzák meg.

K. G. Kruselnickaja a nyelvtani jelentést vizsgálja nyelv és gondolkodás viszonyának szempontjából („A nyelvtani jelentések a nyelv és gondolkodás viszonyának síkján”, 214—224). Szembeszáll azzal a nézettel, miszerint a lexikális és grammatikai jelentés között a különbség mennyiségi, azaz csupán az absztrakció fokában rejlik. A kétféle jelentés közötti minőségi különbséget mindenekelőtt a tükrözött tárgy jellege határozza meg. A nyelvtani jelentésekben a jelenségek közötti legáltalánosabb viszonylatok tükröződnek. Ezek a viszonylatok azonban csak akkor jelentkeznek nyelvtani jelentés alakjában, ha nyelvtani *kategóriát* alkotnak, azaz ha a) legalább két, diszjunktív kapcsolatban (oppozícióban) álló korrelatív jelentésként nyilvánulnak meg és b) speciális, korrelatív nyelvtani formákban fejeződnek ki. Emellett az egyes nyelvek olyan formális-strukturális eszközökkel is rendelkezhetnek, amelyeknek nincs a fenti értelemben vett nyelvtani jelentésük (pl. a névragozás egyes típusai). A nyelvtani jelentéseket az általuk kifejezett reális viszonylatok típusai szerint osztályozhatjuk. A szerző ezen az alapon a nyelvtani jelentések három fajtáját különbözteti meg: 1) A jelenségek és tárgyak közötti objektív viszonylatokat kifejező jelentések (pl. a tárgy és tulajdonsága, szubjektum és objektum közötti viszony, különféle térbeli, mennyiségi és egyéb viszonylatok). Ezek az ún. „kísérő” nyelvtani jelentések a közlési aktustól függetlenül is vonatkoztathatók a denotátumra, s így már a szó szintjén realizálódhatnak (pl. a főnevek nyelvtani száma). 2) A megnyilatkozás objektív tartalma és a valóság közötti viszonyt kifejező jelentések (pl. a személy, idő, mód kategóriája). 3) A beszélő és a megnyilatkozás viszonyát kifejező jelentések. A beszélőnek nem minden szubjektív viszonyulása jelentkezik nyelvtani jelentés alakjában, hanem csak magára a kommunikációra vonatkozó ún. kommunikatív-értékelő viszonya. Ez utóbbi két kategóriában nyilvánul meg: a kommunikatív szándékban és a kommunikatív feladatban. Előbbi a kijelentés, kérdés és felszólítás, utóbbi az „adott” és az „új” jelentéseit foglalja magában.

A szófajok és a logikai kategóriák viszonyáról értekezik A. N. Szavcsenko („A szófajok és a gondolkodás kategóriái”, 224—232). Szófajokon az önálló jelentésű szavak legáltalánosabb grammatikai, illetve lexikális-grammatikai osztályait érti. (Minthogy a szófajok alapfunkciója a mondatrészként való szereplés, a viszonyzókat nem számítja közéjük.) A szófajokat bonyolult megfelelések fűzik a logikai kategóriákhoz. A főnév a szubsztancia, a melléknév, az ige és a határozószó a jegy (признак) általános logikai kategóriáit tükrözi. Nem alaptalan azonban az a meghatározás sem, hogy a főnév tárgyfogalmat, a melléknév tulajdonságfogalmat, az ige cselekvésfogalmat fejez ki. A főnév ugyanis csak független esetében (nominativusz vagy ergativusz) felel meg a független szubsztanciafogalomnak; függő esetei a szubsztanciát tárgyi viszonylatba állítják a cselekvéshez vagy pedig a járulékos jegy viszonylatába egy másik szubsztanciához. A főnevek zömét tárgyak megnevezései alkotják. Minthogy a tárgyak egyaránt szerepelhetnek különféle cselekvések szubjektumai-

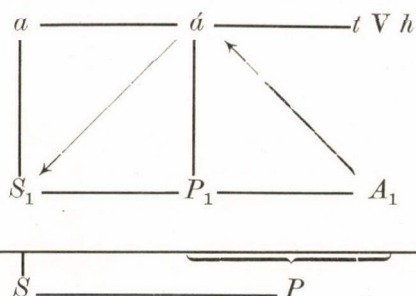
vagy objektumaiként, illetve más tárgyak járulékos jegyeiként, ezért a főnevekkel jelölt különböző szubsztanciafogalmak *nyelvtanilag* a tárgyfogalomhoz hasonulnak. A melléknevek zömét tulajdonságot jelölő szavak alkotják. A tulajdonság és a tulajdonság hordozójának viszonyát számos nyelvben a főnév és a melléknév egyeztetése fejezi ki. A vonatkoztatást mint járulékos jegyet a melléknéven kívül a főnév birtokos esete is kifejezheti. Ha azonban a vonatkoztatást melléknév fejezi ki, akkor ez egyeztetés útján történik (pl. *берег моря — морскоѹ берег* 'tengerpart'), azaz a vonatkoztatást kifejező melléknevek nyelvtilag a tulajdonságot jelölőkhöz hasonulnak. Ezért a melléknév szófaji jellegének kialakításában — noha általánosságban ismertetőjegyet fejez ki — különösen fontos szerepet játszik a tulajdonságfogalom. Az ige általában cselekvést vagy állapotot fejez ki. Cselekvés és állapot a mozgás különböző megnyilvánulásai. Azonban az ige a mozgást csak mint a szubsztancia predikatív jegyét fejezi ki. Ezért az igében mint szófajban a mozgás és a predikatív jegy kategóriái kapcsolódnak egymáshoz.

A tárgy-, a tulajdonság- és a mozgásfogalom elsőfokú logikai kategóriák, amelyek az objektív valóság különböző oldalait tükrözik. A szubsztancia és az ismertetőjegy másodfokú logikai kategóriák, amelyek fogalmak közötti viszonylatokat fejeznek ki és az emberi gondolkodás által nyernek meghatározást, minthogy a valóság bármely eleme elgondolható ismertetőjegyként vagy valamely ismertetőjegy hordozójaként. Annak okát, hogy az említett szófajok a logikai kategóriák két fajtájával állnak megfelelésben, a szerző a szófajok kettős természetében látja. A szófajokat ugyanis egyrésztől a lexikális jelentések bizonyos típusai, másrésztől szintaktikai kapcsolódásaik sajátosságai határozzák meg. Vannak azonban olyan szófajok is, amelyek csak egyfajta logikai kategóriának felelnek meg. A határozószó csupán egy másodfokú logikai kategóriával (az ismertetőjegy ismertetőjegye) áll kapcsolatban, minthogy e szófajt a szavaknak csupán grammatikai (és nem lexikális-grammatikai) osztálya alkotja. A tőszámnevek csupán a mennyiség elsőfokú logikai kategóriáját fejezik ki. A névmások csak másodfokú kategóriáknak felelnek meg: a főnevet helyettesítő névmások csak szubsztanciát jelölnek, de nem tárgyfogalmat, a melléknevet helyettesítők csak ismertetőjegyet, de nem tulajdonságot.

4. Több tanulmány a mondat szintjén vizsgálja a nyelvtani és logikai kategóriák viszonyát. I. I. Mescsanyinov posztumusz írása („A logikai és nyelvtani kategóriák viszonya”, 7—16) a szerzőnek korábbi munkáiban kifejtett nézeteit foglalja össze.² E nézetek középpontjában a — feltehetően Jaspersentől származó — ún. „fogalmi kategóriák” tana áll, amelyek mintegy közbülső szintet jelentenek a gondolkodás és a nyelv szférája között. A „fogalmi kategóriák” tanát az 1950-es évek elején heves bírálat érte a szovjet nyelvtudományban. Figyelemre méltó azonban, hogy a közbülső „logikai-grammatikai szint” gondolata — a mescsanyinovi előzmények említése nélkül — a kötet több tanulmányában is visszatér. Így, például, V. Sz. Jurcsenko dolgozatában („A gondolkodás, nyelv és beszéd kapcsolatáról a kommunikáció szintjén”, 136—152), aki a mondat alaptípusának invariáns struktúrájából kiindulva kísérli meg tisztázni mondat és ítélet viszonyát. Ezt az invariáns struktúrát a nyelvi kifejezés szintjén a két tagú bővített igei kijelentőmondatban látja (alany + állítmány + tárgy V határozó). A tartalom (nyelvi jelölt) szintjén ez az alaptípus mint szubjektum, predikátum és attribútum kapcsolata jelenik meg. A logikai abszt-

² Л. И. И. Мещанинов: Члены предложения и части речи. Москва—Ленинград, 1945.

rakció magasabb szintjén a predikátum és az attribútum együttesen jelenti a logikai predikátumot; itt már azonban nem a mondat, hanem az ítélet struktúrájával állunk szemben. A mondat három tagú struktúrája tehát az ítélet két tagú struktúrájának felel meg:

A mondat szintjén S_1 és P_1 is redukálható. Minthogy az S_1 bizonyos elemei (a nyelvtani személy, nem, szám kategóriái) P_1 -ben is kifejezést nyernek, az utóbbi mintegy helyettesítheti az S_1 -t. Így jönnek létre a *Coemaem* 'Pirkad' típusú személytelen mondatok, amelyek az $S-P$ logikai struktúrával nem állnak közvetlen megfelelésben. A P_1 redukciója esetén helyét az A_1 foglalja el: így jönnek létre a névszói állítmányú mondatok (*Мальчик очень способный* 'A fiú nagyon tehetséges'). A beszéd folyamán a mondat grammatikai struktúrája konkrét lexikális (tárgyi) tartalommal telítődik: létrejön a megnyilatkozás (*фразы*) mint a kommunikáció reális egysége. A mondat és a megnyilatkozás az alábbi jegyekben különbözik egymástól:

A mondat tartalma

$S_1-P_1-A_1$

- 1 invariáns
- 2 strukturált
- 3 grammatikai
- 4 virtuális

A megnyilatkozás tartalma

- változó
- globális
- lexikális
- aktualizált

A kommunikációs folyamatban a megnyilatkozás mindenkor két részre oszlik: az egyik rész már a megnyilatkozás elhangzása előtt — a beszédhelyzet vagy az előző megnyilatkozás alapján — ismert mind a beszélő, mind az őt hallgató személy számára; ez a megnyilatkozás „adott” része, „témája”. A másik részt a hallgató a megnyilatkozás elhangzása előtt nem ismeri: ez a rész a megnyilatkozás tulajdonképpeni célja vagy feladata, „rémája”. Téma és réma predikatív viszonyban állnak egymással, azaz logikai ítéletet alkotnak. Mivel azonban a „téma—réma” struktúra tagolásában nyelvi tényezők is közrejátszanak (intonáció, szórend stb.), ezért ez a struktúra *aktuális ítéletnek* tekinthető. Első megközelítésben az aktuális ítélet és az $S-P$ logikai struktúra között nem látszik közvetlen kapcsolat. Valójában az esetek túlnyomó részében az aktuális ítélet rémáját az állítmány állományához tartozó szavak fejezik ki. A logikai ítélet tehát — gondolkodás, nyelv és beszéd kölcsönhatásának aspektusában vizsgálva — két struktúra egységként jelentkezik, amelyek közül az egyik ($S-P$) az ítélet tartalmát, a másik (téma—réma) a beszédben jelentkező külső formáját

alkotja. Az aktuális ítélet azonban szinte sosem fejezi ki teljesen adekvát módon az $S-P$ logikai struktúrát, sőt bizonyos esetekben a két struktúra mintegy ellentmondásba kerül egymással (amikor a rémát az alany, a témát az állítmány állománya fejezi ki). Ezek az esetek a két struktúra viszonylagos önállóságát bizonyítják.

Az eddigiekből is kitűnik, milyen fontos szerep jut a nyelvi közlés aktualizálásának (kevésbé szerencsés magyar műszóval: nyomatékositásának) a nyelvi és logikai kategóriák viszonyának tisztázásában. Egyes kutatók e jelenség helyét a nyelv (Kruselnickaja), mások a beszéd (Juresenko), ismét mások a logika (Szavcsenko) szférájában jelölik meg. Ennek a kérdésnek szenteli dolgozatát I. F. Vardulj is („Az aktuális szintaxis megalapozásához”, 115—122), aki a szintaxis két szintjét különbözteti meg: a *potenciális* szintaxist, amelynek egysége a formális tagoláson alapuló mondat, és az *aktuális* szintaxist, amelynek egysége az aktuális tagoláson alapuló közlemény. Az aktuális tagolás legfontosabb eszköze az intonáció, a potenciális szintaxis viszont elvonatkoztat az intonációtól. A beszédet az aktuális szintaktikai elemek láncolataként fogjuk fel, csupán ennek a szintnek az elemei látnak el kommunikatív funkciót. A potenciális szintaxis szintjén az elemek mint a kommunikáció potenciális elemei csupán nominatív funkciót látnak el, azaz megnevezik a valóság azon szegmenseit, amelyekről az aktuális szintaxis elemei információt szolgáltatnak. A mondatnak, minthogy funkciója nominatív, nincs modalitása. A közlemény az információ tárgyát megnevező mondaton kívül még két komponenst tartalmaz: a) utalást arra, hogy az adott közlemény a közlemények sokaságából történt kiválasztás eredménye pl. a *Петр уехал в Москву* 'Péter utazott el Moszkvába' közlemény azt is kifejezi, hogy a 'Pál utazott el Moszkvába', 'Iván utazott el Moszkvába' s i. t. közlemények sokaságából lett kiválasztva; b) utalást a közlemény által kiváltott reakciók várható jellegére (kijelentő, kérdő és felszólító közlemények). Valamely közlemény annál nagyobb mennyiségű információt tartalmaz, minél nagyobb azon közlemények száma, amelyek az adott helyzetben lehetségesek, s amelyek közül a választás az adott közleményre esett. Információelméleti szempontból tehát abban áll az aktuális tagolás jelentősége, hogy nyelvi eszközökkel korlátozza a közleményben foglalt információ mennyiségét. (Így, például, a *Петр уехал в Москву* 'Péter elutazott Moszkvába' közlemény aktuális tagolása kizárja a 'Pál utazott el Moszkvába', 'Iván utazott el Moszkvába' stb. stb. közleményeket abból a sokaságból, amelyből a választás az adott közleményre esett.)

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik N. Z. Kotyolova tanulmánya is („A nyelv logikai-grammatikai szintjéről”, 122—136), aki az aktuális tagolás jelenségében egy külön „logikai-grammatikai szint” létezésének bizonyítékát látja. Érdekes a szerzőnek az a kísérlete, hogy az aktuális tagolás segítségével különböztesse meg a szintaktikailag „szabad” és az állandósult szókapcsolatokat, illetve az állandó szókapcsolatok frazeológiai kötöttségének fokát. (Így, például, az *ахиллесова пята* 'Achilles-sarka' kifejezés nem aktualizálható, viszont a *лукановский пир* 'lucullusi lakoma' igen.) V. I. Koduhov („A gondolkodás, a nyelvi jelentések és funkciók”, 102—115) az orosz jelzői mellékmondat néhány sajátosságának bemutatásával demonstrálja, hogy a szintaktikai struktúra logikai és formális tulajdonságai, noha nem azonosíthatók, kölcsönösen feltételezik egymást.

5. A tanulmányok egy csoportja a kibernetika, illetve szemiotika oldaláról közelíti meg nyelv és gondolkodás viszonyának kérdését. G. P. Melnyikov („A tudat, a gondolkodás, a nyelv és a beszéd megkülönböztetésének kibernetikus aspek-

tusa", 232—243) a következő módon határozza meg a tudat, a gondolkodás, a nyelv és a beszéd kapcsolatát. Az emberi agyban materiálisan megtestesülő *tudat* a külvilág dinamikus, egyeztetett modellje, amely különböző fizikai közvetítők (hang-, fényhullámok stb.), azaz jelek segítségével a külvilági elemek viszonylatának struktúráját tükrözi. A tudat azonban nemcsak tükrözi a külvilág struktúráját, hanem arra is képes, hogy prognosztizálja annak változásait. Minél pontosabb a struktúra adott állapotának tükrözése, annál biztosabb és mélyebbre ható a prognózis. Minthogy a valóság struktúrája állandóan változik, a tudatnak szüntelenül rá kell „hangolódnia” e változó struktúrára. A tudat e strukturális átrendeződésének, valamint a prognosztizálásnak folyamata a *gondolkodás*. Tekintsük mármost a tudat meghatározott részét, amely az agy bizonyos tartományában az idegsejtek kapcsolatának skémájában jelentkezik, eredeti dinamikus objektumnak. Ennek az objektumnak idegjelzésekkel irányított dinamikus modelljét alkotják a beszédszervek. Az eredeti objektum és modellje között fennálló kapcsolatok struktúrája a kód, azaz a *nyelv*; a dinamikus modell konkrét struktúrái alkotják a kódolt szöveget, azaz a *beszédet*. A nyelv diszkrét kód, s habár a tudatban a megismert valóság képe mint egész tükröződik, ez a kép mozaikszerűen, nyelvenként különböző diszkrét elemekből tevődik össze. A nyelvi elemek különbözőségének azonban nincs döntő kihatása a megismerés folyamatában kialakuló összképre. A nyelvi kód specifikuma csupán a költői és emocionális beszédben jut lényeges szerephez. A beszéd észlelése következőképpen történik: a hallószervek felfogják és átalakítják a kívülről érkezett ingereket (beszédjeleket), amelyek a dekódoló nyelvi struktúra egyik „bemenetéhez”, majd pedig a „kimenetből” a tudat megfelelő részlegéhez érnek s annak struktúráját megfelelésbe hozzák a beszélő tudat-struktúrájával. A „jelvezetékek” hálózata, azaz a nyelv struktúrája mindkét beszélőnél állandó és azonos, azonban a beszédjelek hatására a „jelvezetékek” különböző kombinációi kerülnek inger alá. A nyelvi kódoló struktúra szubsztanciájában megtestesülő konkrét ingerkombinációk a *nyelvi jelek*, amelyek egyik oldalról a tudati struktúra adott részlegével (a fogalommal), a másik oldalon az akusztikai ingerrel érintkeznek. A szinkronia síkján a nyelv létezésének dinamikája a nyelvi jelekben realizálódik, míg maga a kódoló struktúra a szinkron nyelvallapot statikáját jelenti. Azonban maga a kódoló struktúra is változik időben (történetileg) és térben (nyelvjárássok). A struktúra időbeli változása „a statika dinamikája”, amit rendszerint diakróniának neveznek, s nem azonos a nyelv szinkron funkcionálásának dinamikájával. Tudat és gondolkodás körülbelül úgy állnak szemben egymással, mint a nyelv statikája és dinamikája, mint a nyelv és a nyelvi jel; a különbség azonban abban rejlik, hogy a tudat — a nyelvtől eltérően — a kapott és feldolgozott információ hatására szüntelenül korrigálja saját statikus struktúráját. A tudatnak ez a konkrét funkcionálása a gondolkodás.

Több tanulmány foglalkozik a nyelvi jel természetével. L. B. Bazsenov és B. V. Birjukov („A szemiotika és a nyelv és gondolkodás problémájának néhány aspektusa”, 249—257) két olyan sajátosságot emelnek ki, amelyek a nyelvi jelet a többi természetes és mesterséges jeltől megkülönböztetik: 1) A nyelvi jelek kevésbé önállóak a jelentés vonatkozásában, mint a többi jel. 2) A nyelvi jelek szemantikai tartománya nyitott, azaz korlátlan terjeszkedési lehetőséggel rendelkezik. N. A. Szljuszareva a jel-szituáció fogalmát értelmezi („A jelszituációról”, 274—283).

J. Sz. Maszlov a különböző nyelvi egységek szemiotikai természetét határozza meg tanulmányában („Milyen nyelvi egységeket célszerű jeleknek tekinteni?”, 284—294). Meghatározása szerint a jel olyan észlelhető és szándékkal reprodukálható

anyagi tény, amely arra szolgál, hogy információt nyújtson valamiről, ami magán a jelen kívül áll. A jel csak abban az esetben tudja feladatát ellátni, ha észlelhető és megkülönböztethető, azaz ha perceptív és disztinkatív funkciót is tölt be. Bonyolultabb jelrendszerekben ez utóbbi kettő bizonyos mértékig elkülönülhet az elsődleges informatív funkciótól; ilyen esetekben különbséget teszünk jel-informátorok és jel-disztinktorok között, utóbbiak nem állnak közvetlen kapcsolatban a jeltartalommal. A természetes nyelv disztinktorai a disztinkatív fonológiai jegyek, valamint az önálló információt nem hordozó prozodikus és más szupraszegmentális jegyek. A fonémák ún. önálló disztinktorok, azaz potenciális informátorok. A prozodikus jegyek nagy része (hanglejtés, szünet, mondathangsúly, egyes nyelvekben a szóhangsúly is) informátor. A sorrend (аранжировка) is lehet informátor (a nyelvtanilag kötött szórend és az aktualizálás esetében), azonban a fonémák sorrendje a morfémaon belül csupán disztinkatív funkciót lát el. A legkisebb egyszerű jel-informátor a nyelvben a morféma, illetve annak szupraszegmentális helyettesei. Összetett nyelvi jel-informátoroknak tekintendők az állandó morféma- és szókapcsolatok (pl. származékos tövek), szavak, állandósult szókapcsolatok. Nem tekintendők azonban nyelvi egységeknek a beszédben jelentkező szabad nyelvi jelkombinációk (szabad szókapcsolatok, alkalmi szavak, mondatok), noha a felépítésüket meghatározó strukturális modellek a nyelvhez tartoznak és nyelvi jeleknek számítanak.

D. P. Gorszkij („A nyelvi kifejezések jelentésének [értésének] problémájáról”, 166—177) az anyanyelvi jelrendszer elsajátításának folyamatát írja le. V. A. Poluskin („Az információ meghatározásának kérdéséhez”, 266—274) az információ tartalmi meghatározásának kérdését veti föl, s az információt kialakító és tartalmazó objektumok szervezettségi fokától függően elemi, biológiai és szemantikai információt különböztet meg. J. A. Petrov a formalizált nyelvek tulajdonságairól és ismeretelméleti szerepéről ír („A formalizált nyelvek ismeretelméleti szerepe”, 257—266). A. F. Gjemjanyenko a szemiotika különböző irányzatait tekinti röviden át. („A szemiotika metodológiai irányzatairól s a gondolkodás és a nyelv kapcsolatáról”, 243—249)

A. Sz. Melnyicsuk tanulmánya (l. fentebb) józan körültekintéssel mutat rá a gondolkodás és a nyelvi struktúra történeti kölcsönhatásának sokrétűségére és bonyolultságára. Érdekes e kölcsönhatás történetileg változó jellegéről tett megállapítása: a gondolkodás hatása a nyelvi struktúrára fokozatosan erősödik, míg az utóbbi visszahatása a gondolkodásra gyengülő tendenciát mutat.

6. Néhány tanulmány az érzéki megismerés és a nyelv kapcsolatával foglalkozik. F. N. Semjakin („A nyelv és az érzéki megismerés”, 38—55) a szín- és irányelnevezések gazdag nyelvi anyagon végzett vizsgálata után arra a megállapításra jut, hogy ezek az elnevezések nem valamely a priori logikai rendszerező elven, hanem a külvilághoz cselekvően viszonyuló ember érzéki tapasztalatán alapulnak. A térbeli dimenzióknak megfelelő irányelnevezéseket, például, a legtöbb nyelvben az emberi test aszimmetrikus felépítése határozza meg. M. M. Kolcova az absztrahálás és általánosítás fiziológiai alapjaival foglalkozik („Az absztrakció és általánosítás jelenségeinek fiziológiai tanulmányozása”, 302—311). V. V. Babajceva („A valóság érzéki és absztrakt megismerése közötti kölcsönhatás nyelvi kifejeződéséről”, 55—65) az érzéki és absztrakt megismerés egybefonódásának egyik megnyilvánulását látja abban az ítéletfajtában, amelynek első tagja verbálisan ki nem fejezett érzéki-szemléleti képet tartalmaz („logikai-pszichológiai ítélet”). E gondolat típus stabilitását bizonyítja, hogy szemantikailag és strukturálisan meghatározott mondat típusban nyer kifejezést.

(Pl. *Вот университетский двор* 'Íme az egyetemi udvar', *Прекрасно!* 'Gyönyörű!') Ehhez a típushoz sorolja a szerző a *Семаем* 'Pirkad' típusú mondatfajtákat is. P. Sz. Popov posztumusz írása a nyelvi interferencia kérdését veti föl nyelv és gondolkodás viszonyának szemszögéből („A helytelen beszédszerkesztés különböző típusai és jelentőségük a nyelv és gondolkodás viszonyának tisztázása szempontjából”, 162—165).

7. A tanulmánygyűjtemény jól tükrözi a szovjet nyelvtudománynak azt a törekvését és képességét, hogy az érdekelt határtudományok termékeny közreműködésével egyre több oldalról és egyre differenciáltabban közelítse meg nyelv és gondolkodás dialektikus egységének szerteágazó problémakörét. Ha szintézisről még nem is szólhatunk, annyi bizonyos, hogy a kérdés történetének Arisztotelész-től csaknem napjainkig húzódó szakasza lezárult, s a nyelv és gondolkodás viszonyának értelmezése egyre több vonatkozásban illeszkedik korunk tudományos világképébe.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Orosz Filológiai Tanszék
Budapest

Péter Mihály

E. Albrecht: Sprache und Erkenntnis. Logisch—linguistische Analysen
VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1967. 328 lap.

Az ismertetésre kerülő könyv, mint azt szerzője az előszóban megjegyzi, „a marxista nyelvfilozófia problémáinak megoldásához kíván további építőköként szolgálni”.¹ Albrecht kettős feladat végrehajtására törekszik: egyrészt egy általános bevezetést szándékozik adni a marxista nyelvfilozófiába, másrészt a nyelv, a gondolkodás és a valóság bonyolult viszonyát igyekszik feltárni. Véleményünk szerint azonban e di-
cséséretes törekvés nem mindig párosul a felvetett kérdések és problémák megfelelő szintű kidolgozásával.

Albrecht könyve mintegy kétharmad részében különböző felfogású szerzők nézeteinek sokszor csupán népszerű és alapos értékelés nélküli ismertetéséből, valamint idézetekből áll, a fennmaradó részt pedig a marxista megalapozást célzó, gyakran nem is nyelvfilozófiai természetű eszmefuttatások töltik ki. Hangsúlyozni szeretnénk: nem abban hibáztatjuk a szerzőt, hogy a tudomány eddig elért eredményeire támaszkodik és hivatkozik, hiszen ez természetes. Mi a könyvnek a problémák sajátos tárgyalásmódjából fakadó túlzott tarkaságát és eklektikus jellegét kifogásoljuk.

Nem meglepő, hogy néha maga a szerző is eltéved az összeötvözendő nézetek érdekében. Jól példázza ezt rögtön a könyv első fejezete, amely a nyelv marxista szemléletének feladataival foglalkozik. Albrecht Bollnow, NDK-ban dolgozó filozófus egy művére hivatkozva a következő problémaköröket rendeli a nyelvfilozófiához:

³ L. pl. V. V. Vinogradov recenzióját Mescsanyinov említett könyvéről, valamint V. G. Orlova beszámolóját ugyanennek a könyvnek a vitájáról a SZTA Nyelvtudományi Intézetében. Вопросы языкознания 1, 1. (1952).

¹ I. m. 10.

1. Az első problémakör arra a humboldti gondolatra vezethető vissza, hogy az ember mintegy be van zárva a nyelvébe, mivel nyelvileg csak úgy tudja megragadni a valóságot, ahogy ezt számára az a nyelv, amelyen beszél, lehetővé teszi, ugyanis minden nyelvben egy sajátos, csak erre a nyelvre jellemző világszemlélet (Weltansicht) testesül meg, amely teljességgel meghatározza az adott nyelven beszélő embereknek a világról alkotott képét.

2. A második problémakör az elsőből következik: ha minden egyes konkrét nyelv egy sajátos, csak reá jellemző világszemléletet hordoz, és az ember a megismerésben kötve van nyelve világszemléletéhez, akkor létezik-e olyan valami, amit általános emberi megismerésnek, illetőleg ismeretnek lehetne nevezni.

Elhagyva a humboldti gondolatmenetet ezt a két problémakört úgy foglalhatjuk egybe, mint a valóság nyelvi visszatükrözésének, a nyelv, a gondolkodás és a valóság viszonyának problémáját.

3. A kérdések harmadik köre a nyelvet mint a művészi kifejezés eszközét érinti. A szerző ide sorolja többek között az idiomatikus kifejezések, a szólások és a közmondások problematikáját is.

4. Az utolsó két problémakör pragmatikai természetű: Albrecht, vagy helyesebb talán, ha így mondjuk: Bollnow felfogása szerint a nyelv nemcsak egyszerűen visszatükrözi, hanem „a maga oldaláról változtatja és formálja is a valóságot”.² Sajnos, sem itt, sem a továbbiakban nem derül ki Albrecht szavaiból, hogy a nyelvnek a valóságra gyakorolt hatásán ténylegesen mit kell értenünk.

5. Végül a nyelv nemcsak a külső valóságra, hanem magára a beszélő emberre is vonatkozik, és létére, fejlődésére rányomja bélyegét.

Miután Albrecht a nyelvfilozófia tárgyát Bollnow felfogásának kópiájaként ily módon körvonalazta, a nyelvfilozófiát — szinte „egyesben” idézve J. Katz és J. Fodor 1962-es cikkét — úgy határozza meg, mint a nyelvészet filozófiáját, azaz mint a tudományfilozófia egy ágát, holott ez utóbbi, lévén a tárgya elsősorban a nyelv és a reá irányuló megismerés viszonya, semmiképp sem fedi a problémáknak azt a körét, amelyet a tárgyalt mű szerzője Bollnow nyomán a nyelvfilozófiához rendelt.³ (Más kérdés az, hogy a nyelvfilozófia csak egy fejlett nyelvelmélet alapján állva lehetséges, amint ezt Katz és Fodor említett cikkükben hangsúlyozták.)

A könyv eklektikus jellegéből fakad, hogy nehéz tartalmi kritikával illetni, hiszen a szerzője alig mond valamit a maga nevében, inkább a forrásait „beszélteti”. A továbbiakban megpróbáljuk nagy vonalakban áttekinteni, milyen fontosabb kérdésekkel foglalkozik Albrecht a munkájában.

Az első fejezettel kapcsolatban van még egy másik megjegyzésünk is. Feleslegesnek tartjuk annak felsorolását, milyen összetevőkből, és hogyan kell felépülnie egy tudománynak. Albrecht, mint ez a már idézett bevezetésből kiderül, elsősorban szakembereknek szánta munkáját, akik viszont feltehetőleg tudják, hogy milyen általános követelményeket lehet támasztani egy tudománnyal szemben.

² I. m. 22.

³ J. Katz—J. Fodor: What's Wrong with the Philosophy of Language? Inquiry 5. 1962. Fordítása: Mi a baj a nyelvfilozófiával? Magyar Filozófiai Szemle, 11. 4. (1967).

A könyv második fejezete, amely a „Nyelvfilozófia és nyelvpszichológia” címet viseli, lényegében két probléma bemutatását foglalja magában: a nyelv mint az emocionális és művészi kifejezés eszköze és a nyelv kialakulása és fejlődése. A harmadik fejezet filozófiatörténeti áttekintést ad a nyelv filozófiai problémáinak vizsgálatáról, míg a negyedik a nyelv információelméleti és kibernetikai aspektusait tárgyalja. Ezekkel a fejezetekkel részletesen nem foglalkozunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy mindhárom annak a közhelyszerű gondolatnak alátámasztására szolgál, hogy nyelv és gondolkodás szorosan összefüggnek.

Az ötödik fejezetben ér el a szerző könyvének tulajdonképpeni témájához, a nyelv, a gondolkodás és a valóság kapcsolatának problémájához. Először a nyelvi funkcióknak és a gondolkodás alapvető műveletének, az absztrahálásnak összefüggéseit vizsgálja. A nyelv mindenekelőtt információk közvetítésére szolgál. Albrecht véleménye szerint végső soron minden információ absztrakciónak tekinthető, így tehát a nyelv leglényegesebb funkciója és az absztrahálás folyamata között szoros kapcsolatot lehet és kell feltételezni. Ezt támasztja alá az is — véli a szerző —, hogy a nyelv fejlettsége az absztrakciós képesség fejlettségének mércéje lehet, amit a vadság és barbárság fokán álló afrikai és ausztráliai bennszülött törzsek nyelvének vizsgálata bizonyít legjobban. Ezekben a nyelvekben ugyanis — beszélőik gondolkodásának, pontosabban absztrakciós képességének viszonylag alacsony színvonalát tükrözve — csak kis mennyiségben fordulnak elő absztrakt jelentésű szavak.

Albrecht, mint ez a bemutatott gondolatmenetből kiviláglik, a szókinés összetétele alapján fejlett és kevésbé fejlett nyelveket különböztet meg. Ez a megkülönböztetés azonban ellentmond a nyelvtudomány, elsősorban a generatív nyelvészet eredményeinek. Az információ-közvetítésben a nyelvek lényegi feladata abban áll, hogy megadják a gondolat nyelvi kifejezési formáját. Azok az eszközök, amelyekkel a nyelvek ezt a feladatot ellátják, nyelvenként mások és mások, de se nem jobbak, se nem rosszabbak, hiszen minden nyelv esetében alkalmasak az adott nyelven beszélők gondolatainak kifejezésére. Ebből következik, hogy a nyelvek lényegi feladatuk tekintetében egyenrangúak, függetlenül attól, hogy azok az eszközök, amelyekkel e feladatnak eleget tesznek, nyelvenként különböznek. A nyelvek egyenrangúságát kreatív erejük biztosítja, amely azonban a nyelvek grammatikai struktúrájának, nem pedig szókinésének sajátja. Ez azt jelenti, hogy a szókinés visszatükrözhet ugyan bizonyos gondolkodásbeli vonásokat, de semmiképp sem nyújt elégséges alapot arra, hogy a benne visszatükrözött gondolkodásbeli vonásokból kiindulva fejlett és kevésbé fejlett nyelveket különböztessünk meg.

A gondolkodás mindenekelőtt fogalmak alkotásával és tökéletesedésével fejlődik — folytatja a szerző. Itt a kérdés a nyelv szempontjából — fejti ki nagyon helyesen Albrecht — abban rejlik, hogyan lehet a valóságnak mindig konkrét egyesként jelenlevő tárgyaiból vagy ezeknek tulajdonságaiból nyelvi eszközökkel általános fogalmakat elvonatkoztatni. A probléma megoldását Albrecht a fogalomképzés ontológiai és logikai elemzésében látja. A kérdés nyelvi oldala nála teljesen háttérbe szorul és lényegében az absztrakt és konkrét jelentésű szavak viszonyának vizsgálatára korlátozódik. Így végül is a felvetett kérdésre a szerző nem ad választ és véleményünk szerint nem is adhat mindaddig, amíg nem támaszkodik nyelvi, elsősorban szemantikai kutatásokra.

A fejezet második része a jelekkel foglalkozik. A leglényegesebb megállapítás az, hogy a jelek nem pusztán szimbólumok, amelyek a külvilág tárgyai helyett állanak, hanem a külvilág visszatükröződései. A jel lényege a világra, a nyelven kívüli objektív

valóságra való vonatkoztatottságában van, és ez adja ismeretelméleti jelentőségét is. „A jel mint tükörkép (modell) az objektív valóság struktúráinak visszatükröződése nyelvi struktúrákban.”⁴ Albrecht hangsúlyozza, hogy az objektív valóságon nem az érzéki tapasztalat adatainak összességét kell érteni, mint ahogy ez a pozitivistáknak ismeretelméletben történik, hanem a tudattól független materiális realitást.

Ezután a jelentés és a fogalom viszonyát érinti röviden a szerző: leszögezi, hogy jelentés és fogalom nem azonosak, de merev elválasztásuk sem tekinthető helyesnek.

A fejezet hátralevő részét Albrecht a nyelv és a logika kapcsolatának szenteli. „A nyelv és a logika viszonyában az alapkérdés a logika és a grammatika összefüggésére vonatkozik. A logika és a grammatika összefüggése a nyelv és a gondolkodás struktúrája közötti kapcsolatot és ezáltal a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát tárja fel.”⁵ A logika és a grammatika összefüggésében Albrecht a nyelv generatív modelljét vizsgálja, mint olyan eszközt, amely a nyelv és a gondolkodás közötti kapcsolat problémájának megoldására szolgálhat.

Albrecht a generatív grammatika vizsgálatában nem jár el kellő alaposan. Sokszor éppen ott áll meg, ahol a problémák kezdődnek: éppen csak megemlíti a nyelvi univerzálékat és a grammatika adekvátságának kérdését, alig mond valamit a nyelv kreatív aspektusáról, a velünk született ideák tanáról pedig egyáltalán nem nyilatkozik. Így aztán a generatív grammatikának és a reá épülő nézeteknek alapos elemzésével és elfogadható értékelésével adós marad.

Az utolsó, a hatodik fejezet helyezi el a teljes generatív nyelvelírás a nyelv, a gondolkodás és a valóság hármában. Albrecht felfogása a következő: a grammatika báziskomponense közvetlen viszonyban áll a gondolkodással, oly módon, hogy feltárja a természetes nyelvek mondatainak logikai struktúráját, a szemantikai komponens pedig a valóság felé teremti meg a kapcsolatot a valóság elemeinek visszatükrözésével. Ez természetesen még csak hipotézis a nyelv, a gondolkodás és a valóság viszonyáról, a hipotézist pedig a további kutatásoknak kell majd igazolniuk.

Albrecht könyve a bemutatottakon kívül még számos jelentős problémával foglalkozik, ezekre azonban már nem térhetünk ki. Befejezésül azt mondhatjuk, hogy Albrecht könyve jószándékú munka, mely ugyan nem mentes minden hibától, de a tájékozódni akaróknak hasznos segítségül szolgálhat, hogy eligazodjanak a nyelvfilozófia bizonyos kérdéseiben.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest*

Terestyéni Tamás

⁴ I. m. 162.

⁵ I. m. 175.

Tartalomjegyzék

<i>Balázs János: A képzőelemek funkciói a nyelv és gondolkodás fejlődése szempontjából</i>	5
<i>Bence György—Kis János: A nyelv a mindennapi élet elméletében</i>	17
<i>Békési Imre: A nyelv heterogén természetéről</i>	57
<i>Dezső László: A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elvi—módszertani kérdései</i>	77
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc: Nyelv, gondolkodás, jelentés</i>	101
<i>G. Havas Katalin: Analógiák a logikai és a nyelvi formák vizsgálatában</i>	113
<i>Herman József: Afázia-kutatás és nyelvelmélet</i> ..	123
<i>Juhász János: Fonetikai és fogalmi homogén gátlás a nyelvek közötti érintkezésben</i>	141
<i>S. Kádár Júlia: A szókincs és a szófajok gyakoriságának alakulása 3—6 éves gyermekek beszédében feladatmegoldás, illetőleg kommunikáció során</i>	149
<i>Károly Sándor: A mondat szemantikai—logikai és morféma-struktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése</i>	161
<i>Kovács Ferenc: Fogalomváltozás, jelentésváltozás</i>	175
<i>Nyíri J. Kristóf: Szemantika nélkül</i>	189
<i>Pap Mária: Vissza a nyelvészethez!</i>	207
<i>Telegdi Zsigmond: Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége</i>	229
<i>Zsilka János: Nyelv és gondolkodás</i>	239

S z e m l e

A. I. Greimas: <i>Semantique structurale</i> (<i>Bakos Ferenc</i>)	255
E. H. Lenneberg: <i>Biological Foundations of Language</i> (<i>Bence György</i>)	262

Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (<i>Berrár Jolán</i>)	271
G. A. Miller: The Psychology of Communication (<i>Büki Béla</i>)	276
R. L. Brown: Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity, R. L. Miller: The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics (<i>Károly Sándor</i>)	281
L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd (<i>Kis János</i>)	288
L. Antal: Content, Meaning and Understanding (<i>Martinkó András</i>)	293
S. Abraham—F. Kiefer: A Theory of Structural Semantics (<i>Nagy Ferenc</i>)	301
J. J. Katz: The Philosophy of Language (<i>Nyíri J. Kristóf</i>)	305
A. К. Жолковский — И. А. Мельчук: О семантическом синтезе (<i>Papp Ferenc</i>)	309
Язык и мышление (<i>Péter Mihály</i>)	314
E. Albrecht: Sprache und Erkenntnis (<i>Terestyéni Tamás</i>)	325

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Várhelyi Tamás
A kézirat a nyomdába érkezett: 1969. X. 24.
Példányszám: 1300 — Terjedelem: 29 (A/5) ív,
AK 981 k 7073

70.68525 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

Ára: 54,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST